निबन्धसंग्रहाख्यव्याख्यासमुल्लसिता

सुश्रुतसंहिता ।

अथ उत्तरतन्त्रम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथात औपद्रविकमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

कल्पस्थानानन्तरमुत्तरतन्त्रमारभ्यते, येन कल्पस्थाने विषजस्यागन्तुव्रणस्य विषवदुपद्रवकारित्वं तथा निजव्रणस्यापि रिपुभिरवचारितस्य विषस्य विषवदुपद्रवभूतत्वमिति तच्चिकित्सितमभिहितं, अत उपद्रवचिकित्साधिकारसामान्यात् सर्वोपद्रवचिकित्सार्थमुत्तरतन्त्रारम्भः । अथवा सविंशमध्यायशतं परिसमाप्य परिशिष्टभूतमुत्तरतन्त्रं प्रतिपाद्यं भवति । तस्य च तन्त्रस्योपद्रवानधिकृत्य प्रवृत्तत्वात् निरुक्त्या औपद्रविकत्वं प्राप्तमपि अध्याये व्यवस्थितम् । तदुक्तं सूत्रे—'अधिकृत्य कृतं' इत्यादि । स च निरुक्तिसंपन्नोऽध्यायः प्राक् प्रतिपाद्यो भवतीत्याह—अथात इत्यादि । उपद्रवान् रोगान् अधिकृत्य कृतोऽध्याय औपद्रविकः ॥ १ ॥ २ ॥

अध्यायानां शते विंशे यदुक्तमसकृन्मया ॥
वक्ष्यामि बहुधा सम्यगुत्तरेऽर्थानिमानिति ॥ ३ ॥
इदानीं तत् प्रवक्ष्यामि तन्त्रमुत्तरमुत्तमम् ॥

इदानीमारभ्यमाणस्य उत्तरतन्त्रस्य संबन्धं दर्शयन्नाह—अध्यायानामित्यादि । यत् यस्मात् कारणात् विंशत्यधिकेऽध्यायशते पुनः पुनरुक्तं मया; किं तदित्याह—'इमान् अर्थान् बहुधा उत्तरे वक्ष्यामि' इति तत् तस्मात् कारणात् अधुना उत्तरतन्त्रं प्रवक्ष्यामीति संबन्धः । केचित् 'यद्विंशत्यधिके प्रोक्तमध्यायानां शते मया' इति पठन्ति । अपरे तु 'शते सविंशेऽध्यायानां' इति पठन्ति ॥ ३ ॥—

निखिलेनोपदिश्यन्ते यत्र रोगाः पृथग्विधाः ॥ ४ ॥
शालाक्यतन्त्राभिहिता विदेहाधिपकीर्तिताः ॥
ये च विस्तरतो दृष्टाः कुमाराबाधहेतवः ॥ ५ ॥
षट्सु कायचिकित्सासु ये चोक्ताः परमर्षिभिः ॥
उपसर्गादयो रोगा ये चाथागन्तवः स्मृताः ॥ ६ ॥
त्रिषष्टीरससंसर्गाः स्वस्थवृत्तं तथैव च ॥
युक्तार्था युक्तयश्चैव दोषभेदास्तथैव च ॥ ७ ॥
(विदेहाधिपतिः श्रीमान् जनको नाम विश्रुतः ॥
आलम्भयज्ञप्रवणः सोऽयजद्ब्राह्मणैर्वृतः ॥ १ ॥
तस्य यागप्रवृत्तस्य कुपितो भगवान्रविः ॥
दृष्टिं प्रणाशयामास सोऽनुतेपे महत्तपः ॥ २ ॥
दीप्तांशुस्तपसा तेन तोषितः प्रददौ पुनः ॥
चक्षुर्वेदं प्रसन्नात्मा सर्वभूतानुकम्पया ॥ ३ ॥)
यत्रोक्ता विविधा अर्था रोगसाधनहेतवः ॥

इदानीमुत्तरतन्त्रस्य निखिलव्याधिनिर्णयचिकित्सालक्षणां स्तुतिं निर्दिशन्नाह—निखिलेनेत्यादि । निखिलेन समस्तेन । यत्र यस्मिन्नुत्तरतन्त्रे । पृथक्विधा नानाप्रकाराः । के ते नानाप्रकारा रोगा निखिलेन उत्तरे अभिधास्यन्ते ? इत्याह—शालाक्यशास्त्राभिहिता इत्यादि । विदेहाधिपकीर्तिता इत्यादि । निमिराजप्रणीताः षट्सप्ततिर्नेत्ररोगाः करालभद्रशौनकादिप्रणीताश्च । ये च विस्तरतो दृष्टा इति पार्वतकजीवक[1]बन्धकप्रभृतिभिः; कुमाराबाधहेतवः स्कन्दग्रहप्रभृतयः । षट्सु कायचिकित्सासु अग्निवेशभेडजातूकर्णपराशरहारीतक्षारपाणिप्रोक्तासु । उपसर्गादयो ज्वरादयः । आगन्तवोऽत्र उन्मादादयः । ननु भूतनिमित्तत्वादुन्मादादीनां कथमागन्तुकत्वं ? यतः प्रहारादिकृता आगन्तवः; सत्यं, बाह्यनिमित्तत्वादुन्मादादीनां आगन्तुकत्वम् । गयी तु उपसर्गादयो मानुषोपसर्गादयः, ते चापस्मारोन्मादादिभूतविद्याभिहिताः, त एवागन्तव इति व्याख्यानयति । उत्तरतन्त्रे निखिलेन रोगा एव प्रोक्ता उतान्येऽपि प्रोक्ता इति पृष्टे आह—त्रिषष्टीरससंसर्गा इत्यादि । युक्तार्थाः प्रमाणोपपन्नार्थाः । युक्तयस्तन्त्रयुक्तयः । अस्याग्रे केचित् 'विदेहाधिपतिः श्रीमान् जनको नाम विश्रुतः' इत्यादि पाठं पठन्ति व्याख्यानयन्ति च । तं च बृहत्पञ्जिकाकारो न पठति, तस्मान्मयापि न पठितो न व्याख्यातश्च ॥ ४—७ ॥—

महतस्तस्य तन्त्रस्य दुर्गाधस्याम्बुधेरिव ॥ ८ ॥
आदावेवोत्तमाङ्गस्थान् रोगानभिदधाम्यहम् ॥
सङ्ख्यया लक्षणैश्चापि साध्यासाध्यक्रमेण च ॥ ९ ॥

---

१ 'बन्धक' इति पाठान्तरम् ।

इदानीं सर्वेन्द्रियाधिष्ठानत्वेन प्राणाधिष्ठानत्वेन च शिरः प्रधानमतः प्रथमं शिरःस्थान् व्याधीन् कथयामीति निर्दिशन्नाह—महत इत्यादि । तस्योत्तरतन्त्रस्यादावुत्तमाङ्गस्थान् रोगानभिधास्यामीति संबन्धः । अम्बुधेरिव समुद्रस्येव, महतोऽतिविस्तीर्णस्य, दुर्गाधस्य अगाधस्य, संख्यया षट्सप्तत्या विदेहाधिपप्रोक्तया, लक्षणैर्व्यञ्जनैः । चकारेण हेतुचिकित्साभ्याम् । साध्यासाध्यक्रमेण चेति साध्यासाध्यपरिपाट्या । अथवा लक्षणैः हेतुपूर्वरूपोपशयसंप्राप्तिभिः; चकारेण चिकित्सितमेवानुक्तं समुच्चीयते । केचिच्च क्रमशब्देनैव चिकित्सितं गृह्णन्ति ॥ ८ ॥ ९ ॥

विद्याद्व्यङ्गुलबाहुल्यं स्वाङ्गुष्ठोदरसंमितम् ॥
द्व्यङ्गुलं सर्वतः सार्धं भिषङ्नयनबुद्बुदम् ॥ १० ॥
सुवृत्तं गोस्तनाकारं सर्वभूतगुणोद्भवम् ॥

तत्र सर्वेषु उत्तमाङ्गस्थेषु संख्यादिभिर्वाच्येषु नयनगतरोगाभिधानं, सर्वेन्द्रियाणां मध्ये नयनस्य प्रधानत्वात्; तत्रापि नयनस्य पटलव्यधनिमित्तमन्तःप्रवेशायामविस्तारैर्मानं आकारं च दर्शयन्नाह—विद्यादित्यादि । द्व्यङ्गुलबाहुल्यमिदं अन्तःप्रवेशप्रमाणं, अङ्गुलमानमाह—स्वेत्यादि । स्वाङ्गुष्ठोदरसंमितं यदङ्गुलं तदङ्गुलद्वयप्रमाणं नेत्रबुद्बुदस्यान्तःप्रवेशं विद्यात् । द्व्यङ्गुलं सार्धमित्यर्धतृतीयाङ्गुलमित्यर्थः । सर्वत इति आयामतो विस्तरतश्चेत्यर्थः । नयनबुद्बुदमक्षिगोलकः । सर्वभूतगुणोद्भवं सर्वभूतेभ्यस्तद्गुणेभ्यश्च उद्भवो यस्य तत् तथाविधं, सर्वभूतेभ्यस्तावन्नेत्रबुद्बुदं शिरास्नाय्वस्थिसहितं साश्रुमार्गं चोत्पन्नं, तद्गुणेभ्यश्च रक्तसितकृष्णगुणा उत्पन्नाः; एतेन गुणवद्भूतोत्पन्नमित्यर्थः । केचित् गुणशब्देन भूतप्रसादं कथयन्ति । तच्च व्याख्यानं जेज्जटाय न रोचते ॥ १० ॥—

पलं भुवोऽग्नितो रक्तं वातात् कृष्णं सितं जलात् ११
आकाशादश्रुमार्गाश्च जायन्ते नेत्रबुद्बुदे ॥

येन भूतेन नेत्रबुद्बुदमारभ्यते येन च रक्तादय इति दर्शयन्नाह—पलमित्यादि । पलं मांसं, भुवः पृथिव्याः, अग्नितो रक्तमिति अग्निगुणाद्रक्तं पित्तरूपं, एवं सितं जलादित्यपि व्याख्येयं, अश्रुमार्गा अश्रुस्रोतांसि ॥ ११ ॥—

दृष्टिं चात्र तथा वक्ष्ये यथा ब्रूयाद्विशारदः ॥ १२ ॥
नेत्रायामत्रिभागं तु कृष्णमण्डलमुच्यते ॥
कृष्णात् सप्तममिच्छन्ति दृष्टिं दृष्टिविशारदाः ॥ १३

इदानीं तस्मिन्नेत्रबुद्बुदे यद्दृष्टिमण्डलं तस्य प्रमाणं पूर्वाचार्यप्रतिपादितप्रमाणानुरूपं प्रतिपादयितुमाह—दृष्टिं चेत्यादि । विशारदः विदेहः । कृष्णात् सप्तममिति कृष्णमण्डलात् सप्तमं भागं दृष्टिमिच्छन्ति । दृष्टिविशारदाः शालाकिनः । एतत् प्रमाणं परमतमपि अप्रतिषिद्धत्वादनुमतमेव । तस्य सप्तमांशस्य किं प्रमाणं स्यादिति कथनाय मसूरदलमात्रामित्यग्रे निर्देशः; अथवा शालाकिनां परमतमभिधाय मसूरदलमात्रामिति स्वमतमभिधास्यत्याचार्यः । यद्येवं तर्हि आतुरोपक्रमणीये 'नवमस्तारकांशो दृष्टिः' इति कथमुक्तवान्? सत्यं, महापुरुषाणां पूर्णायुषां भिन्नविषयमभिधानमिति न दोषः, अतोऽन्यान्यपि समाधानानि पञ्जिकोक्तानि सन्ति, तानि विस्तरभयान्न लिखितानि । केचिदिमं पाठमन्यथा कृत्वा आपातनिकापूर्वकं पठन्ति स चाभावान्न लिखितः ॥ १२ ॥ १३ ॥

मण्डलानि च सन्धींश्च पटलानि च लोचने ॥
यथाक्रमं विजानीयात् पञ्च षट् च षडेव च ॥१४॥

इदानीं नयनस्य रोगाधिष्ठानकथनाय मण्डलादिसंख्यामाह—मण्डलानीत्यादि । केचिदेवं पठन्ति—'लोचने मण्डलान्यन्तान् संधींश्च पटलानि च । जानीयात् क्रमशः पञ्च चतुरः षड् षडेव च–' इति । एष पाठो निबन्धकारैः दूषितः ॥ १४ ॥

पक्ष्मवर्त्मश्वेतकृष्णदृष्टीनां मण्डलानि तु ॥
अनुपूर्वं तु ते मध्याश्चत्वारोऽन्त्या यथोत्तरम्॥१५॥

तान्येव पञ्चमण्डलान्याह—पक्ष्मवर्त्मेत्यादि । पक्ष्मादीनां पञ्च मण्डलानि । ते तु मण्डला अनुपूर्वं मध्याः, यथोत्तरं चान्त्याः । पूर्वतो गणनया पक्ष्ममण्डलं मध्यं न संभवति, अन्ततो गणनया च दृष्टिमण्डलं अन्त्यमण्डलं न संभवतीति चत्वारो मध्यमण्डलाश्चत्वारोऽन्त्यमण्डला इति ॥ १५ ॥

पक्ष्मवर्त्मगतः सन्धिर्वर्त्मशुक्लगतोऽपरः ॥
शुक्लकृष्णगतस्त्वन्यः कृष्णदृष्टिगतोऽपरः ॥ १६ ॥
ततः कनीनकगतः षष्ठश्चापाङ्गगः स्मृतः ॥

सन्धीनाह—पक्ष्मेति । कनीनकगतो नासासमीपेऽवस्थितः, अपाङ्गगो भ्रूपुच्छान्तःस्थितः ॥ १६ ॥—

द्वे वर्त्मपटले विद्याच्चत्वार्यन्यानि चाक्षिणि ॥ १७॥
जायन्ते तिमिरं येषु व्याधिः परमदारुणः ॥

पटलान्याह—द्वे इत्यादि । चत्वार्यन्यानि चाक्षिणि अपराणि चत्वारि पटलानि अक्षिणि विद्यात् । तेषु चतुर्षु पटलेषु ॥ १७ ॥—

तेजोजलाश्रितं बाह्यं तेष्वन्यत् पिशिताश्रितम् ॥१८
मेदस्तृतीयं पटलमाश्रितं त्वस्थि चापरम् ॥
पञ्चमांशसमं दृष्टेस्तेषां बाहुल्यमिष्यते ॥

इदानीं तान्येव तिमिरस्याश्रयभूतानि चत्वारि पटलानि चिकित्सार्थं विभजन्नाह—तेज इत्यादि । अत्र तेजःशब्देन आलोचकतेजःसमाश्रितं[1] शिरागतं रक्तं बोद्धव्यम् । जलं त्वग्गतो रसधातुः, बाह्यमक्षिगोलकस्य प्रथमं पटलं; अन्यत् द्वितीयं, बाहुल्यं स्थूलता ॥ १८ ॥—

शिराणां कण्डराणां च मेदसः कालकस्य च ॥ १९
गुणाः कालात्परः श्लेष्मा बन्धनेऽक्ष्णोः शिरायुतः॥

---

१ 'समाश्रयं' इति पाठान्तरम् ।

तेषामेव धातूनां पटलाश्रयाणां उपधातूनां च कर्मतो नयने अस्तित्वं दर्शयन्नाह—शिराणामिति । शिरादीनां कालकास्थिपर्यन्तानां परा गुणा यथोत्तरमुत्कृष्टाः प्रसादा, अक्ष्णोर्बन्धने अन्योन्यसंहननेऽधिकृताः । तथा कालकात् परः कालकास्थ्नः सकाशात् श्लेष्मा शिरायुतोऽक्ष्णोर्बन्धने पर उत्कृष्टोऽधिकृत इति पिण्डार्थः । शिराणामित्यत्र बहुवचनस्याद्यर्थवाचित्वाद्धमनीनामपि ग्रहणम् । कण्डराणामित्यत्र कण्डराशब्दः स्नायुवाचकः । अन्ये तु शिरादीनां मेदःपर्यन्तानां गुणाः प्रसादाः कालकस्य अक्ष्णोः कृष्णभागस्य बन्धनेऽधिकृताः, तथा कालात् परः कृष्णभागाद्यः परः शुक्लो भागः तस्य बन्धने शिरायुतः श्लेष्मा । केचिदेतदर्थानुकूलेनैवात्र पाठं पठन्ति,—'शिराणां कण्डराणां च मेदसः कृष्णबन्धने । गुणः कालात् परः श्लेष्मा बन्धनेऽक्ष्णोः शिरायुतः'—इति ॥ १९ ॥—

शिरानुसारिभिर्दोषैर्विगुणैरूर्ध्वमागतैः ॥ २० ॥
जायन्ते नेत्रभागेषु रोगाः परमदारुणाः ॥

इदानीं नेत्ररोगाणां सामान्यां संप्राप्तिमाह—शिरानुसारिभिरित्यादि । शिरा अत्र नेत्रगताः । विगुणैः प्रकुपितैः । नेत्रभागेषु नेत्रावयवेषु । नेत्रराजिष्विति केचित् पठन्ति; तत्र नेत्राण्येव राजयः नेत्रराजयः । एतेन सर्वे नेत्राश्रया अपि लब्धा भवन्ति ॥ २० ॥—

तत्राविलं ससंरम्भमश्रुपूर्णोपदेहवत्[1] ॥ २१ ॥
गुरूषाचोषरागाद्यैर्[2]जुष्टं चाव्यक्तलक्षणैः ॥
सशूलं वर्त्मकोषेषु शूकपूर्णाभमेव च ॥ २२ ॥

पूर्वरूपमाह—तत्रेत्यादि । आविलं आकुलं अश्रुपूर्णमित्यर्थः[3] । ससंरम्भं ईषत् शोफयुक्तम् । उपदेहो मलवृद्धिः । गुरूषाचोषरागेत्यत्र 'गुरूषातोदरागाद्यैः' इति समीचीनः पाठः । गुरूषातोदरागाद्यैर्जुष्टमिति अत्रादिशब्दः प्रत्येकं योज्यः । तेन गुरुत्वादिभिः श्लेष्मलिङ्गैः, ऊषादिभिः पित्तलिङ्गैः, तोदादिभिर्वातलिङ्गैः, रागादिभिः शोणितलिङ्गैः, जुष्टं सेवितम् । ननु यदि गुरुत्वादीनि दोषलिङ्गानि सन्ति तत् कथं पूर्वरूपं ? यतो दोषविशेषेणाव्यक्तं लक्षणं पूर्वरूपं; अत आह—अव्यक्तलक्षणैरिति ।—गुरुत्वादीनामपि तत्र व्यक्तता नास्त्येवेत्यर्थः । सशूलं ईषच्छूलमित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥

विहन्यमानं रूपे वा क्रियास्वक्षि यथा पुरा ॥
दृष्ट्वैव धीमान् बुध्येत दोषेणाधिष्ठितं तु तत् ॥२३॥

विहन्यमानमित्यादि । रूपे नीलपीतादौ येन प्रकारेण पूर्वमासीत्ततः स्वयमेव विहन्यमानं क्रियमाणविघातम् । क्रियासु निमेषोन्मेषादिषु चेति । अन्ये तु 'क्रियास्वक्षि यथा पुरा' इत्यत्र 'क्रियास्वक्ष्यागतक्रमं' इति पठन्ति । तत्रागतक्रमं आसक्रमं निर्व्यापारमित्यर्थः ॥ २३ ॥

तत्र संभवमासाद्य यथादोषं भिषग्जितम् ॥
विदध्यान्नेत्रजा रोगा बलवन्तः स्युरन्यथा ॥ २४ ॥

पूर्वरूपे क्रियां निर्दिशन्नाह—तत्रेत्यादि । तत्र नयने, संभवं रोगाणां प्रागुत्पत्तिं, आसाद्य ज्ञात्वा, भिषग्जितं औषधं विदध्यात् । 'तत्र संचयमासाद्य' इति केचित् पठन्ति । अत्र संचयशब्दः प्रकोपप्रसारादिषु वर्तते ॥ २४ ॥

सङ्क्षेपतः क्रियायोगो निदानपरिवर्जनम् ॥
वातादीनां प्रतीघातः प्रोक्तो विस्तरतः पुनः ॥२५॥

किं तत् भिषग्जितं पूर्वरूपे कुर्यादित्याशङ्क्य संक्षेपविस्तराभ्यां तत्र भिषग्जितमाह—संक्षेपत इत्यादि । क्रियाणां संशमनसंशोधनादीनामयमेव सम्यग्योगः । किं तदित्याह—निदानपरिवर्जनमिति ।—निदानानां दोषकारकहेतूनां रोगकारकहेतूनां च सर्वतो वर्जनम् । विस्तरेण पुनर्वातादीनां प्रतीघातः क्रियायोगः प्रोक्तः । येनौषधप्रयोगेण वातादीनां कोपः प्रतिहन्यते स उपक्रम उक्त इत्यर्थः ॥ २५ ॥

(एवं विदाह्यप्रतिकारिणोऽन्नं
विदग्धमत्युष्णिरतो नरस्य ॥
विदाह्यसात्म्यातिविरुद्धशीत-
क्षाराम्लतीक्ष्णोष्णगुरुद्रवान्नैः ॥ १ ॥
अवाक्शिरोत्युच्छ्रितशायितस्य
ज्वरोपतापादृतुपर्ययाच्च)
उष्णाभितप्तस्य जलप्रवेशात्
दूरेक्षणात् स्वप्नविपर्ययाच्च ॥
प्रसक्तसंरोदनशोककोप-
क्लेशाभिघातादतिमैथुनाच्च ॥ २६ ॥
शुक्तारनालाम्लकुलत्थमाष-
निषेवणाद्वेगविनिग्रहाच्च ॥
स्वेदाद्रजोधूमनिषेवणाच्च
छर्देर्विघाताद्वमनातियोगात् ॥
बाष्पग्रहात् सूक्ष्मनिरीक्षणाच्च
नेत्रे विकारान् जनयन्ति दोषाः ॥ २७ ॥

कानि कानि निदानानि परिहर्तव्यानीत्याह—उष्णेत्यादि । अत्र केचित् 'एवं विदाह्यप्रतिकारिणोऽन्नं' इत्यादि यावत् 'ज्वरोपतापादृतुपर्ययाच्च' इत्यन्तं पठन्ति, स च पाठः पुनरुक्तिदूषणभयान्नाङ्गीकृतः ॥ २६ ॥ २७ ॥

वाताद्दश तथा पित्तात् कफाच्चैव त्रयोदश ॥
रक्तात् षोडश विज्ञेयाः सर्वजाः पञ्चविंशतिः ॥२८॥
तथा बाह्यौ पुनर्द्वौ च रोगाः षट्सप्ततिः स्मृताः ॥

इदानीं तानेव विकारान् वातादिसंख्यया निर्दिशन्नाह—वातादित्यादि । तथा पित्तात्पित्तादपि दशैव च । बाह्यौ बहि-

१ 'कण्डूपूर्णोपदेहवत्' इति पाठान्तरम् ।
२ 'गुरूषातोदरागाद्यैः' इति पाठान्तरम् ।
३ 'मण्डपूर्णमिवेत्यर्थः' इति पाठान्तरम् ।

निमित्तभवौ । तौ कौ ? एकोऽभिघातोत्पन्नः सनिमित्तः, अन्यः सुरर्षिगन्धर्वादिदर्शनाभिहतशक्तिरनिमित्तः ॥ २८ ॥—

हताधिमन्थो निमिषो दृष्टिर्गम्भीरिका च या ॥२९॥
यच्च वातहतं वर्त्म न ते सिध्यन्ति वातजाः ॥
याप्योऽथ तन्मयः काचः साध्याः स्युः सान्यमारुताः
शुष्काक्षिपाकाधीमन्थस्यन्दमारुतपर्ययाः ॥

इदानीं तेषामेव विकाराणां वातादिभेदेन साध्यासाध्ययाप्यत्वं दर्शयन्नाह—हतेत्यादि । तन्मयः वातमयः । साध्याः स्युः सान्यमारुता इति, हताधिमन्थादयश्चत्वारो वातजा असाध्याः, काच एकश्च याप्यः, शुष्काक्षिपाकादयो रोगाः सान्यमारुता अन्यतोवातरोगेण सहिताः पञ्च साध्याः ॥ २९ ॥ ३० ॥—

असाध्यो ह्रस्वजाड्यो यो जलस्रावश्च पैत्तिकः॥ ३१
परिम्लायी च नीलश्च याप्यः काचोऽथ तन्मयः ॥
अभिष्यन्दोऽधिमन्थोऽम्लाध्युषितं शुक्तिका च या॥
दृष्टिः पित्तविदग्धा च धूमदर्शी च सिध्यति ॥

असाध्य इत्यादि । पित्तसंभवौ द्वौ ह्रस्वजाड्यजलस्रावौ साधयितुमशक्यौ, तथा पैत्तिकौ परिम्लायिनीलाख्यौ काचौ यापनार्हौ, अभिष्यन्दादयः षट् साध्याः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥—

असाध्यः कफजः स्रावो याप्यः काचश्च तन्मयः ३३
अभिष्यन्दोऽधिमन्थश्च बलासग्रथितं च यत् ॥
दृष्टिः श्लेष्मविदग्धा च पोथक्यो लगणश्च यः॥३४॥
क्रिमिग्रन्थिपरिक्लिन्नवर्त्मशुक्लार्मपिष्टकाः ॥
श्लेष्मोपनाहः साध्यस्तु कथिताः श्लेष्मजेषु तु॥३५॥

असाध्य इत्यादि । तन्मयः श्लेष्मज इत्यर्थः । कफजेष्वेक एव असाध्यः, याप्योऽप्येक एव, अभिष्यन्दादयश्च एकादश साध्याः ॥ ३३—३५ ॥

रक्तस्रावोऽजकाजातं शोणितार्शोऽवलम्बितम् ॥
शुक्रं न साध्यं काचश्च याप्यस्तज्जः प्रकीर्तितः॥३६॥
मन्थस्यन्दौ क्लिष्टवर्त्म हर्षोत्पातौ तथैव च ॥
सिराजावञ्जनाख्या च सिराजालं च यत् स्मृतम्३७
पर्वण्यथाव्रणं शुक्रं शोणितार्मार्जुनश्च यः ॥
एते साध्या विकारेषु रक्तजेषु भवन्ति हि ॥ ३८ ॥

रक्तस्राव इत्यादि । रक्तस्रावस्तथाजका शोणितार्शः क्षतशुक्रकं च रक्ताज्जातं चतुष्टयमप्यसाध्यं, तज्जः रक्तजः काचो याप्यः, मन्थस्यन्दादय एकादश साध्याः ॥ ३६—३८ ॥

पूयास्रावो नाकुलान्ध्यमक्षिपाकात्ययोऽलजी ॥
असाध्याः सर्वजा याप्यः काचः कोपश्च पक्ष्मणः३९
वर्त्मावबन्धो यो व्याधिः सिरासु पिडका च या ॥
प्रस्तार्यर्माधिमांसार्मस्नाय्वर्मोत्सङ्गिनी च या ॥४०॥
पूयालसश्चार्बुदं च श्यावकर्दमवर्त्मनी ॥
तथार्शोवर्त्म शुष्कार्शः शर्करावर्त्म यच्च वै ॥ ४१ ॥
सशोफश्चाप्यशोफश्च पाको बहलवर्त्म च ॥
अक्लिन्नवर्त्म कुम्भीका बिसवर्त्म च सिध्यति॥४२॥
सनिमित्तोऽनिमित्तश्च द्वावसाध्यौ तु बाह्यजौ ॥

पूयेत्यादि । पूयास्रावादयश्चत्वारोऽसाध्याः, काचपक्ष्मकोपौ याप्यौ, वर्त्मावबन्धादय एकोनविंशतिः साध्याः । केचित् 'काचः कोपश्च पक्ष्मण' इत्यत्र 'याप्यो वर्त्मावबन्धाश्च काचः कोपश्च पक्ष्मणः । पिल्लाख्यश्चापि यो व्याधिः सिरासु पिडका च या' इति पठन्ति । स च पाठः पञ्जिकाकारेण निरस्तः, तस्मादस्माभिरपि परित्यक्तः ॥ ३९—४२ ॥—

षट्सप्ततिविकाराणामेषा संग्रहकीर्तना ॥ ४३ ॥

षडित्यादि । संक्षेपेण कथिताः अथवा संग्रहेण सम्यक् दोषग्रहेण कथिताः ॥ ४३ ॥

नव सन्ध्याश्रयास्तेषु वर्त्मजास्त्वेकविंशतिः ॥
शुक्लभागे दशैकश्च चत्वारः कृष्णभागजाः ॥ ४४ ॥
सर्वाश्रयाः सप्तदश दृष्टिजा द्वादशैव तु ॥
बाह्यजौ द्वौ समाख्यातौ रोगौ परमदारुणौ ॥
भूय एतान् प्रवक्ष्यामि सङ्ख्यारूपचिकित्सितैः॥४५॥

इदानीं तेषां दोषविशेषेण संग्रहं प्रतिपाद्य सन्ध्याद्याश्रयभेदेनापि संग्रहं प्रतिपादयन्नाह—नवेत्यादि । द्वौ बाह्यजौ सर्वाश्रयत्वेऽपि दृष्ट्याश्रितौ मन्तव्यौ, दृष्टेः प्रधानतमत्वात् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां उत्तरतन्त्रान्तर्गतशालाक्यतन्त्रे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातः सन्धिगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

पूयालसः सोपनाहः स्रावाः पर्वणिकाऽलजी ॥
क्रिमिग्रन्थिश्च विज्ञेया रोगाः सन्धिगता नव ॥ ३ ॥

पूर्वस्मिन्नध्याये सन्ध्यादिक्रमेण नयनगतरोगा अभिहिताः, अत औपद्रविकानन्तरं प्राक् सन्धिगता रोगाः प्रतिपाद्या भवन्तीत्यत आह—अथात इत्यादि । गतशब्द आश्रयवचनः । पूयास्राव इत्यादयः स्रावाश्चत्वारः ॥ १—३ ॥

पक्वः शोफः सन्धिजः संस्रवेद्यः
सान्द्रं पूयं पूति पूयालसः सः ॥
ग्रन्थिर्नाल्पो दृष्टिसन्धावपाकः
कण्डूप्रायो नीरुजस्तूपनाहः ॥ ४ ॥

इदानीं तेषां नवानामपि प्रत्येकं लक्षणमाह—पक्व इत्यादि । सन्धिजः कनीनसन्धिजः । पूति दुर्गन्धम् । अयं सन्निपातजः साध्यश्च । ग्रन्थिरित्यादि नाल्पो महानित्यर्थः । अपाक ईषत् पाकः । उपनाहः श्लेष्मोपनाहः । कफजोऽथ साध्यश्च ॥ ४ ॥

गत्वा सन्धीनश्रुमार्गेण दोषाः
कुर्युः स्रावान् रुग्विहीनान् कनीनात् ॥
तान् वै स्रावान् नेत्रनाडीमथैके
तस्या लिङ्गं कीर्तयिष्ये चतुर्धा ॥ ५ ॥
पाकः सन्धौ संस्रवेद्यस्तु पूयं
पूयास्रावो नैकरूपः प्रदिष्टः
श्वेतं सान्द्रं पिच्छिलं संस्रवेद्यः
श्लेष्मास्रावो नीरुजः स प्रदिष्टः ॥ ६ ॥
रक्तास्रावः शोणितोत्थः सरक्तं
कोष्णं नाल्पं संस्रवेन्नातिसान्द्रम् ॥
पीताभासं नीलमुष्णं जलाभं
पित्तास्रावः संस्रवेत् सन्धिमध्यात् ॥ ७ ॥

सन्धयो नेत्रान्तर्गताश्चत्वारः । अश्रुमार्गशब्देनात्र शिरा अभिप्रेताः । तथाच विदेहः,—"अश्रुस्रावः शिरा गत्वा नेत्रसन्धिषु तिष्ठति । ततः कनीनकं गत्वा चाश्रु कृत्वा कनीनके॥ ततः स्रवत्यथास्रावं यथादोषमवेदनम्"—इति । अश्रुस्रावशब्देनात्र तत्सहितो दोषोऽभिधीयते । कथं चतुर्धा इत्याह—पाक इत्यादि । नैकरूप इति । अस्य सन्निपातजत्वात् बहुरूपत्वम् । सन्धिरत्र कनीनकसन्धिः । असाध्योऽयम् । श्वेत इत्यादि । अयमप्यसाध्यः । रक्तेत्यादि । असावप्यसाध्यः । पीतेत्यादि । कनीनसन्धिमध्यादित्यर्थः । व्याधिस्वभावतो वातास्रावो नास्ति पित्तजगण्डचातुर्थिकवत् । एषोऽप्यसाध्यः ॥ ५—७ ॥

ताम्रा तन्वी दाहशूलोपपन्ना
रक्ताज्ज्ञेया पर्वणी वृत्तशोफा ॥
जाता सन्धौ कृष्णशुक्लेऽलजी स्या-
त्तस्मिन्नेवाख्यापिता पूर्वलिङ्गैः ॥ ८ ॥

ताम्रेत्यादि । असाध्योऽयम् । अलजीत्यादि । तस्मिन्नेव कृष्णशुक्लसन्धावेव । पूर्वलिङ्गैः पर्वणीलिङ्गैरित्यर्थः । पर्वण्यलज्योः स्थानस्य लक्षणस्य चैक्येऽपि तनुत्वस्थूलत्वाभ्यां भेदः । तन्वी पर्वणी, ततः स्थूला पुनरलजी । इयं सन्निपातजा असाध्या च ॥ ८ ॥

क्रिमिग्रन्थिर्वर्त्मनः पक्ष्मणश्च
कण्डूं कुर्युः क्रिमयः सन्धिजाताः ॥
नानारूपा वर्त्मशुक्लस्य सन्धौ
चरन्तोऽन्तर्नयनं दूषयन्ति ॥ ९ ॥

कृमीत्यादि । कृमिग्रन्थिर्वर्त्मशुक्लयोः सन्धौ भवति । तत्रैव नानारूपाः कृमयः वर्त्मनः पक्ष्मणश्च सन्धिं प्राप्ताः कण्डुं जनयन्ति, अन्तश्चरन्तो भक्षयन्तो नयनं दूषयन्ति । असौ कफजः साध्यश्च ॥ ९ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां उत्तरतन्त्रान्तर्गते शालाक्यतन्त्रे द्वितीयोऽध्यायः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातो वर्त्मगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥२॥

सन्धिगतरोगानन्तरं 'वर्त्मशुक्लस्य सन्धौ चरन्तोऽन्तर्नयनं दूषयन्ति' इति वर्त्मनोऽनन्तरनिर्दिष्टत्वात् वर्त्मगतरोगविज्ञानीयारम्भो युक्त इत्यत आह—अथात इत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥

पृथग्दोषाः समस्ताश्च यदा वर्त्मव्यपाश्रयाः ॥
सिरा व्याप्यावतिष्ठन्ते वर्त्मस्वधिकमूर्च्छिताः ॥३॥
विवर्ध्य मांसं रक्तं च तदा वर्त्मव्यपाश्रयान् ॥
विकाराञ्जनयन्त्याशु नामतस्तान्निबोधत ॥ ४ ॥

संप्राप्तिमाह—पृथगित्यादि । यदा पृथक् समस्ता वा अधिकमूर्च्छिताः अतिशयप्रकुपिता दोषा वर्त्मव्यपाश्रयाः अपोपसर्गस्य मध्यवचनत्वात् वर्त्ममध्यगताः शिरा व्याप्य वर्त्मसु अवतिष्ठन्ते तदा वर्त्मव्यपाश्रयान् विकारान् शीघ्रं जनयन्तीति संबन्धः । अमुं पाठं पञ्जिकाकारो न पठति, जेज्जटपठितत्वादस्माभिरपि पठितः ॥ ३ ॥ ४ ॥

उत्सङ्गिन्यथ कुम्भीका पोथक्यो वर्त्मशर्करा ॥
तथाऽर्शोवर्त्म शुष्कार्शस्तथैवाञ्जननामिका ॥ ५ ॥
बहलं वर्त्म यच्चापि व्याधिर्वर्त्मावबन्धकः ॥
क्लिष्टकर्दमवर्त्माख्यौ श्याववर्त्म तथैव च ॥ ६ ॥
प्रक्लिन्नमपरिक्लिन्नं वर्त्म वातहतं तु यत् ॥
अर्बुदं निमिषश्चापि शोणितार्शश्च यत् स्मृतम् ॥७॥
लगणो बिसनामा च पक्ष्मकोपस्तथैव च ॥
एकविंशतिरित्येते विकारा वर्त्मसंश्रयाः ॥ ८ ॥

ते च वर्त्माश्रया रोगा एकविंशतिरभिहिताः । अतस्तानेव नाम्ना निर्दिशन्नाह—उत्सङ्गिनीत्यादि ॥ ५—८ ॥

नामभिस्ते समुद्दिष्टा लक्षणैस्तान् प्रचक्ष्महे ॥
अभ्यन्तरमुखी बाह्योत्सङ्गेऽधो वर्त्मनश्च या ॥ ९ ॥
विज्ञेयोत्सङ्गिनी नाम तद्रूपपिडकाचिता ॥

नामतस्तान् समुद्दिश्य लक्षणैराह—नामभिरित्यादि । अभ्यन्तरमुखी वर्त्माभ्यन्तरमुखी । बाह्येति बहिर्भवा इव प्रतिभासते, वस्तूत्सेधेन[1] बहिरप्युन्नतत्वात् । उत्सङ्गे वर्त्मनश्च या इति अधोभागे यत् वर्त्म तस्योत्सङ्गे क्रोडे जाता या । तस्या इव रूपं यासां ता तद्रूपास्ताभिर्व्याप्ता; इयं सन्निपातजा साध्या च । विदेहोक्तमिहानुक्तं काठिन्यादि चोह्यम् । तथाहि तदुक्तं वचः,—"वर्त्मोत्सङ्गेऽप्यधो जन्तोः सन्निपातात् प्रजायते । अभ्यन्तरमुखी स्थूला बाह्यतश्चापि दृश्यते ॥ पिडका पिडकाभिश्च चिताऽन्याभिः समन्ततः । उत्सङ्गपिडका नाम कठिना मन्दवेदना ॥ सा प्रभिन्ना स्रवेत् स्रावं कुक्कुटाण्डरसोपमम्"—इति ॥९॥—

---

१ 'बाह्योत्सेधेन' इति पाठान्तरम् ।

कुम्भीकबीजप्रतिमाः पिडकाः पक्ष्मवर्त्मनोः ॥ १०॥
आध्मापयन्ति भिन्ना याः कुम्भीकपिडकास्तु ताः ॥

कुम्भीका दाडिमाकारफला स्थलकुम्भी । वर्त्मजा इति बहुवचनात् बाह्या एव भवन्ति । एताः सन्निपातजा अपि साध्याः ॥ १० ॥—

स्राविण्यः कण्डुरा गुर्व्यो रक्तसर्षपसन्निभाः ॥११॥
पिडकाश्च रुजावन्त्यः पोथक्य इति संज्ञिताः ॥

स्राविण्य इत्यादि । स्राविण्यो बहुस्रावाः । कण्डुरा इति कण्डुयुक्ताः । रुजावत्य इति कफजा अपि वेदानायुक्ता इत्यर्थः । इमाः साध्याः ॥ ११ ॥—

पिडकाभिः सुसूक्ष्माभिर्घनाभिरभिसंवृता ॥ १२ ॥
पिडका या खरा स्थूला सा ज्ञेया वर्त्मशर्करा ॥

पिडकाभिरित्यादि । इयं सन्निपातजा साध्या ॥ १२ ॥—

एर्वारुबीजप्रतीमाः पीडकाः मन्दवेदनाः ॥
सूक्ष्माः खराश्च वर्त्मस्थास्तदर्शोवर्त्म कीर्त्यते ॥ १३ ॥

एर्वारुरित्यादि । एर्वारुः ग्रीष्मकर्कटी । वर्त्मस्था वर्त्मनामन्तर्बाह्यतोऽपि तिष्ठन्ति । इदं सन्निपातजमपि साध्यम् ॥ १३ ॥

दीर्घोऽङ्कुरः खरः स्तब्धो दारुणो वर्त्मसंभवः ॥
व्याधिरेष समाख्यातः शुष्कार्श इति संज्ञितः ॥ १४ ॥

दीर्घ इत्यादि । दारुणोऽतिकष्टतरः । वर्त्मसंभवः वर्त्मनामन्तरेषु भवति । अयं व्याधिः सन्निपातजोऽपि साध्यः ॥ १४ ॥

दाहतोदवती ताम्रा पिडका वर्त्मसंभवा ॥
मृद्वी मन्दरुजा सूक्ष्मा ज्ञेया साऽञ्जननामिका ॥ १५ ॥

दाहेत्यादि । रक्तजेयं साध्या च ॥ १५ ॥

वर्त्मोपचीयते यस्य पिडकाभिः समन्ततः ॥
सवर्णाभिः समाभिश्च विद्याद्बहलवर्त्म तत् ॥ १६ ॥

वर्त्मेत्यादि । एतदपि सन्निपातजं साध्यं च ॥ १६ ॥

कण्डूमताऽल्पतोदेन वर्त्मशोफेन यो नरः ॥
न समं छादयेदक्षि भवेद्बन्धः स वर्त्मनः ॥ १७ ॥

कण्डूमतेत्यादि । एष सन्निपातजोऽपि साध्यः ॥ १७ ॥

मृद्वल्पवेदनं ताम्रं यद्वर्त्म सममेव च ॥
अकस्माच्च भवेद्रक्तं क्लिष्टवर्त्म तदादिशेत् ॥ १८ ॥

मृद्वित्यादि । 'अकस्माच्च स्रवेद्रक्तं' इति क्वचित् पाठस्तं च पञ्जिकाकारो न मन्यते । अकस्माच्च कारणं विना द्वयमपि वर्त्म रक्तं भवेत् । तथाच विदेहः,—"श्लेष्मदुष्टेन रक्तेन क्लिष्टमांसमिवोभयम् । बन्धुजीवनिभं वर्त्म क्लिष्टवर्त्म तदुच्यते" इति । एतद्रक्तजं साध्यं च ॥ १८ ॥

क्लिष्टं पुनः पित्तयुक्तं विदहेच्छोणितं यदा ॥
तदा क्लिन्नत्वमापन्नमुच्यते वर्त्मकर्दमम् ॥ १९ ॥

क्लिष्टमित्यादि । क्लिष्टारम्भकं श्लेष्मदुष्टं शोणितं पित्तयुक्तं विदग्धं विदाहं गच्छेत्तदा क्लिन्नत्वमापन्नं क्लिष्टमेव वर्त्मकर्दममुच्यते, क्लिन्नत्वमापन्नं आर्द्रतां प्राप्तम् । एतत्कफपित्तरक्ताविच्छिन्नत्वात् सन्निपातजं साध्यं च । कृष्णत्वमापन्नमिति केचित् पठन्ति, तं पाठं पञ्जिकाकारो नाङ्गीकरोति ॥ १९ ॥

यद्वर्त्म बाह्यतोऽन्तश्च श्यावं शूनं सवेदनम् ॥
दाहकण्डूपरिक्लेदि श्याववर्त्मेति तन्मतम् ॥ २० ॥

यद्वर्त्मेत्यादि । एतदपि सन्निपातजं साध्यं च ॥ २० ॥

अरुजं बाह्यतः शूनमन्तःक्लिन्नं स्रवत्यपि ॥
कण्डूनिस्तोदभूयिष्ठं क्लिन्नवर्त्म, तदुच्यते ॥ २१ ॥

अरुजमित्यादि । अरुजमल्परुजं शूनं च बाह्ये, क्लिन्नं स्रवत्यप्यन्तरे, कण्डुनिस्तोदबहुलं पुनरन्तरे च । अयं रोगः पिल्लाख्यः केनचित् कथितः, तत् पञ्जिकाकारो न मन्यते । अयं व्याधिः कफजः साध्यश्च ॥ २१ ॥

यस्य धौतानि धौतानि संबध्यन्ते पुनः पुनः ॥
वर्त्मान्यपरिपक्वानि विद्यादक्लिन्नवर्त्म तत् ॥ २२ ॥

यस्येत्यादि । यस्य रोगस्य स्थानभूतानि वर्त्मानि असकृत् प्रक्षालितानि पुनः संबद्धानि भवन्ति पिल्लोपदेहेनान्तर्बहिश्च पाकरहितत्वात् तदक्लिन्नवर्त्म जानीयात् । एतत्सन्निपातजमपि साध्यं पिल्लाख्यं च । तथाच विदेहः,—"प्रक्षालिते तथा मृष्टे आनह्येते पुनः पुनः । अपरिक्लिन्नवर्त्मानं पिल्लाख्यमिति निर्दिशेत्"—इति । अमुं द्वयमपि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकपाठं सूत्रे जेज्जटाचार्यः पठति, तन्नेच्छति गयदासः ॥ २२ ॥

विमुक्तसन्धि निश्चेष्टं वर्त्म यत्र निमील्यते ॥
एतद्वातहतं विद्यात् सरुजं यदि वारुजम् ॥ २३ ॥

विमुक्तेत्यादि । निश्चेष्टं निष्क्रियम् । अत एव न निमील्यते न संकुचतीत्यर्थः । सरुजं अल्परुजम् । इदं वातजमसाध्यं च ॥ २३ ॥

वर्त्मान्तरस्थं विषमं ग्रन्थिभूतमवेदनम् ॥
विज्ञेयमर्बुदं पुंसां सरक्तमवलम्बितम् ॥ २४ ॥

वर्त्मेत्यादि । वर्त्मान्तरस्थं अभ्यन्तरस्थमित्यर्थः । विषमं कष्टकारि । ग्रन्थिभूतं ग्रन्थिरिवासक्तम्[1] । अवलम्बितमिति किञ्चिद्रक्तता पित्तेन, अवलम्बितत्वं अर्बुदत्वेन । अवलम्बि चेति केचित् पठन्ति । सन्निपातजमपीदं साध्यम् ॥ २४ ॥

निमेषणीः सिरा वायुः प्रविष्टो वर्त्मसंश्रयाः ॥
चालयेदति वर्त्मानि निमेषः स गदो मतः ॥ २५ ॥

निमेषणीरित्यादि । वर्त्मसंश्रयाः निमेषिणीः शिरा वायुः प्रविष्टः सन् वर्त्मानि चालयेदिति संबन्धः । यद्बलेन निमिषोन्मेषौ स्यातां ता निमेषिण्यः शिराः । 'सोऽगदो मत' इति केचित् पठन्ति । अत्रागद अव्यथ इत्यर्थः । असौ वातजोऽसाध्यश्च ॥ २५ ॥

---

१ 'ग्रन्थिरिव सरक्तं' इति पाठान्तरम् ।

छिन्नाश्छिन्ना विवर्धन्ते वर्त्मस्था मृदवोऽङ्कुराः ॥
दाहकण्डूरुजोपेतास्तेऽर्शःशोणितसंभवाः ॥ २६ ॥

छिन्ना इत्यादि । ये शोणितसंभवा मृदवो वर्त्मस्था अङ्कुराः छिन्नाश्छिन्नाः सन्तो विवर्धन्ते तेऽङ्कुरा शोणितार्शःसंज्ञा इति संबन्धः । इदं शोणितार्शो रक्तजं असाध्यं च ॥ २६ ॥

अपाकः कठिनः स्थूलो ग्रन्थिर्वर्त्मभवोऽरुजः ॥
सकण्डूः पिच्छिलः कोलप्रमाणो लगणस्तु सः ॥२७

आपाक इत्यादि । श्लेष्मजोऽयं साध्यश्च ॥ २७ ॥

शूनं यद्वर्त्म बहुभिः सूक्ष्मैश्छिद्रैः समन्वितम् ॥
बिसमन्तर्जल इव बिसवर्त्मेति तन्मतम् ॥ २८ ॥

शूनमित्यादि । यथान्तर्जले बिसं बिशाण्डं तद्वदित्यर्थः । एतत् सर्वजमपि साध्यम् ॥ २८ ॥

पक्ष्माशयगता दोषास्तीक्ष्णाग्राणि खराणि च ॥
निर्वर्तयन्ति पक्ष्माणि तैर्घृष्टं चाक्षि दूयते ॥ २९ ॥
उत्पाटितैः पुनः शान्तिः पक्ष्मभिश्चोपजायते ॥
वातातपानलद्वेष्टा पक्ष्मकोपः स उच्यते ॥ ३० ॥

पक्ष्माशयेत्यादि । निर्वर्तयन्ति निष्पादयन्ति । पक्ष्माणि पक्ष्म बालान् । तैः पक्ष्मभिः अक्षि लोचनं दूयते उपतप्यते । उत्पाटितैः उद्धृतैः । 'उद्धृतैरुद्धृतैः' इति पाठे उन्मूलितैरित्यर्थः । अत्र वीप्सया तेषां पुनः पुनरुद्भवः ख्याप्यते । अस्य पक्ष्मकोपस्य उपपक्ष्ममाला इति द्वितीया संज्ञा; लोके 'पडिवाल' इति वदन्ति । एष रोगः सर्वजो याप्यश्च ॥ २९ ॥ ३० ॥

इति श्रीडल्हणाचार्यविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां उत्तरतन्त्रान्तर्गते शालाक्यतन्त्रे तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातः शुक्लगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥२॥

वर्त्मगतरोगविज्ञानीयानन्तरं वर्त्ममण्डलात् शुक्लमण्डलस्यैवानन्तर्यात् तद्गतरोगविज्ञानीयारम्भो युक्त इत्यत आह—अथात इत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥

प्रस्तारिशुक्लक्षतजाधिमांस-
स्नाय्वर्मसंज्ञाः खलु पञ्च रोगाः ॥
स्युः शुक्तिका चार्जुनपिष्टकौ च
जालं सिराणां पिडकाश्च याः स्युः ॥ ३ ॥
रोगा बलासग्रथितेन सार्ध-
मेकादशाक्ष्णोः खलु शुक्लभागे ॥

तानेव रोगान् नामभिराह—प्रस्तारीत्यादि । अर्मशब्दः प्रस्तार्यादिभिः पञ्चभिः सह संबध्यते । जालं शिराणामिति शिराशब्दो जालपिडकाभ्यां संबध्यते; तेन शिराजालं, शिरापिडकाश्चेत्यर्थः ॥ ३ ॥—

प्रस्तारि प्रथितमिहार्म शुक्लभागे
विस्तीर्णं तनु रुधिरप्रभं सनीलम् ॥ ४ ॥

प्रस्तारीत्यादि । प्रथितं प्रख्यातं, विस्तीर्णं विततं, तनु विरलं, रुधिरप्रभं रक्तनिभं, सनीलमीषन्नीलं, एतेन ईषन्नीललोहितमित्यर्थः; जेज्जटाचार्यस्तु विदेहोक्तं प्रस्तार्यर्मलक्षणं दृष्ट्वा सनीलमित्यत्र वाशब्दो लुप्तो द्रष्टव्यः, तेन रक्तं ईषन्नीलं वेत्यर्थ इति प्रतिपादयति । तथा च विदेहवाक्यं,—"समन्ताद्विस्तृतः श्यावो रक्तो वा मांससंचयः । सन्निपातेन दोषाणां प्रस्तार्यर्म तदुच्यते"—इति । त्रिदोषजमिदं साध्यं च ॥ ४ ॥

शुक्लाख्यं मृदु कथयन्ति शुक्लभागे
सश्वेतं सममिह वर्धते चिरेण ॥
यन्मांसं प्रचयमुपैति शुक्लभागे
पद्माभं तदुपदिशन्ति लोहितार्म ॥ ५ ॥

शुक्लाख्यमित्यादि । शुक्लाख्यं शुक्लनामार्म । मृदु कोमलं, सश्वेतं किंचित् श्वेतं; श्लेष्मजमिदं साध्यं च । यदित्यादि । प्रचयं वृद्धिं, उपैति गच्छति, पद्माभं पद्मपत्रप्रभं, लोहितार्म शोणितार्मेत्यर्थः । एतत् रक्तजं साध्यं च ॥ ५ ॥

विस्तीर्णं मृदु बहलं यकृत्प्रकाशं
श्यावं वा तदधिकमांसजार्म विद्यात् ॥
शुक्ले यत् पिशितमुपैति वृद्धिमेतत्
स्नाय्वर्मेत्यभिपठितं खरं प्रपाण्डु ॥ ६ ॥

विस्तीर्णमिति । बहुलं स्थूलम् । एतत् सन्निपातजं साध्यं च । शुक्ले इति । एतत् त्रिदोषजमपि साध्यम् । खरं खरस्पर्शम् । 'स्नाय्वाभं पिशितांशमुपैति यत्तु । स्नाय्वर्म' इत्यपि पाठः, 'खरं च शुक्लं' इति केचित् पठन्ति ॥ ६ ॥

श्यावाः स्युः पिशितनिभास्तु बिन्दवो ये
शुक्त्याभा सितनयने स शुक्तिसंज्ञः ॥

श्यावा इत्यादि । शुक्त्याभा इति जलशुक्तिरिव किञ्चिद्दीर्घाः शुक्लमण्डले ये बिन्दवः स शुक्तिकाविकार इति संबन्धः । साध्योऽयं पित्तजश्च ॥—

एको यः शशरुधिरोपमस्तु बिन्दुः ॥
शुक्लस्थो भवति तमर्जुनं वदन्ति ॥ ७ ॥

एक इत्यादि । रक्तजोऽयं साध्यश्च ॥ ७ ॥

उत्सन्नः सलिलनिभोऽथ पिष्टशुक्लो
बिन्दुर्यः संभवति पिष्टकः सुवृत्तः ॥

उत्सन्न इत्यादि । पिष्टशुक्लः तण्डुलपिष्ट इव शुक्लः, शुक्ल-

१ 'प्रथितं' इति पाठान्तरम् ।

त्वेऽप्यच्छत्वात् सलिलनिभः, पिष्टकः पिष्टकनामा । अयं श्लैष्मिकः साध्यश्च ॥—

जालाभः कठिनसिरो महान् सरक्तः
सन्तानः स्मृत इह जालसंज्ञितस्तु ॥ ८ ॥

जालाभ इत्यादि । अनुलोमविलोमविस्तृतशिरानिचयविरचितत्वात् जालस्येव आभा यस्य स तथा । रक्तो लोहितो लोहितजनितश्च, सन्तानः शिरासन्तानः । एष शिराजालसंज्ञितो रक्तजः साध्यश्च ॥ ८ ॥

शुक्लस्थाः सितपिडकाः सिरावृता या-
स्ता विद्यादसितसमीपजाः सिराजाः ॥

शुक्लस्था इत्यादि । शिराजा पिडिका इति शेषः । वास्तुस्थितशिरावृतत्वात् शिराजा न तु साक्षात् शिराजाः । एष सन्निपातजः साध्यश्च ॥—

कांस्याभो भवति सिरावृतः सिते यो
बिन्दुर्वा स तु निरुजो बलासकाख्यः ॥ ९ ॥

कांस्याभ इत्यादि । कांसस्येव आभा यस्य सः तथा सित इत्यर्थः, वारिबिन्दुरिव उद्गतत्वात् । अमृदुः कठिनः । निरुजः अव्यथः । एतद् द्वयमपि कफजनितत्वात् नामान्वयेन च बलासनामा विकारो बलासज एव । अत्रैव विदेहः,— "मारुतोत्पीडितः श्लेष्मा शुक्लभागे व्यवस्थितः । जलबिन्दुरिवोच्छूनो मृदुः कफसमुद्भवः"—इति । पुस्तकान्तरे च अन्यथा पाठः, यथा—'सन्तानो भवति शिरावृतः सितो वा बिन्दुर्वा स तु निरुजो बलासकाख्यः'—इति । ईदृशस्य पाठस्य व्याख्यां टीकाकाराः न कुर्वन्ति । साध्योऽयं श्लेष्मजश्च ॥ ९ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां उत्तरतन्त्रान्तर्गते शालाक्यतन्त्रे चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातः कृष्णगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

शुक्लगतरोगविज्ञानीयानन्तरं प्रत्यासत्त्या कृष्णमण्डलगता रोगाः प्रतिपाद्या इत्यत आह—अथात इत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥

यत्सव्रणं शुक्रमथाव्रणं वा
पाकात्ययश्चाप्यजका तथैव ॥
चत्वार एतेऽभिहिता विकाराः
कृष्णाश्रयाः संग्रहतः पुरस्तात् ॥ ३ ॥

तानेव कृष्णगतरोगान् नामभिः प्राह—यदित्यादि । संख्येयनिर्देशादेव चतुःसंख्यायां लब्धायां चतुःसंख्याकरणं तन्त्रान्तरोक्ताधिकसंख्यानिरासार्थम् । संग्रहतः सम्यगुपादानतः ॥ ३ ॥

निमग्नरूपं हि भवेत्तु कृष्णे
सूच्येव विद्धं प्रतिभाति यद्वै ॥
स्रावं स्रवेदुष्णमतीव रुक् च
तत् सव्रणं शुक्रमुदाहरन्ति ॥ ४ ॥

तानेव लक्षणैर्निर्दिशन्नाह—निमग्नेत्यादि । निमग्नरूपं अन्तःप्रविष्टरूपं ईषद्दृश्यरूपमित्यर्थः । सूच्येव विद्धमित्यनेन वर्तुलत्वं दर्शितं, रक्तस्याग्नेयत्वात् उष्णाश्रुता अत्यर्थं च पीडा भवति । सव्रणशुक्रे मन्दरुगश्रुता वक्ष्यते तस्मादस्मिन् सक्षते शुक्रे क्षतयोगात् नेत्रस्य सुकुमारत्वाच्चातीव वेदनायुक्ता । अत्र विदेहः—"रक्तराजीनिभं कृष्णे विद्रुमाभं प्रलक्ष्यते । सूच्यग्रेणैव तत् शुक्रमुष्णाश्रुस्रावि सव्रणम्—" इति । सव्रणं सक्षतमित्यर्थः । रक्तजमिदमसाध्यं च ॥ ४ ॥

दृष्टेः समीपे न भवेत्तु यच्च
न चावगाढं न च संस्रवेद्धि ॥
अवेदनावन्न च युग्मशुक्रं
तत्सिद्धिमाप्नोति कदाचिदेव ॥ ५ ॥

इदानीं तस्यैवावस्थाद्वारेण कादाचित्कसाध्यत्वं दर्शयन्नाह—दृष्टेरित्यादि । संस्रवेदित्यत्र संशब्दोऽतिशयार्थः । अवेदनावत् मन्दवेदनावत् ॥ ५ ॥

विच्छिन्नमध्यं पिशितावृतं वा
चलं सिरासक्तमदृष्टिकृच्च ॥
द्वित्वग्गतं लोहितमन्ततश्च
चिरोत्थितं चापि विवर्जनीयम् ॥ ६ ॥
उष्णाश्रुपातः पिडका च कृष्णे
यस्मिन् भवेन्मुद्गनिभं च शुक्रम् ॥
तदप्यसाध्यं प्रवदन्ति केचि-
दन्यच्च यत्तित्तिरिपक्षतुल्यम् ॥ ७ ॥

तस्यैव कदाचित् साध्यस्य लक्षणं प्रतिपाद्यासाध्यस्य लक्षणं प्रतिपादयन्नाह—विच्छिन्नेत्यादि । विच्छिन्नमध्यमिति विदीर्णमांसत्वात् मध्ये सच्छिद्रमिव । पक्षान्तरमाह—पिशितावृतं वेति । अच्छिन्नमध्यमेव उन्नतमांसेन वेष्टितं वा । चलं शिरासक्तमिति यतः शिरासक्तं अतएव चलं, शिरा हि स्वभावत एव चलास्तदाश्रितं शुक्रमपि चलमेव; अन्ये तु चलदिव न तु साक्षात् चलमेव । अदृष्टिकृत् दर्शनरोधकृत् । द्वित्वग्गतं द्विपटलाश्रितम् । लोहितमन्ततश्चेति प्रान्तेषु लोहितमित्यर्थः । इदानीं द्विपटलाश्रितस्य लक्षणं दर्शयन्नाह—उष्णेत्यादि । कस्मिंश्चित् पुस्तके 'पिड़का च पीता' इति पाठः, स न सङ्गच्छते । तथा च विदेहः—"चोषोष्णस्रावदाहास्तु कृष्णे च पिड़िकोद्गमः । व्यक्तमुद्गफलाकारं शुक्रं द्वित्वग्गतं भवेत्" इति । एकीयमतमाह—तदित्यादि । यच्चान्यत् शुक्रं तित्तिरिप-

---

१ 'मध्य' इति पाठान्तरम् । २ 'शिरासूक्ष्मं' इति पाठान्तरम् ।

क्षतुल्यं तदप्यसाध्यं केचित् वदन्तीति संबन्धः। एतत् परमतमपि अप्रतिषिद्धत्वादनुमतमेव ॥ ६ ॥ ७ ॥

सितं यदा भात्यसितप्रदेशे
स्यन्दात्मकं नातिरुगश्रुयुक्तम् ॥
विहायसीवाभ्रदलानुकारि
तदव्रणं साध्यतमं वदन्ति ॥ ८ ॥

इदानीं सव्रणं शुक्रं प्रतिपाद्य अव्रणं प्रतिपादयन्नाह—सितमित्यादि। स्यन्दात्मकं अभिस्यन्दकारणं, विहायसीव आकाशे इव, अभ्रदलानुकारि प्रतनुमेघखण्डानुकारीत्यर्थः। रक्तजमिदं साध्यं च ॥ ८ ॥

गम्भीरजातं बहलं च शुक्रं
चिरोत्थितं चापि वदन्ति कृच्छ्रम् ॥

अस्यैवाव्रणस्य शुक्रस्यावस्थाभेदेन कृच्छ्रतां दर्शयन्नाह—गम्भीरेत्यादि। एवं भूतं सव्रणमपि शुक्रं कृच्छ्रं वदन्तीति संबन्धः। गम्भीरजातं द्विपटलाश्रितमित्यर्थः। जेज्जटाचार्यस्तु सव्रणाव्रणशुक्रस्य लक्षणं साध्यासाध्यत्वं च विपरीतक्रमेण पठति, मया तु पञ्जिकाकाराभिप्रायेण अनेनैव क्रमेण पठितम् ॥—

संछाद्यते श्वेतनिभेन सर्वं
दोषेण यस्यासितमण्डलं तु ॥ ९ ॥
तमक्षिपाकात्ययमक्षिकोप-
समुत्थितं तीव्ररुजं वदन्ति ॥

इदानीं पाकात्ययमाह—संछाद्यत इत्यादि ॥९॥ अक्षिकोपात् समुत्थितं स्यन्दादुत्पन्नमित्यर्थः। एषः त्रिदोषजोऽसाध्यश्च ॥—

अजापुरीषप्रतिमो रुजावान्
सलोहितो लोहितपिच्छिलास्रः ॥
विदार्य कृष्णं प्रचयोऽभ्युपैति
तं चाजकाजातमिति व्यवस्येत् ॥ १० ॥

अजेत्यादि। अजापुरीषप्रतिम इति अतिविशुष्कच्छागलपुरीषतुल्यः। सलोहित ईषल्लोहितः। लोहितपिच्छिलाश्रुरिति लोहितं पिच्छिलं चाश्रु यस्य सः, सामर्थ्यात् मेदसः। एष श्लेष्मजोऽसाध्यश्च ॥ १० ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां उत्तरतन्त्रान्तर्गते शालाक्यतन्त्रे पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

षष्ठोऽध्यायः।

अथातः सर्वगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥२॥

अथात इत्यादि। सर्वगतरोगविज्ञानीयः सर्वाश्रयरोगविज्ञानीय इत्यर्थः। कृष्णमण्डलप्रत्यासत्त्या दृष्टिगतरोगविज्ञानीयो युज्यते, यच्च दृष्टिगतरोगविज्ञानीयात् पूर्वं सर्वगतरोगविज्ञानीयारम्भः स दृष्टिगतानां तिमिरादीनां अभिस्यन्दनिमित्तत्वं न स्यादिति बोधयति, सन्ध्यादिगतानामभिस्यन्दकारणत्वं च बोधयति ॥ १ ॥ २ ॥

स्यन्दास्तु चत्वार इहोपदिष्टा-
स्तावन्त एवेह तथाऽधिमन्थाः ॥
शोफान्वितोऽशोफयुतश्च पाका-
वित्येवमेते दश संप्रदिष्टाः ॥ ३ ॥
हताधिमन्थोऽनिलपर्ययश्च
शुष्काक्षिपाकोऽन्यत एव वातः ॥
दृष्टिस्तथाम्लाध्युषिता सिराणा-
मुत्पातहर्षावपि सर्वभागाः ॥ ४ ॥

सर्वाक्षिगतरोगाणां संख्यामाह—स्यन्दा इत्यादि। तावन्त एव चत्वार एव। प्रथमश्लोकेन दश, द्वितीयश्लोकेन सप्त, एवं सप्तदश सर्वाश्रयाः कथिताः ॥ ३ ॥ ४ ॥

प्रायेण सर्वे नयनामयास्ते
भवन्त्यभिष्यन्दनिमित्तमूलाः ॥
तस्मादभिष्यन्दमुदीर्यमाण-
मुपाचरेदाशु हिताय धीमान् ॥ ५ ॥

सर्वेषां नेत्ररोगाणामभिस्यन्दभवत्वात् तत्प्रतीकारस्याशेषनयनामयप्रतीकारभूतत्वात् प्रयत्नतः पूर्वरूप एवासौ प्रतीकरणीय इत्याह—प्रायेणेत्यादि। अभिस्यन्दनिमित्तमूला इति अभिस्यन्दाश्च तन्निमित्तानि च तान्येव मूलं येषां ते तथा। निमित्तशब्दाद्दुष्टा दोषा दोषकोपनानि च संगृह्यन्ते। उदीर्यमाणमुत्पद्यमानम्। 'अभिस्यन्दनिमित्तमूला' इत्यत्र 'अभिस्यन्दसमुद्भवा' इति केचित् पठन्ति ॥ ५ ॥

निस्तोदनस्तम्भनरोमहर्ष-
सङ्घर्षपारुष्यशिरोऽभितापाः ॥
विशुष्कभावाः शिशिराश्रुता च
वाताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥ ६ ॥

इदानीं वाताभिस्यन्दलक्षणमाह—निस्तोदनमित्यादि। निस्तोदनं सूच्येव व्यधनम्। स्तम्भनं स्तब्धता। संघर्षः करकरिमा। शिरोभितापः शिरोव्यथा। 'विशुष्कभावाः शिशिराश्रुता च' इत्यत्र 'शुष्काल्पदूषिकहिमाश्रुता' चेति केचित् पठन्ति। तत्र दूषिका नेत्रमलम्। साध्योऽयम् ॥ ६ ॥

दाहप्रपाकौ शिशिराभिनन्दा
धूमायनं बाष्पसमुच्छ्रयश्च ॥
उष्णाश्रुता पीतकनेत्रता च
पित्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥ ७ ॥

पित्ताभिस्यन्दलक्षणमाह—दाहेत्यादि। शिशिराभिलाषा शीताभिलाषा, धूमायनं धूमस्येवोद्गमनं, बाष्पसमुच्छ्रयोऽश्रुबाहुल्यं, अयमपि साध्यः ॥ ७ ॥

उष्णाभिनन्दा गुरुताऽक्षिशोफः
कण्डूपदेहौ सितताऽतिशैत्यम् ॥
स्रावो मुहुः पिच्छिल एव चापि
कफाभिपन्ने नयने भवन्ति ॥ ८ ॥

श्लेष्माभिस्यन्दलक्षणमाह—उष्णेत्यादि । उपदेहो मलोपलिप्तता, सितता शुक्लता; एषोऽपि साध्यः ॥ ८ ॥

ताम्राश्रुता लोहितनेत्रता च
राज्यः समन्तादतिलोहिताश्च ॥
पित्तस्य लिङ्गानि च यानि तानि
रक्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥ ९ ॥

रक्ताभिष्यन्दमाह—ताम्रेत्यादि । असावपि साध्यः ॥ ९ ॥

वृद्धैरेतैरभिष्यन्दैर्नराणामक्रियावताम् ॥
तावन्तस्त्वधिमन्थाः स्युर्नयने तीव्रवेदनाः ॥ १० ॥

अधिमन्थानामभिस्यन्दरोगकृतत्वं दर्शयन्नाह—वृद्धैरित्यादि । तावन्त एव चत्वार एव । तीव्रवेदना इत्यत्र वेदनाशब्दः सामान्यपीडावचनः । तेन यथास्वं वातादिदोषवातादिवेदनायुक्ता इत्यर्थः; एतेनेदमुक्तं भवति—वातिकादभिष्यन्दाद्वातिक एवाधिमन्थः, तीव्रवातिकनिस्तोदादिसकलवेदनो भवति; एवं पैत्तिकः, श्लैष्मिको, रक्तोत्थितश्चेति ॥ १० ॥

उत्पाट्यत इवात्यर्थं नेत्रं निर्मथ्यते तथा ॥
शिरसोऽर्धं तु तं विद्यादधिमन्थं स्वलक्षणैः ॥ ११ ॥

अधिमन्थानां सामान्यलक्षणमाह—उत्पाट्यत इत्यादि । नेत्रं निर्मथ्यते तथेति न केवलं नेत्रमेव निर्मथ्यते शिरसोऽर्धं च तथा निर्मथ्यते इति, अर्धशिरसो वेदना च व्याधिस्वभावात् । स्वलक्षणैर्वातादीनां स्वकीयैर्लक्षणैः । केचित्तु अधिमन्थानां सामान्यलक्षणं न पठन्ति, पञ्जिकायां पठितत्वादस्माभिः पठितम् ॥ ११ ॥

नेत्रमुत्पाट्यत इव मथ्यतेऽरणिवच्च यत् ॥
सङ्घर्षतोदनिर्भेदमांससंरब्धमाविलम् ॥ १२ ॥
कुञ्चनास्फोटनाध्मानवेपथुव्यथनैर्युतम् ॥
शिरसोऽर्धं च येन स्यादधिमन्थः स मारुतात् ॥ १३ ॥

अधिमन्थानां सामान्यलक्षणमुक्त्वा विस्तरेण विशेषलक्षणमाह—नेत्रमित्यादि । सङ्घर्षः करकरिमा । अन्ये तु 'संहर्षं' इति पठन्ति, तत्र संहर्षो रोमाञ्चप्रायो वेदनाविशेषः । तोदः सूचीव्यधनमिव वेदना । निर्भेदः शस्त्रेण विदारणमिव । मांससंरब्धं मांसोपचितमित्यर्थः । आविलं समलम् । एष साध्यः ॥ १२ ॥ १३ ॥

रक्तराजिचितं स्रावि वह्निनेवावदह्यते ॥
यकृत्पिण्डोपमं दाहि क्षारेणाक्तमिव क्षतम् ॥ १४ ॥
प्रपक्वोदुम्बरवर्णान्तं सस्वेदं पीतदर्शनम् ॥
मूर्च्छाशिरोदाहयुतं पित्तेनाक्ष्यधिमन्थितम् ॥ १५ ॥

पित्ताधिमन्थलक्षणमाह—रक्तराजीत्यादि । दाहिक्षारेणाक्तमिव क्षतं इति । क्षारलिप्तक्षतमिव दहनशीलम् । एष व्याधिः साध्यः ॥ १४ ॥ १५ ॥

शोफवन्नातिसंरब्धं स्रावकण्डूसमन्वितम् ॥
शैत्यगौरवपैच्छिल्यदूषिकाहर्षणान्वितम् ॥ १६ ॥
रूपं पश्यति दुःखेन पांशुपूर्णमिवाविलम् ॥
नासाध्मानशिरोदुःखयुतं श्लेष्माधिमन्थितम् ॥ १७

श्लेष्माधिमन्थलक्षणमाह—शोफेत्यादि । दूषिका नेत्रमलम् । अयमपि रोगः साध्यः ॥ १६ ॥ १७ ॥

बन्धुजीवप्रतीकाशं ताम्यति स्पर्शनाक्षमम् ॥
रक्तास्रावं सनिस्तोदं पश्यत्यग्निनिभा दिशः ॥ १८ ॥
रक्तमग्नारिष्टवच्च कृष्णभागश्च लक्ष्यते ॥
यद्दीप्तं रक्तपर्यन्तं तद्रक्तेनाधिमन्थितम् ॥ १९ ॥

रक्ताधिमन्थलक्षणमाह—बन्धुजीवेत्यादि । बन्धुजीवो मध्याह्नपुष्पकः, अरिष्टकं कृष्णफलं 'रीठा' इति लोके । असावपि साध्यः ॥ १८ ॥ १९ ॥

हन्याद्दृष्टिं सप्तरात्रात् कफोत्थो-
ऽधीमन्थोऽसृक्संभवः पञ्चरात्रात् ॥
षड्रात्राद्वा मारुतोत्थो निहन्या-
न्मिथ्याचारात् पैत्तिकः सद्य एव ॥ २० ॥

इदानीं वाताद्यधिमन्थानां सम्यगुपचारसाध्यानां वैद्यातुरयोर्यत्नाधानार्थं मिथ्याचारात् दृष्टिविनाशावधिं यथादोषं निर्दिशन्नाह—हन्यादित्यादि । मिथ्याचारादिति पदं श्लेष्मोद्भवाद्यधिमन्थेषु सर्वेष्वपि संबध्यते । दृष्टिनाशकालावधिरपि अत्र व्याधिस्वभावात् ॥ २० ॥

कण्डूपदेहाश्रुयुतः पक्वोदुम्बरसन्निभः ॥
दाहसंहर्षताम्रत्वशोफनिस्तोदगौरवैः ॥ २१ ॥
जुष्टो मुहुः स्रवेद्वास्रमुष्णशीताम्बु पिच्छिलम् ॥
संरम्भी पच्यते यश्च नेत्रपाकः सशोफजः ॥ २२ ॥

सशोफपाकमाह—कण्डूित्यादि । संरम्भी शोफयुक्तः ॥ २१ ॥ २२ ॥

शोफहीनानि लिङ्गानि नेत्रपाके त्वशोफजे ॥

अशोफपाकमाह—शोफेत्यादि । लिङ्गानि सशोफपाकलिङ्गानीत्यर्थः । उभावपि पाकौ त्रिदोषजौ साध्यौ च ॥—

उपेक्षणादक्षि यदाऽधिमन्थो
वातात्मकः शोषयति प्रसह्य ॥
रुजाभिरुग्राभिरसाध्य एव
हताधिमन्थो गदितो गदो हि ॥ २३ ॥

सकलनयनशोषलक्षणं हताधिमन्थं दर्शयन्नाह—उपेक्षणादित्यादि । सादयति अवसादयति शोषयतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

अन्तः सिराणां श्वसनः स्थितो दृष्टिं प्रतिक्षिपन् ॥
हताधिमन्थं जनयेत्तमसाध्यं विदुर्बुधाः ॥ २४ ॥

दृष्टिनिर्गमलक्षणं हताधिमन्थं दर्शयन्नाह—अन्तःशिराणामित्यादि । प्रतिक्षिपन् निष्काशयन्नित्यर्थः । यद्यपि हताधिमन्थलक्षणद्वित्वं ज्ञायते तथापि एक एव, अतो न संख्यातिरेकः । जेज्जटाचार्यस्तु नयनशोषलक्षणकहताधिमन्थस्य पाठं न पठति, दृष्टिनिर्गमलक्षणस्य हताधिमन्थस्य पाठं पठति । पञ्जिकाकारेण च विदेहोक्तं प्रकारद्वयेन हताधिमन्थलक्षणं दृष्ट्वा न्यूनतादोषभयात् पाठद्वयमपि पठितम् । तथा च विदेहः—"अन्तर्गतः शिराणां तु यदा तिष्ठति मारुतः । स तदा नयनं प्राप्य शीघ्रं दृष्टिं निरस्यति ॥ तस्यां निरस्यमानायां निर्मन्थन्निव मारुतः । नयनं निर्वमत्याशु शूलतोदाधिमन्थनैः ॥ अथवा शोषयेदक्षि क्षीणतेजो बलादयम् । तत्पद्ममिव संशुष्कमवसीदति लोचनम् ॥ हताधिमन्थं तं विद्यादसाध्यं वातकोपतः"—इति ॥ २४ ॥

पक्ष्मद्वयाक्षिभ्रुवमाश्रितस्तु
यत्रानिलः संचरति प्रदुष्टः ॥
पर्यायशश्चापि रुजः करोति
तं वातपर्यायमुदाहरन्ति ॥ २५ ॥

वातपर्यायमाह—पक्ष्मेत्यादि । अक्षि लोचनं, भ्रूः प्रसिद्धा । पर्यायशश्चापि रुजः करोति कदाचित् पक्ष्मद्वये, कदाचित् अक्षिणि, कदाचित् भ्रुवीति पर्यायशब्दार्थः । साध्योऽयम् ॥ २५ ॥

यत् कूणितं दारुणरूक्षवर्त्म
विलोकने चाविलदर्शनं यत् ॥
सुदारुणं यत् प्रतिबोधने च
शुष्काक्षिपाकोपहतं तदक्षि ॥ २६ ॥

शुष्काक्षिपाकमाह—यदित्यादि । कूणितं निमीलितं, दारुणं कठिनं रूक्षं वर्त्म यस्य तत् तथा । विलोकने चाविलदर्शनमिति यदतिदर्शने आकुलदर्शनमित्यर्थः । सुदारुणं यत् प्रतिबोधने चेति प्रतिबोधने उन्मेषे च यदतिशयेन कठिनं; अन्ये सुदारुणं कृच्छ्रोन्मिलनम् । वातिकोऽयं साध्यश्च ॥ २६ ॥

यस्यावटूकर्णशिरोहनुस्थो
मन्यागतो वाऽप्यनिलोऽन्यतो वा ॥
कुर्याद्रुजोऽति भ्रुवि लोचने वा
तमन्यतो वातमुदाहरन्ति ॥ २७ ॥

अन्यतोवातमाह—यस्येत्यादि । अवटुः ग्रीवायाः पश्चिमो भागः । मन्या ग्रीवायाः शिराविशेषः । अन्यतो वेति पृष्ठतो वेत्यर्थः । अन्यतोवात इति यथार्थेयं संज्ञा, यतोऽन्यतः स्थितो वायुरन्यतो वेदनां करोति । वातिकोऽयं साध्यश्च ॥ २७ ॥

अम्लेन भुक्तेन विदाहिना वा
सञ्छाद्यते सर्वत एव नेत्रम् ॥
शोफान्वितं लोहितकं सनीलै-
रेतादृगम्लाध्युषितं वदन्ति ॥ २८ ॥

अम्लाध्युषितमाह—अम्लेनेत्यादि । विदाहिना वेति कटुकेन लवणेन वेत्यर्थः । लोहितकैः रागैरित्यर्थः । सनीलैः ईषन्नीलैः । एतादृक् ईदृशमित्यर्थः । अम्लाध्युषितं अम्लजनितपित्ताध्युषितम् । एषः रोगः पैत्तिकः साध्यश्च ॥ २८ ॥

अवेदना वाऽपि सवेदना वा
यस्याक्षिराज्यो हि भवन्ति ताम्राः ॥
मुहुर्विरज्यन्ति च ताः समन्ताद्
व्याधिः सिरोत्पात इति प्रदिष्टः ॥ २९ ॥

शिरोत्पातमाह—अवेदनेत्यादि । विरज्यन्ति विरक्ता भवन्ति अप्रकृतवर्णा भवन्तीत्यर्थः । रक्तजोऽयं साध्यश्च ॥ २९ ॥

मोहात् सिरोत्पात उपेक्षितस्तु
जायेत रोगस्तु सिराप्रहर्षः ॥
ताम्राभमस्रं स्रवति प्रगाढं
तथा न शक्नोत्यभिवीक्षितुं च ॥ ३० ॥

शिराहर्षमाह—मोहादित्यादि । अयमपि रक्तजः साध्यश्च ॥ ३० ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां उत्तरतन्त्रान्तर्गतशालाक्यतन्त्रे षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ।

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातो दृष्टिगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

सर्वगतरोगविज्ञानीयानन्तरं दृष्टिगतरोगाणां परिशेषादारम्भो युक्त इत्यत आह—अथात इत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥

मसूरदलमात्रां तु पञ्चभूतप्रसादजाम् ॥
खद्योतविस्फुलिङ्गाभां सिद्धां तेजोभिरव्ययैः ॥ ३ ॥
आवृतां पटलेनाक्ष्णोर्बाह्येन विवराकृतिम् ॥
शीतसात्म्यां नृणां दृष्टिमाहुर्नयनचिन्तकाः ॥ ४ ॥

तां दृष्टिं चिकित्सार्थं प्रमाणाकारस्वलक्षणैः निर्दिशन्नाह—मसूरेत्यादि । मसूरदलमात्रामिति मसूरदलप्रमाणामित्यर्थः । पञ्चभूतप्रसादजामिति पञ्चभूतानां धामभूतात् साराज्जातामित्यर्थः । पञ्चभूतमध्ये एकस्य प्राधान्यमाह—सिद्धां तेजोभिरव्ययैरिति । एतेन तेजोमयी दृष्टिरित्युक्तम् । खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः, विस्फुलिङ्गः सूक्ष्मोऽग्निकणः; खद्योतविस्फुलिङ्गौ तैजसावपि यथा न दहतः तथा दृष्टिरपि न दहति । यदि सा खद्योतादिसदृशी तर्हि दिवाकरप्रकाशात् रूपग्रहणेन न भवितव्यमित्याह—अव्ययैरिति । अव्ययैः उपचयापचयरहितैस्तेजोभिर्विशिष्टा । तस्य दृष्टेः कुतो भास्वरता न दृश्यते इत्याह—

१ 'चन्द्रतेजोभिः' इति पाठान्तरम् ।

आवृतां पटलेनाक्ष्णोर्बाह्येनेति ।—आवृतां आच्छादितां, बाह्येन तेजोजलाश्रितेन । यद्यपि दृष्टिगतबाह्यपटलावृतत्वात् दृष्टे रूपग्रहणसामर्थ्योपघातः प्राप्तः, तथापि पटलस्यात्यन्ताच्छत्वात् रोमकूपविवरान्तर्गतत्वाच्च तेजःपरमाणूनां बहिश्चरत्वे[1] रूपग्रहणसामर्थ्यं दृष्टेर्नोपहन्यत इत्याह—विवराकृतिमिति ।—विवरं छिद्रं तस्येवाकृतिर्यस्याः सा तथा तां, न तु साक्षात् तत्र छिद्रमस्ति । विवराकारवचनेन पुनर्मृदुतैवोक्ता, न पुनः सर्वथा शुषिरत्वं; तथा च सति पटलानां प्रतिपादितानामप्यनुपपत्तिः स्यात् । दृष्टेस्तु पटलचतुष्टयेऽपि रूपग्रहणसामर्थ्यमनुमातव्यं, कालकास्थ्याश्रिताभ्यन्तरपटलमपि गते दोषे रूपग्रहणविकृतिलक्षणस्य तिमिरस्योक्तेः । शीतसात्म्यामिति ननु शीतेन तेजोऽभिहन्यते तत् कथं शीतेन सात्म्यमुच्यते ? उच्यते—पृथक्व्यवस्थितयोर्जलतेजसोः विरोधो, न पुनः सहोत्पन्नयोरेककार्ययोः; प्रभावाद्वा जलान्तर्गतमप्येतत्तेजो नोपहन्यते ॥ ३ ॥ ४ ॥

रोगांस्तदाश्रयान् घोरान् षट् च षट् च प्रचक्ष्महे ॥
पटलानुप्रविष्टस्य तिमिरस्य च लक्षणम् ॥ ५ ॥

प्रमाणादिभिश्चिकित्सोपयोगिभिर्दृष्टिमभिधाय तदाश्रयरोगोपवर्णनार्थं पटलचतुष्टयप्रविष्टतिमिरलक्षणोपदेशार्थं च प्रतिपादयन्नाह—रोगानित्यादि । तदाश्रयान् दृष्ट्याश्रयानित्यर्थः । षट् च षट् चेति द्वादशेत्यर्थः ॥ ५ ॥

सिराभिरभिसंप्राप्य विगुणोऽभ्यन्तरे भृशम् ॥
प्रथमे पटले दोषो यस्य दृष्टौ व्यवस्थितः ॥ ६ ॥
अव्यक्तानि स रूपाणि सर्वाण्येव प्रपश्यति ॥

प्रथमपटलगतस्य तिमिरारम्भकदोषस्य संप्राप्तिलेशपूर्वकं लक्षणमाह—शिराभिरित्यादि । अभिसंप्राप्य सम्यग् गत्वा । विगुणो दुष्टः । अभ्यन्तरे सर्वाभ्यन्तरे कालकास्थ्याश्रिते प्रथमपटले । स पुरुषः । 'सर्वाण्येव पश्यति' इत्यत्र 'कदाचिदथ पश्यति' इति पञ्जिकाकारः पठति व्याख्यानयति च—कदाचित् न सर्वकालम् । एतेन स्थानविशेषाद्दोषस्याल्पबलवत्तोक्ता, तदुत्तरेषु पटलेषु क्रमात् बलवत्त्वमिति । तान्यव्यक्तरूपाण्यविवक्ष्यमाणरूपप्रमाणादिवर्णादियुक्तानि वातेन, तथा पित्तेनादित्यखद्योतादीनि नीलपीतवर्णानि, एवं कफेन सितवर्णानि, रक्तेन रक्तवर्णानि, सन्निपातेन विचित्राणि । एवं तृतीयादिपटलेऽपि व्याख्येयम् ॥ ६ ॥—

दृष्टिर्भृशं विह्वलति द्वितीयं पटलं गते ॥ ७ ॥
मक्षिकामशकान् केशान् जालकानि च पश्यति ॥
मण्डलानि पताकांश्च मरीचीन् कुण्डलानि च ॥८॥
परिप्लवांश्च विविधान् वर्षमभ्रं तमांसि च ॥
दूरस्थान्यपि रूपाणि मन्यते च समीपतः ॥ ९ ॥
समीपस्थानि दूरे च दृष्टेर्गोचरविभ्रमात् ॥
यत्नवानपि चात्यर्थं सूचीपाशं न पश्यति ॥ १० ॥

द्वितीयपटलगतदोषलक्षणमाह—दृष्टिरित्यादि । द्वितीयं पटलं मेदःश्रितम् । भृशमिति यादृशी प्रथमे पटले ततोऽधिकं विह्वलीभवति । विह्वलत्वमाह—मक्षिकामशकानित्यादि । मक्षिकादीनामभावेऽपि तिमिरारम्भकद्वितीयपटलाश्रितदोषप्रभावेण मक्षिकादीनि यथादोषवर्णानि पश्यति । जालकानि जन्तुलालाविरचितजालाकाराणि, मण्डलानि वर्तुलरूपाणि । पताकाः ध्वजान् । मरीचीः मृगतृष्णाः । कुण्डलानि कर्णकुण्डलानि । परिप्लवांश्चेति नक्षत्रादीनां गतीः । विविधान् ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्गमनेन कृष्णपीतशुक्लवर्णदर्शनेन वा नानाप्रकारान् । वर्षं वृष्टिः । असद्रूपग्रहणे विह्वलत्वं प्रतिपाद्य सद्रूपग्रहणेऽपि देशापरिज्ञाने दृशोर्विह्वलत्वं प्रतिपादयन्नाह—दूरस्थानीत्यादि । गोचरविभ्रमात् इन्द्रियार्थविभ्रमात् ॥ ७—१० ॥

ऊर्ध्वं पश्यति नाधस्तात्तृतीयं पटलं गते ॥
महान्त्यपि च रूपाणि छादितानीव वाससा ॥११॥
कर्णनासाक्षियुक्तानि विपरीतानि वीक्षते ॥
यथादोषं च रज्येत दृष्टिर्दोषे बलीयसि ॥ १२ ॥
अधः स्थिते समीपस्थं दूरस्थं चोपरिस्थिते ॥
पार्श्वस्थिते तथा दोषे पार्श्वस्थानि न पश्यति ॥१३॥
समन्ततः स्थिते दोषे सङ्कुलानीव पश्यति ॥
दृष्टिमध्यगते दोषे स एकं मन्यते द्विधा ॥ १४ ॥
द्विधास्थिते त्रिधा पश्येद्बहुधा चानवस्थिते ॥
तिमिराख्यः

तृतीयपटलगतदोषलक्षणमाह—ऊर्ध्वमित्यादि । ऊर्ध्वं पश्यतीति । आलोकसहायत्वेन दृश ऊर्ध्वमुपलम्भो नाधस्तात् । तृतीयं पटलं मांसाश्रितम् । विपरीतानि कर्णादिहीनानि । यथादोषं चेति सामर्थ्यात् मांसस्थितशोणितसहायेन बलवत्तरदोषेण दृष्टेः राग उत्पद्यत इत्यर्थः । अत एव प्रथमद्वितीयपटलयोः शोणिताभावात् रागाभावः । अधःस्थिते दृष्टिमण्डलाधोभागस्थिते दोषे इत्यर्थः । सङ्कुलानीवेति मिश्रीभूतानीव वस्तुरूपाणि पश्यति । द्विधास्थिते 'दोषे' इति शेषः । अनवस्थिते चञ्चले दोषे । तिमिराख्यः तिमिरसंज्ञः, रागप्राप्तस्य च तिमिरस्य 'काच' इति संज्ञा ॥ ११—१४ ॥—

स वै दोषश्चतुर्थपटलं गतः ॥ १५ ॥
रुणद्धि सर्वतो दृष्टिं लिङ्गनाशः स उच्यते ॥
तस्मिन्नपि तमोभूते नातिरूढे महागदे ॥ १६ ॥
चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रावन्तरीक्षे च विद्युतः ॥
निर्मलानि च तेजांसि भ्राजिष्णूनीव पश्यति ॥१७॥

चतुर्थपटलगतदोषलक्षणमाह—स इत्यादि । स एव तिमिराख्यः, चतुर्थं पटलं तेजोजलाश्रितं प्राप्तो यदा सर्वतो दृष्टिं रुणद्धि तदा लिङ्गनाश उच्यते इति संबन्धः । लिङ्गनाश इति लिङ्गं चक्षुरिन्द्रियशक्तिः, तस्य नाशो· बाह्यम्

[1] 'बहिः सरणत्वे' इति पाठान्तरम् ।

स लिङ्गनाशः। तत्राप्यल्पेषु दोषेषु केषां चिद्वस्तुविशेषाणां उपलम्भो भवतीति दर्शयन्नाह—तस्मिन्निति। तस्मिन् लिङ्गनाशे। तमोभूत इत्यत्र भूतशब्द उपमाने। नातिरूढे नातिवृद्धे। महागदे प्रधानेन्द्रियतिरोभावकत्वात्। निर्मलानि च तेजांसि अग्न्यादीनि, भ्राजिष्णूनि अन्यान्यपि दीप्तिमन्ति यानि वस्तूनि तानि पश्यतीत्यर्थः॥ १५—१७॥

स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसंज्ञितः॥

तस्यैव लिङ्गनाशस्यापरं संज्ञाद्वयं प्रतिपादयन्नाह—स एवेत्यादि। नीलिकाविशेषिता काचसंज्ञा संजाता यस्य स तथा। काचसंज्ञा च तृतीयेऽपि पटले रागितिमिरस्य रागोत्पत्तिद्वारेण सूचिता। एतेन काचत्वात् पटलगतयोरपि दोषयोः षट्त्वं न तु द्वादशत्वम्। अस्याग्रे केचित् यन्मयस्तन्मयानीत्यादि पाठमापातनिकापूर्वकं पठन्ति, स चाभावान्न लिखितः॥

वातेन चापि रूपाणि भ्रमन्तीव स पश्यति॥१८॥
आविलान्यरुणाभानि व्याविद्धानि च मानवः॥

इदानीं तेषु पटलेषु क्रमेण वातादिदोषारम्भकस्य तिमिरस्य लिङ्गानि दर्शयन्नाह—वातेनेत्यादि। आविलानि समलानि, अरुणाभानि ईषद्रक्तानि। व्याविद्धानि वक्राणि॥ १८॥—

पित्तेनादित्यखद्योतशक्रचापतडिद्गुणान्॥ १९॥
शिखिबर्हविचित्राणि नीलकृष्णानि पश्यति॥

पित्तजतिमिरलक्षणमाह—पित्तेनेत्यादि। खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः। शक्रचापं इन्द्रधनुः, तडिद्गुणो विद्युल्लता, शिखिबर्हः मयूरपिच्छः॥ १९॥—

गौरचामरगौराणि श्वेताभ्रप्रतिमानि च॥ २०॥
पश्येदसूक्ष्माण्यत्यर्थं व्यभ्रे चैवाभ्रसंप्लवम्॥
सलिलप्लावितानीव परिजाड्यानि मानवः॥ २१॥

श्लेष्मजतिमिरलक्षणमाह—गौरेत्यादि। गौरचामरगौराणीति श्वेतचामरवत् शुक्लानि। सितानि चेति सुधौतशुक्लवस्त्रसदृशानि। असूक्ष्माणि स्थूलानि। व्यभ्रे मेघरहिते। अभ्रसंप्लवं मेघानां सर्वतो गमनम्। सलिलप्लावितानीव परिजाड्यानि। सर्वतः सलिलप्लवने च शुक्लानि सितानि च रूपाणि पश्यति॥ २०॥ २१॥

तथा रक्तेन रक्तानि तमांसि विविधानि च॥
कफेन पश्येद्रूपाणि स्निग्धानि च सितानि च॥२२॥
हरितश्यावकृष्णानि धूमधूम्राणि चेक्षते॥

रक्तजतिमिरलक्षणमाह—तथेत्यादि। धूमधूम्राणि धूमवेष्टितानीव। यद्यपि तिमिरस्य रक्तान्तर्गतदोषजन्यत्वात् रक्तजसंज्ञा न स्यात्, तथापि रक्तबाहुल्यात् उपचाराद्वा रक्तजव्यपदेशः॥ २२॥—

सन्निपातेन चित्राणि विप्लुतानीव पश्यति॥ २३॥
बहुधा वा द्विधा वापि सर्वाण्येव समन्ततः॥
हीनाधिकाङ्गान्यथवा ज्योतींष्यपि च मानवः॥२४॥

सन्निपातजतिमिरलक्षणमाह—सन्निपातेनेत्यादि। चित्राणि नानावर्णानि। विप्लुतानि सर्वतोऽवकीर्णानि। बहुधा बहुत्वं गतानि सर्वाण्येव यावद् द्रष्टव्यानि रूपाणि हीनाधिकाङ्गानीति। न केवलं तृतीये पटले हीनाधिकाङ्गानि पश्यति सन्निपातेन पुनः पटलान्तरेऽपि हीनाधिकाङ्गानि पश्यति। ज्योतींषि तारकाणि॥ २३॥ २४॥

पित्तं कुर्यात् परिम्लायि मूर्च्छितं रक्ततेजसा॥
पीता दिशस्तथोद्यन्तमादित्यमिव पश्यति॥ २५॥
विकीर्यमाणान् खद्योतैर्वृक्षांस्तेजोभिरेव च॥

ननु वातपित्तकफशोणितसन्निपातैः पञ्चभिः पञ्चतिमिराणां चोत्तरावस्थासु काचलिङ्गिता संज्ञा कृता काचाश्च षट् व्याख्येया इति तेषां षड्दोषोत्पत्तिहेतुभूतषष्ठपरिम्लायितिमिर कथनाय तथा परिम्लायितिमिराक्रान्तस्य पुंसो यादृशं रूपग्रहणं भवति तादृक् रूपकथनाय च प्राह—पित्तमित्यादि। मूर्च्छितं संयुक्तं, रक्ततेजसा रक्तप्रसादेन, अन्ये तु रक्तार्थं तेजो रक्ततेजः, तेन मूर्च्छितं; एतेन रक्तार्थं परिणम्यमानरसेन संयुक्तमित्यर्थः[1]। ईदृशे च व्याख्याने नामद्वयं[2] सङ्गच्छते। यथा परिम्लायी क्षयी कथ्यते। तथा च वक्ष्यति,—'दोषक्षयात् कदाचित् स्यात् स्वयं तत्र च दर्शनं' इति, तच्च क्षयित्वं लङ्घनादिभिरुपबृंहकरसक्षयात् चोपपद्यते[3]। रक्तजपक्षे रक्तजोपपत्तिर्नास्ति। केचिद्रक्ततेजसेत्यत्र भक्ततेजसेति पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च—भक्ततेजसा आहारप्रसादेन रसाख्येनेत्यर्थः। अभ्रसात्यकिप्रभृतीनां मतानुलोमेन रक्तमूर्च्छितं पित्तं ह्यपीत्यवगन्तव्यम्। तथा च रागकथनप्रस्तावे सात्यकिः—"पित्तरक्ताहिता पीताश्चित्रिताः सन्निपातजाः"—इति। एक एव असौ परिम्लायी रोगोऽरागप्राप्तः सन् तिमिराख्यः, रागप्राप्तस्तु काचाख्यः, स एवाकिञ्चिद्दर्शननाशकारी लिङ्गनाशः। सर्वाण्येव तिमिराणि प्रथमद्वितीयपटलगतानि साध्यानि, तृतीयपटलगतानि रागप्राप्त्या काचाख्यानि भवन्ति तदा याप्यानि॥ २५॥—

वक्ष्यामि षड्विधं रागैर्लिङ्गनाशमतः परम्॥२६॥

तृतीयपटलगततिमिरस्य काचाख्यां प्राप्तस्य लिङ्गनाशस्य च रागेणैव संख्याषट्त्वं निर्दिशन्नाह—वक्ष्यामीत्यादि। षड्विधं षड्भेदभिन्नम्। तृतीयपटलगतं काचाख्यं प्राप्तं तिमिरमिति शेषः। रागैर्वक्ष्यमाणैररुणादिभिः। लिङ्गनाशमतः परमिति काचाख्यतिमिरकथनानन्तरं लिङ्गनाशमपि षड्विधं वक्ष्यामि॥ २६॥

१ 'परिणम्यमानमलसंयुक्तमित्यर्थः' इति पाठान्तरम्॥
२ 'नामान्वयं' इति पाठान्तरम्।
३ 'उपबृंहणकरबलक्षयात् पित्तक्षयाच्चोपपद्यते' इति पाठान्तरम्।

रागोऽरुणो मारुतजः प्रदिष्टः
पित्तात् परिम्लाय्यथवाऽपि नीलः ॥
कफात् सितः शोणितजस्तु रक्तः
समस्तदोषोऽथ विचित्ररूपः ॥ २७ ॥

तानेव अरुणादिकान् रागानाह—राग इत्यादि । परिम्लायी पीत इत्यर्थः । अरुणादिरागैः पञ्चभिस्तावत् पञ्च काचा ज्ञेयाः, षष्ठः काचश्च परिम्लायी रोगः परं रागप्राप्तः । अस्य च पीतवर्णता सात्यकिवचनादवगन्तव्या । एवं षट् काचाः कथिताः ॥ २७ ॥

रक्तजं मण्डलं दृष्टौ स्थूलकाचारुणप्रभम् ॥
परिम्लायिनि रोगे स्यान्म्लाय्यानीलं च मण्डलम् ॥
दोषक्षयात् कदाचित् स्यात् स्वयं तत्र च दर्शनम् ॥२८

अत्र पित्तात् परिम्लायीत्युक्तं अस्य च लक्षणमनुक्तं, वक्तुमाह—रक्तजमित्यादि । रक्तजं रक्तप्रसादाज्जातं रक्ततेजसा जातं वा । स्थूलकाचानलप्रभमिति बाहुल्येन स्थूलकाचाभं, वर्णेनानलप्रभम् । अन्ये तु 'अरुणं मण्डलं दृष्टौ स्थूलकाचारुणप्रभं' इति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च—अरुणं अरुणवर्णं, कीदृशमरुणमित्याह—स्थूलकाचारुणप्रभमिति ।—स्थूलकाचस्येवारुणा प्रभा यस्य तत्तथा । एष पाठः पञ्जिकया दूषितः । परिम्लायिनि क्षयिणि । आनीलमिति ईषन्नीलम् । अनलप्रभत्वेन च पीतत्वमुक्तमेव, तस्मात् किञ्चिन्नीलपीतमित्यर्थः । अन्ये तु म्लायीनीलमिति पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च—म्लायीनीलं पीतनीलमित्यर्थः । तत्र पीतं रसमूर्च्छितपित्तजनितं, नीलं पुनः रक्तमूर्च्छितपित्तजम् । अत्र तृतीयपटलस्थे रागे दोषव्याधिवशात् रागस्य मण्डलाकारतैव, न तु लेखादिप्रकारत्वमिति नियमार्थं पुनर्मण्डलग्रहणमिति । दोषक्षयादित्यादि कर्मक्षयाद् दोषक्षये सञ्जाते कदाचित् आकस्मिकं तत्र परिम्लायिनि रोगे दर्शनं स्यादित्येके; अन्ये तु पित्तसंमूर्च्छितरससंक्षयात् क्षीणदोषे तत्र कदाचिद्दर्शनं स्यादिति व्याख्यां कुर्वन्तीति । अयं याप्यः ॥ २८ ॥

अरुणं मण्डलं वाताच्चपलं परुषं तथा ॥
पित्तान्मण्डलमानीलं कांस्याभं पीतमेव वा ॥ २९ ॥
श्लेष्मणा बहलं स्निग्धं शङ्खकुन्देन्दुपाण्डुरम् ॥
चलत्पद्मपलाशस्थः शुक्लो बिन्दुरिवाम्भसः ॥ ३० ॥
मृद्यमाने च नयने मण्डलं तद्विसर्पति ॥
प्रवालपद्मपत्राभं मण्डलं शोणितात्मकम् ॥ ३१ ॥
दृष्टिरागो भवेच्चित्रो लिङ्गनाशे त्रिदोषजे ॥
यथास्वं दोषलिङ्गानि सर्वेष्वेव भवन्ति हि ॥ ३२ ॥

इदानीं काचाख्यां प्राप्तस्य तिमिरस्य रागेण षट्कं प्रतिपाद्य, षड्विधं लिङ्गनाशमतःपरं वक्ष्यामीति यदुक्तं तदेव षड्विधत्वं मण्डलरागभेदेन विवृण्वन्नाह—अरुणमित्यादि । परुषं खरस्पर्शम् । आनीलं ईषन्नीलं, कांस्याभं आपाण्डुपीतं, बहुलं स्थूलम् । शुक्लो बिन्दुरिवाम्भस इत्यस्याग्रे केचित् 'सङ्कुचत्यायतेऽत्यर्थं छायायां विस्तृतो भवेत्' इति पठन्ति । लिङ्गनाशेऽपि पूर्वोक्तवातादिरूपभ्रमणारुणवर्णादिदोषलिङ्गं ज्ञेयमिति दर्शयितुमाह—यथास्वमित्यादि । यथास्वं दोषलिङ्गानीति पूर्वोक्तवातादितिमिराणां रूपभ्रमणादिलक्षणानीत्यर्थः । एषु लिङ्गनाशेषु केवलश्लेष्मजलिङ्गनाशं विहाय अन्ये लिङ्गनाशा असाध्याः । अत्र किञ्चिद्दर्शनावस्थां[1] प्राप्तः परिम्लाय्येव रोगः षष्ठो लिङ्गनाशो ज्ञेयः । एवं षट् लिङ्गनाशा उक्ताः॥२९—३२॥

षड् लिङ्गनाशाः षडिमे च रोगा
दृष्ट्याश्रयाः षट् च षडेव च स्युः ॥
तथा नरः पित्तविदग्धदृष्टिः
कफेन चान्यस्त्वथ धूमदर्शी ॥ ३३ ॥
यो ह्रस्वजाड्यो नकुलान्धता च
गम्भीरसंज्ञा च तथैव दृष्टिः ॥

रागैररुणादिकैः षड्विधं लिङ्गनाशमभिधाय अपरान् पित्तविदग्धदृष्ट्यादिकान् षडेव निर्दिशन्नाह—षडित्यादि । षड्लिङ्गनाशा इति षड्लिङ्गनाशानां पृथक् संख्या गणनीया; एतेनैतदुक्तं भवति—षड्लिङ्गनाशाः, षडिमे च रोगाः वक्ष्यमाणाः पित्तविदग्धदृष्ट्यादयः, एवं दृष्ट्याश्रया द्वादश । के ते पित्तविदग्धदृष्ट्यादयः षडित्याह—तथेत्यादि । तथाशब्दो भिन्नक्रमे कफेन चान्य इत्यत्र संबध्यते; तेन कफेनापि विदग्धदृष्टिरन्य इत्यर्थः ॥ ३३ ॥—

पित्तेन दुष्टेन गतेन दृष्टिं
पीता भवेद्यस्य नरस्य दृष्टिः ॥ ३४ ॥
पीतानि रूपाणि च मन्यते यः
स मानवः पित्तविदग्धदृष्टिः ॥
प्राप्ते तृतीयं पटलं तु दोषे
दिवा न पश्येन्निशि वीक्षते च ॥ ३५ ॥
रात्रौ स शीतानुगृहीतदृष्टिः
पित्ताल्पभावादपि तानि पश्येत् ॥

पित्तविदग्धदृष्टेर्लक्षणमाह—पित्तेनेत्यादि । दुष्टेन वृद्धेन । निशि वीक्षते चेति रात्रौ शीतोपहतदृष्टित्वात् पित्ताभावः, अतो रात्रौ रूपदर्शनम् । साध्योऽयम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥—

तथा नरः श्लेष्मविदग्धदृष्टि-
स्तान्येव शुक्लानि हि मन्यते तु ॥ ३६ ॥
त्रिषु स्थितोऽल्पः पटलेषु दोषो
नक्तान्ध्यमापादयति प्रसह्य ॥
दिवा स सूर्यानुगृहीतदृष्टि-
र्वीक्षेत रूपाणि कफाल्पभावात् ॥ ३७ ॥

कफविदग्धदृष्टेर्लक्षणमाह—नर इत्यादि । कफेन दुष्टेन दृष्टिं गतेन सिता भवेत् यस्य नरस्य दृष्टिरिति तथाशब्दार्थः ।

१ 'दर्शनानाशावस्थावस्था' इति पाठान्तरम् ।

तान्येव रूपाणि । अयमपि साध्यः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

शोकज्वरायासशिरोभितापै-
रभ्याहता यस्य नरस्य दृष्टिः ॥
सधूमकान् पश्यति सर्वभावां-
स्तं धूमदर्शीति वदन्ति रोगम् ॥ ३८ ॥

धूमदर्शिनो लक्षणमाह—शोकेत्यादि । शिरोऽभितापः शिरोव्यथा । अयं पित्तजः साध्यश्च ॥ ३८ ॥

स ह्रस्वजाड्यो दिवसेषु कृच्छ्रात्
ह्रस्वानि रूपाणि च येन पश्येत् ॥

ह्रस्वजाड्यलक्षणमाह—स इत्यादि । स पुरुषः । येन विकारेण। अत्र दिवसेषु पश्येदिति वचनात् रात्रौ न पश्यतीत्यवगम्यते । (केचित्तु 'रात्रौ च शीतानुगृहीतदृष्टिः पित्ताल्पभावादपि तानि पश्येत्' इति पठन्ति । तच्चासङ्गतं, अस्य नक्तान्ध्यताजनकत्वात् । तथा च विदेहः,—"नक्तमन्धास्तु चत्वारो ये पुरस्तात् प्रकीर्तिताः । तेषामसाध्यो नकुलो ह्रस्वजाड्यस्तथैव च"—इति । अत्र च दृष्टिमध्यगतः पीतो रागो ज्ञेयः । अस्य पटलचतुष्टयाश्रितपित्तप्रभावादसाध्यत्वम्) ।

विद्योतते येन नरस्य दृष्टि-
र्दोषाभिपन्ना नकुलस्य यद्वत् ॥ ३९ ॥
चित्राणि रूपाणि दिवा स पश्येत्
स वै विकारो नकुलान्ध्यसंज्ञः ॥

नकुलान्ध्यलक्षणमाह—विद्योतत इत्यादि । दोषाभिपन्ना दोषैर्व्याप्ता । चित्राणि सर्वदोषवर्णानि । दिवा स पश्येदिति वचनात् रात्रौ न पश्यतीत्यवगम्यते । सर्वजोऽसाध्यश्च ॥३९॥—

दृष्टिर्विरूपा श्वसनोपसृष्टा
सङ्कुच्यतेऽभ्यन्तरतश्च याति ॥
रुजावगाढा च तमक्षिरोगं
गम्भीरिकेति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ ४० ॥

गम्भीरिकाया लक्षणमाह—दृष्टिरित्यादि । विरूपा विकृतरूपा । श्वसनोपसृष्टा वातोपहता । रुजावगाढा तीव्रवेदना । इयमप्यसाध्या ॥ ४० ॥

बाह्यौ पुनर्द्वाविह संप्रदिष्टौ
निमित्ततश्चाप्यनिमित्ततश्च ॥
निमित्ततस्तत्र शिरोऽभितापा-
ज्ज्ञेयस्त्वभिष्यन्दनिदर्शनैश्च ॥ ४१ ॥

हेतुभेदेन बाह्यौ निर्दिशन्नाह—बाह्यावित्यादि । बहिर्भवौ बाह्यौ; यद्यपि प्राक्सूत्रे संक्षेपेणोपदिष्टौ तथापि पुनरिह निमित्तानिमित्तभेदद्वयेन सम्यक् प्रकर्षान्निर्दिष्टावित्यर्थः । तत्र सनिमित्तं दर्शयन्नाह—निमित्तत इत्यादि । तत्र तयोर्मध्ये शिरोऽभितापात् विषपुष्पगन्धस्पृष्टपवनसम्पर्कजातात्, अभिष्यन्दनिदर्शनैरिति ,अभिष्यन्दलक्षणैरित्यर्थः । अयमसाध्यः ॥ ४१ ॥

सुरर्षिगन्धर्वमहोरगाणां
सन्दर्शनेनापि च भास्वराणाम् ॥
हन्येत दृष्टिर्मनुजस्य यस्य
स लिङ्गनाशस्त्वनिमित्तसंज्ञः ॥ ४२ ॥
तत्राक्षि विस्पष्टमिवावभाति
वैदूर्यवर्णा विमला च दृष्टिः ॥

अनिमित्तं दर्शयन्नाह—सुरर्षीत्यादि । अनिमित्त इति अनुपलक्ष्यमाणविशिष्टसुरादिदर्शननिमित्तः । दृष्टिर्दर्शनं, लिङ्गनाश इति दर्शननाश इत्यर्थः । अयमप्यसाध्यः । तस्यैवानिमित्तस्य लक्षणमाह—तत्रेत्यादि । तत्र अनिमित्तसंज्ञके । विस्पष्टमिव विशेषेण प्रसन्नमिव । वैदूर्यवर्णा प्रकृतिवर्णेत्यर्थः । विमलेति विगतास्तिमिरकाचादयो मला यस्यां सा तथा । एतौ सनिमित्तानिमित्तौ सर्वगतावपि दर्शननाशकरत्वादनुक्तावपि दृष्ट्याश्रितौ कथितौ, अतो न संख्यातिरेकः ॥ ४२ ॥—

विदीर्यते सीदति हीयते वा
नृणामभीघातहता तु दृष्टिः ॥ ४३ ॥

आगन्तुप्रस्तावादपरमभिघातजमाह—विदीर्यत इत्यादि । सीदति अवसादं याति । एष संनिपातान्तर्गतः, बाह्यहेलवचनात् ॥ ४३ ॥

इत्येते नयनागता महाविकाराः
संख्याताः पृथगिह षट् च सप्ततिश्च ॥
एतेषां पृथगिह विस्तरेण सर्वं
वक्ष्येऽहं तदनु चिकित्सितं च तावत् ॥ ४४ ॥

समुदायसंख्यामाह—इत्येते इत्यादि । संख्याताः सम्यगाख्याताः, सम्यग् गणिता वा । इह शालाक्ये । पुनः षट्सप्ततिसंख्याकरणं नियमार्थ; तेन षट्सप्ततिरेव । एतेन खारणादिप्रोक्ता संख्या निराकृता ॥ ४४ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां उत्तरतन्त्रान्तर्गतशालाक्यतन्त्रे सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ।

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातश्चिकित्सितप्रविभागविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

दृष्टिगतरोगविज्ञानीयानन्तरं सर्वथा प्रतिपन्नसकलनयनामयस्य भिषजश्चिकित्साप्रविभागीयारम्भो युक्त इत्यत आह—अथात इत्यादि । प्रविभागः प्रकर्षेण विभजनं पृथक्करणमित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

षट्सप्ततिर्येऽभिहिता व्याधयो नामलक्षणैः ॥
चिकित्सितमिदं तेषां समासव्यासतः शृणु ॥ ३ ॥

चिकित्सा तु द्विविधा सामासात् व्यासाच्च, तत्र समासे-

नेहाध्याये विभागं दर्शयन्नाह—षडित्यादि । लक्षणैर्हेतुपूर्वरूपरूपोपशमसंप्राप्तिभिः । समासात् संक्षेपात् इहैवाध्याये; विस्तरात् पुनर्वाताभिष्यन्दादिषु ॥ ३ ॥

छेद्यास्तेषु दशैकश्च नव लेख्याः प्रकीर्तिताः ॥
भेद्याः पञ्च विकाराः स्युर्व्यध्याः पञ्चदशैव तु ॥४॥
द्वादशाशस्त्रकृत्याश्च याप्याः सप्त भवन्ति हि ॥
रोगा वर्जयितव्यास्युर्दश पञ्च च जानता ॥
असाध्यौ वा भवेतां तु याप्यौ वागन्तुसंज्ञितौ ॥ ५

तत्राष्टविधशस्त्रकर्मणां मध्ये नेत्रामयेषु चतुर्विधं कर्म प्रयोज्यं, अतश्चतुर्विधशस्त्रकर्मार्हान् व्याधीन् समासार्थमङ्गीकृत्य प्राह—छेद्या इत्यादि । द्वादशाशस्त्रकृत्याश्चेति चकारात् द्वौ बाह्यजौ अशस्त्रकृत्यौ । याप्या इति स्नेहादिक्रियया याप्यत्वं, न तु छेद्यादिक्रियया । याप्यासाध्यत्वे च द्वयोरवस्थावशात् । वर्जयितव्या असाध्या इत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

अर्शोऽन्वितं भवति वर्त्म तु यत्तथार्शः
शुष्कं तथार्बुदमथो पिडकाः सिराजाः ॥
जालं सिराजमपि पञ्चविधं तथार्म
छेद्या भवन्ति सहपर्वणिकामयेन ॥ ६ ॥

तानेव छेद्यान् रोगान् नामभिः प्राह—अर्शोऽन्वितमित्यादि । पञ्चविधमर्मेति प्रस्तार्यर्म, शुष्कार्म, रक्तार्म, अधिमांसार्म, स्नाय्वर्मेत्येवं पञ्चविधम् ॥ ६ ॥

उत्सङ्गिनी बहलकर्दमवर्त्मनी च
श्यावं च यच्च पठितं त्विह बद्धवर्त्म ॥
क्लिष्टं च पोथकियुतं खलु वर्त्म यच्च
कुम्भीकिनी च सह शर्करया च लेख्याः ॥७॥

लेख्यान् नामभिः प्राह—उत्सङ्गिनीत्यादि । बहलकर्दमवर्त्मनीति अत्र वर्त्मेति पदं बहलकर्दमाभ्यां प्रत्येकं संबध्यते ॥ ७ ॥

श्लेष्मोपनाहलगणौ च बिसं च भेद्या
ग्रन्थिश्च यः कृमिकृतोऽञ्जननामिका च ॥

भेद्यान्नामभिः प्राह—श्लेष्मेत्यादि । बिसं बिसवर्त्म ॥—

आदौ सिरा निगदिताश्च ययोः प्रयोगे
पाकौ च यौ नयनयोः पवनोऽन्यतश्च ॥ ८ ॥
पूयालसानिलविपर्ययमन्थसंज्ञाः
स्यन्दास्तु यान्त्युपशमं हि सिराव्यधेन ॥

व्यध्यान्नामभिः प्राह—आदावित्यादि । आदौ शिरा निगदिता इत्यादि ययोर्विकारयोः प्रयोगेषु आदौ शिरा निगदिताः तौ व्यध्यौ, कौ तौ? शिरोत्पातशिराहर्षौ । पवनोऽन्यतः अन्यतोवातः । मन्थसंज्ञा अधिमन्थाश्चत्वारः; स्यन्दा अभिष्यन्दास्तावन्त एव ॥ ८ ॥—

शुष्काक्षिपाककफपित्तविदग्धदृष्टि-
ष्वम्लाख्यशुक्रसहितार्जुनपिष्टकेषु ॥ ९ ॥

अक्लिन्नवर्त्महुतभुग्ध्वजदर्शिशुक्ति-
प्रक्लिन्नवर्त्मसु तथैव बलाससंज्ञे ॥
आगन्तुनाऽऽमययुगेन च दूषितायां
दृष्टौ न शस्त्रपतनं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ १० ॥

अशस्त्रकृत्यानाह—शुष्केत्यादि । हुतभुग्ध्वजदर्शी धूमदर्शीत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥

संपश्यतः षडपि येऽभिहितास्तु काचा-
स्ते पक्ष्मकोपसहितास्तु भवन्ति याप्याः ॥

याप्यानाह—संपश्यत इत्यादि । षडपि ये काचा अभिहितास्ते संपश्यतः पुरुषस्य याप्या भवन्तीति संबन्धः ॥—

चत्वार एव पवनप्रभवास्त्वसाध्या
द्वौ पित्तजौ कफनिमित्तज एक एव ॥
अष्टार्धका रुधिरजाश्च गदास्त्रिदोषा-
स्तावन्त एव गदितावपि बाह्यजौ द्वौ ॥ ११ ॥

असाध्यानाह—चत्वार इत्यादि । चत्वार एवेति हताधिमन्थनिमिषगम्भीरदृष्टिवातहतवर्त्माख्याश्चत्वारः । द्वाविति ह्रस्वजाड्यकफस्रावाख्यौ । एक एव कफस्रावाख्यः । अष्टार्धका इति चत्वार इत्यर्थः । के ते? रक्तस्रावाजकाजातशोणितार्शोव्रणान्वितशुक्राख्याः । तावन्त एवेति चत्वार एवेत्यर्थः । के ते चत्वारः? पूयास्रावनकुलान्ध्याक्षिपाकात्ययलज्याख्याः । बाह्यजौ आगन्तुजौ सनिमित्तानिमित्ताख्यौ ॥ ११ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायामुत्तरतन्त्रान्तर्गते शालाक्यतन्त्रे अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ।

नवमोऽध्यायः ।

अथातो वाताभिष्यन्दप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

चिकित्सितप्रविभागीयानन्तरं सर्वेषां नयनामयानामभिष्यन्दमूलत्वात् तत्रापि पित्तादीनां वातस्यैवावरणत्वेन निदानभूतत्वादादौ वाताभिष्यन्दप्रतिषेधो युक्त इत्यत आह—अथात इत्यादि । अत्रादिशब्दो लुप्तो द्रष्टव्यः, तेन वाताभिष्यन्दादिप्रतिषेधं व्याख्यास्याम इत्यर्थः; प्रतिषेधं चिकित्सितं; एवं पित्ताभिष्यन्दप्रतिषेधादिषु आदिशब्दो द्रष्टव्यः ॥ १ ॥ २ ॥

पुराणसर्पिषा स्निग्धौ स्यन्दाधीमन्थपीडितौ ॥
स्वेदयित्वा यथान्यायं सिरामोक्षेण योजयेत् ॥ ३ ॥
संपादयेद्बस्तिभिश्च सम्यक् स्नेहविरेचितौ ॥
तर्पणैः पुटपाकैश्च धूमैराश्च्योतनैस्तथा ॥ ४ ॥
नस्यस्नेहपरीषेकैः शिरोबस्तिभिरेव च ॥

तत्र शिराव्यधसाध्येषु पञ्चदशसु अभिष्यन्दाधिमन्थौ पठितौ, शिराव्यधसाध्यानां चाक्षिरोगाणां शोणितमूलत्वात मूलोच्छेदार्थं पूर्वं दृष्टेर्दुष्टताहरणं दर्शयन्नाह—पुराणेत्यादि ।

पुराणं सर्पिः संवत्सरोषितं घृतं, अन्ये दशवर्षस्थितं घृतं पुराणं कथयन्ति। यथान्यायं यथाशास्त्रमित्यर्थः। तेन दृष्टेः समीपं उत्तमाङ्गमल्पं स्वेदयेत्, दृष्टिरस्वेद्या। यथान्यायमिति पदं स्नेहपानशिरामोक्षाभ्यां सह योजयेत्। तेन स्नेहोपयोगिकोक्तो विधिः 'प्राक् पाचितामदोषाय'इत्यादिकोऽवधारणीयः। तेनात्रापि दोषव्याधिनिरामतायामेव सर्पिःपानादयो विधेयाः। तथा च तन्त्रान्तरं,—"स्वेदः प्रलेपस्तिक्तान्नं धूमो दिनचतुष्टयम्। लङ्घनं चाक्षिरोगाणामामानां पाचनानि षट्॥ अञ्जनं सर्पिषः पानं कषायं गुरुभोजनम्। नेत्ररोगेषु सामेषु स्नानं च परिवर्जयेत्"—इति। विदेहेऽपि,—"प्रागेवाक्ष्यामये भक्तं त्रिरात्रमगुरु स्मृतम्। उपवासस्त्र्यहं वा स्यात् नक्तं वाप्यशनं हितम्॥ ततश्चतुर्थदिवसे व्याधौ संजातलक्षणे। यथोक्तास्तु क्रियाः कार्याः नस्यसेकाञ्जनादिकाः"—इति। शिरोमोक्षेणेत्यत्र शिरा उपनासिका ललाट्या वा। तत्र सेकः सुखोष्णः, आश्च्योतनं च शीतमेव॥ ३॥ ४॥—

वातघ्नानूपजलजमांसाम्लक्वाथसेचनैः॥ ५॥
स्नेहैश्चतुर्भिरुष्णैश्च तत्पीताम्बरधारणैः॥
पयोभिर्वेसवारैश्च शाल्वणैः पायसैस्तथा॥ ६॥
भिषक् संपादयेदेतानुपनाहैश्च पूजितैः॥
ग्राम्यानूपौदकरसैः स्निग्धैः फलरसान्वितैः॥ ७॥
सुसंस्कृतैः पयोभिश्च तयोराहार इष्यते॥
तथा चोपरिभक्तस्य सर्पिःपानं प्रशस्यते॥ ८॥
त्रिफलाक्वाथसंसिद्धं केवलं जीर्णमेव वा॥
सिद्धं वातहरैः क्षीरं प्रथमेन गणेन वा॥ ९॥
स्नेहास्तैलाद्विना सिद्धा वातघ्नैस्तर्पणैर्हिताः॥
स्नैहिकः पुटपाकश्च धूमो नस्यं च तद्विधम्॥ १०॥
नस्यादिषु स्थिराक्षीरमधुरैस्तैलमिष्यते॥
एरण्डपल्लवे मूले त्वचि वाजं पयः शृतम्॥ ११॥
कण्टकार्याश्च मूलेषु सुखोष्णं सेचने हितम्॥
सैन्धवोदीच्ययष्ट्याह्वपिप्पलीभिः शृतं पयः॥१२॥
हितमर्धोदकं सेके तथाश्च्योतनमेव च॥

सैन्धवेत्यादि। अर्धोदकमिति अर्धमुदकं यस्मिन् क्षीरे तत् क्षीरं सेके हितं तथा आश्च्योतने च; न पुनः पानादौ। सैन्धवादिप्रमाणं तु क्षीरादष्टमांशमेव॥ ५—१२॥—

ह्रीवेरवक्रमञ्जिष्ठोडुम्बरत्वक्षु साधितम्॥ १३॥
साम्भच्छागं पयो वाऽपि शूलाश्च्योतनमुत्तमम्॥

ह्रीबेरमित्यादि। ह्रीवेरं बालकम्। वक्रं तगरम्। साम्भ इति चतुर्गुणोदकं, अर्धोदकमिति केचित्। आश्च्योतनक्षिपूरणम्॥ १३॥—

मधुकं रजनीं पथ्यां देवदारुं च पेषयेत्॥ १४॥
आजेन पयसा श्रेष्ठमभिष्यन्दे तदञ्जनम्॥

मधुकमित्यादि। केचिदमुं पाठं न पठन्ति॥ १४॥—

गैरिकं सैन्धवं कृष्णां नागरं च यथोत्तरम्॥ १५॥
द्विगुणं पिष्टमद्भिस्तु गुटिकाञ्जनमिष्यते॥

गैरिकमित्यादि। यथोत्तरद्विगुणमिति गैरिकाद् द्विगुणं सैन्धवं, सैन्धवात् द्विगुणा कृष्णा, ततोऽपि द्विगुणं नागरं; गुटिकाञ्जनमिष्यते; स्नैहिकपुटपाकादिजनितकफानुबन्धस्य गुटिकाञ्जनं, केचिदत्रापि आजेन पयसा इति संबध्नन्ति। तेन आजपयसा पिष्टं अद्भिर्वा। 'नागरं च यथोत्तरं' इत्यत्र 'गोदन्तं च यथोत्तरं' इति पठन्ति; स च पाठो जेज्जटाचार्येण दूषितः॥ १५॥—

स्नेहाञ्जनं हितं चात्र वक्ष्यते तद्यथाविधि॥ १६॥

स्नेहेत्यादि। यथाविधीति विधिमनतिक्रम्य, एतेनापतर्पणशिराव्यधकुपितवातेऽभिष्यन्दे स्नेहाञ्जनं हितमित्यर्थः। अत्रैके 'ताम्रपात्रस्थितं मांसं सर्पिःसैन्धवसंयुतं' इति स्नेहाञ्जनमाहुः। अन्ये तु'वसा वानूपजलजा सैन्धवेन समायुता'इत्यादिना वक्ष्यमाणं स्नेहाञ्जनं कथयन्ति॥ १६॥

रोगो यश्चान्यतोवातो यश्च मारुतपर्ययः॥
अनेनैव विधानेन भिषक् तावपि साधयेत्॥ १७॥

वाताभिष्यन्दक्रियामन्यस्मिन्नपि वातजेऽक्षिरोगेऽतिदिशन्नाह—रोग इत्यादि॥ १७॥

पूर्वभक्तं हितं सर्पिः क्षीरं वाप्यथ भोजने॥
वृक्षादन्यां कपित्थे च पञ्चमूले महत्यपि॥ १८॥
सक्षीरं कर्कटरसे सिद्धं चात्र घृतं पिबेत्॥
सिद्धं वा हितमत्राहुः पत्तूरार्तगलाग्निकैः॥ १९॥
सक्षीरं मेषशृङ्ग्या वा सर्पिर्वीरतरेण वा॥

अन्यतो वातमारुतपर्याययोः सामान्यां चिकित्सामभिधाय विशेषचिकित्सामाह—पूर्वभक्तमित्यादि। तदेव घृतमाह—वृक्षादन्यामित्यादि। वृक्षादनी वन्दाकवृक्षः, कलम्बुकेत्यन्ये। वृक्षादन्यादीनां सप्तद्रव्याणामत्र कषायः। अगर्भं घृतमिदम्। सिद्धमित्यादि। पत्तूरः सितिवारः सिरिवालीति लोके प्रसिद्धा। आर्तगलः कण्टकफलो जलमुक्तदेशजः, 'ककुभ' इत्यन्ये। अग्निकोऽजमोदा। पत्तूरादीनां कषाये क्षीरे च साधितं सर्पिः मेषशृङ्गीक्वाथे वा सक्षीरे साधितम्। वीरतरः शरः वेल्लन्तरो वा, तस्य क्वाथे वा सक्षीरे साधितं सर्पिरन्यतोवातमारुतपर्याययोर्हितम्। इदमपि घृतत्रयमगर्भम्॥१८॥१९॥—

सैन्धवं दारु शुण्ठी च मातुलुङ्गरसो घृतम्॥ २०॥
स्तन्योदकाभ्यां कर्तव्यं शुष्कपाके तदञ्जनम्॥
पूजितं सर्पिषश्चात्र पानमक्ष्णोश्च तर्पणम्॥ २१॥
घृतेन जीवनीयेन नस्यं तैलेन चाणुना॥
परिषेके हितं चात्र पयः शीतं ससैन्धवम्॥ २२॥
रजनीदारुसिद्धं वा सैन्धवेन समायुतम्॥
सर्पिर्युतं स्तन्यघृष्टमञ्जनं च महौषधम्॥ २३॥

वसा वानूपजलजा सैन्धवेन समायुता ॥
नागरोन्मिश्रिता किञ्चिच्छुष्कपाके तदञ्जनम् ॥२४

सैन्धवमित्यादि । सैन्धवादिद्रव्यत्रयाणां कल्केन मातुलुङ्गादिद्रव्यचतुष्केण रसक्रियां निष्पाद्य शुष्कपाके अञ्जनं कार्यम् । यतो रसक्रियाञ्जनमिदम् । पूजितमित्यादि । सर्पिषो 'जीवनीयसिद्धस्य' इति शेषः । अत्र शुष्कपाके नस्यं जीवनीयेन घृतेनेव; अणुना तैलेन वा नस्यं पूजितम् । अणुतैलं तु शालाक्यतन्त्रोक्तं, न पुनर्वातव्याध्युदितम् । परिषेके इत्यादि । शीतमिति शृतशीतमित्यर्थः । ससैन्धवमिति सशब्द ईषदर्थः । रजनीदारुसिद्धं चेत्यत्र क्षीरमिति संबध्यते । सैन्धवेन समायुक्तं अल्पसैन्धवयुक्तमित्यर्थः । सर्पिरिति घृतस्त्रीस्तन्ययुक्तं पाषाणघृष्टमित्यर्थः, अञ्जनं वा वसेत्यादि । आनूपजलजा वा वसा स्तोकसैन्धवयुक्ता किञ्चित् शुण्ठीयुक्ता पाषाणघृष्टा सती शुष्कपाकेऽञ्जनमिति संबन्धः ॥ २०—२४ ॥

पवनप्रभवा रोगा ये केचिद् दृष्टिनाशनाः ॥
बीजेनानेन मेधावी तेषु कर्म प्रयोजयेत् ॥ २५ ॥

इदानीं वातजेषु तिमिरकाचादिषु एषैव क्रिया कर्तव्येति दर्शयन्नाह—पवनेत्यादि । दृष्टिनाशनाः तिमिरकाचादयः । बीजेन बीजभूतेन । अनेन वाताभिष्यन्दोक्तकर्मणा । मेधावी ऊहापोहवित् ॥ २५ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायामुत्तरतन्त्रान्तर्गते शालाक्यतन्त्रे नवमोऽध्यायः समाप्तः ॥

दशमोऽध्यायः ।

अथातः पित्ताभिष्यन्दप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥१॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

वाताभिष्यन्दप्रतिषेधानन्तरं वातादृश तथा पित्तादिति वचनात् पित्ताभिष्यन्दप्रतिषेधारम्भः—अथात इत्यादि ॥ १ ॥ २॥

पित्तस्यन्दे पैत्तिके चाधिमन्थे
रक्तास्रावः स्रंसनं चापि कार्यम् ॥
अक्ष्णोः सेकालेपनस्याञ्जनानि
पैत्ते च स्याद्यद्विसर्पे विधानम् ॥ ३ ॥

पित्तेत्यादि । स्रंसनं विरेकः । पित्तविसर्पविधानं उशीरलामज्जकचन्दनानीलादिप्रलेपाः । पूर्ववदत्रापि अपतर्पणादिभिः कृतामपाचनस्य स्नेहपूर्वकः शिरामोक्षः ॥ ३ ॥

गुन्द्रां शालिं शैवलं शैलभेदं
दार्वीमेलामुत्पलं रोध्रमभ्रम् ॥
पद्मात्पद्मं शर्करा दर्भमिक्षुं
तालं रोध्रं वेतसं पद्मकं च ॥ ४ ॥
द्राक्षां क्षौद्रं चन्दनं यष्टिकाह्वं
योषित्क्षीरं रात्र्यनन्ते च पिष्ट्वा ॥

सर्पिःसिद्धं तर्पणे सेकनस्ये
शस्तं क्षीरं सिद्धमेतेषु वाजम् ॥ ५ ॥
योज्यो वर्गो व्यस्त एषोऽन्यथा वा
सम्यङ्नस्येऽष्टार्धसंख्येऽपि नित्यम् ॥

इदानीं पित्तस्याभिष्यन्दयौगिकद्रव्याण्याह—गुन्द्रामित्यादि । गुन्द्रा एरकाभेदः, गवेधुकेत्यन्ये, शैवलं दूर्वा, शैलभेदः पाषाणभेदः, चन्दनं रक्तचन्दनं, रात्री हरिद्रा, अनन्ता उत्पलसारिवा, स्त्रीस्तन्यं योषित्क्षीरं; शर्करादेः साहचर्यात् कल्कद्रव्ये इक्षुरिति इक्षुरसेन द्रवकार्यम् । व्यस्तः असमस्तः, अन्यथा वा समस्त इत्यर्थः । यद्यपि वर्गत्वात् 'समस्तं वर्गमर्धं वा यथालाभमथापि वा' इति शल्यतन्त्रपरिभाषयैव समस्तता प्राप्ता, तथापि शालाक्यतन्त्रत्वात् अत्र पुनरुक्ता । नस्ये अष्टार्धसंख्ये चतुःसंख्ये प्रतिमर्षावपीडनस्यशिरोविरेचनाख्ये ॥ ४ ॥ ५ ॥—

क्रियाः सर्वाः पित्तहर्यः प्रशस्ता-
स्त्वहाद्योर्ध्वं क्षीरसर्पिश्च नस्यम् ॥ ६ ॥

क्रिया इत्यादि । क्षीरसर्पिश्चेति 'भोजने' इति शेषः । नस्यमित्युपलक्षणं, तेनाश्च्योतनसेकाञ्जनादि गृह्यते । यद्यपि 'पित्ते च स्याद्यद्विसर्पे विधानं, इत्यनेनैव पित्तहरी क्रिया कथिता, तथापि तत्र व्याधिप्रत्यनीकतयोक्ता अत्र दोषप्रत्यनीकत्वेनेति न दोषः ॥ ६ ॥

पालाशं स्याच्छोणितं चाञ्जनार्थे
शल्लक्या वा शर्कराक्षौद्रयुक्तम् ॥

रक्तपित्तप्रसादकरत्वादञ्जनानां रसक्रिया प्रथमा, अतस्तामाह—पालाशमित्यादि । पालाशं शोणितं किंशुकरसः; अन्ये पलाशखपुरमाहुः ॥—

रसक्रियां शर्कराक्षौद्रयुक्तां
पालिन्द्यां वा मधुके वापि कुर्यात् ॥ ७ ॥

अपरामपि रसक्रियामाह—रसक्रियामित्यादि । रसक्रिया फाणिताकृतिः । तथा चोक्तं,—"गृहीत्वा क्राथकल्पेन क्राथं पूतं पुनः पुनः । क्राथयेत् फाणिताकारमेषा प्रोक्ता रसक्रिया" इति । पालिन्दी श्यामात्रिवृत्, सारिवामन्ये ॥ ७ ॥

मुस्ता फेनः सागरस्योत्पलं च
कृमिघ्नैलाधात्रिबीजाद्रसश्च ॥

अपरमपि रसक्रियाञ्जनमाह—मुस्तेत्यादि । कृमिघ्ना विडङ्गाः, धात्री आमलकं, बीजः पीतसारः बीजक इति यावत्, मुस्तादीनां रसे रसक्रिया कार्या ॥—

तालीशैलागैरिकोशीरशङ्खै-
रेवं युञ्ज्यादञ्जनं स्तन्यपिष्टैः ॥ ८ ॥

वर्त्यञ्जनमाह—तालीशेत्यादि । काशीशैलेति केचित् पठन्ति ॥ ८ ॥

चूर्णं कुर्यादञ्जनार्थे रसो वा
स्तन्योपेतो धातकीस्यन्दनाभ्याम्[1]॥

१ 'नावने च' इति पाठान्तरम् ।

योषित्स्तन्यं शातकुम्भं विघृष्टं
क्षौद्रोपेतं कैंशुकं चापि पुष्पम् ॥ ९ ॥

चूर्णाञ्जनमाह—चूर्णमित्यादि । रसो वेति रसक्रिया वेत्यर्थः। स्यन्दनोऽनेनैव नाम्ना प्रसिद्धः । केचित् चन्दनाभ्यामिति पठन्ति । योषिदित्यादि । शातकुम्भं सुवर्णं, तच्च योषित्स्तन्येन घृष्टमञ्जनम् । क्षौद्रयुक्तं वा किंशुकपुष्पं घृष्टं ताम्रपात्रादावञ्जनम् ॥ ९ ॥

रोध्रं द्राक्षां शर्करामुत्पलं च
नार्याः क्षीरे यष्टिकाह्वं वचां च ॥
पिष्ट्वा क्षीरे वर्णकस्य त्वचं वा
तोयोन्मिश्रे चन्दनोडुम्बरे च ॥ १० ॥

रोध्रमित्यादि । रोध्रादिवचान्तं नारीक्षीरे पिष्टमेकमञ्जनम् । वर्णको रोचनिका, तस्याः त्वक् नारीक्षीरेण पिष्ट्वा द्वितीयमञ्जनम् । अन्ये वर्णकत्वक्शब्देन कर्णिकारवृक्षस्य वल्कलं कथयन्ति, तन्नेच्छति गयी । तोयोन्मिश्रे चन्दनोडुम्बरे चेति तृतीयाञ्जनं, तोयोन्मिश्रे बालकयुक्ते, चन्दनं कुचन्दनं; पञ्जिकाकारस्तु चन्दनोदुम्बरं भृशतरं चूर्णितं वदति ॥ १० ॥

कार्यः फेनः सागरस्याञ्जनार्थे
नारीस्तन्ये माक्षिके चापि घृष्टः ॥
योषित्स्तन्ये स्थापितं यष्टिकाह्वं
रोध्रं द्राक्षां शर्करामुत्पलं च ॥ ११ ॥
क्षौमाबद्धं पथ्यमाश्च्योतने वा
सर्पिर्घृष्टं यष्टिकाह्वं सरोध्रम् ॥
तोयोन्मिश्राः काश्मरीधात्रिपथ्या-
स्तद्वच्चाहुः कट्फलं चाम्बुनैव ॥ १२ ॥

वस्त्रबद्धं तोयप्लुतमाश्च्योताञ्जनमाह—कार्य इत्यादि । अपरमाश्च्योतनमाह—नारीत्यादि । यष्टिमधुकादिद्रव्यमतीव चूर्णितं स्त्रीस्तन्यस्थापितं क्षौमवस्त्रावबद्धं आश्च्योतने हितमित्यर्थः। यष्टिकाह्वं सरोध्रमिति यष्टिमधुकरोध्रं वा घृतघृष्टे पूर्ववदाश्च्योतनम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

एषोऽम्लाख्येऽनुक्रमश्चापि शुक्तौ
कार्यः सर्वः स्यात्सिरामोक्षवर्ज्यः ॥ १३ ॥

इदानीं अम्लाध्युषितशुक्तयोः सामान्यचिकित्सामाह—एष इत्यादि । केचिदम्लाध्युषितशुक्त्योरशस्त्रकृत्यत्वादेव शिरामोक्षवर्जनं सिद्धमतः शिरामोक्षवर्ज्य इति पाठं न पठन्ति ॥ १३ ॥

सर्पिः पेयं त्रैफलं तैल्वकं वा
पेयं वा स्यात् केवलं यत् पुराणम् ॥

अम्लाध्युषिते विशेषचिकित्सितमाह—सर्पिरित्यादि । आद्यं घृतद्वयं संशोधनं, पुराणघृतं तु संशमनम् ॥—

दोषेऽधस्ताच्छुक्तिकायामपास्ते
शीतैर्द्रव्यैरञ्जनं कार्यमाशु ॥ १४ ॥

शुक्तिकायां विशेषचिकित्सितमाह—दोषे इत्यादि । अधस्तादपास्ते दोषे विरेचनेनेति शेषः ॥ १४ ॥

वैदूर्यं यत् स्फाटिकं वैद्रुमं च
मौक्तं शाङ्खं राजतं शातकुम्भम् ॥
चूर्णं सूक्ष्मं शर्कराक्षौद्रयुक्तं
शुक्तिं हन्यादञ्जनं चैतदाशु ॥ १५ ॥

तान्येव शीतद्रव्याण्याह–वैदूर्यमिति ॥ १५ ॥

युञ्ज्यात्सर्पिर्धूमदर्शी नरस्तु
शेषं कुर्याद्रक्तपित्ते विधानम् ॥
यच्चैवान्यत् पित्तहृच्चापि सर्वं
यद्वीसर्पे पैत्तिके वै विधानम् ॥ १६ ॥

धूमदर्शिनश्चिकित्सितमाह—युञ्ज्यादित्यादि । रक्तपित्ते विधानमिति रक्ताभिष्यन्दे पित्ताभिष्यन्दे च चिकित्सितं यदुक्तं तदित्यर्थः । अन्यत् पित्तहृदिति पित्तविदग्धदृष्टेर्यद्विधानं तदत्र योजयेत् । यद्वीसर्पे पैत्तिके वै विधानमिति पित्तविसर्पोक्तं विधानं योजयेदिति संबन्धः ॥ १६ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायामुत्तरतन्त्रान्तर्गते शालाक्यतन्त्रे दशमोऽध्यायः ।

एकादशोऽध्यायः ।

अथातः श्लेष्माभिष्यन्दप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥१॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

पित्ताभिष्यन्दानन्तरं दोषक्रमेण कफाभिष्यन्दप्रतिषेधारम्भः—अथात इत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥

स्यन्दाधिमन्थौ कफजौ प्रवृद्धौ
जयेत्सिराणामथ मोक्षणेन ॥
स्वेदावपीडाञ्जनधूमसेक-
प्रलेपयोगैः कवडग्रहैश्च ॥ ३ ॥
रूक्षैस्तथाश्च्योतनसंविधानै-
स्तथैव रूक्षैः पुटपाकयोगैः ॥
त्र्यहात्त्र्यहाच्चाप्यवतर्पणान्ते
प्रातस्तयोस्तिक्तघृतं प्रशस्तम् ॥ ४ ॥
तदन्नपानं च समाचरेद्धि
यच्छ्लेष्मणो नैव करोति वृद्धिम् ॥

शिराणामथमोक्षणेनेत्यत्र अथशब्दादयमभिप्रायः—कृतस्नेहादिपूर्वकमस्य प्रवृद्धावस्थायां शिरामोक्षः । पूर्वक्रममाह—स्वेदावपीडेत्यादि । त्र्यहात् त्र्यहादिति अपतर्पणप्रेरितदिनचतुष्टस्य तिक्तद्रव्यसाधितं प्रातः प्रशस्तं घृतं तेन स्निग्धस्य त्र्यहात् शिरामोक्षः । 'प्रातस्तयोस्तिक्तघृतं प्रशस्तं' इत्यत्र तु 'तौ प्रातरेवानुघृतं पिबेतां' इति केचित् पठन्ति । 'तदन्नपानं च समाचरेत्' इत्यत्र 'तत्प्रातरन्नं च समाचरेत्'

इति केचित् पठन्ति; प्रातर्ग्रहणं द्विरन्नकालनिषेधार्थमिति व्याख्यानयन्ति ॥ ३ ॥ ४ ॥—

कुटन्नटास्फोतफणिज्झबिल्व-
पत्तूरपिल्वर्ककपित्थभङ्गैः ॥ ५ ॥
स्वेदं विदध्यादथवानुलेपं
बर्हिष्ठशुण्ठीसुरकाष्ठकुष्ठैः ॥

स्वेदद्रव्याण्याह—कुटन्नटमित्यादि । कुटन्नटं तगरं; फणिज्झकस्तीक्ष्णगन्धः स्वनाम्नैव प्रसिद्धः, अन्ये निर्गुण्डीमाहुः; पत्तूरः शरबालिकः; भङ्गैः पत्रभङ्गैः, अन्ये भङ्गशब्देन पल्लवानाहुः । अनुलेपद्रव्याण्याह—अथ वेत्यादि । बर्हिष्ठं बालकम् ॥ ५ ॥—

सिन्धूत्थहिङ्गुत्रिफलामधूक-
प्रपौण्डरीकाञ्जनतुत्थताम्रैः ॥ ६ ॥
पिष्टैर्जलेनाञ्जनवर्तयः स्युः
पथ्याहरिद्रामधुकाञ्जनैर्वा ॥
त्रीण्यूषणानि त्रिफला हरिद्रा
विडङ्गसारश्च समानि च स्युः ॥ ७ ॥
बर्हिष्ठकुष्ठामरकाष्ठशङ्ख-
पाठानलव्योषमनःशिलाश्च ॥
पिष्ट्वाऽम्बुना वा कुसुमानि जाती-
करञ्जशोभाञ्जनजानि युञ्ज्यात् ॥ ८ ॥
फलं प्रकीर्यादथवापि शिग्रोः
पुष्पं च तुल्यं बृहतीद्वयस्य ॥
रसाञ्जनं चन्दनसैन्धवं च
मनःशिलाले लशुनं च तुल्यम् ॥ ९ ॥
पिष्ट्वाऽञ्जनार्थं कफजेषु धीमा-
न्वर्तिर्विदध्यान्नयनामयेषु ॥

वर्त्यञ्जनद्रव्याण्याह—सिन्धूत्थेत्यादि । त्रीणि ऊषणानीति त्रैकटुकमित्यर्थः । बर्हिष्ठं बालकम् । अमरकाष्ठं देवदारु । प्रकीर्यः कण्टकिकरञ्जः । केचित् पुष्पमपि प्रकीर्यादेवेति कथयन्ति । तथा बृहतीद्वयस्य पुष्पं फलं च । आलं हरितालम् । एता वर्त्योऽर्धश्लोकसमापनाः पञ्च त्र्यूषणादिद्रव्यैः ज्ञेयाः । पञ्जिकायां तु 'व्योषमनःशिलाश्च' इत्यनन्तरं 'मूर्वा च जातिमुकुलानि चापि पिष्ट्वाऽम्बुनैतान् वितरेत्तथैव' इति; व्याख्यानं च—त्र्यूषणाद्यष्टाङ्गमञ्जनं, बर्हिष्ठादि द्वादशाङ्गं, अथवेत्यनेन विकल्पवाचिना कण्टकिकरञ्जफलतुल्यांशैः वक्ष्यमाणैरौषधैरेकमञ्जनं, शिग्रुफलतुल्यांशैर्वक्ष्यमाणैः द्वितीयमञ्जनम् । 'सिन्धूत्थहिङ्गु' इत्यत्र केचित् 'सिन्धुप्रसूनं' इति पठन्ति ॥ ६-९ ॥—

रोगे बलासग्रथितेऽञ्जनैः
कर्तव्यमेतत्सुविशुद्धकाये ॥ १० ॥

१ 'तत्थं' इति पाठान्तरम् ॥

नीलान् यवान् गव्यपयोऽनुपीतान्
शलाकिनः शुष्कतनून् विदह्य ॥
तथार्जकास्फोतकपित्थबिल्व-
निर्गुण्डिजातीकुसुमानि चैव ॥ ११ ॥
तत्क्षारवत्सैन्धवतुत्थरोचनं
पक्वं विदध्यादथ लोहनाड्याम् ॥
एतद्बलासग्रथितेऽञ्जनं स्या-
देषोऽनुकल्पस्तु फणिज्झकादौ ॥ १२ ॥

रोगे इत्यादि । तैरिति कुशलैर्वैद्यैरित्यर्थः । एतत् वक्ष्यमाणं क्षाराञ्जनम् । सुविशुद्धकाये इति शिराव्यधविरेकशिरोविरेकैरित्यर्थः । तदेव क्षाराञ्जनं व्युत्पादयन्नाह—नीलानित्यादि । नीलान् पक्वान् । गव्यपयोऽनुपीतान् कृष्णगोदुग्धभावितान्, पीतानिति वक्तव्ये अनुपीतानिति यत्कृतं तत्सप्ताहं सप्ताहद्वयं वा भावना कार्येति बोधयति । शलाकिनः शूकयुक्तान् । तदिति भस्मेत्यर्थः । नीलयवादिभस्मप्रस्थं, एकेनोष्णोदकेन सह मेलयित्वा पुनः पुनरास्रावयेत्, यावत् क्षारोदकं तीक्ष्णं पिच्छिलं रक्तं च स्यात्, तदा भस्म विहाय तत्र क्षारोदके सैन्धवतुत्थरोचनं क्षारोदकात् द्वात्रिंशद्भागं दत्त्वा पचेत् । केचित् सैन्धवादिद्रव्याणि भस्मार्थं न तु आवापार्थमिति वदन्ति, तन्मते अप्रतिवापमेव पक्तव्यम् । फणिज्झकादावित्यत्रादिशब्दात् कुसुमादयो गृह्यन्ते ॥ १०—१२ ॥

महौषधं मागधिकां च मुस्तां
ससैन्धवं यन्मरिचं च शुक्लम् ॥
तन्मातुलुङ्गस्वरसेन पिष्टं
नेत्राञ्जनं पिष्टकमाशु हन्यात् ॥ १३ ॥

पिष्टकरोगाञ्जनमाह—महौषधमित्यादि । मरिचं शुक्लं शोभाञ्जनबीजम् ॥ १३ ॥

फलं बृहत्या मगधोद्भवाना-
मादाय कल्कं फलपाककाले ॥
स्रोतोजयुक्तं च तदुद्धृतं स्या-
त्तद्वत्तु पिष्टे

अपरमप्यञ्जनमाह—फलमित्यादि फलपाककाले कण्टकारिफलमुद्धृतबीजं सौवीराञ्जनसमभागेन पिप्पलीकल्केन पूरयेत्, तत्कल्कं सप्तरात्रादनन्तरं उद्धृतं महौषधाद्यञ्जनवत् पिष्टरोगे हितं पथ्यमित्यर्थः ॥—

विधिरेष चापि ॥ १४ ॥
वार्ताकुशिग्रिन्द्रसुरापटोल-
किराततिक्तामलकीफलेषु ॥

कण्टकारिफलविधिमन्यत्रापि फलेऽतिदिशन्नाह—विधिरित्यादि इन्द्रसुरा इन्द्रवारुणी ॥ १४ ॥—

२ 'स्रोतोजयुक्तं खलु सप्तरात्रात्तदुद्धृतं स्यात्तु तथैव पथ्यम्' इति पाठान्तरम् ।

कासीससामुद्ररसाञ्जनानि
जात्यास्तथा कोरकमेव चापि ॥ १५ ॥
प्रक्लिन्नवर्त्मन्युपदिश्यते तु
योगाञ्जनं तन्मधुनाऽवघृष्टम् ॥

प्रक्लिन्नवर्त्मनि रोगे योगाञ्जनमाह—कासीसेत्यादि । जात्याः कोरकं जातीकलिका ॥ १५ ॥—

नादेयमग्र्यं मरिचं च शुक्लं
नेपालजाता च समप्रमाणा ॥ १६ ॥
समातुलुङ्गद्रव एष योगः
कण्डूं निहन्यात्सकृदञ्जनेन ॥

सर्वेषां कफजाक्षिरोगाणामुपद्रवभूताया कण्ड्वाश्चिकित्सामाह—नादेयमित्यादि । नादेयमिति सैन्धवमित्यर्थः । मरिचं च शुक्लमिति शोभाञ्जनबीजमित्यर्थः । अन्ये शुक्लमेव मरिचं कथयन्ति । नेपालजाता मनःशिला ॥ १६ ॥—

सशृङ्गवेरं सुरदारु मुस्तं
सिन्धुप्रसूतं मुकुलानि जात्याः ॥ १७ ॥
सुरासु पिष्टं त्विदमञ्जनं हि
कण्ड्वां च शोफे च हितं वदन्ति ॥

कण्ड्वामपरमप्यञ्जनमाह—सेत्यादि ॥ १७ ॥

स्यन्दाधिमन्थक्रममाचरेच्च
सर्वेषु चैतेषु सदाऽप्रमत्तः ॥
विशेषतो नावनमेव कार्यं
संसर्जनं चापि यथोपदिष्टम् ॥ १८ ॥

इदानीं बलासग्रथितपिष्टकप्रक्लिन्नवर्त्मसु विशेषचिकित्सामभिधाय सामान्यचिकित्सामाह—स्यन्देत्यादि । एतेषु बलासग्रथितपिष्टकप्रक्लिन्नवर्त्मसु । चकारात् अन्येष्वपि कफजाक्षिरोगेषु । अप्रमत्तः सावधानः ॥ १८ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायामुत्तरतन्त्रान्तर्गते शालाक्यतन्त्रे एकादशोऽध्यायः ।

द्वादशोऽध्यायः ।

अथातो रक्ताभिष्यन्दप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

वातपित्तकफकृतानभिष्यन्दान् प्रतिपाद्य परिशिष्टं रक्ताभिष्यन्दप्रतिषेधमाह—अथात इत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥

मन्थं स्यन्दं सिरोत्पातं सिराहर्षं च रक्तजम् ॥
एकैकेन विधानेन चिकित्सेच्चतुरो गदान् ॥ ३ ॥

मन्थमित्यादि ।°.अत्र मन्थस्य प्रागुपादानं स्यन्दाद्गरीयस्त्वख्यापनार्थं ॥ ३ ॥

व्याध्यार्तांश्चतुरोऽप्येतान्स्निग्धान्कौम्भेन सर्पिषा॥
रसैरुदारैरथवा सिरामोक्षेण योजयेत् ॥ ४ ॥

तदेव विधानमाह—व्याध्यार्तानित्यादि । व्याधिभिरार्ताः पीडिताः व्याध्यार्ताः । कौम्भेन शतवर्षस्थितेनेत्यर्थः । रसैरुदारैरथवेति मांसरसैरधिकस्नेहैर्वा स्निग्धानित्यर्थः ॥ ४ ॥

विरिक्तानां प्रकामं च शिरांस्येषां विशोधयेत् ॥
वैरेचनिकसिद्धेन सितायुक्तेन सर्पिषा ॥ ५ ॥
(मज्ज्ञा वा तद्विमिश्रेण मेदसा तच्छृतेन वा)
ततः प्रदेहाः परिषेचनानि
नस्यानि धूमाश्च यथास्वमेव ॥
आश्च्योतनाभ्यञ्जनतर्पणानि
स्निग्धाश्च कार्याः पुटपाकयोगाः ॥ ६ ॥

शिरामोक्षेण योजयेदित्यादि दूष्यहरणं प्रतिपाद्य दोषहरणं प्रतिपादयन्नाह—विरिक्तानामित्यादि । शिरांसीति बहुवचनं प्रतिरोगापेक्षया दूष्येऽपहृते विरेचनेन दोषहरणम् । ततः शिरोविरेचनं तदपि सर्पिषा नतु तैलेन, घृतस्य चक्षुष्यत्वात्, रक्ताविरुद्धार्थत्वाच्च । तस्य संस्कारमाह—वैरेचनिकसिद्धेनेति त्रिवृतादिद्रव्यसिद्धेनेत्याहुः । केचिदत्र मज्ज्ञा वा तद्विपक्केनेत्यादि पाठं पठन्ति, स चानार्षः । अन्तःशुद्धिकरं क्रियाक्रममुक्त्वा बहिःशुद्धिकरं क्रियाक्रमसंग्रहमुद्दिशन्नाह—तत इत्यादि । धूमाश्च यथास्वमात्मीयानतिक्रमेण रक्तस्य दूष्यस्य कफानुबन्धे कफहरद्रव्यवर्तीकृताः, वातानुबन्धे तु स्नैहिकाः, एवमन्यत्रापि यथास्वमिति संबन्धनीयम् । अभ्यञ्जनं अञ्जनम् । तच्च प्रसादनं, रक्तपित्ते सव्रणशुक्रादौ तु रोपणं; अन्ये पुनरभ्यञ्जनमेव शतधौतघृतादिनेच्छन्ति ॥ ५ ॥ ६ ॥

नीलोत्पलोशीरकटङ्कटेरी-
कालीययष्टीमधुमुस्तरोध्रैः ॥
सपद्मकैर्धौतघृतप्रदिग्धै-
रक्ष्णोः प्रलेपं परितः प्रकुर्यात् ॥ ७ ॥

इदानीं प्रलेपद्रव्याण्याह—नीलोत्पलेत्यादि । कटङ्कटेरी दारुहरिद्रा । कालीयकं दारुहरिद्रानुकारि प्रसिद्धम् । धौतघृतप्रदिग्धैर्मिश्रैरित्यर्थः ॥ ७ ॥

रुजायां चाप्यतिभृशं स्वेदाश्च मृदवो हिताः ॥
अक्ष्णोः समन्ततः कार्यं पातनं च जलौकसाम् ॥८॥
घृतस्य महती मात्रा पीता चार्तिं नियच्छति ॥
पित्ताभिस्यन्दशमनो विधिश्चाप्युपपादितः ॥ ९ ॥

परिषेचनाद्युद्दिष्टं यदनिर्दिष्टं तत्पित्ताभिष्यन्दनिर्दिष्टद्रव्यैरतिदिशन् क्रियाक्रमेऽनिर्दिष्टं च निर्दिशन्नाह—रुजायामित्यादि । रुजो भवन्ति सिराव्यधादिकृतवातानुबन्धात्, वाताभृतात् रक्ताद्वा । तत्र वातजायां तीव्ररुजायां मृदवः स्वेदाः, दूष्यरक्तावरोधात् बहुशोणितजायां जलौकःपातनं, वातजायामेवान्तरमौषधं घृतस्य महत्या मात्रया पानं, अल्पशोणितजायां पित्ताभिष्यन्दशमनो विधिः । नियच्छति निवारयति ॥ ८ ॥ ९ ॥

कशेरुकमधुकाभ्यां वा चूर्णमम्बरसंवृतम् ॥
न्यस्तमप्स्वान्तरिक्षासु हितमाश्च्योतनं भवेत् ॥ १० ॥

आश्च्योतनमाह—कशेर्वित्यादि । अम्बरसंवृतं वस्त्रवेष्टितं, न्यस्तं क्षिप्तं, आन्तरीक्षोदकालाभे आकाशगुणभूयिष्ठं भूमिस्थमुदकं गृह्यते, केचित् परिषेकमप्यनेनैवेच्छन्ति ॥ १० ॥

पाटल्यर्जुनश्रीपर्णीधातकीधात्रिबिल्वतः ॥
पुष्पाण्यथ बृहत्योश्च बिम्बीलोटाश्च तुल्यशः ॥ ११ ॥
समञ्जिष्ठानि मधुना पिष्टानीक्षुरसेन वा ॥
रक्ताभिष्यन्दशान्त्यर्थमेतदञ्जनमिष्यते ॥ १२ ॥
चन्दनं कुमुदं पत्रं शिलाजतु सकुङ्कुमम् ॥
अयस्ताम्ररजस्तुत्थं निम्बनिर्यासमञ्जनम् ॥ १३ ॥
त्रपु कांस्यमलं चापि पिष्ट्वा पुष्परसेन तु ॥
विपुला याः कृता वर्त्यः पूजिताश्चाञ्जने सदा ॥ १४ ॥

रक्ताभिष्यन्देऽञ्जनमाह—पाटलीत्यादि । श्रीपर्णी काश्मरी । धात्री आमलकी, बिम्बीलोटाख्यो हिमाद्रिजो वृक्षः । विरेचनादिभिः विशुद्धदोषस्य पुरुषस्य शेषदोषोपशान्त्यर्थमञ्जनं योज्यं, न पुनरशुद्धदोषस्येति । चन्दनमित्यादि । पत्रं पत्रकम् । अञ्जनं रसाञ्जनम् । पुष्परसेनेति मधुनेत्यर्थः । विपुला यास्ता एव मन्थादिषु चतुर्षु लेखनादिकर्मणि सामर्थ्यात् पूजिता वर्त्यः । तदुक्तं,—"हरेणुमात्रा वर्तिः स्याल्लेखनस्य प्रमाणतः । प्रसादनस्य चार्धा च द्विगुणा रोपणस्य तु"—इति ॥ ११—१४ ॥

स्यादञ्जनं घृतं क्षौद्रं सिरोत्पातस्य भेषजम् ॥
तद्वत्सैन्धवकासीसं स्तन्यघृष्टं च पूजितम् ॥ १५ ॥
मधुना शङ्खनैपालीतुत्थदार्व्यः ससैन्धवाः ॥
रसः शिरीषपुष्पाच्च सुरामरिचमाक्षिकैः ॥ १६ ॥
युक्तं तु मधुना वापि गैरिकं हितमञ्जनम् ॥

मन्थादीनां चतुर्णां सामान्यचिकित्सितमुक्त्वा शिरोत्पाते विशेषचिकित्सितमाह—स्यादञ्जनमित्यादि । अञ्जनं रसाञ्जनं, घृतं गव्यघृतं, नेपाली मनःशिला, मरिचं प्रसिद्धं, केचित् मरिचशब्देन सितमरिचं शोभाञ्जनफलापरपर्यायं वदन्ति, गैरिकं स्वर्णगैरिकम् । एतानि अञ्जनानि अर्धश्लौकिकान्यप्युक्तानि ॥ १५ ॥ १६ ॥—

सिराहर्षेऽञ्जनं कुर्यात् फाणितं मधुसंयुतम् ॥ १७ ॥
मधुना तार्क्ष्यजं वापि कासीसं वा ससैन्धवम् ॥
वेत्राम्लस्तन्यसंयुक्तं फाणितं तु ससैन्धवम् ॥ १८ ॥

शिराहर्ष इत्यादि । फाणितं मधुयुक्तमेकमञ्जनमिति; मधुयुक्तं तार्क्ष्यजं द्वितीयमञ्जनं, तत्र तार्क्ष्यजं रसाञ्जनं; कासीसं ससैन्धवं मधुयुक्तं तृतीयमञ्जनं; वेत्राम्लस्तन्यसंयुक्तं फाणितं चतुर्थमञ्जनं, तत्र वेत्राम्लं अम्लवेतसं, अन्ये तु वेत्रकरीरं, अम्लं अम्लवेतसं अम्लीका चेति व्याख्यानयन्ति, तत्तु जेज्जटाचार्येण दूषितम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

पैत्तं विधिमशेषेण कुर्यादर्जुनशान्तये ॥
इक्षुक्षौद्रसितास्तन्यदार्वीमधुकसैन्धवैः ॥ १९ ॥
सेकाञ्जनं चात्र हितमम्लैराश्च्योतनं तथा ॥
सितामधुककट्वङ्गमस्तुक्षौद्राम्लसैन्धवैः ॥ २० ॥
बीजपूरककोलाम्लदाडिमाम्लैश्च युक्तितः ॥
एकशो वा द्विशो वापि योजितं वा त्रिभिस्त्रिभिः ॥ २१ ॥
स्फटिकं विद्रुमं शङ्खो मधुकं मधु चैव हि ॥
शङ्खक्षौद्रसितायुक्तः सामुद्रः फेन एव च ॥ २२ ॥
द्वाविमौ विहितौ योगावञ्जनेऽर्जुननाशनौ ॥
सैन्धवक्षौद्रकतकाः सक्षौद्रं वा रसाञ्जनम् ॥ २३ ॥
कासीसं मधुना वापि योज्यमत्राञ्जने सदा ॥

रक्तार्जुनचिकित्सामाह—पैत्तमित्यादि । पैत्तं पित्ताभिष्यन्दोदितम् । इक्षुक्षौद्रेत्यादि । अत्र अर्जुने । अम्लैर्धान्याम्लादिभिः । तत्र इक्षुक्षौद्रादिभिः सेकाञ्जने कर्तव्ये । अम्लैः पुनराश्च्योतनमेव कर्तव्यम् । अर्जुने अपरमपि आश्च्योतनमाह—सितेत्यादि । एतैः सितादिभिः दाडिमाम्लपर्यन्तैः व्यस्तैः समस्तैर्वा युक्तितः दोषबलापेक्षया आश्च्योतनं कार्यमिति पिण्डार्थः । अर्जुनाञ्जनमाह—स्फटिकमित्यादि । विद्रुमं प्रवालम् । अर्जुनेऽपरमप्यञ्जनमाह—शङ्खक्षौद्रेत्यादि । सैन्धवक्षौद्रकतका इत्येकमञ्जनं, सक्षौद्रं वा रसाञ्जनमित्यपरं, कासीसं मधुना वापीति तृतीयमञ्जनम् ॥ १९—२३ ॥—

लोहचूर्णानि सर्वाणि धातवो लवणानि च ॥ २४ ॥
रत्नानि दन्ताः शृङ्गाणि गणश्चाप्यवसादनः ॥
कुक्कुटाण्डकपालानि लशुनं कटुकत्रयम् ॥ २५ ॥
करञ्जबीजमेला च लेख्याञ्जनमिदं स्मृतम् ॥
पुटपाकावसानेन रक्तविस्रावणादिना ॥ २६ ॥
संपादितस्य विधिना कृत्स्नेन स्यन्दघातिना ॥

अत्राअर्जुने लेख्याञ्जनमाह—लोहेत्यादि । सर्वाणि सुवर्णत्रपुसीसताम्ररजतकृष्णलोहादिजातानि । धातवो मनःशिलागैरिकादयः । लवणानि सैन्धवादीनि पञ्च । रत्नादीनि वैदूर्यमरकतप्रभृतीनि । दन्ताः गवादीनामश्वादीनां च । शृङ्गाणि गवादीनामेव । अवसादनो मिश्रकोक्तः कासीसादिः । एतदनिर्दिष्टानामपि लेख्याञ्जनसंज्ञकं ज्ञेयम् । अपरमपि लेख्याञ्जनमाह—कुक्कुटाण्डेत्यादि । लेख्याञ्जनं कीदृग्विधस्यातुरस्य प्रयोज्यमित्याह—पुटपाकावसानेनेत्यादि । रक्तविस्रावणादिना पुटपाकावसानेन स्यन्दघातिना अभिष्यन्दहननशीलेन कृत्स्नेन सकलेन विधिना संपादितस्य सम्यग्योजितस्य; स पुनर्विधिः शिराव्यधविरेचनादिः शिरोविरेचनान्तः तथाहि,—"तथा प्रदेहान् परिषेचनानि नस्यानि धूमाश्च यथास्वमेव । आश्च्योतनाभ्यञ्जनतर्पणानि तथैव कार्याः पुटपाकयोगाः"—इति लेख्याञ्जनप्रयोजनीयमिति पिण्डार्थः । पुटपाकावसादेनेति केचित् पठन्ति, पुटपाक एव अवसादो अवधिर्यस्य स तथा तेन इति व्याख्यानयन्ति ॥ २४—२६ ॥—

१ 'सौवीराञ्जनं' इति पाठान्तरम् ।

अनेनापहरेच्छुक्रमव्रणं कुशलो भिषक् ॥ २७ ॥

इमां चिकित्सामव्रणे शुक्रेऽप्यतिदिशन्नाह—अनेनापहरेदित्यादि। अनेन लेख्याञ्जनेन पूर्वोक्तेन रक्तविस्रावणाद्युपक्रमसंपादितस्यातुरस्य अव्रणं शुक्रमपहरेदिति वाक्यार्थः ॥ २७ ॥

उत्तानमवगाढं वा कर्कशं वापि सव्रणम् ॥
शिरीषबीजमरिचपिप्पलीसैन्धवैरपि ॥ २८ ॥
शुक्रस्य घर्षणं कार्यमथवा सैन्धवेन तु ॥
कुर्यात्ताम्ररजःशङ्खशिलामरिचसैन्धवैः ॥ २९ ॥
अन्त्याद् द्विगुणितैरेभिरञ्जनं शुक्रनाशनम् ॥
कुर्यादञ्जनयोगौ वा सम्यक् श्लोकार्धिकाविमौ ३०॥
शङ्खकोलास्थिकतकद्राक्षामधुकमाक्षिकैः ॥
क्षौद्रदन्तार्णवमलशिरीषकुसुमैरपि ॥ ३१ ॥
क्षाराञ्जनं वा वितरेद्बलाशग्रथितापहम् ॥
मुद्गान् वा निस्तुषान् भृष्टान् शङ्खक्षौद्रसितायुतान्
मधूकसारं मधुना योजयेच्चाञ्जने सदा ॥
बिभीतकास्थिमज्जा वा सक्षौद्रः शुक्रनाशनः ॥३३॥
शङ्खशुक्तिमधुद्राक्षामधूककतकानि च ॥
द्वित्वग्गते सशूले वा वातघ्नं तर्पणं हितम् ॥ ३४ ॥
वंशजारुष्करौ तालं नारिकेलं च दाहयेत् ॥
विस्राव्य क्षारवच्चूर्णं भावयेत्करभास्थिजम् ॥ ३५ ॥
बहुशोऽञ्जनमेतत्स्याच्छुक्रवैवर्ण्यनाशनम् ॥

इदानीमव्रणशुक्रचिकित्सितमभिधाय सव्रणेऽपि पूर्वं चिकित्सितमुद्दिशन्नाह—उत्तानमवगाढमित्यादि। सव्रणमपि शुक्रमुत्तानमेकपटलगतं अवगाढं द्व्यादिपटलगतं रक्तस्रावणेत्यादिना पूर्वोक्तेन विधिनोपपाद्य लेखयेदिति समुदायार्थः। ननु सव्रणस्य सन्तर्पणसाध्यत्वात् कथं सव्रणे लेखनमुपयुज्यते? सत्यं, कर्कशावस्थायां पूर्वं लेखनं प्रयुज्यते पश्चात् सन्तर्पणमिति न दोषः। 'कर्कशं वापि सव्रणं' इत्यत्र 'कर्षयेच्चापि सव्रणं' इति केचित् पठन्ति। एतदवस्थायामेव शुक्रघर्षणमाह—शिरीषबीजेत्यादि। शिला मनःशिला। कुर्यादञ्जनेत्यादि। कौ तौ श्लोकार्धकौ द्वौ योगावित्याह—शङ्खकोलास्थीत्यादि। कोलास्थि बदरास्थि, कतकं शशपुरीषानुकारि अम्बुप्रसादनं फलं, मधुकं यष्टिमधु, दन्तो गोदन्तः, अर्णवमलं समुद्रफेनम्। क्षाराञ्जनमित्यादि। क्षाराञ्जनं 'नीलान् यवान् गव्यपयोऽनुपीतान्' इत्यादिना श्लेष्माभिष्यन्दोक्तम्। मुद्गानित्यादि। मुद्गान् शङ्खक्षौद्रसितायुतानित्येको योगः, मधुकसारं मधुना इति द्वितीयो योगः। बिभीतकेत्यादि बिभीतकास्थिमज्जा मधुनेति एकयोगः, शङ्खादिकतकपर्यन्तं मधुनेति द्वितीयो योगः, मधुकं यष्टीमधु। केचित् शङ्खशुक्तीत्यत्र शङ्खाश्मतेति पठन्ति। द्वित्वग्गते इत्यादि। द्वित्वग्गते द्विपटलाश्रिते शुक्रे इत्यर्थः। केचिदमुं पाठं न पठन्ति, जेज्जटेन पठितत्वादस्माभिः पठितः। वंशजेत्यादि। वंशजो वंशकरीरः वंशाङ्कुरमिति यावत्। अरुष्करादीनां परिपक्वास्थि, अन्ये त्वचमाहुः, एतेषां वंशजादीनां तिलनालदीपितानां भस्म करभास्थिचूर्णसमं प्रत्यहमाकृष्य षड्गुणोदके निष्क्वाथ्य पादशेषं बहुशो विस्राव्य स्वस्थेन तेन सप्ताहं करभास्थिचूर्णं भावयित्वा आतपे शोषयेत्, तच्चूर्णं पुनश्च चूर्णितं कृत्वा मध्वाक्तेनाङ्गुल्यग्रेण शलाकया वा संगृह्य शुक्रदेशमात्रं घर्षयेत्, ततस्त्रिफलोदकेनाक्षि प्रक्षालयेत्। शुक्रवैवर्ण्यनाशनमिति शुक्रस्य वैवर्ण्यं विनाशयति न तु शुक्रं, एतेन शुक्रस्य कृष्णत्वमुत्पादयतीत्यर्थः ॥ २८—३५ ॥—

अजकां पार्श्वतो विद्धां सूच्या विस्राव्य चोदकम्३६
व्रणं गोमांसचूर्णेन पूरयेत् सर्पिषा सह ॥
बहुशोऽवलिखेच्चापि वर्त्मास्योपगतं यदि ॥ ३७ ॥

असाध्यशुक्रवैवर्ण्यनाशनप्रसङ्गेन असाध्याजकाजातस्य वैकृतनाशनार्थं चिकित्सामाह—अजकामित्यादि। केचिदमुं पाठं न पठन्ति, जेज्जटपठितत्वादस्माभिः पठितः। अत्राजकायां अवस्थायां लेखनमपि कर्मातिदिशन्नाह—बहुशोऽवलिखेदित्यादि। अस्य अजकाजातस्य वर्त्म तुण्डं उपगतं यदि उच्चतां प्राप्तं तदा तं बहुशः अवलिखेत् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

सशोफश्चाप्यशोफश्च द्वौ पाकौ यौ प्रकीर्तितौ ॥
स्नेहस्वेदोपपन्नस्य तत्र विद्ध्वा सिरां भिषक् ॥ ३८॥

इदानीं वातपित्तकफशोणितानां पृथगभिष्यन्दप्रतिषेधमभिधाय सान्निपातिकानामप्युपदेष्टुमाह—सशोफ इत्यादि। तत्रेति तयोः पाकयोः। शिराश्चतस्र अपाङ्ग्या उपनासिका वा लालाट्या वा। आश्च्योतनं अक्षिपूरणम् ॥ ३८ ॥

सेकाश्च्योतननस्यानि पुटपाकांश्च कारयेत् ॥
सर्वतश्चापि शुद्धस्य कर्तव्यमिदमञ्जनम् ॥ ३९ ॥
ताम्रपात्रस्थितं मांसं सर्पिः सैन्धवसंयुतम् ॥
मैरेयं वापि दध्येवं दध्युत्तरकमेव च ॥ ४० ॥
घृतं कांस्यमलोपेतं स्तन्यं वापि ससैन्धवम् ॥
मधूकसारं मधुना तुल्यांशं गैरिकेण वा ॥ ४१ ॥

तयोरञ्जनावस्थामुद्दिशन्नाह—सर्वत इत्यादि। सर्वतश्चापि शुद्धस्येति अन्तःपरिमार्जनबहिःपरिमार्जनाभ्यां शुद्धस्येत्यर्थः। इदं वक्ष्यमाणम्। तदेवाञ्जनमाह—ताम्रपात्रस्थितमित्यादि। मैरेयं सुरासवयोरेकत्र सन्धानं, दधि प्रसिद्धं, एवमिति पूर्ववत्। ताम्रपात्रस्थितमित्यादि। ताम्रपात्रस्थितं सैन्धवचूर्णयुक्तमित्यर्थः। दध्युत्तरकं दध्नः सरः। स्नेहाञ्जनं रक्तापकर्षणादिना विरूक्षिताक्षस्य योज्यं वातोल्बणपाकस्य वा। मैरेयं दधि च ताम्रपात्रस्थितं सैन्धवयुक्तं पित्तोल्बणे नातिविरूक्षिते दध्युत्तरकं च, सशोफस्य च रक्तास्रावादिसंपादितस्य घृतं कांस्यमलयुक्तमञ्जनं स्तन्यं वा सैन्धवयुक्तमञ्जनं, मधुकसारं वा गैरिकेण तुल्यांशं मधुनाञ्जनं, घृतादीनि त्रीणि स्तन्येन अञ्जनं, एतानि सावशेषरक्तयोः पाकयोर्योज्यानि ॥ ३९—४१ ॥

सर्पिः सैन्धवताम्राणि योषित्स्तन्ययुतानि च ॥

दाडिमारेवताश्मन्तकोलाम्लैश्च ससैन्धवाम् ॥
रसक्रियां वा वितरेत्सम्यक्पाकजिघांसया ॥४२॥

रसक्रियामाह—दाडिमेत्यादि । आरेवतः आरग्वधः; 'ऐरावत' इति केचित् पठन्ति, तत्र ऐरावतो नारङ्गम् । ससैन्धवं अल्पसैन्धवा न समसैन्धवामित्यर्थः । रसक्रिया फाणिताकृतिः, तस्याश्च कल्पना पित्ताभिष्यन्दप्रतिषेधे व्याख्याता । 'कोलाम्लैश्च ससैन्धवं' इत्यत्र 'कोलाम्लमधुसैन्धवैः' इति केचित् पठन्ति ॥ ४२ ॥

मासं सैन्धवसंयुक्तं स्थितं सर्पिषि नागरम् ॥
आश्च्योतनाञ्जनं योज्यमबलाक्षीरसंयुतम् ॥ ४३ ॥

आश्च्योतनमाह—मांसमित्यादि । अबलाक्षीरं स्त्रीस्तन्यं, तच्च पेषणे बोद्धव्यम् । एतच्चाश्च्योतनं सशोफे पाके कफोल्वणे ॥ ४३ ॥

जात्याः पुष्पं सैन्धवं शृङ्गबेरं
कृष्णाबीजं कीटशत्रोश्च सारम् ॥
एतत् पिष्टं नेत्रपाकेऽञ्जनार्थं
क्षौद्रोपेतं निर्विशङ्कं प्रयोज्यम् ॥ ४४ ॥

जात्या इत्यादि । कृष्णाबीजं पिप्पलीतण्डुलः । कीटशत्रुः विडङ्गः । निर्विशङ्कं प्रयोज्यमिति पाकयोरञ्जनावस्थायां देयं तदञ्जनमिति तात्पर्यार्थः ॥ ४४ ॥

पूयालसे शोणितमोक्षणं च
हितं तथैवाप्युपनाहनं च ॥
कृत्स्नो विधिश्छेक्षणपाकघाती
यथाभिधानं भिषजा प्रयोज्यः ॥ ४५ ॥

पूयालसे सन्निपातजे क्रियामाह—पूयालसे शोणितमोक्षणमित्यादि । शोणितमोक्षणं च स्नेहस्वेदपूर्वकमेव । उपनाहनमिति यथादोषहरव्रणशोधनचक्षुष्यद्रव्यकृतप्रलेपबन्धनं । कृत्स्नो विधिरिति अन्तःशुद्धिकरो बहिःशुद्धिकरश्चेत्यर्थः । यथाविधानमिति विधिनानतिक्रमेणेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

कासीससिन्धुप्रभवार्द्रकैस्तु
हितं भवेदञ्जनमेव चात्र ॥
क्षौद्रान्वितैरेभिरथोपयुञ्ज्या-
दन्यत्तु ताम्रायसचूर्णयुक्तैः ॥ ४६ ॥
स्नेहादिना सम्यगपास्य दोषां-
स्तृप्तं विधायाथ यथास्वमेव ॥
प्रक्लिन्नवर्त्मानमुपक्रमेत
सेकाञ्जनाश्च्योतननस्यधूमैः ॥ ॥ ४७ ॥

कासीसादिरसक्रियाञ्जनमाह—कासीसेत्यादि । चकारात्पातयोरुक्तमञ्जनं समुच्चीयते । अत्र पूयालसे । क्षौद्रान्वितैरित्यादि । एभिरेव कासीसेत्यादिभिर्मधुना पिष्टैस्ताम्रायसचूर्णयुक्तैः अन्यदञ्जनमथवेति पिण्डार्थः । 'क्षौद्रान्वितैरेभिरथोपयुञ्ज्यात्' इत्यत्र 'क्षौद्रान्वितैरेभिरथान्तरोक्तैः' इति केचित् पठन्ति । इदानीं प्रक्लिन्नवर्त्मनः पिल्लाख्यस्य चिकित्सामुद्दिशन्नाह—स्नेहादिभिरित्यादि । स्नेहादिभिः स्नेहसिराव्यधविरेचनशिरोविरेचनास्थापनैः । अपास्य निर्हृत्य । तृप्तिस्तर्पणम् । यथास्वं यथात्मीयम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

मुस्ताहरिद्रामधुकप्रियङ्गु-
सिद्धार्थरोध्रोत्पलसारिवाभिः ॥
क्षुण्णाभिराश्च्योतनमेव कार्य-
मत्राञ्जनं चाञ्जनमाक्षिकं स्यात् ॥ ४८ ॥

सेकाश्च्योतनयोर्द्रव्याण्याह—मुस्तेत्यादि । क्षुण्णाभिरिति अन्तरीक्षोदके तद्गुणे वा पिष्टाभिरित्यर्थः । आश्च्योतनमेव कार्यमिति अत्रानुक्तोऽपि सेकः कार्यः । अन्ये एतैराश्च्योतनमेकमेवेच्छन्ति । अत्राञ्जनमित्यादि । अत्राक्लिन्नवर्त्मनि रसाञ्जनमाक्षिकं अञ्जनं स्यात् । केचित् 'रोध्रोत्पलसारिवाभिः' इत्यत्र 'लोध्रासितसारिवाभिः' पठन्ति, असितसारिवा श्यामालता; असितं रसाञ्जनमित्यन्ये व्याख्यानयन्ति ॥ ४८ ॥

पत्रं फलं चामलकस्य पक्त्वा
क्रियां विदध्यादथवाऽञ्जनार्थं ॥
वंशस्य मूलेन रसक्रियां वा
वर्तीकृतां ताम्रकपालपक्वाम् ॥ ४९ ॥
रसक्रियां वा त्रिफलाविपक्वां
पलाशपुष्पैः खरमञ्जरेर्वा ॥

रसक्रियाञ्जनमाह—पत्रमित्यादि । पक्त्वेति कषायकल्पेन विपाच्येत्यर्थः । क्रियां रसक्रियां, वंशस्य मूलरसेन वा रसक्रियां, तामेव वा रसक्रियामतिशोषणेन वर्तीकृताम् । ताम्रकपालं ताम्रकटाहः । त्रिफलाया अन्या रसक्रिया, पलाशपुष्पैरन्या, खरमञ्जरेरपामार्गस्यान्या रसक्रिया इति ॥ ४९ ॥—

पिष्ट्वा छगल्याः पयसा मलं वा
कांसस्य दग्ध्वा सह तान्तवेन ॥ ५० ॥
प्रत्यञ्जने तन्मरिचैरुपेतं
चूर्णेन ताम्रस्य सहोपयोज्यम् ॥

इदानीं तीक्ष्णाञ्जनदुर्बलस्य नयनस्य प्रत्याश्वासनार्थं प्रत्यञ्जनमाह—पिष्ट्वा छगल्या इत्यादि । कांस्यस्यमलं कार्पासवस्त्रेण सह दग्ध्वा सितमरिचताम्ररजोयुक्तं छागलीदुग्धेन पिष्ट्वा प्रत्यञ्जनं योज्यमिति पिण्डार्थः । पश्चात् प्रशान्तदोषे यदञ्जनं क्रियते तत्प्रत्यञ्जनशब्दवाच्यम् ॥ ५० ॥—

समुद्रफेनं लवणोत्तमं च
शङ्खोऽथ मुद्गो मरिचं च शुक्लम् ॥ ५१ ॥
चूर्णाञ्जनं योज्यमथापि कण्डू-
मक्लिन्नवर्त्मान्युपहन्ति शीघ्रम् ॥

चूर्णाञ्जनमाह—समुद्रफेनमित्यादि । लवणोत्तमं सैन्धवम् ॥ ५१ ॥—

प्रक्लिन्नवर्त्मन्यपि चैत एवं
योगाः प्रयोज्याश्च समीक्ष्य दोषान् ॥ ५२ ॥

सर्वानपि अक्लिन्नवर्त्मोक्तान् प्रक्लिन्नवर्त्मन्यतिदिशन्नाह—प्रक्लिन्नेत्यादि । एत एवेति पूर्वोक्ताः । समीक्ष्य दोषमिति प्रक्लिन्नवर्त्मनः कफजलादेषु मध्ये ये कफहरा योगास्ते प्रयोज्या इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

सकज्जलं ताम्रघटे च घृष्टं
सर्पिर्युतं तुत्थकमञ्जनं च ॥ ५३ ॥

प्रक्लिन्नवर्त्मनः सामान्यचिकित्सामुक्त्वा विशेषचिकित्सामाह—सकज्जलमित्यादि । तुत्थकं कज्जलतुल्यभागं ताम्रपात्रे घृष्टं सर्पिर्युतमञ्जनमिति ॥ ५३ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायामुत्तरतन्त्रान्तर्गते शालाक्यतन्त्रे द्वादशोऽध्यायः समाप्तः ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथातो लेख्यरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

रक्ताभिष्यन्दानन्तरमौषधसाध्यान् गदान् चतुर्ष्वभिष्यन्देष्वभिधाय शस्त्रसाध्यान् प्रतिपादयितुकामो लेख्याञ्जनप्रसङ्गेन प्रथमं लेख्यरोगप्रतिषेधमाह—अथात इत्यादि । यद्यपि चिकित्साप्रविभागीयोद्दिष्टत्वात् 'छेद्यास्तेषु दशैकश्च' इत्यादिवचनाच्च पूर्वं छेद्यरोगाणामुपादानं प्राप्नोति, तथापि लेख्याञ्जनप्रसङ्गात् छेद्यादिषु अल्पावस्थायां लेखनोपयोगाच्च लेख्यानां प्रागुपादानम् ॥ १ ॥ २ ॥

नव येऽभिहिता लेख्याः सामान्यस्तेष्वयं विधिः ॥
स्निग्धवान्तविरिक्तस्य निवातातपसद्मनि ॥ ३ ॥
आप्तैर्दृढं गृहीतस्य वेश्मन्युत्तानशायिनः ॥
सुखोदकप्रतप्तेन वाससा सुसमाहितः ॥
स्वेदयेद्वर्त्म निर्भुज्य वामाङ्गुष्ठाङ्गुलिस्थितम् ॥ ४ ॥
अङ्गुल्यङ्गुष्ठकाभ्यां तु निर्भुग्नं वर्त्म यत्नतः ॥
प्लोतान्तरीकृतं नैव चलति स्रंसतेऽपि वा ॥ ५ ॥
ततः प्रमृज्य प्लोतेन वर्त्म शस्त्रपदाङ्कितम् ॥
लिखेच्छस्त्रेण पत्रैर्वा ततो रक्ते स्थिते पुनः ॥ ६ ॥
स्विन्नं मनोह्वाकासीसव्योषाञ्जनकसैन्धवैः ॥
श्लक्ष्णपिष्टैः समाक्षीकैः प्रतिसार्योष्णवारिणा ॥ ७ ॥
प्रक्षाल्य हविषा सिक्तं व्रणवत् समुपाचरेत् ॥
स्वेदावपीडप्रभृतींस्त्र्यहादूर्ध्वं प्रयोजयेत् ॥ ८ ॥
व्यासतस्ते समुद्दिष्टं विधानं लेख्यकर्मणि ॥

तान् सर्वान् संख्यया अभिधाय संक्षेपार्थं तेष्वभिन्नविधिमुपदिशन्नाह—नवेत्यादि । तमेव सामान्यविधिमाह—स्निग्धेत्यादि । स्निग्धवान्तविरिक्तस्येत्यत्रानुक्तोऽपि स्नेहानन्तरं स्वेदः कार्यः । सुसमाहित इत्यनेन यथा दृशोः पीडा न स्यात्तथा स्वेदयेदिति द्योत्यते । निर्भुज्य परिवर्त्य उत्तानीकृत्येत्यर्थः । निर्भुग्नमुत्तानीकृतम् । प्लोतान्तराभ्यां वस्त्रवेष्टिताभ्यामङ्गुल्यङ्गुष्ठाभ्यां यथा न चलति न कम्पते, न वा स्रंसते नाधः पतति तथा वर्त्म निर्भुज्येत्यर्थः । शस्त्रपदाङ्कितमिति प्रच्छयितव्ये प्रच्छर्दितं, भेदयितव्ये च भिन्नं, छेदनीये च छिन्नमित्यर्थः । वातकफव्याधिकठिनं दारुणं वर्त्म शस्त्रेण लिखेत्, पित्तरक्तगदाक्रान्तं मृदुवर्त्म पुनः शेफालिकादीनां पत्रैर्लिखेत् । पश्चात्कर्माह—तत इत्यादि । स्विन्नं स्वेदितम् । मनोह्वा मनःशिला । आर्द्राञ्जनं रसाञ्जनम् । माक्षीकं सुवर्णमाक्षिकम् । प्रतिसार्य अवघृष्य । हविषा घृतेन । व्रणवत् सद्योव्रणवत् सप्ताहं यावत्, तदूर्ध्वं शारीरव्रणवत् । तच्च पर्णबन्धादिना[1] क्रमेण । स्वेदावपीडेत्यादि । त्र्यहादूर्ध्वं पुनर्व्रणवदेव स्वेदावपीडप्रभृतीन् प्रयोजयेदिति तात्पर्यार्थः । स्वेदावपीडादिकं समासेनाभिधाय विस्तरेणातिदिशन्नाह—व्यासत इत्यादि । विधानं स्वेदावपीडादिकम् । लेख्यकर्मणीति सकललेखनार्हगदस्य कर्मणीत्यर्थः ॥ ३—८ ॥—

असृगास्रावरहितं कण्डूशोफविवर्जितम् ॥ ९ ॥
समं नखनिभं वर्त्म लिखितं सम्यगिष्यते ॥

इदानीं सम्यग्लिखितस्य वर्त्मनो लक्षणमाह—असृगास्रावरहितमित्यादि । समं निम्नोन्नतत्वरहितम् । नखनिभं नखस्येव निभा यस्य तत्तथा । तदेव व्रणवदुपचरणीयम् ॥ ९ ॥—

रक्तमक्षि स्रवेत् स्तब्धं क्षताच्छस्त्रकृताद्ध्रुवम् ॥ १० ॥
रागशोफपरिस्रावास्तिमिरं व्याध्यनिर्जयः ॥
वर्त्म श्यावं गुरु स्तब्धं कण्डूहर्षोपदेहवत् ॥ ११ ॥
नेत्रपाकमुदीर्णं वा कुर्वीताप्रतिकारिणः ॥
एतद्दुर्लिखितं ज्ञेयं स्नेहयित्वा पुनर्लिखेत् ॥ १२ ॥

दुर्लिखितस्य वर्त्मनो लक्षणमाह—रक्तमित्यादि । स्तब्धं स्त्यानम् । व्याध्यनिर्जय इति लेखनसाध्यस्य व्याधेरनुपशमः । अप्रतिकारिण इति तस्य प्रतिक्रियामकुर्वत इत्यर्थः । तत्र चिकित्सामाह—स्नेहयित्वेत्यादि । केचित् स्वेदयित्वेति पठन्ति ॥ १०—१२ ॥

व्यावर्तते यदा वर्त्म पक्ष्म चापि विमुह्यति ॥
स्यात् सरुक् स्रावभूयिष्ठं तदतिस्रावितं विदुः ॥ १३
स्नेहस्वेदादिरिष्टः स्यात् क्रमस्तत्रानिलापहः ॥

अतिलिखितवर्त्मनो लक्षणमाह—व्यावर्तेत इत्यादि । तच्चिकित्सितमाह—स्नेहस्वेदादिरित्यादि । अनिलापहः क्रमोऽन्योऽपि परिषेकादिर्बाह्य आभ्यन्तरो वा आहारादिकः । अनिलापहेन वायुं जित्वा पश्चात् व्रणवदुपचरणीयः ॥ १३ ॥—

वर्त्मावबन्धं क्लिष्टं च बहलं यच्च कीर्तितम् ॥ १४ ॥
पोथकीं चाप्यवलिखेत् प्रच्छयित्वाऽग्रतः शनैः ॥

इदानीं रोगविशेषे क्वचिदेव प्रच्छनेन रक्तहरणमृदुकरण-

---

१ 'कर्णबन्धनादिना' इति पाठान्तरम् ।

पूर्वकं लेखनमतिदिशन्नाह—वर्त्मेत्यादि । अवलिखेत् शस्त्रेण, न तु पत्रादिभिः ॥ १४ ॥—

समं लिखेत्तु मेधावी श्यावकर्दमवर्त्मनी ॥ १५ ॥

क्वचित् पुनर्लेखनमात्रमेव कर्तव्यं न पुनश्छेदभेदप्रच्छ-नानीति दर्शयन्नाह—सममित्यादि । समं एककालमित्यर्थः; अन्ये तु नात्यवगाढं नात्युत्तानमिति सममाहुः ॥ १५ ॥

कुम्भीकिनीं शर्करां च तथैवोत्सङ्गिनीमपि ॥
कर्तयित्वा तु शस्त्रेण लिखेत् पश्चादतन्द्रितः ॥१६॥

कुत्रचिच्छेदपूर्वकं लेखनमाह—कुम्भीकिनीमित्यादि । कर्त-यित्वा छित्त्वेत्यर्थः । अतन्द्रितो अनलसः ॥ १६ ॥

भवेयुर्वर्त्मसु च याः पिडका कठिना भृशम् ॥
ह्रस्वास्ताम्राश्च ताः पक्वा भिन्द्याद्भित्त्वा लिखेदपि१७

कस्मिंश्चिद्भेदपूर्वकं लेखनमाह—भवेयुरित्यादि ॥ १७ ॥

तरुणीश्चाल्पसंरम्भा पिडका बाह्यवर्त्मजाः ॥
विदित्वैताः प्रशमयेत् स्वेदालेपनशोधनैः ॥ १८ ॥

कुत्रापि वर्त्मरोगे पूर्वं छेदभेदप्रच्छनानि, न चोत्तरकालं लेखनमिति दर्शयन्नाह—तरुणीश्चाल्पेत्यादि ॥ १८ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुत-
व्याख्यायामुत्तरतन्त्रान्तर्गतशालाक्यतन्त्रे
त्रयोदशोऽध्यायः समाप्तः ।

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथातो भेद्यरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

लेख्यप्रतिषेधानन्तरं भित्त्वा लिखेदिति वचनात् भेद्यप्रतिषे-धारम्भः—अथात इत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥

स्वेदयित्वा बिसग्रन्थिं छिद्राण्यस्य निराश्रयम् ॥
पक्वं भित्त्वा तु शस्त्रेण सैन्धवेनावचूर्णयेत् ॥ ३ ॥
कासीसमागधीपुष्पनैपाल्येलायुतेन तु ॥
ततः क्षौद्रघृतं दत्त्वा सम्यग्बन्धमुपाचरेत् ॥ ४ ॥

स्वेदयित्वेत्यादि । बिसग्रन्थिं पक्वं स्वेदयित्वा अनन्तरमस्य पक्वस्य बिसग्रन्थेः स्विन्नस्य छिद्राणि निराश्रयं भित्त्वा सैन्धवेन कासीसादियुक्तेन अवचूर्णयेत् । निराश्रयमिति आश्रयस्य उत्सङ्ग-स्याभावो यथा स्यात्तथा भित्त्वेत्यर्थः । पुष्पं पुष्पाञ्जनं, नैपाली मनःशिला । ततः प्रतिसारणादनन्तरं सन्धानार्थं क्षौद्रघृत-दानम् । केचित् 'सम्यग्बन्धमुपाचरेत्' इत्यत्र 'बन्धेनोक्तेन योजयेत्' इति पठन्ति । सम्यक् शब्देन शिथिलता बन्धस्य व्याख्यते ॥ ३ ॥ ४ ॥

रोचनाक्षारतुत्थानि पिप्पल्यः क्षौद्रमेव च ॥
प्रतिसारणमेकैकं भिन्ने लगणे इष्यते ॥ ५ ॥
महत्यपि च युञ्जीत क्षाराग्नी विधिकोविदः ॥

लगणस्य चिकित्सामाह—रोचनेत्यादि । रोचना गोरोचना, क्षारो यवक्षारः । एतानि प्रतिसारणानि अल्पे लगणे भिन्ने सति योज्यानि । एकैकमिति वचनेन गोरोचनादिभिरेकैकशः प्रतिसारणं विधेयमित्यर्थः । अल्पलगणचिकित्सामभिधाय महालगणचिकित्सामाह—महत्यपि च युञ्जीतेत्यादि । महति गुरुतरेपि युञ्जीतेति भिन्ने सति लगणे क्षाराग्नी प्रयुञ्जीत । तदनन्तरं तत्कालमेव क्षाराग्निदग्धव्रणवच्चिकित्सा, पश्चात् सामान्यव्रणवत् । कोविदः पण्डितः ॥ ५ ॥—

स्विन्नां भिन्नां विनिष्पीड्य भिषगञ्जननामिकाम्॥६॥
शिलैलानतसिन्धूत्थैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥

स्वयं भिन्नाया अञ्जननामिकायाश्चिकित्सामाह—स्विन्नामि-त्यादि । भिन्नां स्वयंभिन्नाम् । विनिष्पीड्येति स्नेहस्वेदपूर्वकं निष्पीडनं कृत्वा, शिला मनःशिला, एला सूक्ष्मैला, नतं तगरं, सिन्धूत्थं सैन्धवम् । प्रतिसारयेद्धर्षयेत् ॥ ६ ॥—

रसाञ्जनमधुभ्यां वा भित्त्वा वा शस्त्रकर्मवित् ॥७॥
प्रतिसार्याञ्जनैर्युञ्ज्यादुष्णैर्दीपशिखोद्भवैः ॥

अभिन्नाञ्जननामिकाचिकित्सामाह—रसाञ्जनेत्यादि । स्वय-मभिन्नामञ्जननामिकां पूर्वं स्विन्नां शस्त्रकर्मविद्भित्त्वा रसाञ्जन-मधुभ्यां प्रतिसार्य तदुत्तरं दीपशिखोद्भवैः कज्जलाख्यैरञ्जनै-र्योजयेदिति पिण्डार्थः ॥ ७ ॥—

सम्यक्स्विन्ने कृमिग्रन्थौ भिन्ने स्यात् प्रतिसारणम् ८
त्रिफलातुत्थकासीससैन्धवैस्तु रसक्रियाम् ॥

क्रिमिग्रन्थिचिकित्साह—सम्यगित्यादि । प्रतिसारणमिति अनुक्तमप्यञ्जननामिकोद्दिष्टमञ्जनमधुभ्यां प्रतिसारणं, तदनन्तरं त्रिफलाक्काथेन तुल्यकासीससैन्धवावापेन रसक्रिया ॥ ८ ॥—

भित्त्वोपनाहं कफजं पिप्पलीमधुसैन्धवैः ॥ ९ ॥
लेखयेन्मण्डलाग्रेण समन्तात् प्रच्छयेदपि ॥

उपनाहचिकित्समाह—भित्त्वेत्यादि । श्लेष्मोपनाहो भेद्यः, महाभीरुजश्चेल्लेख्यः, रक्तानुबन्धश्चेत्प्रच्छनीयः, श्लेष्मोपनाहे भिन्ने लिखिते प्रच्छिते च पिप्पल्यादिभिरेकमेव प्रतिसारणम् ॥९॥—

संस्वेद्य पत्रभङ्गैश्च स्वेदयित्वा यथासुखम् ॥ १० ॥
आपाकाद्विधिनोक्तेन पक्वं भेद्यानुपाचरेत् ॥
सर्वेष्वेतेषु विहितं विधानं स्नेहपूर्वकम् ॥
संपक्वे प्रयतो भूत्वा कुर्वीत व्रणरोपणम् ॥ ११ ॥

एषां पञ्चानामपि भेद्यानां बिसग्रन्थ्यादीनां साक्रिया-समत्वं निर्दिशन्नाह—संस्वेद्येत्यादि । पत्रभङ्गैः पत्रस्वेदैः; अन्ये पत्रभङ्गशब्देन पल्लवमाहुः । विधिना अपतर्पणादिना सामान्यशोथप्रतीकारेण । स्नेहपूर्वकं विधानमिति स्नेहस्वेद-रक्तस्रावविरेचनादि, नयनबुद्बुदजादन्यत्र वमनं च ॥ १० ॥ ११ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुत-
व्याख्यायामुत्तरतन्त्रान्तर्गते शालाक्यतन्त्रे
चतुर्दशोऽध्यायः समाप्तः ।

पञ्चदशोऽध्यायः।

अथातश्छेद्यरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

भेद्यरोगप्रतिषेधानन्तरं पारिशेष्यात् छेद्यरोगप्रतिषेधारम्भो युज्यत इत्याह—अथात इत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥

स्निग्धं भुक्तवतो ह्यग्रमुपविष्टस्य यत्नतः ॥
संरोषयेत्तु नयनं भिषक् चूर्णैस्तु लावणैः ॥ ३ ॥

तत्रैकादशसु छेद्येषु प्रथमं पञ्चानां कर्मणामेकमेव प्रकारमुपदर्शयिष्यन् प्रथमं तत्प्राक्कर्मैव निर्दिशन्नाह—स्निग्धमित्यादि। स्निग्धं भुक्तवत इति संशुद्धदेहस्य कृतसंसर्जनस्य विचारणाप्रकारेण वा स्निग्धं भुक्तवतः। यत्नत इति यथा नातिपीड़ा स्यात्। संरोषयेत् अर्मशिथिलीकरणाय संक्षोभयेत्। लावणैः सैन्धवोत्थैः ॥ ३ ॥

ततः संरोषितं तूर्णं सुस्विन्नं परिघट्टितम् ॥
अर्म यत्र वलीजातं तत्रैतल्लगयेद्भिषक् ॥ ४ ॥
अपाङ्गं प्रेक्षमाणस्य बडिशेन समाहितः ॥
मुचुण्ड्यादाय मेधावी सूचीसूत्रेण वा पुनः ॥ ५ ॥
न चोत्थापयता क्षिप्रं कार्यमत्युन्नतं तु तत्।
शस्त्रपातभयाच्चास्य वर्त्मनी ग्राहयेद् दृढम् ॥ ६ ॥
ततः प्रशिथिलीभूतं त्रिभिरेव विलम्बितम् ॥
उल्लिखन्मण्डलाग्रेण तीक्ष्णेन परिशोधयेत् ॥ ७ ॥
विमुक्तं सर्वतश्चापि कृष्णाच्छुक्लाच्च मण्डलात् ॥
नीत्वा कनीनकोपान्तं छिन्द्यान्नातिकनीनकम् ॥ ८ ॥
चतुर्भागस्थिते मांसे नाक्षि व्यापत्तिमर्हति ॥
कनीनकवधादस्रं नाडी चाप्युपजायते ॥ ९ ॥
हीनच्छेदात् पुनर्वृद्धिं शीघ्रमेवाधिगच्छति ॥

इदानीं यादृशमर्म अशेषेण ग्राह्यं तादृशं निर्दिशन्नाह—तत इत्यादि। परिघट्टितं चालितं अर्म। यत्र वलीजातमित्यादि। यत्र यस्मिन् प्रदेशे अर्म जातवलीकं स्यात् तत्र प्रदेशे एतदर्म बडिशेन लगयेत् संयोजयेत् ग्राहयेदित्यर्थः। मुचुण्ड्येत्यादि। तदनन्तरं बडिशं मुचुण्ड्या तर्जन्यङ्गुष्ठसन्दंशेनादाय गृहीत्वा सम्यग् योगेन उत्क्षेपयेत्। सूचीसूत्रेण वा पुनरिति मुचुण्डीबड़िशोत्क्षेपादनन्तरं प्रणिहितं ससूत्रसूचीसूत्रेण तदर्म उत्क्षिपेत्। न चोत्थापयतेत्यादि। उत्थापयता वैद्येन क्षिप्रं सहसा तदर्म अत्युन्नतं न कार्यं, त्रुटनभयात्। वर्त्मनी ग्राहयेदिति ऊर्ध्वे स्थितं वर्त्म ऊर्ध्वमाकृष्य ग्राहयेत्, अधःस्थितं अध एवाकृष्य ग्राहयेदित्यर्थः। ततः प्रशिथिलीभूतमित्यादि।—प्रशिथिलीभूतं विमुक्तनयनगोलकश्लेष्माणम्। त्रिभिर्बडिशादिभिर्नत्वेकेन, त्रुटनभयात्; विलम्बितं विशेषेण लम्बितं धृतमित्यर्थः। उल्लिखन्नित्यादि। उल्लिखन् ऊर्ध्वमेवाधःस्थितं कुर्वन्। परि शोधयेत् सर्वत उन्मूलयेत् 'अर्मसन्तानं' इति शेषः। कनीनकोपान्तं कनीनकसमीपं, कनीनकवचनात् नासासमीपस्थोऽक्षिसन्धिः। छिन्द्यादिति क्रियासौकर्यार्थं बडिशमपकृष्य प्रणिहितसूचीसूत्रेण अवलम्ब्य छिन्द्यादित्यर्थः। नातिकनीनकमिति अतिक्रान्तकनीनकं यथा न स्यात्तथा छिन्द्यादित्यर्थः। चतुर्भागस्थिते इत्यादि। अक्षिगोलोकस्योपरितने मांसे चतुर्भागेन स्थिते इत्यर्थः, नान्तिके। व्यापत्तिं व्यापदं, अर्हति प्राप्नोतीत्यर्थः। कनीनकवधादित्यादि अतिच्छेदात् कनीनकवधः। अस्रं रक्तम्। नाडीति नाडीव्रणः। अपिशब्दात् वेदना च। हीनच्छेदात् किं स्यादित्याह—वृद्धिमधिगच्छति। अर्मेति शेषः ॥४—९॥—

अर्म यज्जालवद्व्यापि तदप्युन्मार्ज्य लम्बितम्॥१०॥
छिन्द्याद्वक्रेण शस्त्रेण वर्त्म शुक्लान्तमाश्रितम् ॥

यत्र पुनः प्रस्तार्यमणि विस्तरत्वादर्मणो वर्त्मद्वयसमीपशुक्लावयवव्यापिनो वलीभावो नास्ति तत्र किं करणीयमिति दर्शयन्नाह—अर्मेत्यादि। यदर्म जालवत् मत्स्यबन्धनजालसदृशं व्यापि व्यापनशीलं तदपि सैन्धवचूर्णेन सह ऊर्ध्वघृष्टं शिथिलीभूतं वक्रशस्त्रेण बडिशेन लम्बितं मण्डलाग्रेण छिन्द्यादित्यर्थः। वर्त्मशुक्लान्तमाश्रितमिति अत्र वर्त्मनो अन्तशब्दः समीपवाची, शुक्ले पुनरवयववाची। केचित् 'अर्मैवं जालकं व्यापि' इति पठन्ति। जालकं स्नाय्वर्म, तच्च वक्रेण शस्त्रेण लम्बितं छिन्द्यात्, वर्त्मशुक्लान्तमाश्रितं पुनरर्म उल्लेखनप्रकारेण छिन्द्यादिति च व्याख्यानयन्ति ॥ १० ॥—

प्रतिसारणमक्ष्णोस्तु ततः कार्यमनन्तरम् ॥ ११ ॥
यावनालस्य चूर्णेन त्रिकटोर्लवणस्य च ॥
स्वेदयित्वा ततः पश्चाद्बध्नीयात् कुशलो भिषक्॥१२॥
देशर्तुबलकालज्ञः स्नेहं दत्त्वा यथाहितम् ॥
व्रणवत् संविधानं तु तस्य कुर्यादतः परम् ॥ १३॥
त्र्यहान्मुक्त्वा करस्वेदं दत्त्वा शोधनमाचरेत् ॥

छेदानन्तरं प्रतिसारणं निर्दिशन्नाह—प्रतिसारणमित्यादि। तत इति कर्मणः। यावनालस्य यवक्षारस्य, लवणस्य सैन्धवस्य। स्वेदयित्वेत्यादि। स्वेदयित्वा यावनालादिनेति शेषः। कुशलो बन्धादिवेत्ता। 'देशर्तुबलकालज्ञ' इत्यत्र 'दोषर्तुबलबकालज्ञ' इति पाठान्तरं; दोषाणां चयादिमुखेन बलकालज्ञः, ऋतूनामादिमध्यावसानेन; अथवा दोषा वातादयः, ऋतवो हेमन्तादयः, बलं क्रियासु सामर्थ्यं, कालश्चावस्थिकः, तान् जानाति यः स तादृशः। स्नेहं दत्वा यथाहितमिति साधनार्थं घृतादीनां मध्ये यो यस्मै हितः तं दत्त्वेत्यर्थः। तथानुक्तमपि चक्षुष्यसद्योव्रणहितं त्रिफलालोध्रचन्दनादिकषायद्रवकल्कपिण्डं दत्त्वा बध्नीयात्, तेनैव च प्रक्षालनम्। व्रणवदित्यादि। व्रणवत् संविधानं शोधनरोपणादिकम्। तदेव शोधनविधानं दर्शयन्नाह—त्र्यहादित्यादि ॥ ११—१३ ॥—

करञ्जबीजामलकमधूकैः साधितं पयः ॥ १४ ॥

हितमाश्च्योतनं शूले द्विर[illegible]क्षौद्रसंयुतम् ॥
मधुकोत्पलकिञ्जल्कदूर्वा[illegible] मूर्धनि ॥ १५ ॥
प्रलेपः सघृतः शीतः क्षीरपि[illegible]प्रशस्यते ॥

इदानीमावस्थिकशूलस्य चिकित्सामाह—करञ्जबीजेत्यादि। आश्च्योतनं अक्षिपूरणम्। द्विरह्न इति दिवसस्य कालद्वयम्। तस्मिन्नेव शूले शिरोलेपं दर्शयन्नाह—मधुकोत्पलकिञ्जल्केत्यादि। उत्पलं नीलोत्पलं, किञ्जल्कः पद्मकेशरम् ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥—

लेख्याञ्जनैरपहरेदर्मशेषं भवेद्यदि ॥ १६ ॥

शस्त्रकर्मावशिष्टस्यार्मणो लेख्याञ्जनैरेवापहरणं निर्दिशन्नाह—लेख्याञ्जनैरित्यादि। लेख्याञ्जनैरिति 'लोहचूर्णानि सर्वाणि धातवो लवणानि च' इत्यादिना शुक्रनिर्दिष्टैः ॥ १६ ॥

अर्म चाल्पं दधिनिभं नीलं रक्तमथापि वा ॥
धूसरं तनु यच्चापि शुक्रवत्तदुपाचरेत् ॥ १७ ॥

इदानीं लेख्याञ्जनप्रसङ्गेन यादृशं लेख्येन साध्यमर्म तादृशं दर्शयन्नाह—अर्म चाल्पमित्यादि। अल्पं विस्तारेण, दधिनिभं शुक्लार्म, नीलं रक्तं लोहितार्म, धूसरं पाण्डुरं प्रस्तार्यर्म, तनु स्नाय्वर्म, तनु यच्चापी इत्यत्र चकारापिशब्दाभ्यां मांसार्मापि यकृत्प्रकाशं श्यावं वा, एतत् पञ्चविधमप्यर्म विस्तीर्णं तनु वा शुक्रवदेव लेख्याञ्जनैरेवोपचरणीयम् ॥ १७ ॥

चर्माभं बहलं यत्तु स्नायुमांसघनावृतम् ॥
छेद्यमेव तदर्म स्यात् कृष्णमण्डलगं च यत् ॥ १८ ॥

इदानीं यादृशं छेद्यमर्म तादृशं दर्शयन्नाह—चर्माभमित्यादि। चर्मवदाभासते यत्तत्तथा चर्मखण्डवदित्यर्थः। बहलं स्थूलं, स्नायुमांसघनं स्नायुमांसाभ्यां घनं यथा स्यादेवमावृतं; 'स्नायुमांससिरावृतं' इति केचित् पठन्ति। कृष्णमण्डलगमिति दृष्टिमार्गावरणकारीत्यर्थः ॥ १८ ॥

विशुद्धवर्णमक्लिष्टं क्रियास्वक्षिगतक्लमम् ॥
छिन्नेऽर्मणि भवेत् सम्यग्यथास्वमनुपद्रवम् ॥ १९ ॥

सम्यक् छिन्नस्यार्मणो लक्षणमाह—विशुद्धवर्णमित्यादि। विशुद्धवर्णं अर्मापनयनात् प्राकृतवर्णमक्षि भवेत्। अक्लिष्टं क्रियास्विति निमेषोन्मेषादिषु न क्लेशवत्। गतक्लमं अनायासं क्लेशरहितं; केचिदक्लिष्टं निर्दोषं, क्रियास्वक्षिगतक्लमं क्रियासु उन्मेषादिषु अक्षि निराबाधं स्यादिति व्याख्यानयन्ति। यथास्वमनुपद्रवमिति हीनातिच्छेदयोर्ये प्रत्येकं उपद्रवास्ते न विद्यमाना यस्य तत्तथैवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

सिराजाले सिरा यास्तु कठिनास्ताश्च बुद्धिमान् ॥
उल्लिखेन्मण्डलाग्रेण बडिशेनावलम्बिताः ॥ २० ॥

अर्मच्छेदं प्रतिपाद्य सिराजालच्छेदं प्रतिपादयन्नाह—सिराजाले इत्यादि। पूर्ववदेव स्निग्धस्विन्नसंरोषितनयनस्य बडिशेन अवजृम्भिताः कठिनसिरा मण्डलाग्रेणोर्ध्वं लिखेत् ऊर्ध्वं छिन्द्यादिति पिण्डार्थः। कठिनसिराग्रहणात् मृदूनां सिराणां लेख्याञ्जनं योग्यमिति ज्ञेयम् ॥ २० ॥

सिरासु पिडका जाता या न सिध्यन्ति भेषजैः ॥
अर्मवन्मण्डलाग्रेण तासां छेदनमिष्यते ॥ २१ ॥

सिरापिडकासु भेषजैरसिध्यमानासु छेदं दर्शयन्नाह—सिरास्वित्यादि। अर्मवच्छेदनमिति अर्मोक्तं पूर्वकर्मादिकं कृत्वा छेदः कार्यः ॥ २१ ॥

रोगयोश्चैतयोः कार्यमर्मोक्तं प्रतिसारणम् ॥
विधिश्चापि यथादोषं लेखनद्रव्यसंभृतः ॥ २२ ॥

रोगयोरित्यादि। एतयोः सिराजालसिरापिडकयोः। अर्मोक्तं प्रतिसारणमिति यवनालस्य चूर्णेनेत्याद्युक्तम्। यथादोषं यो विधिर्वाताभिष्यन्दनादिषु निर्दिष्टः स च कार्यो लेखनैर्द्रव्यैः संपादित इत्यर्थः ॥ २२ ॥

सन्धौ संछेद्य शस्त्रेण पर्वणीकां विचक्षणः ॥
उत्तरे च त्रिभागे च बडिशेनावलम्बिताम् ॥ २३ ॥
छिन्द्यात् ततोऽर्धमग्रे स्यादश्रुनाडी ह्यतोऽन्यथा ॥
प्रतिसारणमत्रापि सैन्धवक्षौद्रमिष्यते ॥ २४ ॥
लेखनीयानि चूर्णानि व्याधिशेषस्य भेषजम् ॥

पर्वणिकापिडकाच्छेदनमाह—सन्धावित्यादि। सन्धौ कृष्णशुक्लसन्धौ, संखेद्य सम्यक् खेदयित्वा, परं यथा दृशोः पीडा न स्यात्, उत्तरे त्रिभागे उपरितने त्रिभागे, बडिशेनावलम्बितां विद्धा गृहीतां छिन्द्यात्। ततोऽर्धमग्रे इति तदनन्तरं अग्रेऽर्धं छिन्द्यात् मूलाग्रयोर्भित्त्वा मध्ये तां छिन्द्यादित्यर्थः। तस्यां छिन्नायां प्रतिसारणमाह—प्रतिसारणमित्यादि। शस्त्रकर्मावशिष्टस्य पर्वणिशेषस्य चिकित्सामाह—लेखनीयानीत्यादि ॥ २३ ॥ २४ ॥—

शङ्खं समुद्रफेनं च मण्डूकीं च समुद्रजाम् ॥ २५ ॥
स्फटिकं कुरुविन्दं च प्रवालाश्मन्तकं तथा ॥
वैदूर्यौपलकं मुक्तामयस्ताम्ररजांसि च ॥ २६ ॥
समभागानि संपिष्य सार्धं स्रोतोञ्जनेन तु ॥
चूर्णाञ्जनं कारयित्वा भाजने मेषशृङ्गजे ॥ २७ ॥
संस्थाप्योभयतः कालमञ्जयेत् सततं बुधः ॥
अर्माणि पिडकां हन्यात् सिराजालानि तेन वै ॥ २८ ॥

तान्येव लेखनीयचूर्णान्याह—शङ्खमित्यादि। मण्डूकीं च समुद्रजामिति समुद्रजा मण्डूकी मुक्तानां शुक्तिः। कुरुविन्दः पद्मरागः 'निशानोपल' इत्यन्ये, अश्मन्तकं वैश्वान्यनलोपमं(?) मणिविशेषः। वैदूर्यमिति विदूरगिरिसंभवं अत्यच्छं आनीलं, उपलकं स्फटिकमेव पाकाद्वर्णान्तरमापन्नं, केचित् वैदूर्योपलकं कैरुवड़िकेति व्याख्यानयन्ति। मेषशृङ्गं इङ्गुदीभेदः। केचित् मेषविषाणरचितभाजनं मन्यन्ते ॥ २५—२८ ॥

अर्शस्तथा यच्च नाम्ना शुष्कार्शोऽर्बुदमेव च ॥
अभ्यन्तरं वर्त्मशया विधानं तेषु वक्ष्यते ॥ २९ ॥

अर्श इत्यादि। अभ्यन्तरं वर्त्मशया इति वर्त्माभ्यन्तराश्रया इत्यर्थः ॥ २९ ॥

वर्त्मोपस्वेद्य निर्भुज्य सूच्योत्क्षिप्य प्रयत्नतः ॥
मण्डलाग्रेण तीक्ष्णेन मूले छिन्द्याद्भिषग्वरः ॥ ३० ॥
ततः सैन्धवकासीसकृष्णाभिः प्रतिसारयेत् ॥
स्थिते च रुधिरे वर्त्म दहेत् सम्यक् शलाकया॥३१॥
क्षारेणावलिखेच्चापि व्याधिशेषो भवेद्यदि ॥
तीक्ष्णैरुभयतो भागैस्ततो दोषमधिक्षिपेत् ॥ ३२ ॥
वितरेच्च यथादोषमभिष्यन्दक्रियाविधिम् ॥

तत्रैव विधानमाह—वर्त्मेत्यादि । निर्भुज्य परिवर्त्य उत्तानं कृत्वेत्यर्थः । केचिदमुमेव पाठमन्यथा कृत्वा पठन्ति स च वर्त्तमानपुस्तकेषु न दृश्यते अतो न लिखितः । तेषां कर्मणि कृते प्रतिसारणमाह—तत इत्यादि । प्रतिसारयेत् घर्षयेत् । शस्त्रकर्मावशिष्टानामर्शआदीनां चिकित्सामाह—स्थित इत्यादि । सम्यग् योगेन, शलाकयेति वस्त्राच्छादितां दृष्टिं कृत्वा अग्निशलाकया व्याधिशेषं दहेत्, क्षारेणावलिखेच्च । सर्वेष्वेवोक्तेषु छेद्यरोगेषु अनिर्दिष्टं भेषजं निर्दिशन्नाह—तीक्ष्णैरित्यादि । उभयतो भागैर्वामनीयविरेचनीयद्रव्यैः । दोषं व्रणगतं दोषदुष्टिं; एतेनैतदुक्तं भवति—वामनीयविरेचनीयद्रव्याणां कल्ककषायादिना व्रणशुद्धिः कर्तव्येत्यर्थः । केचिद्वमनविरेचनैरेव कफादिकं दोषं निर्हरेदिति मन्यन्ते । एतच्च पञ्जिकारेण दूषितम् ॥ ३०—३२ ॥—

शस्त्रकर्मण्युपरते मासं च स्यात् सुयन्त्रितः ॥३३॥

इदानीं छेद्यादिषु परिहार्यपरिहारावधिं दर्शयन्नाह—शस्त्रकर्मणीत्यादि ॥ ३३ ॥

इति श्रीडल्हणाचार्यविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां
सुश्रुतव्याख्यायामुत्तरतन्त्रान्तर्गते शालाक्यतन्त्रे
पञ्चदशोऽध्यायः समाप्तः ।

षोडशोऽध्यायः ।

अथातः पक्ष्मकोपप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

छेद्यरोगप्रतिषेधानन्तरं पक्ष्मकोपच्छेद्यकर्मसमवायात् पक्ष्मगतरोगप्रतिषेधारम्भो युक्त अत आह—अथात इत्यादि । पक्ष्म वर्त्मगतरोममालिका; केचित् पक्ष्मशब्देन पक्ष्माश्रयं वर्त्म कथयन्ति ॥ १ ॥ २ ॥

याप्यस्तु यो वर्त्मभवो विकारः
पक्ष्मप्रकोपोऽभिहितः पुरस्तात् ॥
तत्रोपविष्टस्य नरस्य चर्म
वर्त्मोपरिष्टादनुतिर्यगेव ॥ ३ ॥
भ्रुवोरधस्तात् परिमुच्य भागौ
पक्ष्माश्रितं चैकमतोऽवकृन्तेत् ॥
कनीनकापाङ्गसमं समन्ता-
द्यवाकृति स्निग्धतनोर्नरस्य ॥ ४ ॥
उत्कृत्य शस्त्रेण यवप्रमाणं
बालेन सीव्येद्भिषगप्रमत्तः ॥
दत्त्वा च सर्पिर्मधुनाऽवशेषं
कुर्याद्विधानं विहितं व्रणे यत् ॥ ५ ॥
ललाटदेशे च निबद्धपट्टं
प्राक्स्यूतमन्याप्यपरं च बद्ध्वा ॥
स्थैर्ये गते चाप्यथ शस्त्रमार्गे
बालान् विमुञ्चेत् कुशलोऽभिवीक्ष्य ॥ ६ ॥

पक्ष्मकोपे शस्त्रमग्निः क्षारो भेषजमिति चतुर्विधं कर्म; तत्रादौ शस्त्रकर्म निर्दिशन्नाह—याप्यगत इत्यादि । पुरस्ताद्वर्त्मरोगविज्ञानीये । स्निग्धदेहस्य उपविष्टस्य नरस्य, भ्रुवोरधस्तात् द्वौ भागौ तत्र पक्ष्माश्रितं एकं भागं विमुच्य कनीनकापाङ्गयोः समं प्रदेशं अनुलक्षीकृत्य, समन्तात् सर्वतः न तु क्वचिदेव, एतेन उपपक्ष्ममालाप्रमाणेन वर्त्मोपरिष्टाद्यवाकृतिवर्त्म तिर्यक् शस्त्रेण निकृन्तेत्, शस्त्रेण निकृत्य अश्वादीनां बालेन सीव्येत् । ततः सन्धानार्थं मधुघृतं च दत्त्वा प्राक्स्यूतं यत्तदप्यपरं यत् स्यूत्वोद्धृतं तत् बालाञ्चलद्वयेन ललाटे पट्टं बद्ध्वा व्रणोक्तं विधिं कुर्यादिति पिण्डार्थः । स्थैर्ये गते कठिनीभूते संरूढे इत्यर्थः । शस्त्रमार्गव्रणाद्बालान् विमुञ्चेत् स्यूतरन्ध्रात् क्रमेण अपकर्षेदित्यर्थः । केचिद्विमुञ्चयेदित्यत्र प्रकल्पयेदिति पठन्ति, प्रकल्पयेत्कर्तयेच्छिन्द्यादिति च व्याख्यानयन्ति ॥ ३—६ ॥

एवं न चेच्छाम्यति तस्य वर्त्म
निर्भुज्य दोषोपहतां वलिं च ॥
ततोऽग्निना वा प्रतिसारयेत्तां
क्षारेण वा सम्यगवेक्ष्य धीरः ॥ ७ ॥

एवमप्यशाम्यति पक्ष्मकोपे उपपक्ष्ममालापरपर्याये कर्मान्तरमाह—एवमित्यादि । निर्भुज्य उत्तानीकृत्वेत्यर्थः । अवेक्ष्य शास्त्रमिति शेषः ॥ ७ ॥

छित्त्वा समं वाप्युपपक्ष्ममालां
सम्यग् गृहीत्वा बडिशैस्त्रिभिस्तु ॥
पथ्याफलेन प्रतिसारयेत्तु
घृष्टेन वा तौवरकेण सम्यक् ॥ ८ ॥

क्षाराग्निभ्यामप्यप्रशाम्यन्त्यामुपपक्ष्ममालायां विध्यन्तरमाह—छित्वा सममित्यादि । छित्वा द्विधा भावं नीत्वा उत्पाट्येत्यर्थः । समं एककालम् । उपपक्ष्ममालां 'दोषाः पक्ष्माशयगतास्तीक्ष्णा खराश्च'इत्याद्युक्तलक्षणाम् । पथ्याफलेन जलघृष्टेन प्रतिसारयेत् । केचित् पिष्टेन इति पठन्ति ॥ ८ ॥

चत्वार एते विधयो विहन्तुं
पक्ष्मोपरोधं पृथगेव शस्ताः ॥
विरेचनाश्च्योतननस्यधूम-
लेपाञ्जनस्नेहरसक्रियाश्च ॥ ९ ॥

उक्तमेवोपसंहरन्नाह—चत्वार इत्यादि । चत्वार एत इति शस्त्राग्निक्षारभेषजानि । पक्ष्मोपरोधं पक्ष्मप्रकोपम् । विहन्तुं

विघट्टयितुं न पुनः सर्वथा शमयितुं, तस्य याप्यत्वात् । तथाभिष्यन्दोक्ता विरेचनादयो यथायथमुपयुक्ताः पृथगेव पक्ष्मोपरोधं विहन्तुं समर्थाः । रसक्रियाश्चेत्यत्र चकारात् उपपक्ष्मोत्पाटनम् ॥ ९ ॥

इति श्रीडल्हणाचार्यविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां
सुश्रुतव्याख्यायामुत्तरतन्त्रान्तर्गते शालाक्यतन्त्रे
षोडशोऽध्यायः समाप्तः ।

सप्तदशोऽध्यायः ।

अथातो दृष्टिगतरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

पक्ष्मकोपप्रतिषेधानन्तरं दृष्टिगतानामेव रोगाणामवशिष्टत्वात् तत्प्रतिषेधो युक्त इत्याह—अथात इत्यादि । दृष्टिगतरोगेत्यत्र दृष्टिशब्देन दृष्ट्याश्रयं मण्डलमभिप्रेतम् ॥ १ ॥ २ ॥

त्रयः साध्यास्त्रयोऽसाध्या याप्याः षट् च भवन्ति हि

दृष्टिगतरोगाणां मध्येऽसाध्यानां परिहारार्थमाह—त्रय इत्यादि । धूमदर्शिपित्तविदग्धदृष्टिश्लेष्मविदग्धदृष्टयः साध्याः । त्रयोऽसाध्या इति ह्रस्वजाड्यनाकुलान्ध्यगम्भीरीकाख्याः । याप्याः षट् चेति अरुणादिविचित्रा वर्णतः षट् काचाः । चकारोऽत्र भिन्नक्रमे; तेन याप्या शब्दानन्तरमुपात्तेन चशब्देन साध्यासाध्यत्वं समुच्चीयते; तेन षण्णां रोगाणामवस्थाविशेषेण साध्यत्वयाप्यत्वासाध्यत्वानि । तथा च सति ते प्रागवस्थायां साध्याः, उत्तरावस्थायां असाध्याः, परं श्लैष्मिकं लिङ्गनाशं विहाय ॥—

तत्रैकस्य प्रतीकारः कीर्तितो धूमदर्शिनः ॥ ३ ॥

तत्र साध्येषु त्रिषु मध्ये धूमदर्शिनः प्रागुक्तमेव प्रतीकारं निर्दिशन्नाह—तत्रेत्यादि । प्रतीकारः हेतुव्याधिविपरीता क्रिया । कीर्तितः पित्ताभिष्यन्दिप्रतिषेधे ॥ ३ ॥

दृष्टौ पित्तविदग्धायां विदग्धायां कफेन च ॥
पित्तश्लेष्महरं कुर्याद्विधिं शस्त्रक्षतादृते ॥ ४ ॥
नस्यसेकाञ्जनालेपपुटपाकैः सतर्पणैः ॥
आद्ये तु त्रैफलं पेयं सर्पिस्त्रैवृतमुत्तरे ॥ ५ ॥
तैल्वकं चोभयोः पथ्यं केवलं जीर्णमेव वा ॥

इदानीं पित्तकफविदग्धदृशोरपि हेतुव्याधिविपरीतं चिकित्सितमाह—दृष्टौ पित्तविदग्धायामित्यादि । पित्तश्लेष्महरं पित्तश्लेष्माभिष्यन्दहरं; तेन पित्तविदग्धदृष्टौ पित्ताभिष्यन्दहरो विधिः, कफविदग्धदृष्टौ तु कफाभिष्यन्दहरो विधिः । शस्त्रक्षतादृते सिराव्यधं वर्जयित्वा । तमेव पित्तश्लेष्माभिष्यन्दहरं विधिमाह—नस्यसेकेत्यादि । तत्र कफविदग्धदृष्टौ कफाभिष्यन्दहरं नस्यादि; पित्तविदग्धदृष्टौ तु पित्ताभिष्यन्दहरं नस्यादि । पित्तकफविदग्धदृष्टौ वैशेषिकं सामान्यं च स्नेहोपक्रममाह—आद्ये तु त्रैफलमित्यादि । आद्ये पित्तविदग्धदृष्ट्याख्ये, त्रैफलं त्रिफलाक्वाथकल्काभ्यां संस्कृतं घृतम् । केचित् 'त्रिफलाया रसप्रस्थं' इत्यादिकं विदेहोक्तं त्रैफलमामनन्ति, तन्नेच्छति गयी । त्रैवृतं त्रिवृतासंस्कृतं, न पुनर्महावातव्याध्युक्तम् । उत्तरे श्लेष्मविदग्धदृष्ट्याख्ये इति । तिल्वकः पट्टिकारोध्रस्तेन संस्कृतं तैल्वकम् । केवलमसंस्कृतम् । जीर्णं पुरातनम् । अनुक्तमपि स्नेहादनन्तरं वमनादि कर्तव्यं, तन्त्रान्तरदर्शनात् ॥ ४ ॥ ५ ॥—

गैरिकं सैन्धवं कृष्णां गोदन्तस्य मसीं तथा ॥ ६ ॥
गोमांसं मरिचं बीजं शिरीषस्य मनःशिला ॥
वृन्तं कपित्थान्मधुना स्वयङ्गुप्ताफलानि च ॥ ७ ॥
चत्वार एते योगाः स्युरुभयोरञ्जने हिताः ॥

इदानीं बहिःपरिमार्जनार्थमञ्जनयोगांश्चतुरो निर्दिशन्नाह—गैरिकमित्यादि । तत्र गैरिकमादौ कृत्वा गोदन्तमसीयावदेको योगः, गोमांसादिकं मनःशिलायावत् द्वितीयो योगः, वृन्तं कपित्थान्मधुना इति तृतीयो योगः, स्वयङ्गुप्ताफलानि मधुनेति चतुर्थो योगः, इति योगचतुष्टयं प्रभावात् पित्तकफविदग्धदृष्ट्योर्हितमित्यर्थः । केचिदत्र पित्तविदग्धदृष्टौ रात्रावञ्जनं कफविदग्धदृष्टौ दिवेति कालविभागं मन्यन्ते ॥ ६ ॥ ७ ॥—

कुब्जकाशोकशालाम्रप्रियङ्गुनलिनोत्पलैः ॥ ८ ॥
पुष्पैर्हरेणुकृष्णाह्वापथ्यामलकसंयुतैः ॥
सर्पिर्मधुयुतैश्चूर्णैर्वेणुनाड्यामवस्थितैः ॥ ९ ॥
अञ्जयेद् द्वावपि भिषक् पित्तश्लेष्मविभावितौ ॥

अधुना द्वयोरपि पुष्पाञ्जनमाह—कुब्जकाशोकेत्यादि । कुब्जकाशोकौ स्वनामप्रसिद्धौ, शालः सर्जभेदः, नलिनं ईषद्रक्तपद्मं, उत्पलं नीलोत्पलं, हरेणु रेणुका, कृष्णाह्वा पिप्पली, वेणुनाड्यामवस्थानं शक्त्युत्कर्षार्थम् । पित्तश्लेष्मविभावितौ इति पित्तश्लेष्मविदग्धदृष्टीत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥—

आम्रजम्बूद्भवं पुष्पं तद्रसेन हरेणुकाम् ॥ १० ॥
पिष्ट्वा क्षौद्राज्यसंयुक्तां प्रयोज्यमथवाञ्जनम् ॥
नलिनोत्पलकिञ्जल्कगैरिकैर्गोशकृद्रसैः ॥ ११ ॥
गुडिकाञ्जनमेतद्वा दिनरात्र्यन्धयोर्हितम् ॥

इदानीं दिनरात्र्यन्धेऽञ्जनद्वयमाह—आम्रेत्यादि । आम्रजम्बूद्भवं यत् पुष्पं तद्रसेन रसचतुर्थांशं हरेणुकाचूर्णं पिष्ट्वा रसक्रियापाकेन विपाच्य मधुघृतयुक्तं दिनरात्र्यन्धयोः पित्तकफविदग्धदृष्ट्यपरपर्याययोर्द्वाञ्जनं योज्यम् । तथा नलिनादिभिः गोशकृद्रसपिष्टैर्गुटिकाञ्जनं हितं; नलिनं ईषद्रक्तं पद्मं; उत्पलं नीलोत्पलं, किञ्जल्कः केशरः, स च नलिनोत्पलयोरेव । केचित् गोयकृद्रसैरिति पठन्ति, गोशब्दस्य पशुवाचित्वात् अजादयो गृह्यन्ते; यकृद्रसः कालखण्डरस इति व्याख्यानयन्ति ॥ १० ॥ ११ ॥ —

रसाञ्जनरसक्षौद्रतालीशस्वर्णगैरिकम् ॥ १२ ॥
गोशकृद्रससंयुक्तं पित्तोपहतदृष्टये ॥

अधुना दिवान्ध्ये वैशिषिकं चूर्णाञ्जनमाह—रसाञ्जनेत्यादि। रस इति जातीपत्ररस इत्यर्थः, आमलकीपत्ररस इत्यन्ये। अत्र द्रवद्रव्यैः कठिनद्रव्यभावनां विधाय चूर्णाञ्जनं कर्तव्यम्। पित्तोपहतदृष्टये पित्तविदग्धदृष्टये ॥ १२ ॥—

शीतं सौवीरकं वापि पिष्ट्वाऽथ रसभावितम् ॥१३॥
कूर्मपित्तेन मतिमान् भावयेद्रौहितेन वा ॥
चूर्णाञ्जनमिदं नित्यं प्रयोज्यं पित्तशान्तये ॥ १४ ॥

अपरमपि चूर्णाञ्जनमाह—शीतेत्यादि । शीतं रसाञ्जनं, कर्पूरमन्ये। सौवीरकं सौवीराञ्जनम् । रसभावितमिति चतुष्पदमृगपक्षिमांसरसभावितमित्यर्थः। केचिद्रस इति सामान्योक्त्या रसाञ्जनसौवीराञ्जनयोरेव रसं संगृह्णन्ति, तदभावे च तयोरेव चूर्णाष्टकं मधुकाष्ठके प्रक्षिप्य अहोरात्रपर्युषितं प्रातर्मर्दितं पूतं स्वरसवत् प्रयोज्यमित्यर्थः। केचिच्च प्रस्तुतत्वात् रसशब्देन गोशकृद्रसं गृह्णन्ति ॥ १३ ॥ १४ ॥

काश्मरीपुष्पमधुकदार्वीरोध्ररसाञ्जनैः ॥
सक्षौद्रमञ्जनं तद्धितमत्रामये सदा ॥ १५ ॥

दिवान्ध्ये कल्काञ्जनमाह—काश्मरीपुष्पेत्यादि । अत्रेति पित्तविदग्धदृष्टौ । केचित् काश्मीरपुष्पादिरसक्रियाञ्जनमेतदाहुः ॥ १५ ॥

स्रोतोजं सैन्धवं कृष्णां रेणुकां चापि पेषयेत् ॥
अजामूत्रेण ता वर्त्यः क्षणदान्ध्याञ्जने हिताः ॥१६॥

रात्र्यान्ध्ये कफविदग्धदृष्ट्यपरपर्याये वर्त्यञ्जनमाह—स्रोतोजमित्यादि ॥ १६ ॥

कालानुसारिवां कृष्णां नागरं मधुकं तथा ॥
तालीशपत्रं क्षणदे गाङ्गेयं च शकृद्रसे ॥ १७ ॥
कृतास्ता वर्तयः पिष्टाश्छायाशुष्काः सुखावहाः ॥

अपरमपि नक्तान्ध्ये वर्त्यञ्जनमाह—कालानुसारिवामित्यादि । कालानुसारिवा तगरं, क्षणदे द्वे हरिद्रे, गाङ्गेयं मुस्ता। यकृद्रसे छागल्यादिकालखण्डरसे; अन्ये शकृद्रस इति पठन्ति, शकृद्रसे गोमयरसे इति व्याख्यानयन्ति ॥ १७ ॥—

मनःशिलाभयाव्योषबलाकालानुसारिवाः ॥ १८ ॥
सफेना वर्तयः पिष्टाश्छागक्षीरसमन्विताः ॥

अन्यदपि रात्र्यान्ध्ये वर्त्यञ्जनमाह—मनःशिलेत्यादि ॥ १८ ॥—

गोमूत्रपित्तमदिराशकृद्धात्रीरसे पचेत् ॥ १९ ॥
क्षुद्राञ्जनं रसे चान्यद्यकृतस्त्रैफलेऽपि वा ॥

इदानीं रसक्रियाञ्जनत्रितयमाह—गोमूत्रेत्यादि । अत्र मूत्रपित्तमजादीनामेव । मदिरा पिष्टसुरा । गोमूत्रादिरसे क्षुद्राञ्जनं विपचेदित्येको योगः, क्षुद्राञ्जनं रसक्रियाञ्जनमित्यर्थः; रसेन यकृत इति द्वितीयो योगः; त्रैफलेऽपि वा इति तृतीयो योगः ॥ १९ ॥—

गोमूत्राज्यार्णवमलपिप्पलीक्षौद्रकट्फलम् ॥ २० ॥
सैन्धवोपहितं युञ्ज्यान्निहितं वेणुभाजने ॥

गोमूत्राज्यार्णवमलेत्यादि । एतद्रसक्रियाञ्जनत्रितयमध्येकैकं गोमूत्राज्यादिभिः संयुक्तं वेणुगह्वरे वंशनलिकाभ्यन्तरे व्यवस्थितमञ्जनं रात्र्यान्ध्ये युञ्ज्यादित्यर्थः ॥ २० ॥—

मेदो यकृद्भूतं चाजं पिप्पल्यः सैन्धवं मधु ॥ २१ ॥
रसमामलकं चापि पक्वं सम्यङ्निधापयेत् ॥
कोशे खदिरनिर्माणे तद्वत् क्षुद्राञ्जनं हितम् ॥२२॥

श्लेष्मविदग्धदृष्टौ अपरमपि रसक्रियाञ्जनमाह—मेदो यकृद्भूतं चाजमित्यादि । मेदो यकृद्भूतं चेति त्रयमेतत् छगलीनाम् । मेदोयकृति सर्वमेकीकृत्य रसक्रियापाकेन पक्वं खदिरतरुसारनिर्मितभाजने सूक्ष्ममुखे बृहन्मध्यकुहरे निक्षिप्तं क्षुद्राञ्जनं रसक्रियाञ्जनापरपर्यायं हितमित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥

हरेणुमगधाजास्थिमज्जैलायकृदन्वितम् ॥
यकृद्रसेनाञ्जनं वा श्लेष्मोपहतदृष्टये ॥ २३ ॥

अन्यदपि कफविदग्धदृष्टावञ्जनमाह—हरेण्वित्यादि । हरेणु हरेणुका, मागधिकास्थिमज्जेति पिप्पलीवितुषबीजानि । एतत् हरेण्वादि यकृद्रसेन पिष्टमञ्जनं श्लेष्मोपहतदृष्टये नक्तान्धाय हितमित्यर्थः । इदमञ्जनमेकीयमताभिप्रायेण गयदासाचार्येण पठितं व्याख्यातं च ॥ २३ ॥

विपाच्य गोधायकृदर्धपाटितं
सुपूरितं मागधिकाभिरग्निना ॥
निषेवितं तद्यकृदञ्जनेन
निहन्ति नक्तान्ध्यमसंशयं खलु ॥ २४ ॥

इदानीं नक्तान्ध्ये कफविदग्धदृष्ट्यपरपर्याये प्रयोगमाह—विपाच्येत्यादि । गोधायकृदर्धपाटितं कृत्वा पिप्पलीभिः पूरितं शुचिमृदा लिप्तं अग्निना विपाच्य त्र्यहं भक्षितं सत्, तथा तदन्तः स्विन्ना पिप्पली मधुनाञ्जनेन निःसन्देहं नक्तान्ध्यं निहन्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥

तथा यकृच्छागभवं हुताशने
विपाच्य सम्यङ्मगधासमन्वितम् ॥
प्रयोजितं पूर्ववदाश्वसंशयं
जयेत् क्षपान्ध्यं सकृदञ्जनान्नृणाम् ॥ २५ ॥

नक्तान्ध्ये अपरमपि प्रयोगमाह—तथा यकृच्छागभवमित्यादि । प्रयोजितं पूर्ववदिति यकृद्भक्षणविधिना प्रयोजितं, पिप्पली पुनरञ्जनविधिनेत्यर्थः ॥ २५ ॥

प्लीहा यकृच्चाप्युपभक्षिते उभे
प्रकल्प्य शूल्ये घृततैलसंयुते ॥
ते सार्षपस्नेहसमायुतेऽञ्जनं
नक्तान्ध्यमाश्वेव हतः प्रयोजिते ॥ २६ ॥

अपरमपि नक्तान्ध्ययोगमाह—प्लीहेत्यादि । प्लीहा उदरवामपार्श्वस्थं मांसखण्डं, यकृत् दक्षिणपार्श्वस्थं कालखण्डापर-

पर्यायं, ते उभे अपि प्रस्तुतत्वात् गोधाच्छागयोरेव ग्राह्ये । प्रकल्प्य खण्डशः कल्पयित्वा । शूल्ये शूलपाकपक्वे ॥ २६ ॥

नदीजशिम्बीकटुकान्यथाञ्जनं
मनःशिला द्वे च निशे यकृद्रसे ॥
सचन्दनेयं गुटिकाथवाञ्जनं
प्रशस्यते वै दिवसेष्वपश्यताम् ॥ २७ ॥

इदानीं दिवान्ध्ये पित्तविदग्धदृष्ट्यपरपर्यायेऽञ्जनमाह—नदीजेत्यादि । नदीजं सैन्धवं; शिम्बीशब्देनात्र हरितमुद्गाः, चक्षुष्यत्वात्; अन्ये शिम्बिस्थाने शिम्बेति पठन्ति, तत्रापि स एवार्थः; अञ्जनं सौवीराञ्जनम्; चन्दनं रक्तचन्दनम् । गुटिकाथवाञ्जनमिति वटीकृत्याञ्जनं, अथवा चूर्णाञ्जनमित्यर्थः । विपाच्य गोधायकृदर्धपाटितमित्यादिकं सचन्दनेयं गुटिकाथवाञ्जनं इति पर्यन्तं योगचतुष्टयं निबन्धकारैरनार्षीकृतं; अन्यैश्च सुभाषितत्वात् उपयोगार्हत्वाच्च व्याख्यातं; तस्मान्मयापि पठितं व्याख्यातं च ॥ २७ ॥

भवन्ति याप्याः खलु ये षडामया
हरेदसृक्तेषु सिराविमोक्षणैः ॥
विरेचयेच्चापि पुराणसर्पिषा
विरेचनाङ्गोपहितेन सर्वदा ॥ २८ ॥

इदानीं साध्यानां चिकित्सितमभिधाय याप्यानां चिकित्सितमाह—भवन्तीत्यादि । भवन्ति याप्या इति अत्र 'उपेक्ष्यमाणा' इति शेषः । एतेन तेषां प्रागवस्थायां साध्यत्वम् । ननु याप्याः षडामया इति श्लैष्मिककाचस्य साध्यत्वात् कथं षड् याप्याः? सत्यं, याप्यबाहुल्यादेतद्व्यपदेशः । तेष्विति प्रथमद्वितीयपटलप्राप्तेषु तिमिरावस्थेषु काचेष्वित्यर्थः, न तु रागप्राप्तेषु, यतस्तत्र सिराव्यधनिषेधः; तथाचोक्तं,—'तिमिरे रागिणि भिषक् सिरामोक्षं विवर्जयेत्'—इति । सिराविमोक्षणैरित्यनेनैव स्नेहस्वेदौ पूर्वकर्मसंज्ञकावाक्षिप्तौ मन्तव्यौ । विरेचनाङ्गोपहितेनेति विरेचनद्रव्यसंस्कृतेनेत्यर्थः ॥ २८ ॥

पयोविमिश्रं पवनोद्भवे हितं
वदन्ति पञ्चाङ्गुलतैलमेव तु ॥
भवेद्धृतं त्रैफलमेव शोधनं
विशेषतः शोणितपित्तरागयोः ॥ २९ ॥
त्रिवृद्विरेकः कफजे प्रशस्यते
त्रिदोषजे तैलमुशन्ति तत्कृतम् ॥

सर्वतिमिराणां सामान्यं शोधनमभिधाय विशेषशोधनमाह—पयोविमिश्रमित्यादि । पञ्चाङ्गुलतैलं एरण्डतैलम् । विशेषतः शोणितपित्तरागयोरिति त्रैफलं घृतं सर्वतिमिरेषु हितं, अनयोर्विशेषत इत्यर्थः । त्रिवृद्विरेक इति त्रिवृता सिद्धघृतेन विरेक इत्यर्थः । तत्कृतमिति त्रिवृता संस्कृतमित्यर्थः; अन्ये तु तैर्वातपित्तकफघ्नैर्द्रव्यैः संस्कृतं तत्कृतं वदन्ति । द्वन्द्वजेषु तिमिरेषु तु अनुक्तमपि संशोधनं व्यामिश्रं कर्तव्यम् ॥ २९ ॥—

पुराणसर्पिस्तिमिरेषु सर्वशो
हितं भवेदायसभाजनस्थितम् ॥ ३० ॥
हितं च विद्यात् त्रिफलाघृतं सदा
कृतं च यन्मेषविषाणनामभिः ॥

संशोधनमभिधाय सामान्यं संशमनमाह—पुराणसर्पिरित्यादि । सर्वत इति पानाभ्यञ्जननस्यादिषु सर्वेष्वेव, वातादिजन्यनयनविकारेष्वित्यन्ये । त्रिफलाघृतं त्रिफलाक्वाथकल्कपक्वं घृतम् । कृतं संस्कृतं घृतमिति शेषः । मेषविषाणनामभिः मेषशृङ्गीफलैरित्यर्थः ॥ ३० ॥—

सदावलिह्यात्त्रिफलां सुचूर्णितां
घृतप्रगाढां तिमिरेऽथ पित्तजे ॥ ३१ ॥
समीरजे तैलयुतां कफात्मके
मधुप्रगाढां विदधीत युक्तितः ॥

सामान्यं संशमनमभिधाय विशेषसंशमनमाह—सदेत्यादि । सदेति नित्यगे आवस्थिके च काले इत्यर्थः । पित्तजे इत्यत्रानुक्तमपि रक्तजं तिमिरं बोद्धव्यं, तत्रापि घृतेन त्रिफलाप्रयोगः । केचित् 'सदाऽवलिह्यात् त्रिफलां सुचूर्णितां घृतप्रगाढां तिमिरातुरो नरः । कफाभिभूतः खलु तैलसंयुतां मधुप्रगाढामपि वा प्रयोजयेत्'' ईदृशं पाठं पठन्ति; स च जेज्जटाचार्येण दूषितः, तस्मात् पूर्वपाठ एव न्याय्यः ॥ ३१ ॥—

गवां शकृत्क्वाथविपक्वमुत्तमं
हितं तु तैलं तिमिरेषु नावनम् ॥ ३२ ॥

इदानीं श्लेष्मतिमिरे नस्यमाह—गवां शकृदित्यादि । सामान्यस्नेहपाकपरिभाषया गोशकृत्क्वाथेन तैलमकल्कं पक्तव्यं, एतत्तैलं तन्त्रान्तरदर्शनात् कफजे तिमिरे बोद्धव्यं; अन्ये तु तिमिरेष्विति बहुवचनात् सर्वतिमिरेषु बोद्धव्यमिति वदन्ति ३२

हितं घृतं केवलमेव पैत्तिके
ह्यजाविकं यन्मधुरैर्विपाचितम् ॥

पित्तजे तिमिरे नस्यमाह—हितमित्यादि । केवल एव पैत्तिके नान्यदोषसंपृक्ते तिमिरे इत्यर्थः । मधुरैर्विपाचितमिति काकोल्यादिक्वाथकल्कविपक्वमित्यर्थः । 'केवल एव' इत्यत्र 'केवलमेव' इति केचित् पठन्ति, तत्र केवलमसंस्कृतमित्यर्थः; अजाविकं घृतमिति च व्याख्यानयन्ति ॥—

तैलं स्थिरादौ मधुरे च यद्गणे
तथाणुतैलं पवनासृगुत्थयोः ॥ ३३ ॥

वातरक्तजयोस्तिमिरयोर्नस्यमाह—तैलमित्यादि । स्थिरादौ विदारिगन्धादौ, सिद्धमिति शेषः । तथा मधुरे गणे काकोल्यादिके यत् सिद्धं, तथाणुतैलं वातव्याधिचिकित्सितोक्तम् ३३

सहाश्वगन्धातिबलावरीभृतं
हितं च नस्ये त्रिवृतं यदीरितम् ॥
जलोद्भवानूपजमांससंस्कृतं
घृतं विधेयं पयसो चतुर्गुणितम् ॥ ३४ ॥

केवलवातजे तिमिरे नस्यमाह—सहेत्यादि । सहा मुद्गपर्णी, माषपर्णीत्यन्ये । वरी शतावरी । एतैर्विपक्वं तैलं वातारब्धे तिमिरे नस्ये हितम् । त्रिवृतं यदीरितमिति महावातव्याधिचिकित्सिते । त्रिभिः सर्पिर्वसामज्जभिर्वृतं त्रिवृतं तैलं यदीरितं तदत्र हितं, केचिदेतैरेव मुद्गपर्ण्यादिभिर्द्रव्यैस्त्रिवृतं तैलं सिद्धं वातारब्धतिमिरे नस्ये हितमिति वदन्ति । वातारब्धतिमिरे द्वितीयं नस्यमाह—जलोद्भवा इत्यादि । जलोद्भवा मत्स्यादयः, अनूपाः कूलचराः, तेषां मांसेन क्षीरपाककल्पेन संस्कृतात् दुग्धात् मथ्यमानात् यद्धृतमुद्धृतं तत् सहाश्वगन्धादिभिरनन्तरोक्तैर्विपक्वं वातारब्धतिमिरे नस्यं विधेयम्। केचिज्जलोद्भवशब्देन पद्मादीनि गृह्णन्ति ॥ ३४ ॥

ससैन्धवः क्रव्यभुगेणमांसयो-
र्हितः ससर्पिः समधुः पुटाह्वयः ॥

नस्यमभिधाय पुटपाकमाह—ससैन्धव इत्यादि । क्रव्यभुजो गृध्रादयः, एणः कृष्णसारः । पुटाह्वयः पुटपाकः । तस्य विधानं क्रियाकल्पे वक्ष्यति ॥—

वसाऽथ गृध्रोरगताम्रचूडजा
सदा प्रशस्ता मधुकान्विताऽञ्जने ॥ ३५ ॥

वातजतिमिरे पुटपाकमभिधायाञ्जनमाह—वसेत्यादि । उरगः कृष्णसर्पः, ताम्रचूडः कुक्कुटः, मधुकान्विता यष्टीमधुकसंयुता; एता गृध्रादिजाः तिस्रो वसा यष्टीमधुकचूर्णान्विता एकशो द्विशः समस्ता वा अञ्जने हिताः ॥ ३५ ॥

प्रत्यञ्जनं स्रोतसि यत्समुत्थितं
क्रमाद्रसक्षीरघृतेषु भावितम् ॥

इदानीं वातजतिमिरे स्नेहाञ्जनेन जडीभूतस्य चक्षुष उपकारार्थं प्रत्यञ्जनमाह—प्रत्यञ्जनमित्यादि । यदञ्जनस्यानु प्रयुज्यते तत् प्रत्यञ्जनम् । तत्र तीक्ष्णाञ्जनस्य मृद्वञ्जनमनुप्रयुज्यते, मृद्वञ्जनस्य तीक्ष्णाञ्जनम् । स्रोतसि यत् समुत्थितं सिन्धुस्रोतसि पर्णसास्रोतसि वा यत् समुत्थितं स्रोतोऽञ्जनं, सौवीराञ्जनमित्यन्ये । रसश्च चक्षुष्यमृगपक्षिमांसरसः, पृथक् पृथक् सप्ताहं रसक्षीरघृतेषु भावितं चूर्णाञ्जनं प्रयोज्यम् ॥—

स्थितं दशाहत्रयमेतदञ्जनं
कृष्णोरगास्ये कुशसंप्रवेष्टिते ॥ ३६ ॥
तन्मालतीकोरकसैन्धवायुतं
सदाञ्जनं स्यात्तिमिरेऽथ रागिणि ॥
सुभावितं वा पयसा दिनत्रयं
काचापहं शास्त्रविदः प्रचक्षते ॥ ३७ ॥

अवातरागितिमिरचिकित्सितं प्रतिपाद्य वातजरागितिमिरचिकित्सितं प्रतिपादयन्नाह—स्थितमित्यादि । दशाहत्रयं मासमेकमित्यर्थः । एतदञ्जनं स्रोतोऽञ्जनं सौवीराञ्जनम् । ततः स्रोतोऽञ्जनं कृष्णसर्पमुखे यथोदितप्रकारेण निवासितं पश्चान्मालतीकोरकसैन्धवेन समुदायसमभागेन युतमञ्जनं कार्यं; मालतीकोरकाः जातीकुसुमानि । तिमिरेऽथ रागिणि वातकाचे इत्यर्थः । वातकाचेऽपरमप्यञ्जनमाह—सुभावितमित्यादि । अन्ये तु जातीकोरकयुक्तत्वात् वातपित्तकाचापहं वदन्ति, तन्नेच्छति गयी ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

हविर्हितं क्षीरभवं तु पैत्तिके
वदन्ति नस्ये मधुरौषधैः कृतम् ॥
तत्तर्पणे चैव हितं प्रयोजितं
सजाङ्गलस्तेषु च यः पुटाह्वयः ॥ ३८ ॥

पित्ततिमिररोगचिकित्सितमाह—हविरित्यादि । हविर्घृतं, क्षीरभवं क्षीरमथनोद्भूतं, पैत्तिके 'तिमिर' इति शेषः । मधुरौषधैः काकोल्यादिभिः, कृतं संस्कृतं, अन्ये तु क्षीरमपि काकोल्यादिभिः साधितं मन्यन्ते; तेन काकोल्यादिसाधितात् क्षीरात् मथ्यमानादुत्थितं घृतं काकोल्यादिभिरेव साधितं पित्तजतिमिरे हितमिति वदन्ति । केचिदिह कृतमित्यस्य स्थाने शृतमिति पठन्ति, तत्र शृतं पक्वम् । तत्तर्पण इत्यादि । न केवलं तद्धृतं नस्ये हितं, तद्धि तर्पणेऽक्षिपूरणपर्याये हितम् । तथा तेषु मधुरौषधेषु जाङ्गलमांसयुक्तः पुटपाकः सपित्ततिमिरे स्नेहार्थं हितः ॥ ३८ ॥

रसाञ्जनक्षौद्रसितामनःशिलाः
क्षुद्राञ्जनं तन्मधुकेन संयुतम् ॥

पित्ततिमिरे रसक्रियाञ्जनमाह—रसाञ्जनमित्यादि । रसाञ्जनादिकृतं क्षुद्राञ्जनं फाणिताकृति पित्ततिमिरे हितम् । क्षुद्राञ्जनमित्यत्र केचिद्रसाञ्जनमिति पठन्ति, तत्रापि स एवार्थः ॥—

समाञ्जनं वा कनकाकरोद्भवं
सुचूर्णितं श्रेष्ठमुशन्ति तद्विदः ॥ ३९ ॥

इदानीं पित्ततिमिरे प्रत्यञ्जनमाह—समाञ्जनमित्यादि । समाञ्जनं तुल्यसौवीराञ्जनं, कनकाकरोद्भवं तुत्थकं, श्रेष्ठं उत्तमं, उशन्ति इच्छन्ति, प्रत्यञ्जनमित्याध्याहार्यम् । तद्विदः शालाकिनः । केचित् समाञ्जनमित्यत्र रसाञ्जनमिति पठन्ति ॥ ३९ ॥

भिल्लोटगन्धोदकसेकसेचितं
प्रत्यञ्जनं चात्र हितं तु तुत्थकम् ॥

पित्ततिमिरेऽपरमपि प्रत्यञ्जनमाह—भिल्लोटेत्यादि । भिल्लोटको हिमवदासन्नभूमिजः ककुभानुकारिफलो वृक्षविशेषः, गन्धा एलादिगणोक्ताः, उदकमत्र कषायः, तत् सेकसेचितं तुत्थकं प्रत्यञ्जने हितम् । अन्ये भिल्लोटकाख्यस्वाभाविकगन्धोदकसेकसेचितमाहुः । केचिदमुं प्रत्यञ्जनं न पठन्ति ॥—

समेषशृङ्गाञ्जनभागसंमितं
जलोद्भवं काचमलं व्यपोहति ॥ ४० ॥

पित्तजे तिमिरे रागप्राप्ते चिकित्सामाह—समेषेत्यादि । मेषशृङ्गः पुत्रजीवानुकारी वृक्षः, अञ्जनं सौवीराञ्जनं, एतयोर्भागेन अंशेन संमितं तुल्यभागं जलोद्भवं स्रोतोञ्जनं अञ्जनेन

काचमलं पित्तकाचं व्यपोहति । अन्ये जलोद्भवं शङ्खं वदन्ति ॥ ४० ॥

पलाशरोहीतमधूकजा रसाः
क्षौद्रेण युक्ता मदिराग्रमिश्रिताः ॥

पैत्तिके काचे रसक्रियाञ्जनमाह—पलाशरोहितेत्यादि । पलाशः किंशुकः, रोहितो दाडिमपुष्पतुल्यपुष्पः, मधुकः स्वनामप्रसिद्धो वृक्षविशेषः, एतेषां रसाः, मदिराग्रं मदिराया उपर्यच्छभागः । किंशुकादिरसक्षौद्रमदिराग्राणि समभागानि आहृत्य रसक्रिया कार्या, सा च अञ्जनात्पित्तकाचमलं व्यपोहति ॥—

उशीरलोध्रत्रिफलाप्रियङ्गुभिः
पचेत नस्यं कफरोगशान्तये ॥ ४१ ॥

इदानीं कफतिमिरे नस्यमाह—उशीरलोध्रेत्यादि । उशीरादिभिर्द्रव्यैः कल्कीकृतैः सामान्यस्नेहपाकपरिभाषया अनुक्तमपि तिलतैलं पाचनीयं, विदेहदर्शनात् ॥ ४१ ॥

विडङ्गपाठाकिणिहीङ्गुदीत्वचः
प्रयोजयेद्धूममुशीरसंयुतम् ॥

कफतिमिरे धूममाह—विडङ्गेत्यादि । किणीहि अपामार्गः । ननु तिमिरे धूमो निषिद्धः कथमत्रोच्यते ? सत्यं, पित्ततिमिरे एव धूमो निषिद्धो न कफजे, अतो न दोषः ॥—

वनस्पतिक्वाथविपाचितं घृतं
हितं हरिद्रानलदेऽवतर्पणम् ॥ ४२ ॥

कफतिमिरे तर्पणमाह—वनस्पतिक्वाथेत्यादि । वनस्पतयः क्षीरवृक्षाः, तत्कृतक्वाथे चतुर्गुणे हरिद्रानलदकल्कचतुर्थांशं घृतं पक्वं कफतिमिरे अवतर्पणे अक्षिपूरणापरपर्याये हितम् । नलदं उशीरम् ॥ ४२ ॥

समागधो माक्षिकसैन्धवाढ्यः
सजाङ्गलः स्यात् पुटपाक एव च ॥

कफतिमिरे पुटपाकमाह—समागध इत्यादि । मागधी पिप्पली, आढ्य उत्कटः, सजाङ्गलः जाङ्गलमृगपक्षिमांसकृतः; केचित् 'आढ्यः' इत्यत्र 'आज्य' इति पठन्ति । तत्र आज्यं घृतम् । केचिदमुं पुटपाकं रागिणि कफतिमिरे वदन्ति, तन्नेच्छति गयी ॥—

मनःशिलात्र्यूषणशङ्खमाक्षिकैः
ससिन्धुकासीसरसाञ्जनैः क्रियाः ॥ ४३ ॥

कफतिमिरे रसक्रियाञ्जनमाह—मनःशिलेत्यादि । मनःशिलादिभिः कासीसरसाञ्जनान्तैः चूर्णीकृतैः सलिलचतुर्थांशनिक्षिप्तैरग्निपाकात् फाणिताकृतीभूतैः रसक्रिया । माक्षिकं मधु ॥ ४३ ॥

हितं च कासीसरसाञ्जने तथा
वदन्ति पथ्ये गुडनागरैर्युते ॥

कफतिमिरेऽपरमपि रसक्रियाञ्जनमाह—हिते इत्यादि । तथेति रसक्रियाञ्जनप्रकारेणेत्यर्थः । पथ्ये इति पथ्योऽनपेते इत्यर्थः । कफकाचस्य शलाकाकर्मसाध्यत्वात् तस्मै नस्याञ्जनादिकं न निर्दिष्टम् ॥—

यदञ्जनं वा बहुशो निषेचितं
समूत्रवर्गे त्रिफलोदके शृते ॥ ४४ ॥
निशाचरास्थिस्थितमेतदञ्जनं
क्षिपेच्च मासं सलिलेऽस्थिरे पुनः ॥
मेषस्य पुष्पैर्मधुकेन संयुतं
तदञ्जनं सर्वकृते प्रयोजयेत् ॥ ४५ ॥

सर्वजकाचचिकित्सामाह—यदञ्जनमित्यादि । अञ्जनं स्रोतोऽञ्जनं, बहुशो बहून् वारान्, निषेचितमित्यत्र ध्मातं सदित्यध्याहार्यं, मूत्रवर्गे अष्टस्वपि मूत्रेषु, शृते क्वाथीकृते । निशाचरास्थिस्थितमित्यादि । निशाचराणां गृध्रादीनां नलके विगतमज्जनि मूत्रवर्गादिसेचितं तदञ्जनं निक्षिप्य पश्चात नलकमुखं पिधाय वहति सरिज्जले निखातकीलकोपरि सूत्रेण बद्ध्वा मासं यावत् स्थापयेत्, ततस्तदुद्धृत्य शोषयित्वा मेषशृङ्गपुष्पयष्टीमधुकचूर्णसमांशं तदञ्जनं सर्वकृते रागितिमिरे प्रयोजयेत् । 'मेषस्य पुष्पैर्मधुकेन संयुतं' इत्यत्र केचिद् 'युतं तु पुष्पैर्मधुशिग्रुकोद्भवैः' इति पठन्ति । तत्र मधुर्मधुकस्तस्य सारः, शिग्रुः शोभाञ्जनकस्तस्य पुष्पाणि ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

क्रियाश्च सर्वाः, क्षतजोद्भवो हितः
क्रमः परिम्लायिनि चापि पित्तहृत् ॥
क्रमो हितः स्यन्दहरः प्रयोजितः
समीक्ष्य दोषेषु यथास्वमेव च ॥ ४६ ॥

सान्निपातिकरागितिमिरस्य चिकित्सामाह—क्रियाश्चेत्यादि । क्रिया अत्र अपतर्पणपुटपाकादिकाः, सर्वाः वातपित्तकफतिमिरोक्ताः । अन्ये तु क्रियाश्च सर्वाः वातपित्तकफतिमिरोक्ता रसक्रिया आहुः । रक्ततिमिरे तथा परिम्लायितिमिरे च कः क्रम इत्याह—क्षतजोद्भव इत्यादि । पित्तजित् क्रमः पित्ततिमिरापहनस्तर्पणादिकम इत्यर्थः । एष एव क्रमोऽरागिणि रक्ततिमिरे, रागिणि पुनः पित्तकाचापहो विधिः । इदानीं वातादिजेषु तिमिरेषु रागारागप्राप्तेषु वातादिजनिताभिष्यन्दचिकित्सितमतिदिशन्नाह—क्रम इत्यादि । यथास्वमिति यो यस्यात्मीय इत्यर्थः । तेन वाततिमिरे वाताभिष्यन्दक्रमः, पित्ततिमिरे पित्ताभिष्यन्दोक्तः, एवं शेषेषु ॥ ४६ ॥

दोषोदये नैव च विप्लुतिंगते
द्रव्याणि नस्यादिषु योजयेद्बुधः ॥

स एव वाताभिष्यन्दादिक्रमो वातादितिमिरेषु कदा कर्तव्य इति दर्शयन्नाह—दोषोदय इत्यादि । दोषोदये इति दोषोत्पादनमात्रेणैव तावद्वातस्यन्दाद्युक्तक्रमो न कर्तव्यः । तथा विप्लुतिं गते कोऽर्थः ? समस्तनयनव्याप्ते परिष्यन्दोक्तक्रमो न कर्तव्यः । एतेन लङ्घनविरेचननिरूहानुवासनशिरोविरेचनादिना व्यहस-

तिक्रम्य पश्चाद्वातस्यन्दाद्युक्तनस्यादिद्रव्याणि । वातादिजनिततिमिरेषु नस्यतर्पणादिषु योजयेदित्यर्थः । अन्ये 'विप्लुतिं गते' इत्यत्र 'विप्लुते गदे' इति पठन्ति; तत्र विशब्दो विविधार्थः, तेन विविधतां गते गदे इत्यर्थः ॥—

पुनश्च कल्पेऽञ्जनविस्तरः शुभः
प्रवक्ष्यतेऽन्यस्तमपीह योजयेत् ॥ ४७ ॥

इदानीं क्रियाकल्पे वक्ष्यमाणमञ्जनविस्तरमत्रोपदिशन्नाह—पुनश्चेत्यादि । कल्पे क्रियाकल्पे इत्यर्थः । अन्योऽपरः । तमिति अञ्जनविस्तरमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

घृतं पुराणं त्रिफलां शतावरीं
पटोलमुद्गामलकं यवानपि ॥
निषेवमाणस्य नरस्य यत्नतो
भयं सुघोरात्तिमिरान्न विद्यते ॥ ४८ ॥

इदानीं बहिराश्रयं चिकित्सितं प्रतिपाद्य अन्तराश्रयं प्रतिपादयन्नाह—घृतमित्यादि ॥ ४८ ॥

शतावरीपायस एव केवल-
स्तथाकृतो वाऽऽमलकेषु पायसः ॥
प्रभूतसर्पिस्त्रिफलोदकोत्तरो
यवौदनो वा तिमिरं व्यपोहति ॥ ४९ ॥

आहारविशेषमाह—शतावरीत्यादि । शतावरीपायस इति शतावरीमूलशृतेन पयसा कृतः शतावरीपायसः, आमलकेषु पायस इति आमलकशृतपयसा कृतः पायस इत्यर्थः । अन्ये तु शतावरीस्वरससिद्धा यवागुः शतावरीपायसः, आमलकस्वरससिद्धा यवागूश्चामलकपायसः । प्रभूतसर्पिरित्यादि प्रचुरघृतो यवौदनो वाट्यसंज्ञकः शृंगसंज्ञको वा, त्रिफलोदके प्रचुरे साधित इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

जीवन्तिशाकं सुनिषण्णकं च
सतण्डुलीयं वरवास्तुकं च ॥
चिल्ली तथा मूलकपोतिका च
दृष्टेर्हितं शाकुनजाङ्गलं च ॥ ५० ॥
पटोलकर्कोटककारवेल्ल-
वार्ताकुतर्कारिकरीरजानि ॥
शाकानि शिग्वार्तगलानि चैव
हितानि दृष्टेर्घृतसाधितानि ॥ ५१ ॥

आहारोपयोगिचक्षुष्यशाकानाह—जीवन्तिशाकमित्यादि । जीवन्ति डोडिका, सुनिषण्णकं चतुष्पत्री अन्ये शिरवालिकामाहुः, वरवास्तुकं टङ्कवास्तुकं, चिल्ली क्षेत्रवास्तुकः, मूलकपोतिका बालमूलकं, शाकुनं लावादिकं, जाङ्गलं एणादिजातं, तर्कारी अरणिका, करीरो गूढपत्रः, शिग्रुः शोभाञ्जनं, आर्तगलो नीलसहचरः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

विवर्जयेत्सिरामोक्षं तिमिरे रागमागते ॥
यन्त्रेणोत्पीडितो दोषो निहन्यादाशु दर्शनम् ॥५२॥

सेव्यमुद्दिश्य परिहार्यमाह—विवर्जयेदित्यादि ॥ ५२ ॥

अरागि तिमिरं साध्यमाद्यं पटलमाश्रितम् ॥
कृच्छ्रं द्वितीये रागि स्यात्तृतीये याप्यमुच्यते ॥५३॥

इदानीं मन्दधियां सुखस्मरणाय साध्यादिभेदमाह—अरागि तिमिरमित्यादि ॥ ५३ ॥

रागप्राप्तेष्वपि हितास्तिमिरेषु क्रिया तथा ॥
यापनार्थं यथोद्दिष्टाः सेव्याश्चापि जलौकसः ॥५४॥

रागप्राप्तेषु विध्यन्तरं यापनार्थं पूर्वमुक्तमप्यनुवदन्नाह—रागप्राप्तेष्वित्यादि । तृतीयपटलप्राप्तरागितिमिरेषु यापनार्थं तथा क्रिया हिताः यथोद्दिष्टा इत्यर्थः । तत्र सिरामोक्षस्य निषिद्धत्वादवश्याकर्षणीयशोणिते उपायान्तरमाह—सेव्या इत्यादि ॥ ५४ ॥

श्लैष्मिके लिङ्गनाशे तु कर्म वक्ष्यामि सिद्धये ॥
न चेदर्धेन्दुघर्माम्बुबिन्दुमुक्ताकृतिः स्थिरः ॥ ५५ ॥
विषमो वा तनुर्मध्ये राजिमान् वा बहुप्रभः ॥
दृष्टिस्थो लक्ष्यते दोषः सरुजो वाऽसमाहितः ॥५६॥

कृच्छ्रसाध्ये श्लैष्मिके लिङ्गनाशे द्वन्द्वाकृतिविशिष्टो दृष्टिस्थो दोषो न चेल्लक्ष्यते तदा साधनार्थं शस्त्रकर्म वक्ष्यामीति निर्दिशन्नाह—श्लैष्मिके इत्यादि । लिङ्गनाशो दृष्टिनाशः । कर्म शस्त्रकर्म । घर्माम्बुबिन्दुः प्रस्वेदबिन्दुः । आकृतिशब्दो अर्धेन्द्वादिभिः प्रत्येकं संबन्धनीयः । स्थिरः कठिनः । विषमो वा तनुर्मध्ये इत्यादि । यतो मध्ये तनुरत एव विषमो निम्नोन्नत इत्यर्थः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

स्निग्धस्विन्नस्य तस्याथ काले नात्युष्णशीतले ॥
यन्त्रितस्योपविष्टस्य स्वां नासां पश्यतः समम् ॥५७॥
मतिमान् शुक्लभागौ द्वौ कृष्णान्मुक्त्वा ह्यपाङ्गतः ॥
उन्मील्य नयनं सम्यक् सिराजालविवर्जितः ॥५८॥
नाधो नोर्ध्वं च पार्श्वाभ्यां छिद्रे दैवकृते ततः ॥
शलाकया प्रयत्नेन विश्वस्तं यववक्रया ॥ ५९ ॥
मध्यप्रदेशिन्यङ्गुष्ठस्थिरहस्तगृहीतया ॥
दक्षिणेन भिषक् सव्यं विध्येत् सव्येन चेतरत् ॥६०॥
वारिबिन्द्वागमः सम्यग् भवेच्छब्दस्तथा व्यधे ॥

तदेव शस्त्रकर्म निर्दिशन्नाह—स्निग्धस्विन्नस्येत्यादि । नात्युष्णशीते साधारणे मार्गशीर्षे चैत्रे वा । शुक्लभागौ द्वावपि द्वौ शुक्लतारकांशावित्यर्थः । कृष्णात् कृष्णतारकान्तात्, मुक्त्वा परित्यज्य, अपाङ्गतोऽपाङ्गसमीपे विध्येदित्यर्थः । सम्यगिति नातिप्रसारितं नातिसङ्कुचितं यथा स्यादित्यर्थः । दैवकृते छिद्रे इति, छिद्रमिव छिद्रं न परमार्थतश्छिद्रमस्ति । विश्वस्तं असंत्रस्तं यथा स्यात् । सव्यं वामनेत्रं, सव्येन वामहस्तेन, इतरच्च दक्षिणनयनम् । सम्यग्विद्धलक्षणमाह—वारिबिन्द्वागम इत्यादि । सम्यगिति पदं व्यधे इत्यत्र संबध्यते । असम्यक् व्यधे च रक्तनिर्गमनं, शब्दता च ॥ ५७—६० ॥—

संसिच्य विद्धमात्रं तु योषित्स्तन्येन कोविदः॥६१॥
स्थिरे दोषे चले वापि स्वेदयेदक्षि बाह्यतः ॥
सम्यक् शलाकां संस्थाप्य भङ्गैरनिलनाशनैः॥६२॥
शलाकाग्रेण तु ततो निर्लिखेद् दृष्टिमण्डलम् ॥
विध्यतो योऽन्यपार्श्वेऽक्ष्णस्तं रुद्ध्वा नासिकापुटम् ॥
उच्छिङ्घनेन हर्तव्यो दृष्टिमण्डलजः कफः ॥

सम्यग्विद्धे नेत्रे सति किं कार्यमित्याह—संसिच्येत्यादि । योषित्स्तन्येन नारीक्षीरेण, कोविदो धीमान् वैद्यः, स्थिरे अचले, शलाकां संस्थाप्य निश्चलीकृत्य । भङ्गैः पल्लवैः । स्वेदानन्तरं किं कर्तव्यमित्याह—शलाकाग्रेणेत्यादि । ततः स्वेदानन्तरं दृष्टिमण्डलं निर्लिखेत् श्लेष्मसंहतिविश्लेषार्थम् । शलाकाग्रैर्विनिर्लेखनात् विश्लिष्टकफस्य निर्हरणोपायमाह—विध्यत इत्यादि । विध्यतोऽक्ष्णोऽन्यपार्श्वे यो नासापुटस्तं नासापुटम् । दृष्टिमण्डलजः कफः उच्छिङ्घनेन हर्तव्य इति पिण्डार्थः ॥ ६१–६३ ॥—

निरभ्र इव घर्मांशुर्यदा दृष्टिः प्रकाशते ॥ ६४ ॥
तदासौ लिखिता सम्यग् ज्ञेया या चापि निर्व्यथा ॥
एवं त्वशक्ये निर्हर्तुं दोषे प्रत्यागतेऽपि वा ॥ ६५ ॥
स्नेहाद्यैरुपपन्नस्य व्यधो भूयो विधीयते
ततो दृष्टेषु रूपेषु शलाकामाहरेच्छनैः ॥ ६६ ॥
घृतेनाभ्यज्य नयनं वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ॥
ततो गृहे निराबाधे शयीतोत्तान एव च ॥ ६७ ॥
उद्गारकासक्षवथुष्ठीवनोत्कम्पनानि[1] च ॥
तत्कालं नाचरेदूर्ध्वं विधिश्च स्नेहपीतवत् ॥ ६८ ॥

सम्यग्लिखितलक्षणमाह—निरभ्र इत्यादि । निरभ्रो निर्मेघः, घर्मांशुरादित्यः । ततो दृष्टेष्वित्यादि । शलाकामाहृत्य किं कुर्यादित्याह—घृतेनाभ्यज्येत्यादि । निराबाधे धूलिधूमवातातपादिरहिते । उत्तानशयनमृजुकरणार्थम् । उद्गारेत्यादि । क्षवथुः छिक्का । तत्कालमिति यावच्छलाका नेत्रे तिष्ठति । तत ऊर्ध्वं, यन्त्रणा आहारादीनां नियमः, स्नेहपीतवत् स्नेहपानोक्तः कार्यः ॥ ६४—६८ ॥

त्र्यहात् त्र्यहाच्च धावेत कषायैरनिलापहैः ॥
वायोर्भयात् त्र्यहादूर्ध्वं स्वेदयेदक्षि पूर्ववत् ॥ ६९ ॥

त्र्यहात् त्र्यहादित्यादि । धावेत प्रक्षालयेत् । अनिलापहैरेरण्डमूलादिवातापहचक्षुष्यद्रव्यैः क्षीराम्बुसाधितैः । प्रक्षालनानन्तरं किं कर्तव्यमित्याह—वायोर्भयादित्यादि । पूर्ववदिति बाह्यतो मृदु स्वेदयेदित्यर्थः ॥ ६९ ॥

दशाहमेवं संयम्य हितं दृष्टिप्रसादनम् ॥
पश्चात्कर्म च सेवेत लघ्वन्नं चापि मात्रया ॥ ७० ॥

दशाहमेवमित्यादि । एवमुत्तानशयनादिना दशाहं नियम्य

१ 'ष्ठीवनोत्कम्पनानि च' इति पाठान्तरम् ।

तदनन्तरं पश्चात्कर्म नस्यतर्पणशिरोबस्त्यादिकं यत् दृष्टिप्रसादनं दृष्टेर्नैर्मल्यजननं तत् सेवेतेति पिण्डार्थः ॥ ७० ॥

सिराव्यधविधौ पूर्वं नरा ये च विवर्जिताः ॥
न तेषां नीलिकां विध्येदन्यत्राभिहिताद्भिषक्॥७१॥

इदानीं श्लैष्मिकेऽपि लिङ्गनाशे केषांचित् पुरुषाणां शस्त्रनिषेधं दर्शयन्नाह—सिराव्यधविधौ पूर्वमित्यादि । नरा ये च विवर्जिता इति सिराव्यधविधौ ये नरा बालस्थविरादयो विवर्जिताः तेषां नीलिकां लिङ्गनाशापरपर्यायां न विध्येत् । अन्यत्राभिहितादिति तथाभिहितात् कथिताद्दैवकृतछिद्रादन्यत्र न विध्येत् । चकारस्तु सिराविद्धैः पुरुषैर्ये क्रोधादयो विवर्जितास्तेऽपि नीलिकायां वर्जनीया इति ज्ञापयति ॥ ७१ ॥

पूर्यते शोणितेनाक्षि सिरावेधाद्विसर्पता ॥
तत्र स्त्रीस्तन्ययष्ट्याह्वपक्वं सेके हितं घृतम् ॥ ७२ ॥

दैवकृतच्छिद्रादन्यत्र कस्मान्न नीलिकां विध्येदित्याह—पूर्यत इत्यादि । विसर्पता शोणितेन अक्षि पूर्यते इत्यर्थः । प्रमाद्दैवकृतच्छिद्रादन्यत्रापि विद्धे सति व्यापदुपशमनार्थं चिकित्सितमाह—तत्रेत्यादि ॥ ७२ ॥

अपाङ्गासन्नविद्धे तु शोफशूलाश्रुरक्तताः ॥
तत्रोपनाहं भ्रूमध्ये कुर्याच्चोष्णाज्यसेचनम् ॥ ७३ ॥
ऽथधेनासन्नकृष्णेन भागः कृष्णश्च पीड्यते ॥
तत्राधः शोधनं सेकः सर्पिषा रक्तमोक्षणम् ॥ ७४ ॥
अथाप्युपरि विद्धे तु कष्टा रुक् संप्रवर्तते ॥
तत्र कोष्णेन हविषा परिषेकः प्रशस्यते ॥ ७५ ॥
शूलाश्रुरागास्त्वत्यर्थमधोविद्धे भवन्ति हि ॥
विदधीत भिषग्धीमान् तत्र पूर्वचिकित्सितम्॥७६॥
रागाश्रुवेदनास्तम्भहर्षाश्चातिविघट्टिते ॥
स्नेहस्वेदौ हितौ तत्र हितं वाप्यनुवासनम् ॥ ७७ ॥
दोषस्त्वधोपकृष्टोऽपि तरुणः पुनरूर्ध्वगः ॥
कुर्याच्छुक्लारुणं नेत्रं तीव्ररुक्कष्टदर्शनम् ॥ ७८ ॥

इदानीमस्थानवेधात् संक्षेपेण व्यापदमभिधाय विस्तरेणापि व्यापदं निर्दिशन्नाह—अपाङ्गेत्यादि । तत्र चिकित्सामाह—तत्रोपनाहमित्यादि । चिकित्सामाह—तत्राध इत्यादि । अधःशोधनं विरेकः, रक्तमोक्षणमत्र जलौकोभिः । अथेत्यादि । कष्टा तीव्रा । चिकित्सामाह—तत्र कोष्णेनेत्यादि । शूलेत्यादि । अनुशलाकां शलाकाया अनन्तरमेवेत्यर्थः । चिकित्सामाह—तत्रेत्यादि । हर्षो रोमाञ्चप्रायो वेदनाविशेषः, अतिविघट्टिते अतिचालिते । चिकित्सामाह—स्नेहस्वेदावित्यादि ॥७३—७८॥

मधुरैस्तत्र सिद्धेन घृतेनाक्ष्णः प्रसेचनम् ॥
शिरोबस्तिं च तेनैव दद्यान्मांसैश्च भोजनम् ॥ ७९ ॥

१ 'स्रावश्च पिच्छिलः' इति पाठान्तरम् ।
२ 'शलाकामनु वा स्रावस्तत्र' इति पाठान्तरम् ।

तरुणो लिङ्गनाशमप्राप्तः । चिकित्सामाह—मधुरैरित्यादि । मधुरैः यष्टीमधुकादिभिः । तेनैव यष्टीमधुकादिसिद्धेनैव ॥ ७९ ॥

दोषस्तु संजातबलो घनः संपूर्णमण्डलः ॥
प्राप्य नश्येच्छलाकायां तन्वभ्रमिव मारुतम् ॥८०॥

दोषस्तु सञ्जात इत्यादि ॥ ८० ॥

मूर्धाभिघातव्यायामव्यवायवमिमूर्च्छनैः ॥
दोषः प्रत्येति कोपाच्च विद्धोऽतितरुणश्च यः ॥८१॥

निर्लिखितस्यापि दोषस्य पुनरावृत्तिकारणान्याह—मूर्धाभिघातव्यायाम इत्यादि । प्रत्येति आगच्छति । तरुणो लिङ्गनाशमप्राप्तः ॥ ८१ ॥

शलाका कर्कशा शूलं, खरा दोषपरिप्लुतिम् ॥
व्रणं विशालं स्थूलाग्रा, तीक्ष्णा हिंस्यादनेकधा ॥८२॥
जलास्रावं तु विषमा, क्रियासङ्गमथास्थिरा ॥
करोति वर्जिता दोषैस्तस्मादेभिर्हिता भवेत् ॥८३॥

दुष्टशलाकाजनितव्यापदमाह—शलाकेत्यादि । दोषपरिप्लुतिः दोषस्य समन्तादागमनम् । हिंस्यादनेकधा इति अनेकप्रकारं क्षतं करोतीत्यर्थः । जलास्रावमित्यादि । विषमा कृशस्थूला, अस्थिरा वृद्धा मुग्धा, 'करोती'इति पदं अन्ते निर्दिष्टत्वात् सर्वत्र संबध्यते ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

अष्टाङ्गुलायता मध्ये सूत्रेण परिवेष्टिता ॥
अङ्गुष्ठपर्वसमिता वक्त्रयोर्मुकुलाकृतिः ॥ ८४ ॥
ताम्रायसी शातकौम्भी शलाका स्यादनिन्दिता ॥

वर्जितेत्यादि । एभिर्दोषैरनन्तरोक्तैः कर्कशादिभिर्विरहिता कार्यकारिणी । शातकौम्भी सुवर्णमयी ॥ ८४ ॥—

रागः शोफोऽर्बुदं चोषो बुद्बुदं शूकराक्षिता ॥८५॥
अधिमन्थादयश्चान्ये रोगाः स्युर्व्यधदोषजाः ॥
अहिताचारतो वापि यथास्वं तानुपाचरेत् ॥ ८६ ॥

इदानीं दुष्टव्यधाहाराचारजान् रोगानाह—राग इत्यादि । चोष आचुष्यत इव वेदनाविशेषः । बुद्बुदं बुद्बुदाकारो मांसनिर्गमः । शूकराक्षिता अधोदृष्टित्वम् । तत्र चिकित्सितमाह—यथास्वमित्यादि । यथास्वं यथात्मीयं यथादोषमित्यर्थः ॥ ८५ ॥ ८६ ॥

रुजायामक्षिरागे वा योगान् भूयो निबोध मे ॥
गैरिकं सारिवा दूर्वा[1] यवपिष्टं घृतं पयः ॥ ८७ ॥
सुखालेपः प्रयोज्योऽयं वेदनारागशान्तये ॥
मृदुभ्रष्टैस्तिलैर्वापि सिद्धार्थकसमायुतैः ॥ ८८ ॥
मातुलुङ्गरसोपेतैः सुखालेपः प्रशस्यते ॥
पयस्यासारिवापत्रमञ्जिष्ठामधुकैरपि ॥ ८९ ॥
अजाक्षीरान्वितैर्लेपः सुखोष्णः पथ्य उच्यते ॥
दारुपद्मकशुण्ठीभिरेवमेव कृतोऽपि वा ॥ ९० ॥

१ 'दूर्वाः' इति पाठान्तरम् ।

द्राक्षामधुककुष्ठैर्वा तद्वत् सैन्धवसंयुतैः ॥
रोध्रसैन्धवमृद्वीकामधुकैर्वाऽप्यजापयः ॥ ९१ ॥
शृतं सेके प्रयोक्तव्यं रुजारागनिवारणम् ॥
मधुकोत्पलकुष्ठैर्वा तद्वत्सैन्धवसंयुतैः
ससैन्धवैः शृतं क्षीरं रुजारागनिबर्हणम् ॥ ९२ ॥
शतावरीपृथक्पर्णीमुस्तामलकपद्मकैः ॥
साजक्षीरैः शृतं सर्पिर्दाहशूलनिबर्हणम् ॥ ९३ ॥
वातघ्नसिद्धे पयसि सिद्धं सर्पिश्चतुर्गुणे ॥
काकोल्यादिप्रतीवापं तद्युञ्ज्यात् सर्वकर्मसु ॥ ९४ ॥

इदानीं कर्कशशलाकाजनिते शूले तथा दुष्टव्यधजे च रोगे चिकित्सामुद्दिशन्नाह—रुजायामित्यादि । निबोध जानीहि । सारिवा उत्पलसारिवा । मृदुभ्रष्टैरित्यादि । सिद्धार्थकः सर्षपः । तदर्थकृद्वेदनारागनाशकृत् । पयस्येत्यादि । पयस्या अर्कपुष्पी, क्षीरकाकोली इति अन्ये । पत्रं पत्रकम् । दारुपद्मकेत्यादि । एवमेवेति अजाक्षीरान्वितैर्दारुपद्मकादिभिर्लेपः कार्यः, तद्वद्द्राक्षादिभिरिति । रोध्रसैन्धवेत्यादि । वातघ्नानि भद्रदार्वादीनि । सर्वकर्मसु नस्यालेपनादिषु ॥ ८७—९४ ॥

शाम्यत्येवं न चेच्छूलं स्निग्धस्विन्नस्य मोक्षयेत् ॥
ततः सिरां दहेद्वापि मतिमान् कीर्तितं यथा ॥९५॥

एवमप्यशाम्यति शूले किं कुर्यादित्याह—शाम्यत्येवमित्यादि । सिराऽत्र उपनासिका अपाङ्ग्या लालाट्या वा । न केवलं सिरां मोक्षयेत् दहेद्वा कीर्तितं यथेति 'भ्रूललाटशङ्खप्रदेशेषु दहेत्'इत्यादि वाक्येन ॥ ९५ ॥

दृष्टेरतः प्रसादार्थमञ्जने शृणु मे शुभे ॥
मेषशृङ्गस्य पुष्पाणि शिरीषधवयोरपि ॥ ९६ ॥
सुमनायाश्च पुष्पाणि मुक्ता वैदूर्यमेव च ॥
अजाक्षीरेण संपिष्य ताम्रे सप्ताहमावपेत् ॥ ९७ ॥
प्रविधाय च तद्वर्तीर्योजयेच्चाञ्जने भिषक् ॥
स्रोतोजं विद्रुमं फेनं सागरस्य मनःशिलाम् ॥९८॥
मरिचानि च तद्वर्तीः कारयेच्चापि पूर्ववत् ॥
दृष्टिस्थैर्यार्थमेतत्तु विदध्यादञ्जने हितम् ॥ ९९ ॥

शिराव्यधेनाप्यवशिष्टदोषकलुषितायाः दृष्टेः प्रसादनार्थमञ्जने आह—दृष्टेरत इत्यादि । सुमना जाती । अर्पयेत् प्रतिक्षिपेत् स्रोतोजं सौवीराञ्जनं, विद्रुमं प्रवालम् । मेषशृङ्गस्येत्याद्येकं, स्रोतोजमिति द्वितीयम् ॥ ९६—९९ ॥

भूयो वक्ष्यामि मुख्यानि विस्तरेणाञ्जनानि च ॥
कल्पे नानाप्रकाराणि तान्यपीह प्रयोजयेत् ॥१००॥

भूय इत्यादि । कल्पे क्रियाकल्पे ॥ १०० ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायामुत्तरतन्त्रान्तर्गते शालाक्यतन्त्रे सप्तदशोऽध्यायः समाप्तः ।

अष्टादशोऽध्यायः ।

अथातः क्रियाकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

प्रागुक्ताध्यायेषु चिकित्सितान्यभिहितानि, तेषु सर्वत्र तर्पणादेः क्रियाया अभिहितत्वात् संक्षेपार्थमेकत्र तर्पणादिकल्पविषयः क्रियाकल्पः प्रतिपाद्यो भवतीत्याह—अथात इत्यादि । क्रियाणां तर्पणपुटपाकादीनां कल्पनं करणं क्रियाकल्पः, क्रियाकल्पविषयोऽपि प्राङ्निर्दिष्टः ॥ १ ॥ २ ॥

सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञस्तपोदृष्टिरुदारधीः ॥
वैश्वामित्रं शशासाथ शिष्यं काशिपतिर्मुनिः ॥ ३ ॥

अत्र तर्पणादि तत्पूर्वकर्मप्रधानकर्महीनयोगातियोगोत्तरकर्मभिः निर्दिष्टमित्याह—सर्वशास्त्रार्थेत्यादि । सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञादिगुणयुक्तः काशिपतिर्मुनिर्वैश्वामित्रं शिष्यं शशासेति पिण्डार्थः । तपसा दृष्टिर्दर्शनं विशेषज्ञानादयो यस्यासौ तपोदृष्टिः । उदारा महती धीर्यस्य स उदारधीः । विश्वामित्रस्यापत्यं वैश्वामित्रः सुश्रुत इत्यर्थः । शशास शिक्षितवानित्यर्थः । अथशब्दो मङ्गलार्थः । काशिपतिर्मुनिरिति राजर्षिर्धन्वन्तरिरित्यर्थः ॥ ३ ॥

तर्पणं पुटपाकश्च सेक आश्च्योतनाञ्जने ॥
तत्र तत्रोपदिष्टानि तेषां व्यासं निबोध मे ॥ ४ ॥

कास्ताः क्रिया यासां कल्पनमित्याह—तर्पणमित्यादि । यानि तर्पणपुटपाकादीनि तत्र तत्र वाताभिष्यन्दादौ उपदिष्टानि संक्षेपतः कथितानि तेषां विस्तरं मत्सकाशान्निबोध जानीहीति पिण्डार्थः । शिरोबस्तिः सर्वेन्द्रियतर्पणात् तर्पणोक्तेरेवोक्तो मन्तव्यः, पुटपाकसेकाश्च्योतनान्यपि स्नेहयुक्तानि तर्पणरूपत्वात् तर्पण एवान्तर्भवन्ति, यत् पुनरुपादानं पुटपाकादीनां तद्रूक्षाणां पुटपाकादीनां ग्रहणाय कृतमित्यर्थः ॥ ४ ॥

संशुद्धदेहशिरसो जीर्णान्नस्य शुभे दिने ॥
पूर्वाह्णे चापराह्णे वा कार्यमक्ष्णोस्तु तर्पणम् ॥ ५ ॥
वातातपरजोहीने वेश्मन्युत्तानशायिनः ॥
आधारौ माषचूर्णेन क्लिन्नेन परिमण्डलौ ॥ ६ ॥
समौ दृढावसंबाधौ कर्तव्यौ नेत्रकोशयोः ॥
पूरयेद्घृतमण्डस्य विलीनस्य सुखोदकैः ॥ ७ ॥
आपक्ष्माग्रात्ततः स्थाप्यं पञ्च तद्वाक्शतानि तु ॥
स्वस्थे कफे षट्, पित्तेऽष्टौ, दश वाते तदुत्तमम् ॥ ८ ॥
रोगस्थानविशेषेण केचित्कालं प्रचक्षते ॥
यथाक्रमोपदिष्टेषु त्रीण्येकं पञ्च सप्त च ॥ ९ ॥
दश दृष्ट्यामथाष्टौ च वाक्शतानि विभावयेत् ।
ततश्चापाङ्गतः स्नेहं स्रावयित्वाक्षि शोधयेत् ॥ १० ॥
स्विन्नेन यवपिष्टेन स्नेहवीर्येरितं ततः ॥
यथास्वं धूमपानेन कफमस्य विशोधयेत् ॥ ११ ॥

तर्पणं कथं कार्यमित्याह—संशुद्धेत्यादि । संशुद्धदेहशिरस इति शिरामोक्षणविरेचननिरूहशिरोविरेचनैः सम्यक् शुद्धकायमस्तकस्येत्यर्थः । वेश्मनि गृहे । आधारौ पाल्यावित्यर्थः । क्लिन्नेन पानीयालोडितेन । परिमण्डलौ वर्तुलौ, द्वावपि नेत्रकोशौ परिवार्य स्थितावित्यर्थः । एतेन तिर्यक्पूरणे घृतस्य मात्रोक्ता । समौ अनिम्नोन्नतौ, दृढौ अच्छिद्रौ, असंबाधौ असङ्कटौ, नेत्रकोशयोरित्यत्र 'परितः' इति शेषः । घृतमण्डो घृतस्योपर्यच्छो भागः । सुखोदकैरुष्णोदकैः । आपक्ष्माग्रादित्यत्र पूरयेदिति संबन्धनीयम् । आपक्ष्माग्राद्वर्त्मलोमपर्यन्तमित्यर्थः । एतेनोर्ध्वं पूरणे घृतस्य मात्रोक्ता भवति । तर्पणं कियत्कालं स्थाप्यमिति दर्शयन्नाह—तत इत्यादि । तच्च प्रमाणमुत्तमं, दोषबलापेक्षया पुनर्ह्रासोऽपि कर्तव्यः । इदानीं स्वमतं प्रदर्श्य परमतमपि दर्शयन्नाह—रोगेत्यादि । रोगस्थानविशेषेणेति सन्धिवर्त्मशुक्लादिभेदेनेत्यर्थः । कथं रोगस्थानविशेषेण कालः प्रचक्षते ? इत्याह—यथाक्रमोपदिष्टेष्वित्यादि । यथाक्रमकथितेषु सन्ध्यादिरोगस्थानेष्वित्यर्थः । तत्र त्रीणि वाक्शतानि सन्धौ, वर्त्मनि एकं, शुक्ले पञ्च, कृष्णे सप्त, सर्वत्र दश, दृष्टावपि दश, अष्टौ वा । तत इत्यादि । अपाङ्गतोऽपाङ्गात् भ्रूपुच्छान्तप्रदेशादित्यर्थः । स्नेहं स्रावयित्वा शलाकाकृतद्वारेण । स्नेहवीर्येरितमित्यादि । स्नेहवीर्येरितं स्नेहशक्त्या प्रेरितम् । ततः स्नेहापनयनानन्तरम् । यथास्वं धूमपानेनेति कफप्रत्यनीकेन शिरोविरेचनधूमपानेनेत्यर्थः ॥ ५—११ ॥

एकाहं वा त्र्यहं वापि पञ्चाहं चेष्यते परम् ॥

कति दिनानि तर्पणप्रयोगस्तदाह—एकाहमित्यादि । एकाहं वाते, त्र्यहं पित्ते, पञ्चाहं कफे इति गयी; एकाहं न्यूनदोषे, त्र्यहं मध्यदोषे, पञ्चाहमधिकदोषे इति जेज्जटाचार्यः । परमित्युत्कृष्टप्रमाणं यथा स्यात्; एतेनातः परं तर्पणं न योज्यम् । तच्च तर्पणं विदेहानुमतेन निरन्तरं दिनान्तरं द्व्यन्तरं त्र्यन्तरं वा योज्यम् । तथा च विदेहः,—"स्वस्थवृत्ते विधातव्यं द्व्यन्तरं तर्पणं भवेत् । अहन्यहनि वातोत्थे, रक्तपित्ते दिनान्तरम् । तर्पणं सन्निपातोत्थे द्व्यन्तरं, त्र्यन्तरं कफे"—इति ॥—

तर्पणे तृप्तिलिङ्गानि नेत्रस्येमानि लक्षयेत् ॥ १२ ॥
सुखस्वप्नावबोधत्वं वैशद्यं वर्णपाटवम् ॥
निर्वृतिर्व्याधिविध्वंसः क्रियालाघवमेव च ॥ १३ ॥

तर्पणे इत्यादि । वैशद्यं मलाभावः, वर्णपाटवं श्वेतस्यादेर्वर्णस्य यथार्थग्रहणं; अन्ये तु नेत्रगतस्यैव शुक्लकृष्णादेर्वर्णस्य वैमल्यमाहुः । निर्वृतिस्तात्कालिकं सुखमुत्पन्नम् । क्रियालाघवमिति क्रियाणां निमेषोन्मेषादीनां शीघ्रता; अन्ये तु क्रिया निमेषोन्मेषणादिकाः, लाघवं नेत्रयोरेव लघुत्वमाहुः ॥ १२ ॥ १३ ॥

गुर्वाविलमतिस्निग्धमश्रुकण्डूपदेहवत् ॥
ज्ञेयं दोषसमुत्क्लिष्टं नेत्रमत्यर्थतर्पितम् ॥ १४ ॥

अतितर्पितस्य नेत्रस्य लक्षणमाह—गुर्वाविलमित्यादि । आविलं आकुलं, दोषसमुत्क्लिष्टं दोषव्याप्तम् ॥ १४ ॥

रूक्षमाविलमस्राढ्यमसहं रूपदर्शने ॥
व्याधिवृद्धिश्च तज्ज्ञेयं हीनतर्पितमक्षि च ॥ १५ ॥

हीनतर्पितस्य नयनस्य लक्षणमाह—रूक्षमित्यादि । अस्राढ्यं अस्रबहुलम् ॥ १५ ॥

अनयोर्दोषबाहुल्यात् प्रयतेत चिकित्सते ॥
धूमनस्याञ्जनैः सेकै रूक्षैः स्निग्धैश्च योगवित् ॥१६॥

इदानीं हीनातितृप्तयोश्चिकित्सामुद्दिशन्नाह—अनयोरित्यादि। एतैर्धूमनस्याञ्जनसेकै रूक्षैः पित्तश्लेष्मभूयिष्ठे, वातभूयिष्ठे तु स्निग्धैरिति । योगवित् शास्त्रविद्वैद्यः ॥ १६ ॥

ताम्यत्यतिविशुष्कं च यद्रूक्षं चातिदारुणम् ॥
शीर्णपक्ष्माविलं जिह्मं रोगक्लिष्टं च यद्भृशम् ॥ १७॥
तदक्षि तर्पणादेव लभेतोर्जामसंशयम् ॥

तर्पणविषयं निर्दिशन्नाह—ताम्यतीत्यादि । ताम्यति अन्धकारमिव पश्यति । अतिविशुष्कं अश्रुरहितं, रूक्षमस्निग्धच्छवि, दारुणं कठिनं, वर्त्म जिह्मं रूपक्रियासु जडम् । ऊर्जा बलम् ॥ १७ ॥—

दुर्दिनात्युष्णशीतेषु चिन्तायां संभ्रमेषु च ॥ १८ ॥
अशान्तोपद्रवे चाक्षिण तर्पणं न प्रशस्यते ॥

तर्पणाविषयमाह—दुर्दिनेत्यादि । अशान्तोपद्रवे चेति अशान्ता अस्वल्पीभूता उदीर्णवेदनादय उपद्रवा यत्र तस्मिन् ॥ १८ ॥—

पुटपाकस्तथैतेषु, नस्यं येषु च गर्हितम् ॥ १९ ॥
तर्पणार्हा न ये प्रोक्ताः स्नेहपानाक्षमाश्च ये ॥

इदानीं पुटपाकस्य विषयाविषयमाह—पुटपाक इत्यादि । पुटपाकस्तथैतेष्विति एतेषु पूर्वोक्तेषु तर्पणार्हेषु पुटपाकस्तथार्हतीत्यर्थः । अयं पुटपाकस्य विषयः, अविषयस्तु नस्यं येषु गर्हितमित्यादिकः । नस्यं येषु गर्हितं तेषु पुटपाकोऽपि गर्हितः । तर्पणार्हा न ये प्रोक्ता इति ये चिन्ताभ्रमगृहीतादयः तर्पणं नार्हन्ति ते पुटपाकमपि नार्हन्ति । स्नेहपानाक्षमाश्च ये दुर्बलारोचकिप्रभृतयः स्नेहपानं न क्षमन्ते ते पुटपाकमपि न क्षमन्ते इत्यर्थः ॥ १९ ॥—

ततः प्रशान्तदोषेषु पुटपाकक्षमेषु च ॥ २० ॥
पुटपाकः प्रयोक्तव्यो नेत्रेषु भिषजा भवेत् ॥
स्नेहनो लेखनीयश्च रोपणीयश्च स त्रिधा ॥ २१ ॥

इदानीं पुटपाकस्यावस्थिकं कालमुद्दिशन्नाह—तत इत्यादि । एवंभूतेषु नेत्रेषु भिषजा पुटपाकः प्रयोक्तव्यो भवेदिति पिण्डार्थः । प्रशान्तदोषेष्विति प्रशब्दोऽयमादिकर्मणि, तेन प्रथमकर्मशान्तावस्थदोषेष्वित्यर्थः । पुटपाकक्षमेषु चेति तर्पणस्नेहपानार्हेष्वित्यर्थः । तर्पणाद्यनर्हाणि पुनः पुटपाकं न क्षमन्ते । स्नेहन इत्यादि ॥ २० ॥ २१ ॥

हितः स्निग्धोऽतिरूक्षस्य स्निग्धस्यापि च लेखनः ॥
दृष्टेर्बलार्थमितरः पित्तासृग्व्रणवातनुत् ॥ २२ ॥

तेषां त्रिविधानामपि विषयमाह—हित इत्यादि । इतर इति रोपणीयः पुटपाक इत्यर्थः । 'हितः स्निग्धोऽतिरूक्षस्य' इत्यत्र 'त्रिविधः स हितो रूक्ष' इति केचित् पठन्ति । 'पित्तासृग्व्रणवातनुत्' इत्यत्र 'पित्तासृग्व्रणनाशन' इति पठन्ति ॥ २२ ॥

स्नेहमांसवसामज्जमेदःस्वाद्वौषधैः कृतः ॥
स्नेहनः पुटपाकस्तु धार्यो द्वे वाक्शते तु सः ॥२३॥

स्नेहनपुटपाकमाह—स्नेहेत्यादि । स्नेहमांसमिति स्नेहप्रधानं मांसमानूपमित्यर्थः । 'सर्पिर्मांस' इति केचित् पठन्ति । स्वाद्वौषधैः काकोल्यादिभिः, कृतः संस्कृतः ॥ २३ ॥

जाङ्गलानां यकृन्मांसैर्लेखनद्रव्यसंभृतैः ॥
कृष्णलोहरजस्ताम्रशङ्खविद्रुमसिन्धुजैः ॥ २४ ॥
समुद्रफेनकासीसस्रोतोजदधिमस्तुभिः ॥
लेखनो वाक्शतं तस्य परं धारणमुच्यते ॥ २५ ॥

लेखनपुटपाकमाह—जाङ्गलानामित्यादि । जाङ्गला एणादयः । यकृत् कालखण्डानि, मांसानि च कालखण्डासन्नान्येव । विद्रुमः प्रवालः, सिन्धुजं सैन्धवं, स्रोतोजं सौवीराञ्जनम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

स्तन्यजाङ्गलमध्वाज्यतिक्तद्रव्यविपाचितः ॥
लेखनात्त्रिगुणं धार्यः पुटपाकस्तु रोपणः ॥ २६ ॥

रोपणपुटपाकमाह—स्तन्यजाङ्गलेत्यादि । स्तन्यं स्त्रीस्तन्यं, जाङ्गलेत्यत्र मांसमिति शेषः । 'मध्वाज्यं' इत्यत्र 'मेध्याज्यं' इति केचित् पठन्ति । मेध्याज्यं गव्यं घृतमिति व्याख्यानयन्ति॥२६॥

वितरेत्तर्पणोक्तं तु धूमं हित्वा तु रोपणम् ॥
स्नेहस्वेदौ द्वयोः कार्यौ कार्यौ नैव च रोपणे ॥ २७॥

इदानीं स्नेहनलेखनयोः पूर्वकर्माह—वितरेदित्यादि । रोपणं पुटपाकं परित्यज्य तर्पणोक्तं धूमं द्वयोर्वितरेत् कुर्यात्, तथा स्नेहस्वेदौ द्वयोरेव कार्याविति पिण्डार्थः ॥ २७ ॥

एकाहं वा द्व्यहं वापि त्र्यहं वाप्यवचारणम् ॥

एकाहमित्यादि । एकाहं श्लैष्मिके नेत्ररोगे पुटपाकस्यावचारणं, द्व्यहं पैत्तिके, त्र्यहं वातिके । अन्ये तु एकाहं लेखनीयस्यावचारणं, द्व्यहं स्नेहनस्य, त्र्यहं रोपणीयस्येति ॥—

यन्त्रणा तु क्रियाकालाद्द्विगुणं कालमिष्यते ॥ २८ ॥

तर्पणपुटपाकयोरेकत्र परिहार्यकालमुद्दिशन्नाह—यन्त्रणं तु क्रियाकालाद्द्विगुणमित्यादि । क्रियाकालात् स्नेहपानादेरारभ्य यः कालस्तस्मात् द्विगुणः कालः, न पुनस्तर्पणकालात्, तस्याल्पत्वात् ॥ २८ ॥

तेजांस्यनिलमाकाशमादर्शं भास्वराणि च ॥
नेक्षेत तर्पिते नेत्रे पुटपाककृते तथा ॥ २९ ॥

परिहार्याण्याह—तेजांस्यनिलमित्यादि । तेजांसि दीपज्वालाप्रभृतीनि, अनिलं संमुखवायुं, भास्वराणि आदित्यादीनि ॥ २९ ॥

मिथ्योपचारादनयोर्यो व्याधिरुपजायते ॥
अञ्जनाश्च्योतनस्वेदैर्यथास्वं तमुपाचरेत् ॥ ३० ॥

अधुना तयोर्व्यापच्चिकित्साबीजमुद्दिशन्नाह—मिथ्योपचारादित्यादि । अनयोस्तर्पणपुटपाकयोः ॥ ३० ॥

प्रसन्नवर्णं विशदं वातातपसहं लघु ॥
सुखस्वप्नावबोध्यक्षि पुटपाकगुणान्वितम् ॥ ३१ ॥

पुटपाकस्य सम्यग्योगमाह—प्रसन्नवर्णमित्यादि ॥ ३१ ॥

अतियोगाद्रुजः शोफः पिडकास्तिमिरोद्गमः ॥

पुटपाकस्यातियोगमाह—अतियोगाद्रुज इत्यादि ॥—

पाकोऽश्रु हर्षणं चापि हीने दोषोद्गमस्तथा ॥ ३२ ॥

पुटपाकस्य हीनयोगमाह—पाक इत्यादि । हर्षो वेदनाविशेषोऽन्तःशीतकरः ॥ ३२ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि पुटपाकप्रसाधनम् ॥
द्वौ बिल्वमात्रौ श्लक्ष्णस्य पिण्डौ मांसस्य पेषितौ ३३
द्रव्याणां बिल्वमात्रं तु द्रवाणां कुडवो मतः ॥
तदैकध्यं समालोड्य पत्रैः सुपरिवेष्टितम् ॥ ३४ ॥
काश्मरीकुमुदैरण्डपद्मिनीकदलीभवैः ॥
मृदावलिप्तमङ्गारैः खादिरैरनुकूलयेत् ॥ ३५ ॥
कतकाश्मन्तकैरण्डपाटलावृषबादरैः ॥
सक्षीरद्रुमकाष्ठैर्वा गोमयैर्वापि युक्तितः ॥ ३६ ॥
स्विन्नमुद्धृत्य निष्पीड्य रसमादाय तं नृणाम् ॥
तर्पणोक्तेन विधिना यथावदवचारयेत् ॥ ३७ ॥
कनीनके निषेच्यः स्यान्नित्यमुत्तानशायिनः ॥
रक्ते पित्ते च तौ शीतौ कोष्णौ वातकफापहौ॥३८॥
अत्युष्णतीक्ष्णौ सततं दाहपाककरौ स्मृतौ ॥

अत ऊर्ध्वमित्यादि । श्लक्ष्णस्य मांसस्य द्वौ पिण्डौ बिल्वमात्रौ प्रत्येकं बिल्वफलप्रमाणौ कार्यावित्यर्थः । द्रव्याणां बिल्वमात्रमिति स्नेहनलेखनरोपणेषु पुटपाकेषु यथाक्रमं मधुरौषधलेखनद्रव्यतिक्तद्रव्याणां पलप्रमाणमित्यर्थः । द्रवाणां कुडव इति अष्टौ पलानि; केचित् चत्वारि पलानि, कस्मात्? कुडवादूर्ध्वं द्विगुणा परिभाषा । तत्र स्नेहनपुटपाकस्य पेषणालोडनार्थं मांसरसमधुरौषधकषायक्षीराणि, लेखनस्य मधुमस्तुत्रिफलोदकानि, रोपणस्य तिक्तकषाय इति । अनुकूलयेत् विपचेत् । क्षीरद्रुमा वटादयः । युक्तित इति पदं अवकूलयेदित्यत्र संबध्यते । युक्तिस्तु 'पुटपाकस्य पाकोऽयं बहिरारक्तवर्णता' इति । इदानीं तर्पणपुटपाकयोर्दोषोपयोगिधर्मान्तरं निर्दिशन्नाह—रक्ते इत्यादि ॥ ३३—३८ ॥—

आप्लुतौ शीतलौ चाश्रुस्तम्भकण्ड्वघर्षकारकौ ॥ ३९ ॥
अतिमात्रौ कषायत्वसङ्कोचस्फुरणावहौ ॥
हीनप्रमाणौ दोषाणामुत्क्लेशजननौ भृशम् ॥ ४० ॥

तर्पणपुटपाकयोर्विरुद्धगुणमात्रयोर्व्यापदो निर्दिशन्नाह—आप्लुतावित्यादि । आप्लुतौ मन्दकृतौ ॥ ३९—४० ॥

युक्तौ कृतौ दाहशोफरुग्घर्षस्रावनाशनौ ॥
कण्डूपदेहदूषीकारक्तराजिविनाशनौ ॥ ४१ ॥
तस्मात् परिहरन् दोषान् विदध्यात्तौ सुखावहौ ॥

युक्तौ कृतावित्यादि । दूषिका नेत्रमलः, दोषानत्युष्णतीक्ष्णादिकान् ॥ ४१ ॥—

व्यापदश्च यथादोषं नस्यधूमाञ्जनैर्जयेत् ॥ ४२ ॥

इदानीं व्यापच्चिकित्सामाह—व्यापदश्च यथादोषमित्यादि । व्यापदो दाहपाकादिकाः, यथादोषं दोषानतिक्रमेण ॥ ४२ ॥

आद्यन्तयोश्चाप्यनयोः स्वेद उष्णाम्बुचैलिकः ॥
तथा हितोऽवसाने च धूमः श्लेष्मसमुच्छ्रितौ ॥४३॥

इदानीं तर्पणपुटपाकयोः पूर्वकर्म पश्चात्कर्म चाह—आद्यन्तयोश्चाप्यनयोरित्यादि । अनयोः तर्पणपुटपाकयोः । स्वेद उष्णाम्बुचैलिक इति उष्णाम्बुसिक्तेन कर्पटेन स्वेद इत्यर्थः । 'तथा हितोऽवसाने च धूमः श्लेष्मसमुत्थितौ' इति केचित् पठन्ति ॥ ४३ ॥

यथादोषोपयुक्तं तु नातिप्रबलमोजसा ॥
रोगमाश्च्योतनं हन्ति सेकस्तु बलवत्तरम् ॥ ४४ ॥

इदानीमाश्च्योतनसेकावाह—यथादोषोपयुक्तमित्यादि । यथादोषोपयुक्तमिति वातादिनेत्ररोगे वातादिहरद्रव्यसिद्धं आश्च्योतनमित्यर्थः । नातिप्रबलं नात्युत्कटं रोगं, ओजसा शक्त्या, सेकस्तु बलवत्तरमिति यथादोषोपयुक्तः परिषेकः पुनर्बलवत्तरमिति प्रबलं रोगं हन्ति । तौ चाश्च्योतनसेकौ चतुर्थेऽहन्यागतरोगलक्षणे प्रयोक्तव्यौ । तथा च विदेहः,—"प्रागेवाक्ष्यामये कार्यं त्रिरात्रं लघुभोजनम् । उपवासस्त्र्यहं वा स्यात् नक्तं वाप्यशनं त्र्यहम् ॥ ततश्चतुर्थे दिवसे व्याधिं संजातलक्षणम् । समीक्ष्याश्च्योतनैः सेकैर्यथास्वमुपपादयेत्"—इति ॥४४॥

तौ त्रिधैवोपयुज्येते रोगेषु पुटपाकवत् ॥

तावित्यादि । तौ आश्च्योतनसेकौ । त्रिधैवेति स्नेहनलेखनरोपणभेदेन पुटपाकवत् त्रिप्रकारावित्यर्थः । तयोश्च पेषणालोडनार्थं द्रवाणि पुटपाकोक्तान्येव । तयोरेव सम्यक्योगो हीनयोगो मिथ्यायोगश्च पुटपाकवत् । आश्च्योतनस्य धारणकालः पुटपाकवत् । परिषेकस्य पुनरिहैवाग्रे धारणकालं कथयिष्यामः । केचिदाश्च्योतनसेकयोः पुटपाकात् द्विगुणं कालं मन्यन्ते । तन्न, 'सेकस्य द्विगुणः कालः पुटपाकात् परो मत' इत्यप्रोक्तेन सह विरोधापत्तेः ॥—

लेखने सप्त चाष्टौ वा बिन्दवः स्नैहिके दश ॥४५॥

आश्च्योतने प्रयोक्तव्या द्वादशैव तु रोपणे ॥

लेखनादीनामाश्च्योतनानां बिन्दुसंख्यामाह—लेखने सप्ताष्टौ वेत्यादि। लेखने लेखनाश्च्योतने सप्ताष्टौ वा बिन्दवः ॥ ४५ ॥—

सेकस्य द्विगुणः कालः पुटपाकात् परो मतः ॥४६॥

इदानीं परिषेकस्य धारणकालमाह—सेकस्येत्यादि। तत्र लेखनपरिषेकस्य वाक्शतद्वयं धारणकालः, स्नेहनस्य वाक्शतचतुष्टयं धारणकालः, रोपणस्य षड्वाक्शतानि ॥ ४६ ॥

अथवा कार्यनिर्वृत्तेरुपयोगो यथाक्रमम् ॥

पक्षान्तरमाह—अथवेत्यादि। कार्यनिर्वृत्तिर्व्याधेरुपशमः प्रकृतिवर्णोपगतिः क्रियापाटवं वेदनोपशमश्च कार्यं, तस्य निष्पत्तिः कार्यनिर्वृत्तिः। यथाक्रमं शनैः शनैरित्यर्थः। अयं कार्यनिर्वृत्तिलक्षणो धारणकाल आश्च्योतनसेकयोः। अन्ये तु सर्वेषां तर्पणादीनामयं धारणकाल इति वदन्ति। अपरे तु पुटपाकसेकयोरयं कालः; तत्र च पुटपाकसेकयोर्द्रव्यभेदतो भेदः ॥—

पूर्वापराह्णे मध्याह्ने रुजाकालेषु चोभयोः ॥ ४७ ॥

इदानीं आश्च्योतनसेकयोर्यथादोषं प्रयोगकालमाह—पूर्वापराह्ण इत्यादि। कफजे व्याधौ पूर्वाह्णे लेखनावाश्च्योतनसेकौ प्रयोज्यौ, वातजेऽपराह्णे स्नेहनौ, रक्तपित्तजे मध्याह्ने रोपणौ। रुजाकालेषु चेत्यावस्थिकः कालः, ते न यदैव रुगुत्पद्यते तदैव सेकाश्च्योतनौ प्रयोज्यौ। उभयोः आश्च्योतनसेकयोः। केचित् परिषेकस्यैवायं प्रयोगकाल इति कथयन्ति ॥ ४७ ॥

योगायोगान् स्नेहसेके तर्पणोक्तान् प्रचक्षते ॥

इदानीं परिषेकस्य द्रव्यविशेषकृतस्य संक्षेपार्थं योगायोगलक्षणमाह—योगायोगानित्यादि। योगः सम्यग्योगः, अयोगः सम्यग्योगाभावः। तेनायोगशब्देन हीनमिथ्यातियोगाः प्राप्यन्ते, अतः पृथङ्नोक्ताः। अन्ये तु, अयोग इत्यत्र नशब्देनैव हीनयोगमिथ्यायोगावाक्षिप्तौ, अतियोगस्य तु मात्राकालाभ्यामेव पर्युदासः कृत इति। स्नैहिके केवलघृतपरिषेके। तर्पणोक्तान् सुखस्वप्नावबोधित्वमित्यादीन्। इदं योगायोगलक्षणं केवलं स्नेहपरिषेकस्यैव बोद्धव्यं, क्षीरेक्षुरसादिकृतस्नेहनीयाख्यपरिषेकस्य योगायोगलक्षणं पुटपाकवत् कथितम् ॥—

रोगान् शिरसि संभूतान् हत्वातिप्रबलान् गुणान् ४८
करोति शिरसो बस्तिरुक्ता ये मूर्धतैलिकाः ॥

शिरोबस्तिमाह—रोगानित्यादि। अतिप्रबलान् शिरसि संभूतान् रोगान् शिरोऽभितापादीन् हत्वा शिरोबस्तिर्ये मूर्धतैलिका गुणा उक्तास्तान् करोतीति संबन्धः। शिरोऽत्र ग्रीवापर्यन्तं ग्राह्यं, न तु षडङ्गुलोत्सेधम्। मूर्धतैलिका गुणाः शिरोगतांस्तथा रोगानित्यादयः शिरसः प्रतिपूरणपर्यन्ता अनागताबाधप्रतिषेधोक्ताः ॥ ४८ ॥—

शुद्धदेहस्य सायाह्ने यथाव्याध्यशितस्य तु ॥ ४९ ॥
ऋज्वासीनस्य बध्नीयाद्बस्तिकोशं ततो दृढम् ॥
यथाव्याधिशृतस्नेहपूर्णं संयम्य धारयेत् ॥ ५० ॥
तर्पणोक्तं दशगुणं यथादोषं विधानवित् ॥

शुद्धदेहस्य वमनादिभिर्निर्मलशरीरस्य; अथवा शुद्धदेहस्य नस्यादिभिर्विशुद्धमस्तकस्य, देहावयवेऽपि देहोपचारात्; अथवा शिरःशुद्धावपि देहस्य शुद्धिरिति। सायाह्ने दिनावसाने। यथाव्याध्यशितस्येति व्याधिप्रत्यनीकं भुक्तवत इत्यर्थः। ऋज्वित्यादि। ऋजु यथा स्यादेवं बस्तिकोशं बध्नीयात्, 'केशान्त' इति शेषः। अथवा ऋज्विति आसीनस्य विशेषणम्। बस्तिकोशमित्युक्तेनैव पट्टचेलिकामाषचूर्णादिकमाक्षिप्तम्। यथाव्याधिशृतस्नेहपूर्णं यथाव्याधिदोषदूष्यहितद्रव्यसिद्धस्नेहपूर्णम्। संयम्य धारयेत् यावत् केशभूमेरुपरि एकमङ्गुलं बद्धा धारयेत्। कियत्कालं शिरोबस्तिं धारयेदित्याह—तर्पणोक्तमित्यादि। तर्पणोक्तमक्षितर्पणकथितकालं दशगुणं शिरोबस्तिरवचार्यः। यथादोषमिति तत्र षण्मात्रासहस्राणि श्लेष्मणि, अष्टौ सहस्राणि पित्ते, दशसहस्राणि वाते इति, अपरं च वातरोगचिकित्सिते शिरोगतवातप्रस्तावे व्याख्यातम्। केचिदमुं पाठमन्यथा पठन्ति, स चाभावान्न लिखितः ॥ ४९ ॥ ५० ॥—

व्यक्तरूपेषु दोषेषु शुद्धकायस्य केवले ॥ ५१ ॥
नेत्र एव स्थिते दोषे प्राप्तमञ्जनमाचरेत् ॥
लेखनं रोपणं चापि प्रसादनमथापि वा ॥ ५२ ॥

इदानीमञ्जनस्यावस्थिकं कालमुद्दिशन्नाह—व्यक्तरूपेष्वित्यादि। व्यक्तरूपेषु सामतापगमेन व्यक्तात्मरूपप्राप्तेषु। शुद्धकायस्य सिराव्यधविरेचनैर्हृतमलदेहस्य। केवलेऽन्यदोषासंसृष्टे। नेत्रे एव स्थिते अक्षिगोलकस्थमात्रस्थिते न पुनः पक्ष्माद्याश्रिते। प्राप्तं युक्तम्। केचित् दोषेष्वित्यत्र रोगेष्विति पठन्ति। रोगशब्दो दोषेष्वपि वर्तते इति व्याख्यानयन्ति। इदानीमञ्जनभेदं निर्दिशन्नाह—लेखनमित्यादि ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

तत्र पञ्च रसान् व्यस्तानाद्यैकरसवर्जितान् ॥
पञ्चधा लेखनं युञ्ज्याद्यथादोषमतन्द्रितः ॥ ५३ ॥

लेखनमाह—तत्रेत्यादि। पञ्चरसान् पञ्चरसद्रव्याणीत्यर्थः। आद्यैकरसवर्जितान् मधुररसवर्जितान्। पञ्चधेति वातपित्तश्लेष्मरक्तसन्निपातभेदेन। यथादोषं दोषानतिक्रमेण। तत्र वाते अम्ललवणे, पित्ते तिक्तकषायौ, श्लेष्मणि कटुतिक्तकषायाः, रक्ते पित्तवत्, सन्निपाते रसद्वयं त्रयं वा। सन्निपातेनैव संसर्गोऽवरुद्धः, अतोऽत्र पृथङ्नोक्तः ॥ ५३ ॥

नेत्रवर्त्मशिराकोशस्रोतःशृङ्गाटकाश्रितम् ॥
मुखनासाक्षिभिर्दोषमोजसा स्रावयेत्तु तत् ॥ ५४ ॥

लेखनं दोषस्रावणान्नयनस्य रिक्तीकरणं; लेखनं यथा

दोषस्य स्रावणं कुरुते तथा दर्शयन्नाह—नेत्रेत्यादि । नेत्रवर्त्मनोर्याः सिरा यश्च कोशो यानि च स्रोतांसि तत्र स्थितं दोषं, तथा शृङ्गाटकमर्माश्रितं च दोषं तल्लेखनाञ्जनं मुखादिभिः ओजसा प्रभावेण स्रावयेदिति पिण्डार्थः ॥ ५४ ॥

कषायतिक्तकं चापि सस्नेहं रोपणं मतम् ॥
तत्स्नेहशैत्याद्वर्ण्यं स्याद् दृष्टेश्च बलवर्धनम् ॥ ५५ ॥

रोपणमाह—कषायेत्यादि । सस्नेहमीषद्घृतयुक्तम् ॥ ५५ ॥

मधुरं स्नेहसंपन्नमञ्जनं तु प्रसादनम् ॥
दृष्टिदोषप्रसादार्थं स्नेहनार्थं च तद्धितम् ॥ ५६ ॥

प्रसादनमाह—मधुरमित्यादि । दृष्टिदोषप्रसादार्थं दृष्टिस्थदोषप्रसादार्थमित्यर्थः ॥ ५६ ॥

यथादोषं प्रयोज्यानि तानि दोषविशारदैः ॥
अञ्जनानि यथोक्तानि प्राह्णसायाह्नरात्रिषु ॥ ५७ ॥

यथेत्यादि । तानि यथोक्तानि लेखनादीन्यञ्जनानि रोगविशारदैर्वैद्यैर्यथादोषं प्राह्णसायाह्नरात्रिषु प्रयोज्यानीति पिण्डार्थः । तत्र पूर्वाह्णे श्लेष्मरोगे लेखनाञ्जनं, सायाह्ने वातजे, रात्रौ पित्तजे । अन्ये तु आदौ शोधनाञ्जनं, ततो रोपणम् । अन्ये तु प्रसादनिमित्तमिति वदन्ति । अपरमपि ऋतुभेदादर्थान्तरमस्ति, तच्च विस्तरभयान्न लिखितम् ॥ ५७ ॥

गुटिकारसचूर्णानि त्रिविधान्यञ्जनानि तु ॥
यथापूर्वं बलं तेषां श्रेष्ठमाहुर्मनीषिणः ॥ ५८ ॥

इदानीमप्येकैकमञ्जनं गुटिकादिभेदात् त्रिप्रकारमिति दर्शयन्नाह—गुटिकारसेत्यादि । रसोऽत्र घनरसो रसक्रियेत्यर्थः । यथापूर्वं बलं तेषामिति एतेनैतदुक्तं भवति—महाबलानां रोगाणां गुटिकाञ्जनं, मध्यानां रसक्रियाञ्जनं, हीनानां चूर्णाञ्जनम् ॥ ५८ ॥

हरेणुमात्रा वर्तिः स्याल्लेखनस्य प्रमाणतः ॥
प्रसादनस्य चाध्यर्धा द्विगुणा रोपणस्य च ॥ ५९ ॥

इदानीं प्रमाणत आह—हरेणुमात्रा वर्तिरित्यादि । हरेणुर्वर्तुलकलायः, अध्यर्धा सार्धकलायप्रमाणा इत्यर्थः, द्विगुणा द्विकलायप्रमाणा इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

रसाञ्जनस्य मात्रा तु यथावर्तिमिता मता ॥
द्वित्रिचतुःशलाकाश्च चूर्णस्याप्यनुपूर्वशः ॥ ६० ॥

गुटिकाञ्जनप्रमाणमभिधाय रसक्रियाञ्जनप्रमाणमाह—रसाञ्जनस्येत्यादि । रसाञ्जनस्य रसक्रियाञ्जनस्य, रसाञ्जनद्रव्यस्य इत्येके । तन्मते रसक्रियाञ्जनप्रमाणमन्यत्रान्वेषणीयम् । यथा वर्तिमिता मता इति यथास्ववर्तिप्रमाणमात्रेत्यर्थः । तत्र लेखनरसक्रियाञ्जनस्य लेखनवर्तिवत् प्रमाणं, रोपणस्य रोपणवर्तिवत्, प्रसादनस्य प्रसादनवर्तिवत् । चूर्णाञ्जनप्रमाणमाह—द्वित्रिचतुरित्यादि । अनुपूर्वशो लेखनादीनामञ्जनानामानुपूर्वेणेत्यर्थः । तत्र शलाकाद्वयं लेखनचूर्णस्य, तिस्रो रोपणस्य, चतस्रः प्रसादनस्य ॥ ६० ॥

तेषां तुल्यगुणान्येव विदध्याद्भाजनान्यपि ॥
सौवर्णं राजतं शार्ङ्गं ताम्रं वैदूर्यकांस्यजम् ॥ ६१ ॥
आयसानि च योज्यानि शलाकाश्च यथाक्रमम् ॥

इदानीं अञ्जनानि किंगुणके किंमये पात्रे स्थापयितव्यानि, तथा किं गुणकानि किंमयशलाकानीत्याह—तेषामित्यादि । तुल्यगुणानीति सौवर्णे मधुरं, राजते अम्लं, शार्ङ्गे मेषशृङ्गमये लवणं, ताम्रे लोहमये वा कषायं, वैदूर्ये कटुकं, कांस्ये तिक्तं, शीताञ्जनं तुलादिमये, एवं समानगुणानि भाजनानि विदध्यात् कुर्यात् । शलाकाश्चैषां भाजनद्रव्यगुणेन यथाक्रममेव व्याख्याताः ॥ ६१ ॥—

वक्त्रयोर्मुकुलाकारा कलायपरिमण्डला ॥ ६२ ॥
अष्टाङ्गुला तनुर्मध्ये सुकृता साधुनिग्रहा ॥
औदुम्बर्यश्मजातापि शारीरी वा हिता भवेत्॥६३॥

तासां शलाकानामाकारमुद्दिशन्नाह—वक्त्रयोर्मुकुलाकारेत्यादि । मुकुलाकारा मल्लिकादिमुकुलस्येव निर्गच्छता यद्वन्मुखं तदाकारा; कलायपरिमण्डलत्वेन तीक्ष्णाग्रत्वनिषेधः; सुकृता कर्कशादिदोषरहिता; साधुनिग्रहा सुखग्रहेत्यर्थः । इदानीं ताम्रादिजानां शलाकानां हितत्वं प्रतिपादयन्नाह—औदुम्बरीत्यादि । औडुम्बरी ताम्रमयी, अश्मजा वैदूर्यादिपाषाणजा, शारीरी शृङ्गादिजा, अपिशब्दात् सुवर्णादिजापि हिता इत्यर्थः । तथाच तन्त्रान्तरे,—"आयसी रोपणे ताम्रा लेख्ये हैमी प्रसादने । शेषा अपि यथादोषं प्रयोज्या रसकोविदैः"—इति । केचित् शारीरीशब्देन अङ्गुलिमाचक्षते, तन्नेच्छति गयी ॥६२॥६३॥

वामेनाक्षि विनिर्भुज्य हस्तेन सुसमाहितः ॥
शलाकया दक्षिणेन क्षिपेत् कानीनमञ्जनम् ॥ ६४ ॥
आपाङ्ग्यं वा यथायोग्यं कुर्याच्चापि गतागतम् ॥
वर्त्मावलेपि वा यत्तदङ्गुल्यैव प्रयोजयेत् ॥ ६५ ॥

वामेनेत्यादि । निर्भुज्य वक्रीकृत्य, कनीन्यां नासासमीपे नेत्रावयवे अञ्जनं कानीनं, तच्चाञ्जनं कनीनकप्रदेशादपाङ्गं चानयेत्; आपाङ्ग्यं चेत्यपाङ्गे नेत्रान्ते भवमापाङ्ग्यं, तच्चापाङ्गप्रदेशात् कनीनकप्रदेशं नयेत् । परं यथायोग्यं यथातियोगहीनयोगौ न स्तो न भवत इत्यर्थः । एवं गतागतमपि कुर्यात् । एतच्छलाकया अन्तर्नयनमञ्जनप्रणिधानं बोद्धव्यम् । अन्तर्नयनप्रणिधानमभिधाय बहिरञ्जनप्रणिधानमाह—वर्त्मेत्यादि । वर्त्मोपलेपि वर्त्मोपलेपनयोग्यम् ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

अक्षि नात्यन्तयोरञ्ज्याद्बाधमानोऽपि वा भिषक् ॥
न वा निर्वान्तदोषेऽक्षिण धावनं संप्रयोजयेत् ॥६६॥

अक्षीत्यादि । अन्तयोः कनीनिकयोः । नात्यञ्ज्यादीषदञ्ज्यात्, क्षतभयात् । बाधमानोऽपि वेति बाधां कुर्वन् वैद्यो वा नाञ्ज्यादित्यर्थः । 'अक्षि नात्यन्तयोरञ्ज्यात्' इत्यत्र 'नात्यन्तमञ्जयेदक्षि' इति केचित् पठन्ति । तत्र च पाठे सर्वत्राप्यत्यन्ताञ्जननिषेधः कृतो भवति । इदानीमकाले प्रक्षालननि-

षेधमाह—नवेत्यादि । नवा निवान्तदोषे इति निश्चयेन सम्यग्योगेन वान्तोऽश्रुदूषिकादिरूपो दोषो येन तस्मिन्नित्यर्थः । धावनं न संप्रयोजयेत् प्रक्षालनं न प्रयोजयेत्, दोषप्रत्यावृत्तिहेतुत्वात् ॥ ६६ ॥

दोषः प्रतिनिवृत्तः सन् हन्याद् दृष्टेर्बलं तथा ॥
गतदोषमपेताश्रु पश्येद्यत् सम्यगम्भसा ॥ ६७ ॥
प्रक्षाल्याक्षि यथादोषं कार्यं प्रत्यञ्जनं ततः ॥
श्रमोदावर्तरुदितमद्यक्रोधभयज्वरैः ॥ ६८ ॥
वेगाघातशिरोदोषैश्चार्तानां नेष्यतेऽञ्जनम् ॥
रागरुक्तिमिरास्रावशूलसंरम्भसंभवात् ॥ ६९ ॥

अकालप्रक्षालनात् किं स्यादित्याह—दोष इत्यादि । प्रतिनिवृत्तः पुनरावृत्तः । तथेत्यकालप्रक्षालनप्रकारेणेत्यर्थः । कीदृशं पुनश्चक्षुः प्रक्षाल्यमित्याह—गतदोषमित्यादि । प्रत्यञ्जनं तीक्ष्णाञ्जनेन कटूभूतनयनस्य यदञ्जनं शीतं, तथा शीतेन जड़ीभूतनयनस्य तीक्ष्णमञ्जनमित्यर्थः । केचिदमुं पाठं न पठन्ति, तन्नेच्छति गयी । इदानीमञ्जनस्य पूर्वाह्लादिकान् कालान् सामान्येन स्वस्थातुरयोः प्रतिपाद्य, आवस्थिकेषु कालेष्वञ्जननिषेधमाह—श्रमोदावर्तेत्यादि । श्रमादिभिरार्तानां पुरुषाणामञ्जनं नेष्यत इति संबन्धः । केचिदत्र 'शान्ते भीते प्ररुदिते मद्यपीते नवज्वरे । उष्णे वेगाभिघाते च नाञ्जनं संप्रशस्यते' इति पठन्ति, तत्रापि स एवार्थः । कस्माच्छ्रमादिभिरार्तानामञ्जनं नेष्यत इत्याह—रागरुगित्यादि । संरम्भः श्वयथुः ॥ ६७—६९ ॥

निद्राक्षये क्रियाशक्तिं प्रवाते दृग्बलक्षयम् ॥
रजोधूमहते रागस्रावाधीमन्थसंभवम् ॥ ७० ॥
संरम्भशूलौ नस्यान्ते शिरोरुजि शिरोरुजम् ॥
शिरःस्नातेऽतिशीते च रवावनुदितेऽपि च ॥ ७१ ॥
दोषस्थैर्यादपार्थं स्याद्दोषोत्क्लेशं करोति च ॥
अजीर्णेऽप्येवमेव स्यात् स्रोतोमार्गावरोधनात् ॥ ७२ ॥

इदानीं सामान्येनाञ्जनवैगुण्येन व्यापदः प्रदर्श्य प्रतिवैगुण्यव्यापदमाह—निद्राक्षये इत्यादि । क्रियाशक्तिं निमेषोन्मेषणादीनां शक्तिमञ्जनं करोतीत्यध्याहार्यम् । केचित् क्रियासङ्गमिति पठन्ति । प्रवाते इत्यादि । दृग्बलं दृष्टेर्बलमित्यर्थः । रज इत्यादि । अपार्थमकिञ्चित्करम् । एतदुक्तं भवति—एतैः स्नानादिभिः स्थिरीकृतस्य दोषस्य निर्हरणं कर्तुमञ्जनं न शक्नोतीत्यर्थः । अजीर्णेऽप्येवमित्यादि । एवमेवेत्यपार्थकमञ्जनं स्यात् दोषोत्क्लेशं च करोतीत्यर्थः ॥ ७०—७२ ॥

दोषवेगोदये दत्तं कुर्यात्तांस्तानुपद्रवान् ॥
तस्मात् परिहरन् दोषानञ्जनं साधु योजयेत् ॥ ७३ ॥

दोषवेगोदये दत्तमित्यादि । उपद्रवान् रागशोफादिकान् । तस्मादित्यादि । देशकालावस्थापेक्षमित्यर्थः ॥ ७३ ॥

लेखनस्य विशेषेण काल एष प्रकीर्तितः ॥

लेखनस्येत्यादि । लेखनस्य लेखनाञ्जनस्यैष पूर्वोक्तः प्रतिषेधकालः ॥—

व्यापदश्च जयेदेताः सेकाश्च्योतनलेपनैः ॥ ७४ ॥
यथास्वं धूमकवलैर्नस्यैश्चापि समुत्थिताः ॥

अकालाञ्जनकृतानां व्यापदां चिकित्सितमाह—व्यापद इत्यादि । एता रागरुजाद्याः समुत्थिता व्यापदो यथास्वं सेकादिभिर्जयेदिति संबन्धः ॥ ७४ ॥—

विशदं लघु नास्रावि क्रियापटु सुनिर्मलम् ॥ ७५ ॥
संशान्तोपद्रवं नेत्रं विरिक्तं सम्यगादिशेत् ॥

इदानीं लेखनाञ्जनस्य सम्यग्योगलक्षणमाह—विशदमित्यादि ॥ ७५ ॥—

जिह्मं दारुणदुर्वर्णं स्रस्तं रूक्षमतीव च ॥ ७६ ॥
नेत्रं विरेकातियोगे स्यन्दते चातिमात्रशः ॥

लेखनाञ्जनस्यातियोगलक्षणमाह—जिह्ममित्यादि । जिह्मं वक्रं, दारुणं कठिनं, स्यन्दते स्रवति ॥ ७६ ॥—

तत्र संतर्पणं कार्यं विधानं चानिलापहम् ॥ ७७ ॥

लेखनाञ्जनातियोगप्रतीकारमाह—तत्रेत्यादि । तत्रेति लेखनाञ्जनातियोगे इत्यर्थः ॥ ७७ ॥

अक्षि मन्दविरिक्तं स्यादुदग्रतरदोषवत् ॥

लेखनाञ्जनस्य हीनयोगमाह—अक्षि मन्दविरिक्तमित्यादि । उदग्रतरदोषवत् उदग्रतरदोषयुक्तम् ॥—

धूमनस्याञ्जनैर्लेपैर्हितं दोषावसेचनम् ॥ ७८ ॥

हीनयोगप्रतीकारमाह—धूमनस्याञ्जनैरित्यादि । केचिदत्र 'नस्यधूमाञ्जनालेपैर्जयेत् श्लेष्माणमीरितं' इति पाठं पठति, तत्रापि स एवार्थः ॥ ७८ ॥

स्नेहवर्णबलोपेतं प्रसन्नं दोषवर्जितम् ॥
ज्ञेयं प्रसादने सम्यगुपयुक्तेऽक्षि निर्वृतम् ॥ ७९ ॥

प्रसादनाञ्जनस्य सम्यग्योगमाह—स्नेहेत्यादि । निर्वृतं सर्वक्रियाक्षमं, उपशान्तोपद्रवमिति यावत् ॥ ७९ ॥

किञ्चिद्धीनविकारं स्यात्तर्पणाद्विकृतादपि ॥

प्रसादनाञ्जनातियोगमाह—किञ्चिदित्यादि । तर्पणाद्विकृतात् सकाशादतिकृते प्रसादनाञ्जने किञ्चित् हीनविकारं चक्षुः स्यादिति तात्पर्यार्थः ॥—

तत्र दोषहरं रूक्षं भेषजं शस्यते मृदु ॥ ८० ॥

प्रसादनाञ्जनातियोगचिकित्सामाह—तत्रेत्यादि । दोषहरं कफहरमित्यर्थः । मृदु मृदुवीर्यं शीतमित्यर्थः; उष्णेन हि नयनं दुष्यति न तु प्रसाद्यते ॥ ८० ॥

साधारणमपि ज्ञेयमेवं रोपणलक्षणम् ॥
प्रसादनवदाचष्टे तस्मिन् युक्तेऽति भेषजम् ॥ ८१ ॥

इदानीं रोपणाञ्जनस्य सम्यग्योगमतियोगं चातिदिशन्नाह—साधारणमित्यादि । एवं रोपणलक्षणमिति प्रसादनाञ्जनस्य

सम्यग्योगातियोगप्रकारेण रोपणाञ्जनस्य सम्यग्योगातियोगलक्षणं ज्ञेयम् । परसाधारणं नातिस्निग्धरूक्षमिति यावत् । अन्ये तु रोपणलक्षणमेवं प्रसादनाञ्जनव्यञ्जनेन साधारणं समानं ज्ञेयमिति व्याख्यानयन्ति । रोपणाञ्जनातियोगे चिकित्सामाह—प्रसादनवदित्यादि । तस्मिन् रोपणाञ्जनेऽतिप्रयुक्ते प्रसादनवत् प्रसादनाञ्जनातियोगवत् भेषजमाचष्टे ब्रूयादिति पिण्डार्थः ॥ ८१ ॥

स्नेहनं रोपणं वापि हीनयुक्तमपार्थकम् ॥
कर्तव्यं मात्रया तस्मादञ्जनं सिद्धिमिच्छता ॥ ८२ ॥

इदानीं प्रसादनरोपणयोर्हीनयोगमाह—स्नेहनं रोपणमित्यादि । स्नेहनं प्रसादनाञ्जनं, अपार्थकमकिञ्चित्करम् । कर्तव्यमित्यादि । मात्रयेति यथा हीनातियोगौ न भवतः । सिद्धिं विकारनिवृत्तिम् । अस्याग्रे विद्यमानपुस्तकेषु 'धूमैर्नस्याञ्जनैर्वापि दोषशेषं शमं नयेत्' इति पाठो विद्यते, स जेज्जटादिभिर्न पठितः, तस्मान्न पठितव्यः ॥ ८२ ॥

पुटपाकक्रियाद्यासु क्रियास्वेषैव कल्पना ॥
सहस्रशश्चाञ्जनेषु बीजेनोक्तेन पूजिताः ॥ ८३ ॥

इदानीमञ्जनोक्तेन मधुररसवर्जपञ्चरसेन लेखनाञ्जनकल्पनाबीजेन, तथा तिक्तकषायेण सस्नेहेन रोपणाञ्जनकल्पनाबीजेन, तथा मधुररसेन स्नेहसंपन्नेन प्रसादनाञ्जनकल्पनाबीजेन, पुटपाकाद्यासु क्रियास्वञ्जनेष्वपि लेखनरोपणप्रसादनकल्पनाः सहस्रप्रकाराः कल्पनीया इत्याह—पुटपाकेत्यादि । अञ्जनेषूक्तेन लेखनरोपणप्रसादनाश्चोतनबीजेन पुटपाकक्रियाद्यासु क्रियासु तथाऽनुक्तेष्वञ्जनेष्वप्यौषधकल्पनाः लेखनरोपणप्रसादनाख्याः सहस्रशः पूजिता इति पिण्डार्थः । पुटपाकक्रियाद्यास्वित्यत्र आदिशब्दात् सेकाश्च्योतनादयो गृह्यन्ते । अन्ये त्वञ्जनोक्तेन हीनयोगातियोगचिकित्साबीजेन पुटपाकादिहीनातियोगचिकित्सितं व्याचक्षते, तन्नेच्छति गयी ॥ ८३ ॥

दृष्टेर्बलविवृद्ध्यर्थं याप्यरोगक्षयाय च ॥
राजार्हाण्यञ्जनाग्र्याणि निबोधैतान्यतः परम् ॥८४॥

इदानीं रोगापहरणप्रयोगाण्यञ्जनान्यभिधाय स्वस्थातुरहितान्यञ्जनान्याह—दृष्टेर्बलविवृद्ध्यर्थमित्यादि । दृष्टिर्मसुरदलमात्रा, तच्छक्तिबलाधानार्थं स्वस्थेन प्रसादाञ्जनं कार्यं, आतुरेण याप्यरोगरक्षणाञ्जनं कार्यं; याप्यरोगाश्च 'संपश्यतः षडपि येऽभिहितास्तु काचा' इत्यादिप्रोक्ताः । केचित्प्राप्यरोगक्षयाय चेति पठन्ति, प्राप्यशब्देन च श्रावणं कथयन्ति ॥ ८४ ॥

अष्टौ भागानञ्जनस्य नीलोत्पलसमद्युतेः ॥
औदुम्बरं शातकुम्भं राजतं च समासतः ॥ ८५ ॥
एकादशैतान् भागांस्तु योजयेत् कुशलो भिषक् ॥
मूषाक्षिप्तं तदाध्मातमावृतं जातवेदसि ॥ ८६ ॥
खदिराश्मन्तकाङ्गारैर्गोशकृद्भिरथापि वा ॥
गवां शकृद्रसे मूत्रे दध्नि सर्पिषि माक्षिके ॥ ८७ ॥
तैलमद्यवसामज्जसर्वगन्धोदकेषु च ॥
द्राक्षारसेक्षुभल्लातरसेषु सुहिमेषु च ॥ ८८ ॥
सारिवादिकषाये च कषाये चोत्पलादिके ॥
निषेचयेत् पृथक् चैनं ध्मातं ध्मातं पुनः पुनः ॥८९॥
ततोऽन्तरीक्षे सप्ताहं प्लोतबद्धं स्थितं जले ॥
विशोष्य चूर्णयेन्मुक्तां स्फटिकं विद्रुमं तथा॥९०॥
कालानुसार्यं च तथा शुचिरावाप्य योगतः ॥
एतच्चूर्णाञ्जनं श्रेष्ठं निहितं भाजने शुभे ॥ ९१ ॥
दन्तस्फटिकवैदूर्यशङ्खशैलासनोद्भवे ॥
शातकुम्भेऽथ शार्ङ्गे वा राजते वा सुसंस्कृते ॥
सहस्रपाकवत् पूजां कृत्वा राज्ञः प्रयोजयेत् ॥ ९२ ॥
तेनाञ्जिताक्षो नृपतिर्भवेत् सर्वजनप्रियः ॥
अधृष्यः सर्वभूतानां दृष्टिरोगविवर्जितः ॥ ९३ ॥

तान्यञ्जनानि दर्शयन्नाह—अष्टावित्यादि । अञ्जनस्य सौवीराञ्जनस्य, स्रोतोञ्जनस्येत्यन्ये; नीलोत्पलसमद्युतेः नीलोत्पलवर्णस्येत्यर्थः 'नीलोत्पलसुगन्धिनः' इति केचित् पठन्ति । औदुम्बरं ताम्रभागं, शातकुम्भं सुवर्णभागं, राजतं रूप्यभागं, एतेन ताम्रादीनां प्रत्येकमेकैकं भागं, एवमेकादश भागाः पूर्यन्ते । मूषा मृत्कल्पिता; सा तु धातुवादीनां गृहे प्रसिद्धा । आवृतं विलीनं, जातवेदसि अग्नौ, अङ्गारैर्दग्धनिर्वापितकृष्णवर्णकाष्ठखण्डैः, गोशकृद्भिः शुष्कैर्गोपुरीषैः, गवामिति पदं शकृद्रसादिषु सर्पिःपर्यन्तेषु संबध्यते । माक्षिके मधुनि, वसा शुद्धमांसस्नेहः अन्तरीक्षे तथा जलमध्ये पानीये । प्लोतबद्धं कर्पटबद्धम् । केचिच्छिक्यारोपितं पानीयमान्तरीक्षं कथयन्ति । विशोष्य सप्तरात्रादनन्तरं तदञ्जनं शोषयित्वेत्यर्थः । मुक्ता मौक्तिकं, विद्रुमं प्रवालं, कालानुसार्यं तगरमूलं, जेज्जटस्तु द्वितीयसारिवामाह । शुचिरिति वैद्यविशेषणम् । आवाप्य प्रक्षिप्य, योगतोऽल्पमात्रया । अन्ये तु सौवीराञ्जनादीनां चतुर्थांशेन मुक्तादिचूर्णं प्रक्षिप्येति व्याख्यानयन्ति । निहितं निक्षिप्तम् । असनो बीजकः, शातकुम्भे सुवर्णमये, शार्ङ्गे मेषशृङ्गमये । केचिदत्र 'स्फटिके वैदूर्यादिभाजने' इति पाठं पठन्ति । ते चात्र पात्राणां ताम्ररजतसुवर्णानां शुभभाजनं गृह्णन्ति । सहस्रपाकवत् शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषादिना पूज्यं पूजनीयम् । कृत्वेति पदं निहितमित्यत्र संबन्धनीयम् । केचित् सहस्रपाकवत् पूजां कृत्वेति पठन्ति । अधृष्यः अगम्यः । सर्वभूतानां देवासुरगन्धर्वयक्षरक्षःपितृपिशाचनागानामष्टानाम् । 'दृष्टिरागविवर्जितः' इति केचित् पठन्ति, रागशब्देन 'संपश्यतः षडपि येऽभिहितास्तु काचा' इति व्याख्यानयन्ति ॥ ८५—९३ ॥

कुष्ठं चन्दनमेलाश्च पत्रं मधुकमञ्जनम् ॥
मेषशृङ्गस्य पुष्पाणि वक्रं रत्नानि सप्त च ॥ ९४ ॥
उत्पलस्य बृहत्योश्च पद्मस्यापि च केशरम् ॥
नागपुष्पमुशीराणि पिप्पली तुत्थमुत्तमम् ॥ ९५ ॥

कुक्कुटाण्डकपालानि दार्वीं पथ्यां सरोचनाम् ॥
मरिचान्यक्षमज्जानं तुल्यां च गृहगोधिकाम् ॥९६॥
कृत्वा सूक्ष्मं ततश्चूर्णं न्यसेदभ्यर्च्य पूर्ववत् ॥
एतद्भद्रोदयं नाम सदैवार्हति भूमिपः ॥ ९७ ॥

कुष्ठमित्यादि । वक्रं तगरं, रत्नानि सप्त पद्मरागमरकतनीलवैदूर्यमुक्ताप्रवालहेमानि । उत्पलस्य नीलोत्पलस्य, पुष्पाणि कुसुमानि, बृहत्योः कण्टकारीद्वयस्यापि कुसुमानि, तुत्थमुत्तमं मयूरग्रीवाख्यं, केचित् तुत्थं खर्परिकातुत्थं, उत्तमं मयूरग्रीवाख्यतुत्थमिति व्याख्यानयन्ति, गृहगोधिका गृहगोणिका, गृहकारिकेत्यन्ये । न्यसेत् शुभे भाजने प्रक्षिपेत् । अभ्यर्च्य शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषादिना पूजां कृत्वा पूर्ववत् । यादृग्गुणं पूर्वाञ्जनं तादृग्गुणमेतदपि स्यादित्यर्थः । अन्ये तु पूर्ववत् शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषादिना अभ्यर्च्येत्याहुः । भद्रोदयं भद्रस्य कल्याणस्य उदयो लाभो यस्मात्तत्तथा; अन्ये तु भद्र उदयो यस्येत्याहुः ॥ ९४ ॥ ९७ ॥

वक्रं समरिचं चैव मांसीं शैलेयमेव च ॥
तुल्यांशानि समानैस्तैः समग्रैश्च मनःशिला ॥९८॥
पत्रस्य भागाश्चत्वारो द्विगुणं सर्वतोऽञ्जनम् ॥
तावच्च यष्टीमधुकं पूर्ववच्चैतदञ्जनम् ॥ ९९ ॥

वक्रमित्यादि । समानैस्तैः समग्रैश्च मनःशिलेति समभागैः सर्वद्रव्यैः समा मनःशिलेत्यर्थः । पत्रस्य भागाश्चत्वार इति आद्यद्रव्यात् पत्रकस्य चत्वारो भागाः । द्विगुणं सर्वतोऽञ्जनं सर्वतः समुदिताच्चूर्णाद्द्विगुणं सौवीराञ्जनम्; अन्ये तु अञ्जनशब्देन स्रोतोजरसाञ्जनमाहुः । तावच्च यष्टीमधुकं सौवीराञ्जनप्रमाणं यष्टीमधुकमित्यर्थः । अन्ये तु सर्वद्रव्यसमं यष्टीमधुकमिच्छन्ति । पूर्ववत् पूर्वमष्टौ भागानञ्जनस्येति यदुक्तमञ्जनं तत्तुल्यमेतदप्यञ्जनम् । फलश्रुत्या शङ्खादिध्वनिपूजनेन भाजनस्थापनेन च । अस्याग्रे केचित् सौवीराद्यञ्जनं पठन्ति, तच्चाभावान्न लिखितम् ॥ ९८ ॥ ९९ ॥

मनःशिलां देवकाष्ठं रजन्यौ त्रिफलोषणम् ॥
लाक्षालसुनमञ्जिष्ठासैन्धवैलाः समाक्षिकाः ॥१००॥
रोध्रं सावरकं चूर्णमायसं ताम्रमेव च ॥
कालानुसारिवां चैव कुक्कुटाण्डदलानि च ॥१०१॥
तुल्यानि पयसा पिष्ट्वा गुटिकां कारयेद्बुधः ॥
कण्डूतिमिरशुक्लार्मरक्तराज्युपशान्तये ॥ १०२ ॥

मनःशिलेत्यादि । ऊषणं मरिचम् ॥ १००—१०२ ॥

कांस्यापमार्जनमसीमधुकं सैन्धवं तथा ॥
एरण्डमूलं च समं बृहत्यंशद्वयान्वितम् ॥ १०३ ॥
आजेन पयसा पिष्ट्वा ताम्रपात्रं प्रलेपयेत् ॥
सप्तकृत्वस्तु ता वर्त्यश्छायाशुष्का रुजापहाः ॥१०४॥

कांस्यापमार्जनमसीत्यादि । कांस्यापमार्जनमसी कांस्यापमार्जनस्योल्लेखननालिका, नतं तगरमूलं, बृहत्यंशद्वयान्वितं बृहतीफलयोर्बृहतीमूलयोर्वा आद्यद्रव्यात् यदंशद्वयं तेन समन्वितम् ॥ १०३ ॥ १०४ ॥

पथ्यातुत्थकयष्ट्याह्वैस्तुल्यैर्मरिचषोडशा ॥
पथ्या सर्वविकारेषु वर्तिः शीताम्बुपेषिता ॥ १०५ ॥

पथ्यातुत्थकेत्यादि । मरिचस्य षोडशभागो यस्याः सा मरिचषोडशा वर्तिः पथ्या हिता ॥ १०५ ॥

रसक्रियाविधानेन यथोक्तविधिकोविदः ॥
पिण्डाञ्जनानि कुर्वीत यथायोगमतन्द्रितः ॥१०६॥

सा पुनः शुष्का वर्तिरञ्जनेऽवचार्यमाणा नयने क्षतादिजननीत्याशङ्क्य तस्याः प्रयोगमाह—रसक्रियाविधानेनेत्यादि । रसक्रियाविधानेन रसक्रियाया यद्विधानं नातितनु नातिघनं शलाकोपलेपक्षमं अङ्गुल्युपलेपक्षमं वा तेनेत्यर्थः । पिण्डाञ्जनानि वर्त्यञ्जनानि शिलापदकघृष्टानि पिष्टानि वा । एतेनैतदुक्तं—न कदाचिदपि शुष्कवर्त्या नयनमञ्ज्यादिति तात्पर्यार्थः । यथायोगमिति यथा नयने क्षतादयो न भवेयुरित्यर्थः । अतन्द्रितोऽनलसः । केचिदमुं श्लोकमन्यथा व्याख्यानयन्ति, तच्च विस्तरभयान्न लिखितम् ॥ १०६ ॥

इति श्रीडल्हणाचार्यविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां
सुश्रुतव्याख्यायामुत्तरतन्त्रान्तर्गते शालाक्यतन्त्रे
अष्टादशोऽध्यायः समाप्तः ।

एकोनविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातो नयनाभिघातप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

क्रियाकल्पानन्तरं शारीरदोषनिमित्तानां नयनामयानामुक्तत्वात् बाह्यनिमित्तस्य अविशिष्टत्वात् चिकित्सार्थं नयनाभिघातप्रतिषेधाध्यायारम्भो युक्त इत्यत आह—अथात इत्यादि । अभिघातशब्देन अभिघातजनिता वेदनादयः । तेषां प्रतिषेधश्चिकित्सितम् । स चाभिघातो मूर्तेन दण्डादिना अमूर्तेन भयशोकादिना ॥ १ ॥ २ ॥

अभ्याहते तु नयने बहुधा नराणां
संरम्भरागतुमुलासु रुजासु धीमान् ॥
नस्यप्रलेपपरिषेचनतर्पणाद्य-
मुक्तं पुनः क्षतजपित्तजशूलपथ्यम् ॥ ३ ॥
दृष्टिप्रसादजननं विधिमाशु कुर्यात्
स्निग्धैर्हिमैश्च मधुरैश्च तथा प्रयोगैः ॥

तमेवाभिघातं मूर्तदण्डादिजं चिकित्साभेदयोगिनं दर्शयन्नाह—अभ्याहते तु नयने इत्यादि । नराणां बहुधा अभ्याहते नयने सति संरम्भरागतुमुलासु रुजासु नस्यप्रलेपाद्यं कर्म क्षतजपित्तजशूलपथ्यं तथा स्निग्धादिभिर्दृष्टिप्रसादजननं विधिं धीमान् आशु कुर्यादिति पिण्डार्थः । बहुधा बहुप्रकारम्

तथा च विदेहः,—"तीक्ष्णाञ्जनैरतिक्लिष्टेषु नेत्रेषु वातातपधूमरजकीटमक्षिकामशकस्पर्शादिभिरभिहतेषु सलिलक्रीडाजागरणलङ्घनाद्यभिभूतेषु वा परिश्रमक्लान्तेषु भयार्दितेषु दिवाकराभिचन्द्रग्रहनक्षत्रक्रमणकर्मविविधरूपप्रेक्षणाद्यभिहतेषु दुर्बलेषु नेत्रेषु रागदाहतोदशोफपाकघर्षादिवेदनासु"—इति । संरम्भरागाभ्यां तुमुलाः सङ्कुलाः संरम्भरागतुमुलास्तासु । अन्ये तु संरम्भश्च रागश्च तुमुलश्च संरम्भरागतुमुलाः; तुमुलाः प्रचण्डाः, संरम्भः श्वयथुः, इत्यर्थं वदन्ति । क्षतजपित्तजशूलपथ्यमिति रक्ताभिष्यन्दहितं पित्ताभिष्यन्दहितं चेत्यर्थः । अन्ये तु अभिघातजो हि वायुः शोणितपित्तं दूषयन् ताभ्यामावृतः शूलं करोतीति तद्धितमिति व्याख्यानयन्ति । दृष्टिप्रसादनं नयनगोलकप्रसादनम् ॥ ३ ॥—

खेदाग्निधूमभयशोकरुजाभिघातै-
रभ्याहतामपि तथैव भिषक् चिकित्सेत् ॥४॥

अभ्याहते तु नयने बहुधा नराणामित्यत्र मूर्तानां दण्डादीनामभिघाते यच्चिकित्सितमभिहितं तदेव चिकित्सितममूर्तानामपि खेदादीनामभिघातेऽतिदिशन्नाह—खेदाग्निधूमभयेत्यादि । तथैव चिकित्सेत् पूर्वोक्तप्रकारेण चिकित्सेत् । एवं सप्ताहादर्वागेवाभ्याहते तु नयने इत्यत्र पूर्ववाक्ये पूर्वघातं मूर्तदण्डाद्यभिघातस्य बोध्यम् । इह वा मूर्ताभिघातचिकित्सितमभिधीयते ॥ ४ ॥

सद्योहते नयन एष विधिस्तदूर्ध्वं
स्यन्देरितो भवति दोषमवेक्ष्य कार्यः ॥

इदानीं पूर्वोक्तविधिः सप्ताहादर्वागेव कार्यस्तदूर्ध्वमन्यो विधिरित्याह—सद्योहत इत्यादि । सद्योहते सप्ताहादर्वागेवेत्यर्थः । एष विधिः पूर्वोक्तो विधिः । तदूर्ध्वं सप्ताहादूर्ध्वम् । स्यन्देरितो वाताभिष्यन्दोक्तो विधिः ॥—

अभ्याहतं नयनमीषदथास्यबाष्प-
संस्वेदितं भवति तन्निरुजं क्षणेन ॥ ५ ॥

इदानीं किञ्चिदभ्याहतनयने विशेषचिकित्सितमाह—अभ्याहतमित्यादि । आस्यबाष्पं मुखफूत्कारजनितोष्मा ॥ ५ ॥

साध्यं क्षतं पटलमेकमुभे तु कृच्छ्रे
त्रीणि क्षतानि पटलानि विवर्जयेत्तु ॥
स्यात् पिच्चितं च नयनं ह्यति चावसन्नं
स्रस्तं च्युतं च हतदृक् च भवेत्तु याप्यम् ॥६॥
विशीर्णदृष्टितनुरागमसत्प्रदर्शि
साध्यं यथास्थितमनाविलदर्शनं च ॥ .

इदानीं पटलावगाहनविशेषेणाभिघातस्य साध्यकृच्छ्रसाध्यासाध्यविशेषमाह—साध्यं क्षतमित्यादि । केचिदमुं पाठं न पठन्ति । यादृक् नयनं याप्यं तादृगाह—स्यात् पिच्चितमित्यादि । अवसन्नं अन्तःप्रविष्टं, स्रस्तं शिथिलं, च्युतमवलम्बितं, विशीर्णं मण्डलं तथा तनुरागं च यदसत्प्रदर्शि स्यात् तदपि याप्यम् । साध्यमाह—साध्यमित्यादि ॥ ६ ॥—

प्राणोपरोधवमनक्षवकण्ठरोधै-
रुन्नम्यमाशु नयनं यदतिप्रविष्टम् ॥ ७ ॥

अतिप्रविष्टनेत्रे चिकित्सितमाह—प्राणोपरोधेत्यादि । प्राणायामेन वमनेन हिक्काप्रवर्तनेन तथा कण्ठनिरोधनेन वा उन्नम्यं उन्नमनीयम् ॥ ७ ॥

नेत्रे विलम्बिनि विधिर्विहितः पुरस्ता-
दुच्छिङ्घनं शिरसि वार्यवसेचनं च ॥

अतिनिर्गतनयनस्य चिकित्सितमाह—नेत्र इत्यादि । विलम्बिनि अतिनिर्गते, विधिर्विहितः पुरस्तादिति 'भिन्नं नेत्रकर्मण्यमभिन्नं लम्बते तु यत्' इत्यादिना प्रोक्तः । उच्छिङ्घनं नासिकया वायोरन्तःप्रवेशनम् । वार्यवसेचनं शीतोदकपरिषेकः ॥—

षट्सप्ततिर्नयनजा य इमे प्रदिष्टा
रोगा भवन्त्यमहतां महतां च तेभ्यः ॥ ८ ॥
स्तन्यप्रकोपकफमारुतपित्तरक्तै-
र्बालाक्षिवर्त्मभव एव कुकूणकोऽन्यः ॥

इदानीं वक्ष्यमाणकुकूणकेन षट्सप्ततेः संख्याधिक्यमित्याशङ्क्याह—षट्सप्ततिरित्यादि । य इमे नयनजा रोगाः षट्सप्ततिः प्रदिष्टास्तेऽमहतां बालानां तथा महतां च भवन्ति तेभ्यः षट्सप्ततिविकारेभ्यः स्तन्यप्रकोपादिभिर्बालाक्षिवर्त्मभव एव अन्यः कुकूणक इति समुदायार्थः । बालाक्षिवर्त्मभव एव न महतां अक्षिवर्त्मनि, अन्योऽपरो योऽसौ कुकूणको बालानां भवति, स पक्वाभिष्यन्दे अवरुद्धोऽतो न संख्यातिरेकः । 'स्तन्यप्रकोपकफमारुतपित्तरक्तैः' इत्यत्र 'स्तन्यप्रकोपजनितैः पिशितोदयाद्वा' इति अन्ये पठन्ति; अपरे तु 'पिशितोच्छ्रयात्' इति पठन्ति, तौ च नेच्छति जेज्जटः ॥ ८ ॥—

मृद्नाति नेत्रमतिकण्डुमथाक्षिकूट-
नासाललाटमपि तेन शिशुः स नित्यम् ॥ ९ ॥
सूर्यप्रभां न सहते स्रवति प्रवृद्धं
तस्याहरेद्रुधिरमाशु विनिर्लिखेच्च ॥
क्षौद्रायुतैश्च कटुभिः प्रतिसारयेत्तु
मातुः शिशोरभिहितं च विधिं विदध्यात् ॥१०॥

इदानीं तस्य कुकूणकस्य लक्षणमाह—मृद्नातीत्यादि । नासाललाटमपि मृद्नाति । प्रवृद्धं निरन्तरम् । कुकूणकस्य साधनमाह—तस्याहरेद्रुधिरमित्यादि । आहरेद्रुधिरं जलौकाभिः, विनिर्लिखेत् शेफालिकापत्रैः, कटुभिस्त्रिकटुकादिभिः । इदानीं बालस्यौषधाक्षमत्वान्मातुरौषधमाह—मातुरित्यादि । पूर्वं स्तन्यरोगचिकित्सिते 'स्तन्ये गते विकृतिमाशु भिषक्' इत्यादि विधिरभिहितः, तं शिशोर्या जननी तस्या विदध्यादिति पिण्डार्थः । अन्ये तु द्वयोरेवाभिहितं विधिमिच्छन्ति ॥ ९ ॥ १० ॥

तं वामयेत्तु मधुसैन्धवसंप्रयुक्तैः
पीतं पयः खलु फलैः खरमञ्जरीणाम्॥ ११ ॥
स्यात्पिप्पलीलवणमाक्षिकसंयुतैर्वा

इदानीं क्षीरपस्य बालस्य स्तन्यसात्म्यत्वात् स्तन्ययुक्तमेव वमनं निर्दिशन्नाह–तं वामयेदित्यादि । मधुसैन्धवसंयुतैः खरमञ्जरीणां फलैः सह पयः स्तन्यं पीतं बालं वामयेदिति संबन्धः । खरमञ्जरीणां फलैरपामार्गफलचूर्णैः। स्यादित्यादि । पिप्पलीसैन्धवादियुतैः वा खरमञ्जरीणां फलचूर्णैः सह स्तन्यं पीतं वमनकृद्भवेदित्यर्थः ॥ ११ ॥—

नैनं वमन्तमपि वामयितुं यतेत ॥

इदानीमुत्कृष्टदोषत्वात् स्वयं वमन्तं बालकं वमनयोगं दत्त्वा न वामयेदित्याह–नैनमित्यादि । एनमुत्क्रिष्टदोषत्वात्स्वप्रमेव वमन्तं वामयितुं अन्यप्रकारेण वामयितुं न यतेत यत्नं न कुर्वीत, वमनातियोगभयात् ॥—

दत्त्वा वचामशनदुग्धभुजे प्रयोज्य-
मूर्ध्वं ततः फलयुतं वमनं विधिज्ञैः ॥ १२ ॥

क्षीरान्नादस्य तथान्नादस्य च वमनमाह–दत्त्वा वचामित्यादि । अशनदुग्धभुजे क्षीरान्नादाय पूर्वोक्तमेव वमनं वचां दत्त्वा प्रयोज्यम् । अत ऊर्ध्वं क्षीरान्नावस्थातोऽनन्तरमन्नादस्य मदनफलयुतं पूर्वोक्तमेव वमनं सक्षीरमक्षीरं वा योज्यम्॥१२॥

जम्ब्वाम्रधात्र्यणुदलैः परिधावनार्थं
कार्यं कषायमवसेचनमेव चापि ॥

इदानीं कुकूणके वर्त्मनः प्रक्षालनपरिषेकार्थं कषायमाह–जम्बाम्रधात्र्यणुदलैरित्यादि । धात्री आमलकी, अणुः अश्मन्तकः, परिधावनार्थं प्रक्षालनार्थं, परिषेचनं परिषेक इत्यर्थः ॥–

आश्च्योतने च हितमत्र घृतं गुडूची-
सिद्धं तथाहुरपि च त्रिफलाविपक्वम् ॥ १३ ॥

प्रक्षालनपरिषेकावभिधाय पूरणार्थमकल्कघृतद्वयमाह–आश्च्योतने च हितमित्यादि । आश्चोतनेऽक्षिपूरणे । अत्र कुकूणके ॥ १३ ॥

नेपालजामरिचशङ्खरसाञ्जनानि
सिन्धुप्रसूतगुडमाक्षिकसंयुतानि ॥
स्यादञ्जनं मधुरसामधुकाम्रकैर्वा

गुडूचीस्वरसेन घृतचतुर्गुणेन पक्वं, इदमेकमञ्जनं; त्रिफलाक्काथेन पक्वं, एतच्च द्वितीयम् । अधुना कुकूणकेऽञ्जनमाह–नेपालजेत्यादि । नेपालजा मनःशिला । सिन्धुप्रसूतं सैन्धवम् । अपरमञ्जनमाह–स्यादञ्जनमित्यादि । मधुरसा मूर्वा । एतैर्मूर्वादिभिस्त्रिभिर्वा अञ्जनं स्यात् ॥—

कृष्णायसं घृतपयोमधु वापि घृष्टम् ॥ १४ ॥

चूर्णाञ्जनमाह–कृष्णायसमित्यादि । कृष्णायसं कृष्णलोहचूर्णम् । एतत् कृष्णलोहादिकं चान्तर्धूमदग्धं चूर्णाञ्जनं भवेत् । तथा च विदेहः,–"लौहचूर्णं च सर्पिश्च मधुक्षीरं च दाहयेत् ॥ एतच्चूर्णाञ्जनं दृष्टं कुमाराणां कुकूणके"–इति ॥ १४ ॥

व्योषं पलाण्डु मधुकं लवणोत्तमं च
लाक्षां च गैरिकयुतां गुटिकाञ्जनं वा ॥
निम्बच्छदं मधुकदार्वि सताम्रलोध्र-
मिच्छन्ति चात्र भिषजोऽञ्जनमंशतुल्यम्॥१५॥

गुटिकाञ्जनमाह–व्योषमित्यादि । पलाण्डुर्लशुनभेदः, मधुकं यष्टीमधु, लवणोत्तमं सैन्धवम् । गुटिकाञ्जनं वर्त्यञ्जनम् । अपरमपि वर्त्यञ्जनमाह–निम्बच्छदमित्यादि । दार्वी हरिद्राद्वयं; विदेहदर्शनात् । अत्र कुकूणके अञ्जनमित्यत्र गुटिकाशब्दो लुप्तो द्रष्टव्यः; तेन गुटिकाञ्जनमित्यर्थः । अंशतुल्यं निम्बच्छदादिकं समभागमित्यर्थः ॥ १५ ॥

स्रोतोजशङ्खदधिसैन्धवमर्धपक्षं
शुक्रं शिशोर्नुदति भावितमञ्जनेन ॥
स्यन्दे कफादभिहितं क्रममाचरेच्च
बालस्य रोगकुशलोऽक्षिगदं जिघांसुः ॥ १६॥

इदानीं कुकूणकप्रसङ्गेन बालानां शुक्रलेखनार्थमञ्जनमाह—स्रोतोजेत्यादि । अस्याञ्जनस्य कल्पनां विदेहदर्शनेन वृद्धवैद्या आहुः । तद्यथा—गव्येन दध्ना पिष्टाभ्यां शङ्खसैन्धवाभ्यां स्रोतोञ्जनं रसाञ्जनं अर्धपक्षं सार्धसप्तरात्रमसकृत् लेखयेत्; ततोऽनन्तरं रसाञ्जनं पिष्ट्वा वर्तिः कार्या, साञ्जनेन शिशोः शुक्रं नुदति स्फोटयतीत्यर्थः । केचित् स्रोतोञ्जनशब्देन सौवीराञ्जनमाहुः । केचित् 'शुक्रं शिशोर्नुदति भावितमञ्जनेन' इत्यत्र 'आभावितं शिशुकरोगनुदञ्जनेन' इति पठन्ति । अन्ये तु 'ब्राह्मीरसेन परिभावितमञ्जनार्थं' इति पठन्ति, तन्नेच्छति गयी । पूर्वोक्तमेवौषधं शुक्रेऽतिदिशन्नाह—स्यन्दे कफादभिहितमित्यादि । कफात् यः स्यन्दः तत्र स्यन्दे यः क्रमोऽभिहितः, तं क्रमं बालस्याक्षिगदं जिघांसुर्योगकुशलो वैद्य आचरेत् कुर्यादिति संबन्धः; जिघांसुर्हन्तुमिच्छुः । केचित् 'स्यन्दे कफादभिहितं क्रमं' इत्यत्र 'स्यन्दक्रमं कफविनाशनमाचरेच्च' इति पठन्ति । बालस्य कफाधिक्यात् कफस्यन्दक्रमं विदध्यात् । आचरेच्चेति चकारो भिन्नक्रमे, स च कफविनाशनमित्यत्र द्रष्टव्यः; ततोऽन्यमप्यवस्थाकुपितं वातं पित्तं रक्तं चानुबन्धभूतमिहोक्तमवेक्ष्य वातस्यन्दानुक्रमं रक्ताभिष्यन्दक्रमं चावेक्ष्य यथादोषं योगमुपयोजयेदिति व्याख्यानयन्ति ॥ १६ ॥

समुद्र इव गम्भीरं नैव शक्यं चिकित्सितम् ॥
वक्तुं निरवशेषेण श्लोकानामयुतैरपि ॥ १७ ॥
सहस्रैरपि च प्रोक्तमर्थमल्पमतिर्नरः ॥
तर्कग्रन्थार्थरहितो नैव गृह्णात्यपण्डितः ॥ १८ ॥

कुतः पुनः स क्रमोऽवस्थाविशेषेण स्वग्रन्थे आचार्येण न लिखित इत्याह—समुद्र इव गम्भीरमित्यादि । समुद्र इव

गम्भीरं चिकित्सितं श्लोकानां सहस्रैरपि अयुतैर्निरवशेषेण वक्तुं नैव शक्यमित्यर्थः । श्लोकानां सहस्रैरप्ययुतैः श्लोककोट्यापीत्यर्थः । यदि श्लोककोट्या वक्तुं न शक्यते तर्हि किं ग्रन्थकर्तुरशक्तिरित्याशङ्कमानमाह—प्रोक्तमित्यादि । अल्पमतिरपण्डितो नरो यतस्तर्कग्रन्थार्थरहितोऽतः श्लोककोट्योक्तमप्यर्थं नैव गृह्णातीति संबन्धः । तर्कग्रन्थार्थरहितस्तर्केणोह्येन यो ग्रन्थार्थः शास्त्रार्थस्तेन रहित इत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥

तदिदं बहुगूढार्थं चिकित्साबीजमीरितम् ॥
कुशलेनाभिपन्नं तद्बहुधाऽभिप्ररोहति ॥ १९ ॥
तस्मान्मतिमता नित्यं नानाशास्त्रार्थदर्शिना ॥
सर्वमूह्यमगाधार्थं शास्त्रमागमबुद्धिना ॥ २० ॥

तदिदमित्यादि । यस्मान्निरवशेषेण रोगावस्थानन्त्यात् चिकित्सितस्य वक्तुमशक्यत्वं, शक्यत्वे वा निरूहस्य निष्फलता, तस्मात् कारणादिदं बहुगूढार्थं चिकित्साया बीजमीरितमिति समुदायार्थः । चिकित्साबीजमिति यथैकं बीजं भूमौ निक्षिप्तं मूलकाण्डशाखापल्लवादिना अनेकधा प्ररोहति तथेदमपीति चिकित्साबीजमित्यर्थः । तदेव चिकित्साबीजं कुशलेन ज्ञातमनेकधा प्ररोहतीत्याह—कुशलेनेनेत्यादि । कुशलेनावस्थाविदा वैद्येनाभिपन्नमधिगतं तद्बहुधाऽभिप्ररोहति, तस्मात् कारणात् मतिमता नानाशास्त्रार्थदर्शिना आगमबुद्धिना वैद्येन सर्वमगाधार्थं शास्त्रं नित्यमूह्यमिति संबन्धः । नानाशास्त्राणि शालाक्यानि, आगमः आप्तानां शास्त्रं; तथाचोक्तं,—"सिद्धं सिद्धैः प्रमाणैस्तु हितं चात्र परत्र च । आगमः शास्त्रमाप्तानामाप्तास्तत्त्वार्थदर्शिनः"—इति ॥ १९ ॥ २० ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायामुत्तरतन्त्रान्तर्गते शालाक्यतन्त्रे एकोनविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥

विंशतितमोऽध्यायः ।

अथातः कर्णगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

इन्द्रियगतरोगसामान्यात् श्रवणगतरोगविज्ञानीयारम्भो युक्त इत्यत आह—अथात इत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥

कर्णशूलं प्रणादश्च बाधिर्यं क्ष्वेड एव च ॥
कर्णस्रावः कर्णकण्डूः कर्णवर्चस्तथैव च ॥ ३ ॥
कृमिकर्णप्रतीनाहौ विद्रधिर्द्विविधस्तथा ॥
कर्णपाकः पूतिकर्णस्तथैवार्शश्चतुर्विधम् ॥ ४ ॥
तथार्बुदं सप्तविधं शोफश्चापि चतुर्विधः ॥
एते कर्णगता रोगाः अष्टाविंशतिरीरिताः ॥ ५ ॥

गतशब्द आश्रितपर्यायः । तानेव कर्णगतरोगानामभिः संख्यया चाह—कर्णशूलमित्यादि । कर्णशूलस्य कष्टतरसाध्यत्वात् प्रागेव निर्देशः । विद्रधिर्द्विविधः दोषविद्रधिः क्षतविद्रधिश्च, अर्शश्चतुर्विधं वातपित्तकफसन्निपातैः, अर्बुदं सप्तविधं वातपित्तकफरक्तशिरामांसमेदोजं; शोफश्चतुर्विधो वातपित्तकफसंनिपातैः । संख्येयनिर्देशादेव संख्यायां लब्धायां अष्टाविंशतिरिति भूयः संख्याकरणं नियमार्थं, तेन च विदेहसंख्यया अधिकत्वं माभूदित्यर्थः ॥ ३—५ ॥

समीरणः श्रोत्रगतोऽन्यथाचरः
समन्ततः शूलमतीव कर्णयोः ॥
करोति दोषैश्च यथास्वमावृतः
स कर्णशूलः कथितो दुराचरः ॥ ६ ॥

कर्णशूलमाह—समीरण इत्यादि । अन्यथाचर इति विमार्गगः । समन्ततः शूलमतीव कर्णयोः करोतीति संबन्धनीयम् । दोषैः कफपित्तरक्तैः, अन्ये तु वायोरेव वाय्वन्तरावरणात् बहुवचनं समर्थयन्ति । स्वस्य स्वस्य दोषस्य अनतिक्रमेण यथास्वम् । दुराचरः दुःखेन उपचर्यत इत्यर्थः । अन्ये 'दुरासद' इति पठन्ति, दुर्वार इति व्याख्यानयन्ति । यद्यपि शूलबाधिर्यविद्रध्यर्शोर्बुदशोफाः प्राङ्निर्दिष्टास्तथापि कर्णरोगसंग्रहार्थं साध्यासाध्यविभागार्थं च पुनर्निर्दिष्टाः; शूलस्तु वातव्याधिनिदाने केवलवातज उक्तः, अत्र पुनर्दोषैरावृत इति न पौनरुक्त्यम् ॥ ६ ॥

यदा तु नाडीषु विमार्गमागतः
स एव शब्दाभिवहासु तिष्ठति ॥
शृणोति शब्दान् विविधांस्तदा नरः
प्रणादमेनं कथयन्ति चामयम् ॥ ७ ॥

कर्णप्रणादमाह—यदा तु नाडीष्वित्यादि । विमार्गमागतः विरुद्धमार्गं प्राप्तः, विमार्गोऽत्र सिरा एव, विमार्गगः तिर्यगधो यदा तिष्ठति । स एवेत्येवशब्देन कफाद्यावरणावृतः । अन्ये तु शब्दावहासु नाडीषु स एव वायुर्विमार्गगो यदा निरुद्धयति तदा विविधान् शब्दान् नरः शृणोतीति व्याख्यानयन्ति ॥ ७ ॥

स एव शब्दाभिवहा यदा शिराः
कफानुयातो व्यनुसृत्य तिष्ठति ॥
तदा नरस्याप्रतिकारसेविनो
भवेत्तु बाधिर्यमसंशयं खलु ॥ ८ ॥

अस्य रोगस्य अपीडाकरत्वादरोगत्वं माभूदिति द्योतनार्थमामयवचनं बाधिर्यमाह—स एव शब्दाभिवहास्वित्यादि । स एव शुद्धो वायुः कफानुयातः कफानुगतः । स एवापीत्यपिशब्दो लुप्तो द्रष्टव्यः, तेन न केवलं शुद्धो वायुः श्लेष्मान्वितोऽपि वेत्यर्थः । व्यनुसृत्य विविधमार्गमावृत्य । अप्रतिकारसेविनः चिकित्सामकुर्वतः ॥ ८ ॥

श्रमात् क्षयाद्रूक्षकषायभोजनात्
समीरणः शब्दपथे व्यवस्थितः॥
विरिक्तशीर्षस्य च शीतसेविनः
करोति हि क्ष्वेडमतीव कर्णयोः॥ ९॥
शिरोऽभिघातादथवा निमज्जतो
जले प्रपाकादथवापि विद्रधेः॥
स्रवेत्तु पूयं श्रवणोऽनिलावृतः
स कर्णसंस्राव इति प्रकीर्तितः॥ १०॥

कर्णक्ष्वेडमाह—श्रमादित्यादि। क्षयो धातुक्षयः। क्ष्वेडः शब्दः। कर्णनादः केवलवातावबद्धो नानाविधशब्दान्वितः, कर्णक्ष्वेडस्तु दोषसंसृष्टवातावबद्धोऽयं सदोषानुकारिशब्दान्वितः। तथाच विदेहः,—"मारुतः कफवाताभ्यां संसृष्टः शोणितेन च। कर्णक्ष्वेडं संजनयेत् क्ष्वेडनं वेणुघोषवत्"—इति; एष कर्णनादक्ष्वेडयोर्भेदः। कर्णास्रावमाह—शिरोऽभिघातादित्यादि। विद्रधेः कर्णविद्रधेः॥ ९॥ १०॥

कफेन कण्डूः प्रचितेन कर्णयो-
र्भृशं भवेत् स्रोतसि कर्णसंज्ञिते।

कर्णकण्डूमाह—कफेनेत्यादि। कर्णयोः प्रचितेन संचितेन श्लेष्मणा कर्णस्रोतसि भृशमत्यर्थं कण्डूर्भवेदिति संबन्धः॥—

विशोषिते श्लेष्मणि पित्ततेजसा
नृणां भवेत् स्रोतसि कर्णगूथकः॥ ११॥

कर्णवर्च आह—विशोषिते इत्यादि। स्रोतसि संचिते श्लेष्मणि पित्ततेजसा विशोषिते सति कर्णगूथको भवेदिति संबन्धः॥ ११॥

स कर्णविट्को द्रवतां यदा गतो
विलायितो घ्राणमुखं प्रपद्यते॥
तदा सकर्णप्रतिनाहसंज्ञितो
भवेद्विकारः शिरसोऽभितापनः॥ १२॥

कर्णप्रतिनाहमाह—सकर्णेत्यादि। विलयनं पुनः स्नेहस्वेदाभ्याम्। एष कफमारुताभ्यां सन्निपातेन वा, विदेहोक्तत्वात्। शिरसोऽभितापनः सकलशिरोविकारकारीत्यर्थः॥१२॥

यदा तु मूर्च्छन्त्यथवापि जन्तवः
सृजन्त्यपत्यान्यथवापि मक्षिकाः॥
तदञ्जनत्वाच्छ्रवणो निरुच्यते
भिषग्भिराद्यैः कृमिकर्णकस्तु सः॥ १३॥

कृमिकर्णकमाह—यदेत्यादि। मूर्च्छन्ति पतन्ति। जन्तवो मांसकोथजाः कृमयः। अपत्यानि सूक्ष्मकृमीन्। मक्षिका नीलमक्षिकाः। तदञ्जनत्वादित्यादि। आद्यैर्भिषग्भिः तदञ्जनत्वात् श्रवणः कृमिकर्णको निरुच्यत इति संबन्धः। तदञ्जनत्वात् कृमिलक्षणत्वात्। आद्यैर्भिषग्भिर्विदेहादिभिः। अयं रोगः सान्निपातिकः, विदेहप्रोक्तत्वात्॥ १३॥

क्षताभिघातप्रभवस्तु विद्रधि-
र्भवेत्तथा दोषकृतोऽपरः पुनः॥
सरक्तपीतारुणमस्रमास्रवेत्
प्रतोदधूमायनदाहचोषवान्॥ १४॥

कर्णविद्रधिमाह—क्षताभिघातप्रभव इत्यादि। क्षताभिघातप्रभवस्तु विद्रधिर्भवेदिति छेदः। एतेन क्षतविद्रधिर्दर्शितः। दोषकृतोऽपरः दोषजनितो द्वितीयो विद्रधिः। एतेन दोषजो दर्शितः। स चतुर्विधः। क्षतविद्रधेर्लक्षणमाह—सरक्तपीतारुणमित्यादि। अस्रं रक्तं, धूमायनं धूमोद्गमनमिव वेदनाविशेषः, चोषवान् आचूष्यत इव। दोषविद्रधेर्लक्षणं दोषलिङ्गैरेव ज्ञातव्यम्। सरक्तपितारुणेत्यादिना कर्णपाकलक्षणमुक्तमिति केचित् कथयन्ति; तच्च मह्यं न रोचते, यतो जेज्जटादीनामीदृशोऽभिप्रायो नास्ति॥ १४॥

भवेत् प्रपाकः खलु पित्तकोपतो
विकोथविक्लेदकरश्च कर्णयोः॥

कर्णपाकलक्षणमाह—भवेत् प्रपाक इत्यादि॥—

स्थिते कफे स्रोतसि पित्ततेजसा
विलाय्यमाने भृशसंप्रतापनात्॥ १५॥
अवेदनो वाप्यथवा सवेदनो
घनं स्रवेत् पूति स पूतिकर्णकः॥

पूतिकर्णमाह—स्थित इत्यादि। घनं निरन्तरं वारंवारमित्यर्थः। अन्ये घनमिति पूयस्य विशेषणमाहुः। पूति पूयम्॥ १५॥—

प्रदिष्टलिङ्गान्यर्शांसि तत्त्वत-
स्तथैव शोफार्बुदलिङ्गमीरितम्॥ १६॥
मया पुरस्तात् प्रसमीक्ष्य योजये-
दिहैव तानि प्रयतो भिषग्वरः॥

अर्शःशोफार्बुदान्याह—प्रदिष्टेत्यादि। शोफार्बुदलिङ्गं शोफस्य अर्बुदस्य च लक्षणमित्यर्थः। तत्त्वतः परमार्थतः। प्रसमीक्ष्य सम्यग्विचार्य। प्रयोगज्ञो वैद्यः॥ १६॥

इति श्रीडल्हणाचार्यविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायामुत्तरतन्त्रान्तर्गते शालाक्यतन्त्रे विंशोऽध्यायः समाप्तः।

एकविंशतितमोऽध्यायः।

अथातः कर्णगतरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः॥ १॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय)॥ २॥

अथात इत्यादि। प्रतिषेधश्चिकित्सितम्॥ १॥ २॥

सामान्यं कर्णरोगेषु घृतपानं रसायनम्॥
अव्यायामोऽशिरःस्नानं ब्रह्मचर्यमकत्थनम्॥ ३॥

कर्णरोगाणां सामान्यं चिकित्सितमाह—सामान्यमित्यादि । घृतपानमत्र ऊर्ध्वभक्तिकम् । अशिरःस्नानं न शिरःस्नानमित्यर्थः । अकथनं अकथनं अभाषणम् । रसायनमित्यत्र रसाशनमिति केचित् पठन्ति, मांसरसेन सह भोजनमिति व्याख्यानयन्ति ॥ ३ ॥

कर्णशूले प्रणादे च बाधिर्यक्ष्वेडयोरपि ॥
चतुर्णामपि रोगाणां सामान्यं भेषजं विदुः ॥ ४ ॥

वातजानां चतुर्णां कर्णशूलादीनां एकहेतुत्वादेकामेव चिकित्सामाह—कर्णशूले इत्यादि ॥ ४ ॥

स्निग्धं वातहरैः स्वेदैर्नरं स्नेहविरेचितम् ॥
नाडीस्वेदैरुपचरेत्पिण्डस्वेदैस्तथैव च ॥ ५ ॥

किं तत् सामान्यं चिकित्सितमित्याह—स्निग्धमित्यादि । स्निग्धं स्नेहपानेन अभ्यङ्गेन च । स्नेहविरेचितं एरण्डतैलादिभिः । स्वेदाध्याये यामार्धमात्रेत्यादिना नाडीस्वेदः प्रोक्तः; पिण्डस्वेदः कृशरापायसादिभिः ॥ ५ ॥

बिल्वैरण्डार्कवर्षाभूदधित्थोन्मत्तशिग्रुभिः ॥
बस्तगन्धाश्वगन्धाभ्यां तर्कारीयववेणुभिः ॥ ६ ॥
आरनालैः शृतैरेभिर्नाडीस्वेदः प्रयोजितः ॥
कफवातसमुत्थानं कर्णशूलं निरस्यति ॥ ७ ॥

नाडीस्वेदोपयोगिद्रव्याण्याह—बिल्वेत्यादि । वर्षाभूः श्वेतपुनर्नवा, दधित्थः कपित्थः, उन्मत्तं धुस्तूरकः, शिग्रुः शोभाञ्जनकः, विद्रुशाकमन्ये । बस्तगन्धा बोंबयिका, तर्कारी अरणिका, यववेणुभिरिति वेणुयवोऽन्नजातिः । बिल्वैरण्डादिभिरारनालसिद्धैः केवलवातारब्धे कफावृतवातारब्धे च कर्णशूले स्वेदः प्रयोज्यः, परं केवलवातजे शूले स्नेहपूर्वः स्वेद इति, कफावृते पुनः रूक्षः स्वेद इति ॥ ६ ॥ ७ ॥

मीनकुक्कुटलावानां मांसजैः पयसापि वा ॥
पिण्डैः स्वेदं च कुर्वीत कर्णशूलनिवारणम् ॥ ८ ॥

पिण्डस्वेदोपयोगिद्रव्याण्याह—मीनकुक्कुटलावानामित्यादि । पयसापि वा इति घनीभूतक्षीरपिण्डेनेत्यर्थः । एतैर्मीनादिभिः मांसपिण्डैः पृथक् समस्तैर्वा स्वेदः कार्यः ॥ ८ ॥

अश्वत्थपत्रखल्लं वा विधाय बहुपत्रकम् ॥
तैलाक्तमस्तुसंपूर्णं निदध्याच्छ्रवणोपरि ॥ ९ ॥
यत्तैलं च्यवते तस्मात् खल्लादङ्गारसाधितात् ॥
तत्प्राप्तं श्रवणस्रोतः सद्यो गृह्णाति वेदनाम् ॥ १० ॥

शुद्धवातजे शूले स्नेहविशेषस्वेदमुद्दिशन्नाह—अश्वत्थपत्रेत्यादि । खल्लमिति द्विकर्णिकाकारमित्यर्थः । अभ्यज्य तैलेन घृतेन वा, सात्म्यविदेहप्रोक्तत्वात् ॥ ९ ॥ १० ॥

क्षौमगुग्गुल्वगुरुभिः सघृतैर्धूपयेच्च तम् ॥
भक्तोपरि हितं सर्पिर्बस्तिकर्म च पूजितम् ॥ ११ ॥

कर्णस्वेदस्य पश्चात्कर्माह—क्षौमेत्यादि । क्षौमं अतसीवस्त्रं, बस्तिरत्र शिरोबस्तिः ॥ ११ ॥

निरन्नो निशि तत्सर्पिः पीत्वोपरि पयः पिबेत् ॥
मूर्धबस्तिषु नस्ये च मस्तिष्के परिषेचने ॥ १२ ॥
शतपाकं बलातैलं प्रशस्तं चापि भोजने ॥

इदानीं निरन्नस्य सायमेव कोष्णं पयो निर्दिशन्नाह—निरन्न इत्यादि । निरन्नः पुरुषः निशि कोष्णं पयोऽनुपानं च सर्पिः पिबेत् । मूर्धेत्यादि । मस्तिष्कः शिरोबस्तिविशेषः, स च स्नेहपिचुप्लोतादिना अवचार्यते । शतपाकं वातव्याधिपठितम् । बलातैलं मूढगर्भोक्तं, अन्ये तु बलातैलमेव शतपाकं कृत्वा उपयुज्यते इति व्याख्यानयन्ति ॥ १२ ॥—

कण्टकारीमजाक्षीरे पक्त्वा क्षीरेण तेन च ॥ १३ ॥
विपचेत् कुक्कुटवसां कर्णयोस्तत्प्रपूरणम् ॥

कण्टकारीमित्यादि । कण्टकारी चतुष्पलप्रमाणा, तदष्टगुणं क्षीरं, क्षीराच्चतुर्गुणमुदकं दत्त्वा विपचेत्, तेन क्षीरेण कुक्कुटवसां कुडवप्रमाणां पचेत्, तत्कर्णयोः प्रपूरणम् ॥ १३ ॥—

तण्डुलीयकमूलानि फलमङ्कोटजं तथा ॥ १४ ॥
अहिंस्राकेन्द्रकामूलं सरलं देवदारु च ।
लसुनं शृङ्गवेरं च तथा वंशावलेखनम् ॥ १५ ॥
कल्कैरेषां तथाम्लैश्च पचेत् स्नेहं चतुर्विधम् ॥
वेदनायाः प्रशान्त्यर्थं हितं तत्कर्णपूरणम् ॥ १६ ॥

अपरमपि पूरणमाह—तण्डुलीयकेत्यादि । वंशावलेखनं वंशाच्छोलनं दृषदिपेषितं, सिताद्रवः स चाष्टपलप्रमाणः, अम्लैः दधितक्रसुराचुक्रमातुलुङ्गरसैः प्रत्येकमष्टाविंशत्यधिकशतप्रमाणैः, स्नेहश्चतुर्विधः सर्पिस्तैलवसामज्जसंज्ञो द्वात्रिंशत्पलप्रमाणः ॥ १४—१६ ॥

लसुनार्द्रकशिग्रूणां मुरङ्ग्या मूलकस्य च ॥
कदल्याः स्वरसः श्रेष्ठः कदुष्णः कर्णपूरणे ॥ १७ ॥
शृङ्गवेररसः क्षौद्रं सैन्धवं तैलमेव च ॥
कदुष्णं कर्णयोर्देयमेतद्वा वेदनापहम् ॥ १८ ॥

लशुनार्द्रकेत्यादि । शिग्रुः मधुशिग्रुः, मुरङ्गी द्वितीयः शोभाञ्जनकः, कदुष्ण ईषदुष्णः । एतेषां लशुनादीनां षण्णां स्वरसा व्यस्ताः समस्ता वा कर्णपूरणे देयाः ॥ १७ ॥ १८ ॥

वंशावलेखसंयुक्ते मूत्रे चाजाविके भिषक् ॥
सर्पिः पचेत्तेन कर्णं पूरयेत् कर्णशूलिनः ॥ १९ ॥

वंशेत्यादि । मूत्रे चाजाविके भिषगित्यत्र तन्त्रान्तरदर्शनाद्विपर्ययेण सर्पिःपाकः कर्तव्यः, तेन पूर्वं आविके मूत्रे सर्पिः पक्तव्यं, पश्चादाजे इति । अन्ये तु पूर्वमाविकमूत्रपक्वेन सर्पिषा कर्णपूरणं, पश्चादाजेन मूत्रेणेति विपर्ययं व्याख्यानयन्ति । केचित् सर्पिः पचेदित्यत्र तैलं पचेदिति पठन्ति; तन्न, सर्वनिबन्धैः परिहृतत्वात् ॥ १९ ॥

१ 'सात्म्यमेव' इति पाठान्तरम् ।

महतः पञ्चमूलस्य काण्डमष्टादशाङ्गुलम् ॥
क्षौमेणावेष्ट्य संसिच्य तैलेनादीपयेत्ततः ॥ २० ॥
यत्तैलं च्यवते तेभ्यो धृतेभ्यो भाजनोपरि ॥
ज्ञेयं तद्दीपिकातैलं सद्यो गृह्णाति वेदनाम् ॥ २१ ॥

दीपिकातैलमाह—महत इत्यादि । काण्डं खण्डं, क्षौमेण अतसीवस्त्रेण, आवेष्ट्य त्रिभागमिति शेषः । धृतेभ्योऽधोमुखमिति शेषः । गृह्णाति हरति ॥ २० ॥ २१ ॥

कुर्यादेवं भद्रकाष्ठे कुष्ठे काष्ठे च सारले ।
मतिमान् दीपिकातैलं कर्णशूलनिबर्हणम् ॥ २२ ॥

कुर्यादेवमित्यादि । चकारादगुर्विन्द्राग्निमन्थकाष्ठानि गृह्यन्ते ॥ २२ ॥

अर्काङ्कुरानल्पपिष्टांस्तैलाक्तान् लवणान्वितान् ।
सन्निदध्यात् स्नुहीकाण्डे कोरिते तच्छदावृते ॥२३॥
पुटपाकक्रमस्विन्नान् पीडयेदारसागमात् ।
सुखोष्णं तद्रसं कर्णे दापयेच्छूलशान्तये ॥ २४ ॥
कपित्थमातुलुङ्गाम्लशृङ्गवेररसैः शुभैः ।
सुखोष्णैः पूरयेत् कर्णं तच्छूलविनिवृत्तये ॥ २५ ॥
कर्णं कोष्णेन चुक्रेण पूरयेत् कर्णशूलिनः ।
समुद्रफेनचूर्णेन युक्त्या वाप्यवचूर्णयेत् ॥ २६ ॥

अर्काङ्कुरेत्यादि । अयं पाठः सर्वनिबन्धकारैरनादृतस्तस्मान्न व्याख्यातः ॥ २३—२६ ॥

अष्टानामिह मूत्राणां मूत्रेणान्यतमेन वा ॥
कोष्णेन पूरयेत् कर्णं कर्णशूलोपशान्तये ॥ २७ ॥

अष्टानामित्यादि । अष्टानां मूत्राणामन्यतमेन एकतमेन ॥ २७ ॥

मूत्रेष्वम्लेषु वातघ्ने गणे च क्वथिते भिषक् ।
पचेच्चतुर्विधं स्नेहं पूरणं तच्च कर्णयोः ॥ २८ ॥

मूत्रेष्वित्यादि । मूत्राणि गवादीनामष्टानाम् । अम्लानि सुरामस्त्वारनालबीजपूरचुक्राणि । वातघ्नो गणः विदारिगन्धादिः ॥ २८ ॥

एता एव क्रियाः कुर्यात् पित्तघ्नैः पित्तसंयुते ॥

वातजकर्णरोगे क्रियामभिधाय पित्तजकर्णशूलचिकित्सामाह—एता इत्यादि । एता एव दीपिकादयः क्रियाः । तत्र दीपिका अश्वत्थपत्रखल्लस्नेहसर्पिषा कर्णपूरणं, एकान्तिकेनापि तस्य स्पर्शेने पित्तहरत्वात् । पित्तसंयुते कर्णशूले इत्यर्थः ॥—

काकोल्यादौ दशक्षीरं तिक्तं चात्र हितं हविः॥२९॥
क्षीरवृक्षप्रवालेषु मधुके चन्दने तथा ॥
कल्कक्वाथे परं पक्वं शर्करामधुकैः सरैः ॥ ३० ॥

पित्तजकर्णशूले सामान्यचिकित्सामभिधाय विशेषचिकित्सामाह—काकोल्यादावित्यादि । काकोल्यादिकल्केन दशगुणक्षीरं घृतं सिद्धं हितं, तथा तिक्तं तिक्तद्रव्यसंस्कृतम् । अन्ये तु तिक्तं कुष्ठचिकित्सितोक्तं घृतं कथयन्ति । क्षीरवृक्षाः न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थप्लक्षगर्दभाण्डाः । तेषां क्वाथेन काकोल्यादिकल्केन सिद्धं घृतं हितम् । मधुके चन्दने तथेति प्रत्येकं यष्टीमधुरक्तचन्दनक्वाथकल्काभ्यां सिद्धम् । शर्करामधुकैरित्यत्र यष्टीमधुकद्वितयं, अत एव बहुत्वम् । सरैर्विरेचनद्रव्यैरित्यर्थः । जेज्जटाचार्यस्तु क्षीरवृक्षप्रवालेष्वित्येकं योगं कथयति, बिम्बीक्वाथ इति द्वितीयं; तौ च योगावनार्षौ कथयति ॥ २९—३० ॥

इङ्गुदीसर्षपस्नेहौ सकफे पूरणे हितौ ॥
तिक्तौषधानां यूषाश्च स्वेदाश्च कफनाशनाः ॥ ३१॥

श्लेष्मजशूलस्य चिकित्सामाह—इङ्गुदीसर्षपेत्यादि । सकफे कर्णशूले इत्यध्याहारः । तिक्तेत्यादि । स्वेदाश्च कफनाशना इति तापोष्मस्वेदा रूक्षाः ॥ ३१ ॥

सुरसादौ कृतं तैलं पञ्चमूले महत्यपि ॥
मातुलुङ्गरसः शुक्तं लशुनार्द्रकयो रसः ॥ ३२ ॥
एकैकः पूरणे पथ्यस्तैलं तेष्वथवा कृतम् ॥
तीक्ष्णा मूर्ध्नि विरेकाश्च कवलाश्चात्र पूजिताः॥३३॥

सुरसादौ कृतमित्यादि । तैलद्वितयमेतत् । मातुलुङ्गरस इत्यादि । मातुलुङ्गरसादिना एकैकेन सिद्धं तैलं पूरणे पथ्यमित्यर्थः । तीक्ष्णा इत्यादि । तीक्ष्णा मूर्ध्नि विरेका इति अपामार्गबीजादिभिः । तीक्ष्णाः करालाः, पिप्पल्यादिभिः ॥३२॥३३॥

कर्णशूलविधिः कृत्स्नः पित्तघ्नः शोणितावृते ॥

शोणितशूलस्य चिकित्सामाह—कर्णेत्यादि । केचिदमुं पाठं न पठन्ति ॥—

शूलप्रणादबाधिर्यक्ष्वेडानां तु प्रकीर्तितम् ॥ ३४ ॥
सामान्यतो विशेषेण बाधिर्ये पूरणं शृणु ॥
गवां मूत्रेण बिल्वानि पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् ॥३५॥
सजलं च सदुग्धं च बाधिर्ये कर्णपूरणम् ॥

शूलेत्यादि । पञ्जिकाकारस्तु 'सजलं च सदुग्धं च' इत्यत्र 'पादिकं जलदुग्धाभ्यां' इति पठति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥—

सितामधुकबिम्बीभिः सिद्धं वाजे पयस्यथ ॥ ३६ ॥
सिद्धं वा बिल्वनिष्क्वाथे शीतीभूतं तदुद्धृतम् ।
पुनः पचेद्दशक्षीरं सितामधुकचन्दनैः ॥ ३७ ॥
बिल्वाम्बुगाढं तत्तैलं बाधिर्ये कर्णपूरणम् ॥

सितामधुकेत्यादि । सितामधुकबिम्बीभिः कल्किताभिः छागक्षीरे चतुर्गुणे पक्वं तिलतैलमुष्णमेव बिम्बीक्वाथे मथित्वा शीतीभूतं पाणिना आदाय पुनरपि बिल्वफलक्वाथे विलोडितं सितशर्करायष्टीमधुकरक्तचन्दनैः कल्कीकृतैर्दशगुणैः क्षीरं विपचेत् । केचिद् बिल्वाम्बुगाढमित्यत्र बिम्बीगाढमिति पठन्ति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥—

वक्ष्यते यः प्रतिश्याये विधिः सोऽप्यत्र पूजितः॥३८

इदानीं बाधिर्ये कफानुबन्धोऽप्यस्तीत्यनागतावेक्षणेन संक्षेपार्थमतिदेशेन चिकित्सामाह—वक्ष्यते य इत्यादि । सोऽप्यत्र पूजित इति 'नवं प्रतिश्यायमथास्य सर्वमुपाचरेत् सर्पिष एव पानैः' इत्यादिनोक्तः ॥ ३८ ॥

वातव्याधिषु यश्चोक्तो विधिः स च हितो भवेत् ॥
कर्णस्रावे पूतिकर्णे तथैव कृमिकर्णके ॥ ३९ ॥
समानं कर्म कुर्वीत योगान् वैशेषिकानपि ॥

वात व्याधिचिकित्सितोक्तमतीतावेक्षणेन संक्षेपार्थमतिदेशेन निर्दिशन्नाह—वातव्याधिष्वित्यादि । वातव्याध्युक्तो विधिः निवातब्रह्मचर्यादिकः ॥ ३९ ॥—

शिरोविरेचनं चैव धूपनं पूरणं तथा ॥ ४० ॥
प्रमार्जनं धावनं च वीक्ष्य वीक्ष्यावचारयेत् ॥
राजवृक्षादितोयेन सुरसादिगणेन वा ॥ ४१ ॥
कर्णप्रक्षालनं कार्यं चूर्णैरेषां च पूरणम् ॥

कर्णस्रावे किं तत् समानं कर्मेत्याह—शिरोविरेचनमित्यादि । प्रमार्जनं पिचुकेन कर्णप्रोञ्छनं, धावनं प्रक्षालनम् । वीक्ष्य वीक्ष्येति प्रत्येकं कर्णप्रस्रावादिषु दोषदूष्यादिविशेषं दृष्ट्वा दृष्ट्वेत्यर्थः । राजवृक्षादितोयेनेत्यादि । राजवृक्षादिरारग्वधादिः ॥ ४० ॥ ४१ ॥—

चूर्णं पञ्चकषायोत्थं कपित्थरसयोजितम् ॥ ४२ ॥
कर्णस्रावे प्रशंसन्ति पूरणं मधुना सह ॥
सर्जत्वक्चूर्णसंयुक्तः कार्पासीफलजो रसः ॥ ४३ ॥
योजितो मधुना वापि कर्णस्रावे प्रशस्यते ॥
लाक्षासर्जरसैर्वापि चूर्णितैः कर्णपूरणम् ॥ ४४ ॥
सशैबलमहावृक्षजम्ब्वाम्रप्रसवायुतम् ॥
कुलीरक्षौद्रमण्डूकीसिद्धं तैलं च पूजितम् ॥ ४५ ॥

समानं कर्माभिधाय वैशेषिकान् योगानाह—चूर्णमित्यादि । पञ्चकषायं अस्मिन्नेवाध्याये 'तिन्दुकान्यभया रोध्रं समङ्गामलकं' इत्यादिना पठिष्यति । अन्ये तु आरग्वधशिरीषजम्बुसर्जाश्वकर्णजं पञ्चकषायचूर्णं कथयन्ति, तच्च टीकापञ्जिकाभ्यां नाङ्गीकृतम् । सर्जत्वगित्यादि । कार्पासी वनकार्पासी । लाक्षासर्जरसौ वापि चूर्णितौ । सशैवलेत्यादि । शैवलं दूर्वासदृशं, हठमित्यन्ये, महावृक्षः सेहुण्डः, प्रसवाः पल्लवाः, कुलीरः कर्कटश्रृङ्गी, मण्डूकी ब्राह्मीभेदः । शैवलादिकं प्रसवपर्यन्तं कषायद्रव्यं, कुलीरकादिकं च कल्कद्रव्यम् । पूजितं कर्णस्रावे कर्णपूरणमित्यध्याहार्यम् ॥ ४२—४५ ॥

तिन्दुकान्यभया रोध्रं समङ्गामलकं मधु ॥
पूरणं चात्र पथ्यं स्यात्कपित्थरसयोजितम् ॥ ४६ ॥

तिन्दुकान्यभया रोध्रमित्यादि । समङ्गा मञ्जिष्ठा, वराहक्रान्ता इत्यपरे । इदं पञ्चकषायचूर्णम् ॥ ४६ ॥

रसमाम्रकपित्थानां मधूकधवशालजम् ॥
पूरणार्थं प्रशंसन्ति तैलं वा तैर्विपाचितम् ॥ ४७ ॥
प्रियङ्गुमधुकाम्बष्ठाधातकीशीतपर्णिभिः ॥
मञ्जिष्ठालोध्रलाक्षाभिः कपित्थस्य रसेन वा ॥ ४८ ॥
पचेत्तैलं तदास्रावमवगृह्णाति पूरणात् ॥

रसमाम्रेत्यादि । आम्रादिपल्लवानां रसः स्वरसो व्यस्तः समस्तो वा कर्णपूरणः, तैर्विपाचितं वा तिलतैलं पूयस्रावे पूरणम् । प्रियङ्गुमधुकाम्बष्ठेत्यादि । प्रियङ्ग्वादिकल्कैः कपित्थपल्लवरसेन चतुर्गुणेन तिलतैलं सिद्धं कर्णस्रावापहम् । अम्बष्ठानां कुडवः, शिला मनःशिला, पर्णी शालपर्णी ॥ ४७ ॥ ४८ ॥—

घृष्टं रसाञ्जनं नार्याः क्षीरेण क्षौद्रसंयुतम् ॥ ४९ ॥
प्रशस्यते चिरोत्थेऽपि सास्रावे पूतिकर्णके ॥
निर्गुण्डीस्वरसे तैलं सिन्धुधूमरजो गुडः ॥ ५० ॥
पूरणः पूतिकर्णस्य शमनो मधुसंयुतः ॥

इदानीं पूतिकर्णस्य विशेषचिकित्सां योगद्वयेनाह—घृष्टमित्यादि ॥ ४९ ॥ ५० ॥—

कृमिकर्णकनाशार्थं कृमिघ्नं योजयेद्विधिम् ॥ ५१ ॥

कृमिकर्णे वैशेषिकमाह—कृमिकर्णकनाशार्थमित्यादि कृमिघ्नो विधिः क्रिमिप्रतिषेधे वक्ष्यमाणः ॥ ५१ ॥

वार्ताकुधूमश्च हितः सार्षपस्नेह एव च ॥

अपरमपि विशेषचिकित्सितमाह—वार्ताकुधूम इत्यादि परिणतशुष्कवार्ताकुधूमस्य पानं कर्णधूपनं च; सार्षपस्नेहेः कर्णपूरणं, तन्त्रान्तरोक्तत्वात् ॥—

कृमिघ्नं हरितालेन गवां मूत्रयुतेन च ॥ ५२ ॥
गुग्गुलुः कर्णदौर्गन्ध्ये धूपनं श्रेष्ठमुच्यते ॥
छर्दनं धूमपानं च कवलस्य च धारणम् ॥ ५३ ॥

कृमिकृतदौर्गन्ध्यचिकित्सामाह—कृमिघ्नमित्यादि । कृमिघ्नं विडङ्गसारचूर्णं, तच्च हरितालचूर्णेन युतं गोमूत्रेण पूरणं, गुग्गुलुना धूपनम् । छर्दनमित्यादि । केचिच्छर्दनादिकं क्रियात्रितयं त्रयाणामास्रावादीनां हितमाहुः; तन्न, यतः कृमिकृतदौर्गन्ध्यसान्निध्याद्विदेहादिष्वप्यदर्शनात् दौर्गन्ध्य एव छर्दनादि त्रितयं हितम् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

कर्णक्ष्वेडे हितं तैलं सार्षपं चैव पूरणम् ॥
विद्रधौ चापि कुर्वीत विद्रध्युक्तं चिकित्सितम् ५४

कर्णक्ष्वेडे हितमित्यादि । कर्णक्ष्वेडे यत् सार्षपं तैलं पूरणं उक्तं तद्विद्रधावपि कुर्वीत; तेन न केवलं तदेव कुर्वीत विद्रध्युक्तं चिकित्सितमपि कुर्वीतेत्यर्थः । वातजे आमे सवेदने विद्रधौ तिलतैलेन सेकः, कफजे पुनः सार्षपतैलेनेति ॥ ५४ ॥

प्रक्लेद्य धीमांस्तैलेन स्वेदेन प्रविलाप्य च ॥
शोधयेत्कर्णविट्कं तु भिषक् सम्यक् शलाकया

कर्णगूथे चिकित्सामाह—प्रक्लेद्येत्यादि ॥ ५५ ॥

नाडीस्वेदोऽथ वमनं धूमो मूर्धविरेचनम् ॥

विभिश्च कफह्लत्सर्वैः कर्णकण्डूमपोहति ॥ ५६ ॥

कर्णकण्डूचिकित्सामाह—नाडीस्वेद इत्यादि। वमनं सस्वेद-मनं, धूमोऽयं वैरेचनिकः ॥ ५६ ॥

अथ कर्णप्रतिनाहे स्नेहस्वेदौ प्रयोजयेत् ॥
ततो विरिक्तशिरसः क्रियां प्राप्तां समाचरेत् ॥५७॥

कर्णप्रतीनाहे चिकित्सामाह—अथेत्यादि । क्रियां स्नेहस्वेद-नस्यादिकां, प्राप्तां युक्ताम् ॥ ५७ ॥

कर्णपाकस्य भैषज्यं कुर्यात्पित्तविसर्पवत् ॥

कर्णपाके चिकित्सामाह—कर्णपाकस्येत्यादि । शीतालेपन-परिषेकादींश्च तच्चिकित्सितोक्तान् कुर्यात् ॥—

कर्णच्छिद्रे वर्तमानं कीटं क्लेदमलादि वा ॥ ५८ ॥
शलाकेनापहरेद्धीमानथवापि शलाकया ॥

शारीरदोषभवकर्णगूथप्रत्याकर्षणचिकित्साप्रसङ्गेन आगन्तु-कीटमलादीनामपकर्षणचिकित्सामाह—कर्णच्छिद्र इत्यादि । शलाकेनापहरेत् 'आचुष्य' इति शेषः ॥ ५८ ॥—

शेषाणां तु विकाराणां प्राक् चिकित्सितमीरितम् ॥

इदानीं शालाक्यसिद्धान्तेन चतुर्विधानामर्शसां सप्तविधा-नामर्बुदानां चतुर्विधानां शोफानां किं चिकित्सितमिति पृष्टः शालाक्यतन्त्रस्य न्यूनतादोषं परिजिहीर्षुराह—शेषाणामि-त्यादि । शेषाणां चतुर्विधानामर्शसां, सप्तविधानामर्बुदानां, चतुर्विधानां शोफानां चेत्यर्थः । प्रागिति अर्शआदिचिकित्सिते । ईरितं प्रतिदोषं प्रत्यवस्थं सर्वमुक्तमित्यर्थः ॥ ५९ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुत-व्याख्यायामुत्तरतन्त्रान्तर्गते शालाक्यतन्त्रे एकविंशोऽध्यायः समाप्तः ।

द्वाविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातो नासागतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्या-स्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

अथात इत्यादि । गतशब्द आश्रयवचनः; तेन नासाश्रित-रोगविज्ञानमधिकृत्य कृतोऽध्यायो नासागतरोगविज्ञानीया-ध्यायः ॥ १ ॥ २ ॥

अपीनसः पूतिनस्यं नासापाकस्तथैव च ॥
तथा शोणितपित्तं च पूयशोणितमेव च ॥ ३ ॥
क्षवथुर्भ्रंशथुर्दीप्तो नासानाहः परिस्रवः ॥
नासाशोषेण सहिता दशैकाश्चेरिता गदाः ॥ ४ ॥
चत्वार्यर्शांसि चत्वारः शोफाः सप्तार्बुदानि च ॥
प्रतिश्यायाश्च ये पञ्च वक्ष्यन्ते सचिकित्सिताः ॥
एकत्रिंशन्मितास्ते तु नासारोगाः प्रकीर्तिताः ॥ ५ ॥

नासारोगान् नामभिः संख्यया चाह—अपीनस इत्यादि संख्येयनिर्देशादेव संख्यायां लब्धायां भूयः संख्याकरणं निय-मार्थं; तेन विदेहोक्तसंख्यया अधिकत्वं माभूत् । 'अपी-नसः पूतिपाकौ पित्तासृक् पूयशोणित' इति केचि-त्पठन्ति ॥ ३—५ ॥

आनह्यते यस्य विधूप्यते च
पापच्यते क्लिद्यति चापि नासा ॥ ६ ॥
न वेत्ति यो गन्धरसांश्च जन्तु-
र्जुष्टं व्यवस्येत्तमपीनसेन ॥
तं चानिलश्लेष्मभवं विकारं
ब्रूयात् प्रतिश्यायसमानलिङ्गम् ॥ ७ ॥

अपीनसलक्षणमाह—आनह्यत इत्यादि । आनह्यते कफेन पित्तशोषितेन आनद्धत इव । विधूप्यते विधूमायत इव, पित्तात्; प्रक्लिद्यते आर्द्रीभवति कफात्; शुष्यति पित्तात् गन्धरसान् गन्धान् रसांश्चेत्यर्थः; अन्ये तु गन्धस्य रसा गन्ध-रसाः, रसतेर्गत्यर्थत्वात्; याथातथ्येन गन्धं न जानातीत्यर्थः । व्यवस्येत् जानीयात्, केचिदमुं पाठमन्यथा पठन्ति, स चाद-र्शनान्न लिखितः ॥ ६ ॥ ७ ॥

दोषैर्विदग्धैर्गलतालुमूले
संवासितो यस्य समीरणस्तु ॥
निरेति पूतिर्मुखनासिकाभ्यां
तं पूतिनस्यं प्रवदन्ति रोगम् ॥ ८ ॥

पूतिनस्यस्य लक्षणमाह—दोषैरित्यादि । रक्तमपि दोष-त्वेन विवक्षितं, तेन दोषैरिति बहुवचनम् । विदग्धैर्मूर्च्छितैः स्वरूपप्रच्युतैर्वा । संवासितः पित्तश्लेष्मरक्तैरात्मविकृतिगन्धेन मिश्रीकृतः, निरेति निर्गच्छति, पूतिः सहितगन्धो वायुः ॥ ८ ॥

घ्राणाश्रितं पित्तमरूंषि कुर्या-
द्यस्मिन् विकारे बलवांश्च पाकः ॥
तं नासिकापाकमिति व्यवस्ये-
द्विक्लेदकोथावपि यत्र दृष्टौ ॥ ९ ॥

नासापाकस्य लक्षणमाह—घ्राणाश्रितमित्यादि । अरूंषि व्रणान् । विक्लेद आर्द्रभावः, कोथः पूतिभावः, एतौ यत्र यस्मिन् विकारे, दृष्टौ दर्शनं गतौ ॥ ९ ॥

चतुर्विधं द्विप्रभवं द्विमार्गं
वक्ष्यामि भूयः खलु रक्तपित्तम् ॥

रक्तपित्तलक्षणमनागतावेक्षणेन निर्दिशन्नाह—चतुर्विध-मित्यादि । चतुर्विधं वातपित्तकफसन्निपातात्मकम् । द्विप्रभवं द्वौ प्रभवौ यकृत्प्लीहानौ यस्य तं तथा; अन्ये तु स्निग्धरूक्षो-ष्णभेदेन द्विरुत्पत्तिकारणं मन्यन्ते; अन्ये तु द्विप्रभवं आमा-शयपक्वाशयप्रभवमाहुः । द्विमार्गं अधरोत्तरमार्गद्वयम् ॥—

दोषैर्विदग्धैरथवापि जन्तो-
र्ललाटदेशेऽभिहतस्य तैस्तैः ॥ १० ॥

नासा स्रवेत् पूयमसृग्विमिश्रं
तं पूयरक्तं प्रवदन्ति रोगम् ॥

पूयरक्तं दोषागन्तुनिमित्तं दर्शयन्नाह—दोषैरित्यादि । विदग्धैः पित्तरक्ताधिक्यात् विरुद्धां परिणतिं प्राप्तैः । ललाटाभिघातोऽपि विरुद्धपाकं प्राप्तो मन्तव्यः ॥ १० ॥—

घ्राणाश्रिते मर्मणि संप्रदुष्टो
यस्यानिलो नासिकया निरेति ॥ ११ ॥
कफानुयातो बहुशः सशब्द-
स्तं रोगमाहुः क्षवथुं विधिज्ञाः ॥

क्षवथुरपि दोषजश्चागन्तुजश्च, तत्र पूर्वं दोषजमेव निर्दिशन्नाह—घ्राणेत्यादि । घ्राणाश्रिते मर्मणि शृङ्गाटाख्ये, 'घ्राणाश्रिते मर्मणि' इत्यत्र 'घ्राणाश्रिते श्लेष्मणि संप्रदुष्टे' इति केचित् पठन्ति ॥ ११ ॥—

तीक्ष्णोपयोगादतिजिघ्रतो वा
भावान् कटूनर्कनिरीक्षणाद्वा ॥ १२ ॥
सूत्रादिभिर्वा तरुणास्थिमर्म-
ण्युद्घाटिते यः क्षवथुर्निरेति ॥

आगन्तुजं क्षवथुमाह—तीक्ष्णोपयोगादित्यादि । अतिजिघ्रतः आघ्रायतः । भावान् द्रव्याणि । तरुणास्थिमर्म नासावंशास्थिमर्म शृङ्गाटकसंज्ञम् । उद्घाटिते ऊर्ध्वं चालिते ॥१२॥—

प्रभ्रश्यते नासिकयैव यश्च
सान्द्रो विदग्धो लवणः कफस्तु ॥ १३ ॥
प्राक् संचितो मूर्ध्नि च पित्ततप्त-
स्तं भ्रंशथुं व्याधिमुदाहरन्ति ॥

भ्रंशथोर्लक्षणमाह—प्रभ्रश्यत इत्यादि । प्रभ्रश्यते अत्यर्थमधःपतति नासिकयैव, न मुखेन ॥ १३ ॥—

घ्राणे भृशं दाहसमन्विते तु
विनिःसरेद्धूम इवेह वायुः ॥ १४ ॥
नासा प्रदीप्तेव च यस्य जन्तो-
र्व्याधिं तु तं दीप्तमुदाहरन्ति ॥

दीप्तलक्षणमाह—घ्राणे भृशमित्यादि । विनिःसरेन्निर्याति । वायुर्निश्वासः । प्रदीप्तेव ज्वलितेव नासा स्यात् ॥ १४ ॥—

कफावृतो वायुरुदानसंज्ञो
यदा स्वमार्गे विगुणः स्थितः स्यात् ॥ १५ ॥
घ्राणं वृणोतीव तदा स रोगो
नासाप्रतीनाह इति प्रदिष्टः ॥

नासाप्रतीनाहलक्षणमाह—कफावृत इत्यादि । नासा प्रतिनह्यते बध्यत इव वातेनेति नासाप्रतीनाहः ॥ १५ ॥—

अजस्रमच्छं सलिलप्रकाशं
यस्याविवर्णं स्रवतीह नासा ॥ १६ ॥
रात्रौ विशेषेण हि तं विकारं
नासापरिस्रावमिति व्यवस्येत् ॥

नासापरिस्रावमाह—अजस्रमित्यादि । अजस्रं अनवरतं, अविवर्णमविशिष्टवर्णं, अत्र सौ वायुः शृङ्गाटकाख्यस्रोतसि प्रविलायितात् कफात्; व्यवस्येत् जानीयात् ॥ १६ ॥

घ्राणाश्रिते श्लेष्मणि मारुतेन
पित्तेन गाढं परिशोषिते च ॥ १७ ॥
समुच्छ्वसित्यूर्ध्वमधश्च कृच्छ्रा-
द्यस्तस्य नासापरिशोष उक्तः ॥

नासाशोषलक्षणमाह—घ्राणाश्रिते इत्यादि । गाढमतिशयेन ॥ १७ ॥—

दोषैस्त्रिभिस्तैः पृथगेकशश्च
ब्रूयात्तथार्शांसि तथैव शोफान् ॥ १८ ॥
शालाक्यसिद्धान्तमवेक्ष्य वापि
सर्वात्मकं सप्तममर्बुदं तु ॥

इदानीमुक्तानामर्शआदीनां सामान्येन लक्षणमाह—दोषैरित्यादि । पृथग्दोषैस्त्रीण्यर्शांसि, सन्निपातेनैकं, एवं चत्वार्यर्शांसि । तथैव शोफानिति शोफा अपि चत्वार इत्यर्थः । शालाक्यसिद्धान्तमवेक्ष्येति वातेन पित्तेन कफेन चापीत्यादिना निदानस्थाने षडर्बुदानि निर्दिष्टानि, सप्तमं सर्वात्मकं शालाक्यतन्त्रे ॥ १८ ॥—

रोगः प्रतिश्याय इह प्रदिष्टः
स वक्ष्यते पञ्चविधः पुरस्तात् ॥ १९ ॥

प्रतिश्यायस्थानगतावेक्षणेन संक्षेपार्थं लक्षणं निर्दिशन्नाह—रोग इत्यादि ॥ १९ ॥

नासास्रोतोगता रोगास्त्रिंशदेकश्च कीर्तिताः ।

ननु, सर्वाङ्गगतानां कुष्ठादीनामप्यत्र नासायां संभवोऽस्तीति नासारोगाणां सङ्ख्यातिरेकमाशङ्क्याह—नासास्रोतोगता रोगा इत्यादि । नासास्रोतस्येव गता ये रोगास्त एव मया एकत्रिंशदुक्ताः, न पुनरन्यत्र नासायां ये भवन्ति ॥—

स्रोतःपथे यद्विपुलं कोशवच्चार्बुदं हि तत् ॥ २० ॥

नासागतशोफान् नासार्बुदलक्षणेन पृथक् कुर्वन्नाह—स्रोत इत्यादि । कोशः अन्तःपूरणवास्तु, यादृशमस्यान्तःपूरणवास्तु तादृशमन्तःपूरणकरं वास्तु शोथस्य नास्तीत्यर्थः ॥२०॥

शोफाश्च शोफविज्ञाना नासास्रोतोव्यवस्थिताः ।
निदानेऽर्शांसि निर्दिष्टान्येवं तानि विभावयेत् ॥२१॥

शोफाः पुनः कीदृशा इत्याह—शोफा इत्यादि । शोफे विज्ञानं येषां ते शोफविज्ञानाः; अथवा प्रागुक्तशोफानामिव विज्ञानं येषामिति । निदानेऽर्शांसीत्यादि । एष पाठो द्विरुक्तिभयान्निबन्धकारैर्न पठितः ॥ २१ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायामुत्तरतन्त्रान्तर्गते शालाक्यतन्त्रे
द्वाविंशोऽध्यायः समाप्तः ।

त्रयोविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातो नासागतरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

अथात इत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥

पूर्वोद्दिष्टे पूतिनस्ये च जन्तोः
स्नेहस्वेदौ छर्दनं स्रंसनं च ॥
युक्तं भक्तं तीक्ष्णमल्पं लघु स्या-
दुष्णं तोयं धूमपानं च काले ॥ ३ ॥

अपीनसपूतिनस्ययोश्चिकित्सामाह—पूर्वोद्दिष्टे इत्यादि । पूर्वोद्दिष्टे अपीनसे इत्यर्थः । छर्दनं वमनं, स्रंसनं विरेकः । कृतशुद्धेरन्तःसंसर्गं नियमयन्नाह—युक्तमित्यादि । तोयस्य पानं नियमयन्नाह—उष्णतोयमित्यादि । काले धूमपानकाले ॥ ३ ॥

हिङ्गु व्योषं वत्सकाख्यं शिवाटी
लाक्षा बीजं सौरभं कट्फलं च ॥
उग्रा कुष्ठं तीक्ष्णगन्धा विडङ्गं
श्रेष्ठं नित्यं चावपीडे करञ्जम् ॥ ४ ॥

तयोरेवापीडमुद्दिशन्नाह—हिङ्गुव्योषमित्यादि । व्योषं त्रिकटुकं, शिवाटी श्वेतपुनर्नवा, शेफालिकेत्यन्ये, उग्रा वचा, तीक्ष्णगन्धा शोभाञ्जनकः । अवपीड्य दीयते इत्यवपीडः । केचिदमुमेव पाठमन्यथा पठन्ति, स चादर्शनान्न लिखितः ॥ ४ ॥

एतैर्द्रव्यैः सार्षपं मूत्रयुक्तं
तैलं धीमान्नस्यहेतोः पचेच्च ॥

अपीनसपूतिनस्ययोरेतैरेवावपीडनद्रव्यैर्नस्यार्थं तैलसाधनमाह—एतैर्द्रव्यैरित्यादि । केचित् 'अस्मिन् तैले युक्तितः संपचेत मञ्जिष्ठां वै स्रोतसि भ्रंक्षणार्थं' इति पठन्ति, स चाचार्यैरनार्षीकृतः ॥—

नासापाके पित्तहृत्संविधानं
कार्यं सर्वं बाह्यमाभ्यन्तरं वा ॥ ५ ॥
हृत्वा रक्तं क्षीरवृक्षत्वचश्च
साज्याः सेका योजनीयाश्च लेपाः ॥

नासापाके भेषजमाह—नासापाके इत्यादि । बाह्यमभ्यङ्गपरिषेकादि, आभ्यन्तरं पुनराहारस्नेहपानविरेचनादि । साज्याः सघृताः ॥ ५ ॥—

वक्ष्याम्यूर्ध्वं रक्तपित्तोपशान्ति

रक्तपित्तस्यानागतावेक्षणेन संक्षेपार्थं चिकित्सितमाह—वक्ष्याम्यूर्ध्वमित्यादि । ऊर्ध्वं रक्तपित्तप्रतिषेधे । उपशान्ति चिकित्सितं 'नासाप्रवृत्ते जलमाशु देयं सशर्करं नासिकया पयो वा' इत्यादिकम् ॥—

नाडीवत्स्यात् पूयरक्ते चिकित्सा ॥ ६ ॥

पूयरक्तस्य विधानमाह—नाडीवदित्यादि । पूयरक्ते नाडीवत् नाडीतुल्या चिकित्सा । सा च विसर्पनाडीस्तनरोगचिकित्सिते व्याख्याता ॥ ६ ॥

वान्ते सम्यक् चावपीडं वदन्ति
तीक्ष्णं धूमं शोधनं चात्र नस्यम् ॥

पूयरक्ते सामान्यां चिकित्सामभिधाय विशेषचिकित्सामाह—वान्ते इत्यादि । अत्र पूयरक्ते; अन्ये तु अत्रेति नासापाके इति व्याख्यानयन्ति । केचिद्वान्ते सम्यगित्यादिकं क्षवथौ भ्रंशथौ च योजयन्ति ।—

क्षेप्यं नस्यं मूर्धवैरेचनीयै-
र्नाड्या चूर्णं क्षवथौ भ्रंशथौ च ॥ ७ ॥
कुर्यात् स्वेदान् मूर्ध्नि वातामयघ्नान्
स्निग्धान् धूमान् यद्यदन्यद्धितं च ॥

क्षवथौ भ्रंशथौ च चिकित्सामाह—क्षेप्यमित्यादि । नस्यमिति प्रधमनमित्यर्थः, पञ्चविधत्वान्नस्यस्य । मूर्धवैरेचनीयैः शिरोविरेचनद्रव्यैः । प्रधमनेन क्षीणे कफे स्वेदनं कुर्यात्, वाते च वृद्धे सति अनिलघ्नं स्निग्धमित्यर्थः, अन्यदिति शिरोबस्तिमस्तिष्कादिकम् ॥ ७ ॥—

दीप्ते रोगे पैत्तिकं संविधानं
कुर्यात् सर्वं स्वादु यच्छीतलं च ॥ ८ ॥

दीप्तरोगस्य चिकित्सामाह—दीप्ते इत्यादि । संविधानं कर्मेत्यर्थः, सर्वं बाह्याभ्यन्तरम् ॥ ८ ॥

नासानाहे स्नेहपानं प्रधानं
स्निग्धा धूमा मूर्धबस्तिश्च नित्यम् ॥
बलातैलं सर्वथैवोपयोज्यं
वातव्याधावन्यदुक्तं च यद्यत् ॥ ९ ॥

नासानाहचिकित्सामाह—नासानाहे स्नेहपानमित्यादि । स्नेहपानमुत्तरभक्तकम् । मूर्धबस्तिश्चेति चकारात् शाल्वणोपनाहादयो गृह्यन्ते । सर्वथैवेति पानाभ्यञ्जनानुवासनशिरोबस्तिमस्तिष्कादिभिः सर्वैरेव प्रकारैः । अन्यदणुतैलादिकम् ॥ ९ ॥

नासास्रावे घ्राणतश्चूर्णमुक्तं
नाड्या देयं योऽवपीडश्च तीक्ष्णः ॥
तीक्ष्णं धूमं देवदार्वग्निकाभ्यां
मांसं वाजं युक्तमत्राविशन्ति ॥ १० ॥

नासास्रावचिकित्सामाह—नासास्रावे इत्यादि । उक्तं चूर्णं शिरोविरेचनद्रव्यकृतम् । तीक्ष्णोऽवपीडो 'हिङ्गु व्योषं वत्सकाख्यं' इत्यादिना इहैवाध्याये प्रोक्तः । अग्निकश्चित्रकः, अजमोदा इत्यन्ये । आजं मांसं 'भोजने' इति शेषः ॥ १० ॥

नासाशोषे क्षीरसर्पिः प्रधानं
सिद्धं तैलं चाणुकल्पेन नस्ये ॥
सर्पिःपानं भोजनं जाङ्गलैश्च
स्नेहः स्वेदः स्नैहिकश्चापि धूमः ॥ ११ ॥

नासाशोषे चिकित्सामाह—नासाशोषे क्षीरसर्पिरित्यादि । क्षीरसर्पिरभत उक्तं, प्रधानं श्रेष्ठं, नस्ये नस्यविधौ, अणुकल्पेनाणुतैलविधानेन वातव्याध्युक्तेन, सर्पिःपानं अन्तर्भक्तकम् । जाङ्गलैर्मृगादिमांसैरित्यर्थः । स्नैहिको धूमो मधूच्छिष्टादिभिः ॥ ११ ॥

शेषान् रोगान् घ्राणजान् सन्नियच्छे-
दुक्तं तेषां यद्यथा संविधानम् ॥ १२ ॥

अर्शःप्रभृतीनां चिकित्सामाह—शेषानित्यादि । शेषान् रोगान् अर्शःशोफादीन्, सन्नियच्छेत् चिकित्सेत् । उक्तं संविधानं स्वे स्वे चिकित्सिते ॥ १२ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायामुत्तरतन्त्रान्तर्गतशालाक्यतन्त्रे त्रयोविंशोऽध्यायः समाप्तः ।

चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ।

अथातः प्रतिश्यायप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

अथात इत्यादि । वातं प्रति अभिमुखं श्यायो गमनं कफादीनां यत्र स प्रतिश्यायः । प्रतिषेधः चिकित्सितम् ॥ १ ॥ २ ॥

नारीप्रसङ्गः शिरसोऽभितापो
धूमो रजः शीतमतिप्रतापः ॥
संधारणं मूत्रपुरीषयोश्च
सद्यः प्रतिश्यायनिदानमुक्तम् ॥ ३ ॥

तच्चिकित्सितमलक्षितानां व्याधीनां न संभवति, अतः प्रतिश्यायलक्षणार्थं पूर्वं सद्योजनकमेव निदानं निर्दिशन्नाह—नारीप्रसङ्ग इत्यादि । नारीप्रसङ्गो नारीषु अतिशयेन प्रवृत्तिः । शिरोऽभितप्यते येन स शिरोऽभितापः । शिरोऽभितापो धूमादिः, रजोधूमचयाश्च नासाप्रविष्टा हेतवः । केचिदमुं पाठं न पठन्ति । तन्न, यतः सर्वनिबन्धकारैरङ्गीकृतोऽयं पाठः ॥ ३ ॥

चयंगता मूर्धनि मारुतादयः
पृथक् समस्ताश्च तथैव शोणितम् ॥
प्रकोप्यमाना विविधैः प्रकोपणै-
र्नृणां प्रतिश्यायकरा भवन्ति हि ॥ ४ ॥

सद्योजनकं निदानमभिधाय चयादिक्रमेण कालान्तरजनकमपि निदानमाह—चयमित्यादि । चयं गताः अर्थात् स्वे स्वे स्थाने संचयं प्राप्ताः । मूर्धनीति मूर्धनि प्रतिश्यायकरा भवन्तीति योजनीयम् । यदि स्वे स्वे स्थाने चितास्तत् कथं मूर्धनि प्रतिश्यायकरा इत्याह—प्रकोप्यमाना इत्यादि । विविधैः प्रकोपणैः बलवद्विग्रहादिभिः क्रोधादिभिः दिवास्वप्नादिभिश्च । अन्ये तु मूर्धनि संचयंप्राप्तादोषा इति व्याख्यानयन्ति । ननु स्वस्थानवृद्धिः संचयः, वातपित्तकफरक्तानां शिरसि स्थानं नास्ति तत्कथं मूर्धनि वातादीनां संचयः? सत्यं, 'यो वायुर्वक्त्रसंचारी' इत्यादिना वायोः शिरसि स्थानमुक्तं, त्वगवस्थितत्वात् पित्तस्य शिरसि स्थानं, श्लेष्मणः स्थानं शिरसि प्रसिद्धमेव, शिराणां सर्वगत्वाद्रक्तस्यापि शिरसि स्थानं, तस्मात् शिरसि संचयं गता इति युक्तम् ॥ ४ ॥

शिरोगुरुत्वं क्षवथोः प्रवर्तनं
तथाङ्गमर्दः परिहृष्टरोमता ॥
उपद्रवाश्चाप्यपरे पृथग्विधा
नृणां प्रतिश्यायपुरःसराः स्मृताः ॥ ५ ॥

प्रतिश्यायस्य पूर्वरूपमाह—शिरो गुरुत्वमित्यादि । क्षवथोः प्रवर्तनं छिक्कायाः प्रवृत्तिः । अङ्गमर्दो वेदनाविशेषः । परिहृष्टरोमता उद्धर्षितरोमता रोमाञ्चतेत्यर्थः । पृथग्विधा उपद्रवा अरोचकादयः । पुरःसरा अग्रगामिनः पूर्वरूपाणीत्यर्थः । सहसा अकस्मात् ॥ ५ ॥

आनद्धा पिहिता नासा तनुस्रावप्रवर्तिनी ॥
गलताल्वोष्ठशोषश्च निस्तोदः शङ्खयोस्तथा ॥ ६ ॥
स्वरोपघातश्च भवेत् प्रतिश्यायेऽनिलात्मके ॥

वातजप्रतिश्यायस्य लक्षणमाह—आनद्धा पिहितेत्यादि । आनद्धा आध्माता पूरितेव । पिहिता रजश्चयपूर्णा ॥ ६ ॥—

उष्णः सपीतकः स्रावो घ्राणात् स्रवति पैत्तिके ॥७
कृशोऽतिपाण्डुः सन्तप्तो भवेत्तृष्णाभिपीडितः ।
सधूमं सहसा वह्निं वमतीव स मानवः ॥ ८ ॥

पित्तप्रतिश्यायस्य लक्षणमाह—उष्ण इत्यादि । सपीतक ईषत्पीत इत्यर्थः । सधूममित्यादि । सधूमं वह्निं नासया वमतीवेत्यर्थः । सहसा अकस्मात् ॥ ७ ॥ ८ ॥

कफः कफकृते घ्राणाच्छुक्लः शीतः स्रवेन्मुहुः ।
शुक्लावभासः शूनाक्षो भवेद्गुरुशिरोमुखः ॥ ९ ॥
शिरोगलौष्ठतालूनां कण्डूयनमतीव च ॥

कफकृतप्रतिश्यायलिङ्गमाह—कफ इत्यादि । कफकृते प्रतिश्याये कफः स्रवेदिति संबन्धनीयम् ॥ ९ ॥—

भूत्वा भूत्वा प्रतीश्यायो योऽकस्माद्विनिवर्तते ॥ १०
संपक्वो वाप्यपक्वो वा स सर्वप्रभवः स्मृतः ॥
लिङ्गानि चैव सर्वेषां पीनसानां च सर्वजे ॥ ११ ॥

सान्निपातिकस्य लिङ्गं निर्दिशन्नाह—भूत्वेत्यादि । अकस्मात् कारणं विना । सर्वजे प्रतिश्याये सर्वेषां वातादिजानां प्रतिश्यायानां पीनसानां च लिङ्गानि भवन्तीति योज्यम् सान्निपातिकप्रतिश्यायोऽसाध्यः, विदेहोक्तत्वात् ॥ १० ॥ ११ ॥

रक्तजे तु प्रतिश्याये रक्तास्रावः प्रवर्तते ।
ताम्राक्षश्च भवेज्जन्तुरुरोघाताभिपीडितः ॥ १२ ॥
दुर्गन्धोच्छ्वासवदनस्तथा गन्धान् वेत्ति न ।
मूर्च्छन्ति चात्र क्रिमयः श्वेताः कृष्णास्तथाणवः ॥ १३

कृमिमूर्धविकारेण समानं चास्य लक्षणम् ।

रक्तजप्रतिश्यायस्य लक्षणमाह—रक्तजे इत्यादि । उरोघातस्तन्त्रान्तरोक्तलक्षणस्तेन प्रकर्षेण पीडितः । तदेव तन्त्रान्तरोक्तलक्षणं दर्शयति,—"उरःक्षतं गुरुस्तब्ध पूतिकर्णकफोरसः । सकासः सज्वरो ज्ञेय उरोघातः सपीनसः"—इति । मूर्च्छन्ति पतन्ति । अत्र रक्तजप्रतिश्याये । कृमयः सूक्ष्माः । कृमिमूर्धविकारेणेत्यादि । कृमिजन्यशिरोरोगस्य यल्लक्षणं तेन समानमस्य लक्षणमित्यर्थः । केचित् 'मूर्च्छन्ति चात्र कृमयः श्वेताः स्निग्धास्तथाऽणवः' इति पाठं रक्तजप्रतिश्यायलक्षणभिन्नं पठन्ति व्याख्यानयन्ति च—अत्रेति एषु सर्वेष्वेव प्रतिश्यायेषु ॥ १२ ॥ १३ ॥—

प्रक्लिद्यति पुनर्नासा पुनश्च परिशुष्यति ॥ १४ ॥
मुहुरानह्यते चापि मुहुर्विव्रियते तथा ।
निःश्वासोच्छ्वासदौर्गन्ध्यं तथा गन्धान्न वेत्ति च॥१५
एवं दुष्टप्रतिश्यायं जानीयात् कृच्छ्रसाधनम् ।

इदानीमेकदोषजेऽपि प्रतिश्याये उपचारतो दोषान्तरप्रकोपाद्दुष्टिं गतस्य लिङ्गमाह—प्रक्लिद्यतीत्यादि ॥ १४ ॥ १५ ॥

सर्व एव प्रतिश्याया नरस्याप्रतिकारिणः ॥ १६ ॥
कालेन रोगजनना जायन्ते दुष्टपीनसाः ।
बाधिर्यमान्ध्यमघ्राणं घोरांश्च नयनामयान् ।
कासाग्निसादशोफांश्च वृद्धाः कुर्वन्ति पीनसाः ॥१७

इदानीं सर्वेषामेव प्रतिश्यायानामुपेक्षया मिथ्याहाराचारिणो नरस्य कालान्तरेण रोगान्तरारम्भकत्वं निर्दिशन्नाह—सर्वे एव प्रतिश्यायाः कालेन रोगजनना भवन्ति । तथा तएव प्रतिश्यायाः कालक्रमेण दुष्टपीनसा जायन्ते । के ते रोगा इत्याह—बाधिर्यमित्यादि । वृद्धाः प्रतिश्यायाः बाधिर्यादीन् कुर्वन्तीति पिण्डार्थः । प्रतिश्यायानां पक्वता 'पक्वं घनं चाप्यवलम्बमानं' इत्यादिना ज्ञेया; एतद्विपर्ययेण चामता । केचिद्वृद्धसुश्रुतोक्तम्,—"अरुचिर्विरसं वक्त्रं नासास्रावो रुजाऽरतिः । शिरोगुरुत्वं क्षवथुर्ज्वरश्चामस्य लक्षणम् ॥ तनुत्वमामलिङ्गानां शिरोनासास्यलाघवम् । घनपीतकफत्वं च पक्वपीनसलक्षणम्"—इति प्रतिश्यायानामामपक्वलक्षणं पठन्ति ॥ १६ ॥ १७ ॥

नवं प्रतिश्यायमपास्य सर्व-
मुपाचरेत्सर्पिष एव पानैः ।
स्वेदैर्विचित्रैर्वमनैश्च युक्तैः
कालोपपन्नैरवपीडनैश्च ॥ १८ ॥

इदानीं प्रतिश्यायानां सामान्यं चिकित्सितमाह—नवप्रतिश्यायमित्यादि । अपास्य परित्यज्य । सर्वेषां प्रतिश्यायानां वातात्मकत्वात् सर्वेषामेव सर्पिःपानम् । कालोपपन्नैरावस्थिककालयोग्यैः । अवपीडनैर्नस्यभेदैः । केचिदत्र, 'पीनसानां च सर्वेषां हेतुर्यस्मात् समीरणः । कफपित्ताधिकेऽप्यस्मात् मारुतं समुपक्रमेत् ॥ तस्मादभिष्यन्दमुदीर्यमाणमुपाचरेदादित एव धीमान् । घृतैः सहिङ्ग्वम्लकटूष्णसिद्धैः स्वेदैर्विचित्रैर्वमनैश्च तीक्ष्णैः ॥ कटुत्रिकं चित्रकतिन्तिडीकं तालीशपत्रं चविकाम्लसंज्ञम् । विचूर्णितैर्जीरकचूर्णयुक्तमेलात्वचद्दलकसुरभीकृतं च ॥ मिश्रं पुराणेन गुडेन दद्यात् तत् पीनसानां परिपाचनार्थम् । पक्वं गुडं चापि कटुत्रिकेण घृतप्रगाढं प्रलिहेत् सुखोष्णम् ॥ सर्पिर्गुडाभ्यां कटुकैश्च पक्वान् खादेच्च शक्तूनपि नातिशीतान् । गुडाधिकं चार्द्रकमादिशन्ति शुष्कोषितं तत् परिपाचनार्थम् ॥ शिरोविरेकं वमनं च केचिदामे न दातव्यमिति ब्रुवन्ति"—इति पठन्ति । स च पाठो जेज्जटाचार्येण नाङ्गीकृतः ॥ १८ ॥

अपच्यमानस्य हि पाचनार्थं
स्वेदो हितोऽम्लैरहिमं च भोज्यम् ।
निषेव्यमाणं पयसार्द्रकं वा
संपाचयेदिक्षुविकारयोगैः ॥ १९ ॥

नवप्रतिश्यायस्य पाकार्थं चिकित्सामाह—अपच्यमानस्येत्यादि । अहिममुष्णं, भोज्यं भोजनम् । अपरमपि पाकार्थं योगमाह—निषेव्यमाणमित्यादि । इक्षुविकारा गुडादयः । केचित् 'निषेव्यमाणं पयसार्द्रकं वा संपाचयेत् तत् कटुकोपयोगैः'—इति पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च—दुग्धेन सहार्द्रकरसः पेयः । अन्ये तु दुग्धेन सह नागरचूर्णं पेयमिति मन्यन्ते । कटुकोपयोगैः कटुद्रव्योपयोगैः । अस्याग्रे केचित् 'ग्राम्याणि मांसानि दधीनि मद्यं माषान् कुलत्थान् लवणं कटूनि । अम्लं तथैवाम्रकमूलकं च तथा घनत्वं तरुणः प्रयाति'—इति पठन्ति । स च न पठनीयः, सर्वनिबन्धकारैः परिहृतत्वात् ॥ १९ ॥

पक्वं घनं चाप्यवलम्बमानं
शिरोविरेकैरपकर्षयेत्तम् ।
विरेचनास्थापनधूमपानै-
रवेक्ष्य दोषान् कवलग्रहैश्च ॥ २० ॥

पक्वप्रतिश्यायस्य निर्हरणमाह—पक्वमित्यादि ॥ २० ॥

निवातशय्यासनचेष्टनानि
मूर्ध्नो गुरूष्णं च तथैव वासः ।
तीक्ष्णा विरेकाः शिरसः सधूमा
रूक्षं पलाशं विजया च सेव्या ॥ २१ ॥

पक्वप्रतिश्याये सेव्यमाह—निवातेत्यादि । आसनमुपवेशनं, चेष्टनं क्रीडनं, मूर्ध्नो मस्तकस्य, वासो वस्त्रं, विजया हरीतकी ॥ २१ ॥

शीताम्बुयोषिच्छिशिरावगाह-
चिन्तातिरूक्षाशनवेगरोधान् ।
शोकं च मद्यानि नवानि चैव
विवर्जयेत् पीनसरोगजुष्टः ॥ २२ ॥

सेव्यमुद्दिश्य परिहार्यमाह—शीतेत्यादि ॥ २२ ॥

छर्द्यङ्गसादज्वरगौरवार्त-
मरोचकारत्यतिसारयुक्तम् ।
विलङ्घनैः पाचनदीपनीयै-
रुपाचरेत् पीनसिनं यथावत् ॥ २३ ॥

इदानीं सोपद्रव्यस्य पक्वप्रतिश्यायस्य आवस्थिकं चिकित्सासूत्रमाह—छर्दीत्यादि । अरतिर्न क्वचिदवस्थितिश्चेतसः ॥२३॥

बहुद्रवैर्वातकफोपसृष्टं
प्रच्छर्दयेत् पीनसिनं वयःस्थम् ।
उपद्रवांश्चापि यथोपदेशं
स्वैर्भेषजैर्भोजनसंविधानैः ।
जयेद्विदित्वा मृदुतां गतेषु
प्राग्लक्षणेषूक्तमथादिशेच्च ॥ २४ ॥

पक्वप्रतिश्याये वमनाऽवस्थां निर्दिशन्नाह—बहुद्रवैरित्यादि । वातकफोपसृष्टं पीनसिनं बहुद्रवैर्वामयेदिति पिण्डार्थः । वयःस्थं तरुणम् । वान्ते सति किं कुर्यादित्याह—उपद्रवानित्यादि । यथोपदेशं यथाकथितम् । वक्ष्यमाणचिकित्सायाः कालमुद्दिशन्नाह—मृदुतामित्यादि । मृदुतां गतेषु अल्पीभूतेषु, प्राग्लक्षणेषु आमप्रतिश्यायलक्षणेषु, उक्तं वक्ष्यमाणं 'वातिके तु प्रतिश्याये पिबेत्' इत्यादिकं विधानमित्यर्थः । केचित् 'ततो विदित्वा मृदुतां तु तेषां प्राग्लक्षणानां विधिमादिशेच्च' इति पठन्ति ॥ २४ ॥

वातिके तु प्रतिश्याये पिबेत् सर्पिर्यथाक्रमम् ।
पञ्चभिर्लवणैः सिद्धं प्रथमेन गणेन च ॥ २५ ॥
नस्यादिषु विधिं कृत्स्नमवेक्षेतार्दितेरितम् ।

वातिकप्रतिश्यायस्य चिकित्सामाह—वातिक इत्यादि । यथाक्रमं स्नेहपानक्रमेणेत्यर्थः । प्रथमो गणो विदारिगन्धादिः । कृत्स्नं समस्तं, अर्दितेरितं अर्दितचिकित्सितोक्तम् ॥ २५ ॥—

पित्तरक्तोत्थयोः पेयं सर्पिर्मधुरकैः शृतम् ॥ २६ ॥
परिषेकान् प्रदेहांश्च कुर्यादपि च शीतलान् ।
श्रीसर्जरसपत्तङ्गप्रियङ्गुमधुशर्कराः ॥ २७ ॥
द्राक्षामधूलिकागोजीश्रीपर्णीमधुकैस्तथा ।
युज्यन्ते कवलाश्चात्र विरेको मधुरैरपि ॥ २८ ॥

पित्तरक्तकृतयोः प्रतिश्याययोश्चिकित्सामाह—पित्तरक्तोत्थयोरित्यादि । मधुरकैः काकोल्यादिभिः । केचित् 'पित्तरक्तोत्थयोस्तिक्तैः कषायमधुरैर्घृतम्' इति पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च—तिक्तानि पटोलादीनि । परिषेकानित्यादि । प्रदेहाः प्रलेपाः । श्रीरिति श्रीवेष्टकः नवनीतधूपः 'गुगुली' इति लोके, सर्जरसो राला, पत्तङ्गं रक्तचन्दनं, मधुलिका गुडूची, मर्कटतृणमपरे, गोजी गोजिह्विका, श्रीपर्णी काश्मरी । कवला गण्डूषभेदाः । अत्रेति पित्तरक्तोत्थयोः प्रतिश्याययोरित्यर्थः । मधुरैर्द्राक्षाखर्जूरमधुशर्करादिभिः ॥ २६—२८ ॥

धवत्वक्त्रिफलाश्यामातिल्वकैर्मधुकेन च ।
श्रीपर्णीरजनीमिश्रैः क्षीरे दशगुणे पचेत् ॥ २९ ॥
तैलं कालोपपन्नं तन्नस्यं स्यादनयोर्हितम् ।

पित्तरक्तकृतयोः प्रतिश्याययोर्नस्यार्थं तैलमाह—धवेत्यादि । धवत्वगादिकल्कैस्तैलचतुर्थांशैर्दशगुणे क्षीरे तैलं पचनीयम् । श्यामा त्रिवृत्, तिल्वकः पट्टिकारोध्रः, कालोपपन्नं निरामताकालयोग्यम् । अनयोः पित्तरक्तोत्थयोः प्रतिश्याययोः ॥ २९ ॥—

कफजे सर्पिषा स्निग्धं तिलमाषविपक्वया ॥ ३० ॥
यवाग्वा वामयेद्वान्तः कफघ्नं क्रममाचरेत् ।
उभे बले बृहत्यौ च विडङ्गं सत्रिकण्टकम् ॥ ३१ ॥
श्वेतामूलं सदाभद्रां वर्षाभूं चात्र संहरेत् ।
तैलमेभिर्विपक्वं तु नस्यमस्योपकल्पयेत् ॥ ३२ ॥
सरलाकिणिहीदारुनिकुम्भेङ्गुदिभिः कृताः ।
वर्तयश्चोपयोज्याः स्युर्धूमपाने यथाविधि ॥ ३३ ॥

कफजप्रतिश्यायचिकित्सामाह—कफजे इत्यादि । तिलमाषविपक्वया यवाग्वा कृसरया च वामनीयद्रव्यसिद्धया वामयेत् । वान्तश्च कफघ्नं क्रममन्नसंसर्जनाख्यमाचरेत् । उभय इत्यादि । द्विबलादिभिः कल्कीकृतैः तैलं सिद्धं नस्ये हितम् । त्रिकण्टको गोक्षुरकः । श्वेता श्वेतस्यन्दः । सदाभद्रा काश्मरी । सरलेत्यादि । सरला त्रिवृत्, किणिही कटभी, दारु देवदारु, निकुम्भा दन्ती ॥ ३०—३३ ॥

सर्पींषि कटुतिक्तानि तीक्ष्णधूमाः कटूनि च ।
भेषजान्युपयुक्तानि हन्युः सर्वप्रकोपजम् ॥ ३४ ॥
रसाञ्जने सातिविषे मुस्तायां भद्रदारुणि ।
तैलं विपक्वं नस्यार्थे विदध्याच्चात्र बुद्धिमान् ॥३५॥

सान्निपातिकप्रतिश्यायचिकित्सामाह—सर्पींषीत्यादि । सर्पींषि घृतानि । कटुतिक्तानि कटुतिक्तद्रव्यसिद्धानीत्यर्थः । कटूनि चेति चकारेण प्रत्येकवातादियुक्ता क्रियाप्यनुक्ता समुच्चीयते । रसाञ्जने इत्यादि । अत्रेति सान्निपातिकप्रतिश्याये इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

मुस्तातेजोवतीपाठाकट्फलं कटुका वचा ।
सर्षपाः पिप्पलीमूलं पिप्पल्यः सैन्धवाग्निकौ॥३६॥
तुत्थं करञ्जबीजं च लवणं भद्रदारु च ।
एतैः कृतं कषायं तु कवले संप्रयोजयेत् ॥ ३७ ॥
हितं मूर्धविरेकेण तैलमेभिर्विपाचितम् ।

मुस्तेत्यादि । तेजोवती काकमर्दनिका, अग्निकोऽजमोदा । मुस्तादिभिः कृतः कषायः सान्निपातिके प्रतिश्याये हितः । सर्वेषु प्रतिश्यायेषु हित इत्यन्ये ॥ ३६ ॥ ३७ ॥—

क्षीरमर्धजले क्वाथ्यं जाङ्गलैर्मृगपक्षिभिः ॥ ३८ ॥
पुष्पैर्विमिश्रं जलजैर्वातघ्नैरौषधैरपि ।
हिमे क्षीरावशिष्टेऽस्मिन् घृतमुत्पाद्य यत्नतः ॥३९॥

सर्वगन्धसितानन्तामधुकं चन्दनं तथा ।
आवाप्य विपचेद्भूयो दशक्षीरं तु तद्धृतम् ॥ ४० ॥
नस्यप्रयुक्तमुद्रिक्तान् प्रतिश्यायान् व्यपोहति ।
यथास्वं दोषशमनैस्तैलं कुर्याच्च यत्नतः ॥ ४१ ॥

क्षीरमित्यादि । क्षीरं जाङ्गलमांसादिभ्योऽष्टगुणं, अर्धजले समजले वा क्षीरादर्धं जलं, जाङ्गलैर्मृगपक्षिभिः एणादिभिः लावादिभिश्च, जलजैः पुष्पैः नीलोत्पलादिभिः, वातघ्नैः विदारीगन्धादिभिः, घृतमुत्पाद्य; तद्दुग्धं मथित्वेति वाक्यशेषः । सर्वगन्धा एलादिपरिपठिताः । सिता शर्करा, अनन्ता उत्पलसारिवा, चन्दनं रक्तचन्दनं, आवाप्य प्रक्षिप्य, तद्धृतं क्षीरमथनाद्युत्पन्नं घृतं, प्रतिश्यायान् सर्वान् व्यपोहति स्फोटयति। दोषशमनैर्वातपित्तश्लेष्महरद्रव्यगणैः । यथास्वं यथात्मीयम् । इदमपि तैलं सर्वेषामेव प्रतिश्यायानाम् ॥ ३८—४१ ॥

समूत्रपित्तास्तूद्दिष्टाः क्रियाः कृमिषु योजयेत् ।
यापनार्थं कृमिघ्नानि भेषजानि च बुद्धिमान् ॥४२॥

रक्तप्रतिश्याये कृमिसंभवो दर्शितः, अतस्तेषामेव कृमीणां यापनार्थं चिकित्सामाह—समूत्र इत्यादि । कृमिघ्ना याः क्रिया उद्दिष्टास्ता गोमूत्रपित्तयुक्ता यापनार्थं कर्तव्याः । तथा कृमिघ्नानि भेषजानि विडङ्गादीनि च कर्तव्यानि । बुद्धिमानूहापोहमान् वैद्यः । ये तु सर्वेषामेव प्रतिश्यायानां कृमिसंभवत्वं मन्यते ते अमुं श्लोकमीदृशं व्याख्यानयन्ति—प्रत्येकं वातादिप्रतिश्याये याः क्रिया उद्दिष्टास्ता एव गोमूत्रपित्तयुक्ता यथास्वं कृमिषु योजयेत् ॥ ४२ ॥

इति श्रीडल्हणाचार्यविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायामुत्तरतन्त्रान्तर्गते शालाक्यतन्त्रे चतुर्विंशोऽध्यायः समाप्तः ।

पञ्चविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातःशिरोरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः१
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥
शिरो रुजति मर्त्यानां वातपित्तकफैस्त्रिभिः ॥
सन्निपातेन रक्तेन क्षयेण क्रिमिभिस्तथा ॥ ३ ॥
सूर्यावर्तानन्तवातार्धावभेदकशङ्खकैः ॥
एकादशप्रकारस्य लक्षणं संप्रवक्ष्यते ॥ ४ ॥

तानेव शिरोरोगान् संख्यया आह—शिरो रुजतीति त्रिभिरिति पृथगर्थद्योतनार्थम् । 'शिरो रुजति मर्त्यानाम्' इत्यत्र केचित् 'शिरोरोगा मनुष्याणाम्' इति पठन्ति । रोगशब्दो यद्यपि सामान्यव्याधिवाचकस्तथापि ये पीडाकरा व्याधयस्तेऽत्र गृह्यन्ते, तेन खालित्यादीनामत्रानुपादानमिति व्याख्यानयन्ति । एकादशप्रकारस्येत्यादि । एकादशैवात्र शिरोरोगाः । अन्यतोवातशब्देन अनन्तवातस्य, सर्वगतनयनरोगविज्ञानीये प्रोक्तत्वात् । अत्रैवेत्तु विदेहादिषु अनन्तवातस्य पृथक् पाठात् पृथगेवात्र पठनीय इत्याह । अत्र केचिद्विदेहदर्शनात् सूर्यावर्तकविपर्ययमपि पठन्ति । तथाच तद्वचः,—"तत्र वातानुगं पित्तं चितं शिरसि तिष्ठति । मध्याह्ने तेजसार्कस्य तद्विवृद्धं शिरोरुजम् ॥ करोति पैत्तिकीं घोरां संशाम्यति दिनक्षये । अस्तं गते प्रभाहीने सूर्ये वायुर्विवर्धते ॥ पित्तं शान्तिमवाप्नोति ततः शाम्यति वेदना । एष पित्तानिलकृतः सूर्यावर्तविपर्ययः"—इति । केचित्सुश्रुताध्यायिनोऽनेन पाठेन सूर्यावर्तकविपर्ययं पठन्ति,—"वातपित्तात् पुरोजाता रुजा पित्तैरपावृतः । सूर्यावर्तः स तु प्रोक्तो विपरीते विपर्ययः"—इति । असौ सूर्यावर्तविपर्ययश्चातुर्थिकविपर्ययवदसूत्रितोऽपि गृह्यते। अत्र केचित् "आलुण्ठ्यते कम्पति चापि मूर्धा सर्पन्ति मध्ये च पिपीलिका वा । स्कन्धः शिरश्चाप्यवचूर्ण्यते च मूर्च्छाप्रलापश्च तथैव निद्रा ॥ संज्ञाप्रणाशं जनयेद्वितन्द्रां प्रातस्ततः पश्यति चातिचित्रम् । गृह्णाति मन्ये हृदयं च रूपैः सर्वैरमीभिः समभिद्रुतस्तु ॥ तिस्रो हि रात्रीर्न स जातु जीवेत्तं शीर्षकं संप्रवदन्ति रोगम्"—इति पठन्ति । स च निबन्धकारैर्नाङ्गीकृतः ॥ १—४ ॥

यस्यानिमित्तं शिरसो रुजश्च
भवन्ति तीव्रा निशि चातिमात्रम् ।
बन्धोपतापैश्च भवेद्विशेषः
शिरोऽभितापः स समीरणेन ॥ ५ ॥

इदानीं वातिकशिरोरोगलक्षणमाह—यस्येत्यादि । अनिमित्तमिषत्कारणशून्यम् । तीव्रवचनात् पित्ते मध्यः रुजो, मन्दाः कफे इति बुध्यते । विशेषः उपशमः । शिरोऽभितापः शिरोरोगः ॥ ५ ॥

यस्योष्णमङ्गारचितं यथैव
भवेच्छिरो धूमवती च नासा ।
शीतेन रात्रौ च भवेद्विशेषः
शिरोऽभितापः स तु पित्तकोपात् ॥ ६ ॥

पैत्तिकशिरोरोगलक्षणमाह—यस्येत्यादि ॥ ६ ॥

शिरोगलं यस्य कफोपदिग्धं
गुरुप्रतिष्टब्धमथो हिमं च ।
शूनाक्षिकूटं वदनं च यस्य
शिरोऽभितापः स कफप्रकोपात् ॥ ७ ॥

कफजशिरोरोगलक्षणमाह—शिरोगलमित्यादि उपदिग्धं उपलिप्तं, गुरु भारिकं, प्रतिष्टब्धमप्रचलितरूपमिव, हिमं शीतचूर्णमिव । शिरोऽभितापः शिरोरोगः अत्रानुक्तोऽपि विपर्ययसेवयोपशमो गृह्यते । 'शिरोगलं' इत्यत्र 'शिरोभवं' इति केचित् पठन्ति ॥ ७ ॥

शिरोऽभितापे त्रितयप्रवृत्ते
सर्वाणि लिङ्गानि समुद्भवन्ति ।

सान्निपातिकशिरोरोगलक्षणमाह—शिरोऽभितापे इत्यादि ॥

रक्तात्मकः पित्तसमानलिङ्गः
स्पर्शासहत्वं शिरसो भवेच्च ॥ ८ ॥

रक्तजशिरोरोगलक्षणमाह—रक्तात्मक इत्यादि । पित्तजशिरोरोगाद्रक्तजे स्पर्शासहत्वमधिकम् ॥ ८ ॥

वसाबलासक्षतसंभवानां
शिरोगतानामिह संक्षयेण ।
क्षयप्रवृत्तः शिरसोऽभितापः
कष्टो भवेदुग्ररुजोऽतिमात्रम् ॥ ९ ॥
संस्वेदनच्छर्दनधूमनस्यै-
रसृग्विमोक्षैश्च विवृद्धिमेति ।

क्षयजशिरोरोगस्य लिङ्गमाह—वसेत्यादि । वसाशब्द उपलक्षणार्थः; तेन देहस्नेहमस्तिष्कमेदोमज्जाशुक्राणि गृह्यन्ते । 'वसाबलासक्षतसंभवानां' इत्यत्र केचित् 'असृग्वसाश्लेष्मसमीरणानां' इति पठन्ति; तन्नेच्छति गयी ॥ ९ ॥—

निस्तुद्यते यस्य शिरोऽतिमात्रं
संभक्ष्यमाणं स्फुरतीव चान्तः ॥ १० ॥
घ्राणाच्च गच्छेत्सलिलं सरक्तं
शिरोऽभितापः कृमिभिः स घोरः ।

कृमिकृतशिरोरोगलक्षणमाह—निस्तुद्यते इत्यादि । निस्तुद्यते शूल्यते व्यथ्यते इत्यर्थः । स्फुरतीव शीर्यत इव ॥ १० ॥—

सूर्योदयं या प्रतिमन्दमन्द-
मक्षिभ्रुवं रुक् समुपैति गाढम् ॥ ११ ॥
विवर्धते चांशुमता सहैव
सूर्यापवृत्तौ विनिवर्तते च ।
शीतेन शान्तिं लभते कदाचि-
दुष्णेन जन्तुः सुखमाप्नुयाच्च ॥ १२ ॥
तं भास्करावर्तमुदाहरन्ति
सर्वात्मकं कष्टतमं विकारम् ।

सूर्यावर्तमाह—सूर्योदयमित्यादि । सूर्यापवृत्तौ सूर्यास्तसमये । केचिदत्र 'आवर्तसंज्ञः स च सूर्यपूर्वो व्याधिर्मतः पित्तसमीरणाभ्यां' इति पठन्ति ॥ ११ ॥ १२ ॥—

दोषास्तु दुष्टास्त्रय एव मन्यां
संपीड्य घाटां सुरुजां सुतीव्राम् ॥ १३ ॥
कुर्वन्ति साक्षिभ्रुवशङ्खदेशे
स्थितिं करोत्याशु विशेषतस्तु ।
गण्डस्य पार्श्वेषु करोति कम्पं
हनुग्रहं लोचनजांश्च रोगान् ॥ १४ ॥
अनन्तवातं तमुदाहरन्ति
दोषत्रयोत्थं शिरसो विकारम् ।

अनन्तवातमाह—दोषास्तु दुष्टास्त्रय इत्यादि ॥ १३ ॥ १४ ॥—

यस्योत्तमाङ्गार्धमतीव जन्तोः
संभेदतोदभ्रमशूलजुष्टम् ॥ १५ ॥
पक्षाद्दशाहादथवाप्यकस्मा-
त्तस्यार्धभेदं त्रितयाद्व्यवस्येत् ।

अर्धावभेदमाह—यस्योत्तमेत्यादि । 'तस्यार्धभेदं पवनात् सपित्तात्' इति केचित् । 'त्रितयाद्व्यवस्येत्' इत्यत्र 'द्वितयाद्' इति वा पाठः ॥ १५ ॥—

शङ्खाश्रितो वायुरुदीर्णवेगः
कृतानुयात्रः कफपित्तरक्तैः ॥ १६ ॥
रुजः सुतीव्राः प्रतनोति मूर्ध्नि
विशेषतश्चापि हि शङ्खयोस्तु ।
सुकष्टमेनं खलु शङ्खकाख्यं
महर्षयो वेदविदः पुराणाः ।
व्याधिं वदन्त्युद्गतमृत्युकल्पं
भिषक्सहस्रैरपि दुर्निवारम् ॥ १७ ॥

शङ्खकलक्षणमाह—शङ्खाश्रित इत्यादि । कृतानुयात्रः कृतानुगमः । उद्गतमृत्युकल्पः उपस्थितमृत्युसमः । एष व्याधिस्तु त्र्यहान्मारयति, त्र्यहादनन्तरं कुशलेनाक्रान्तः सिध्यति ॥ १६ ॥ १७ ॥

इति श्रीडल्हणाचार्यविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायामुत्तरतन्त्रान्तर्गते शालाक्यतन्त्रे पञ्चविंशोऽध्यायः समाप्तः ।

षड्विंशतितमोऽध्यायः ।

अथातः शिरोरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥
वातव्याधिविधिः कार्यः शिरोरोगेऽनिलात्मके ॥
पयोऽनुपानं सेवेत घृतं तैलमथापि वा ॥ ३ ॥

वातव्याधिविधिरिति समस्तो वातव्याधिविधिर्बाह्य आभ्यन्तरश्च कर्तव्यः, तत्र बाह्यः स्नेहस्वेदाभ्यङ्गपरिषेकोपनाहशिरोबस्तिनस्यादिः, आभ्यन्तरस्तु स्नेहपानानुवासननिरूहादिः । पयोऽनुपानमिति । वातस्य पित्तानुबद्धस्य घृतं, कफानुबद्धस्य तैलम् । यद्यपि वातव्याधिचिकित्सितातिदेशेनैव घृतपानं प्राप्तं, तथापि नियमार्थमेतद्वचनं पयोनुपानप्राप्त्यर्थं; अथवा स्नेहादिप्रयोगपरिसमाप्तौ प्रायोगिकमेव तद्विधानम् ॥ १—३ ॥

मुद्गान् कुलत्थान्माषांश्च खादेच्च निशि केवलान् ॥ ४ ॥
कटूष्णांश्च ससर्पिष्कानुष्णं चानु पयः पिबेत् ॥
पिबेद्वा पयसा तैलं तत्कल्कं चापि मानवः ॥ ५ ॥

मुद्गानिति मुद्गानां वातकरत्वेऽपि माषाणां श्लेष्मकरत्वेऽपि व्याधिप्रत्यनीकत्वाद्योगशक्तेरचिन्त्यत्वाच्चोपयोगः । कटूष्णानिति कटूष्णद्रव्यसंस्कृतान्, ससर्पिष्कान् सघृतान्, तैलं तिलतैलं,

तत्कल्कं मुद्गादिकल्कं; अन्ये तिलकल्कमाहुः, तन्नेच्छति गयी जेज्जटश्च ॥ ४ ॥ ५ ॥

वातघ्नसिद्धैः क्षीरैश्च सुखोष्णैः सेकमादिशेत् ॥
तत्सिद्धैः पायसैर्वापि सुखोष्णैर्लेपयेच्छिरः ॥ ६ ॥

आभ्यन्तरविधिं प्रतिपाद्य बाह्यविधिमाह—वातघ्नसिद्धैरित्यादि । वातघ्नानि भद्रदार्वादीनि, सेको धारासेकः । तत्सिद्धैः पायसैः वातहरद्रव्यसिद्धगोक्षीरपायसैरित्यर्थः । लेपयेदुपनाहयेत् ॥ ६ ॥

स्विन्नैर्वा मत्स्यपिशितैः कृशरैर्वा ससैन्धवैः ॥
चन्दनोत्पलकुष्ठैर्वा सुश्लक्ष्णैर्मगधायुतैः ॥ ७ ॥
स्निग्धस्य तैलं नस्यं स्यात् कुलीररससाधितम् ॥
वरुणादौ गणे क्षुण्णे क्षीरमर्धोदकं पचेत् ॥ ८ ॥
क्षीरशेषं च तन्मथ्यं शीतं सारमुपाहरेत् ॥
ततो मधुरकैः सिद्धं नस्ये तत् पूजितं हविः ॥ ९ ॥

स्विन्नैर्वा मत्स्यपिशितैरिति । मत्स्यमांसैः स्विन्नैर्वा शिरस्युपनाहः । कृशरैर्वेति तिलतण्डुलमाषकृतयवाग्वोपनाहः; कृशरशब्दोऽकारान्तोऽप्यस्ति । चन्दनादिभिर्वा श्लक्ष्णपिष्टैरुपनाहः । स्निग्धस्येत्यादि । स्निग्धस्य कुलीररसचतुर्गुणे साधितं तैलं नस्यं स्यादिति पिण्डार्थः । वरुणादावित्यादि । क्षुण्णे जर्जरीकृते ॥ ७—९ ॥

तस्मिन् विपक्के क्षीरे च पेयं सर्पिः सशर्करम् ॥
धूमं चास्य यथाकालं स्नैहिकं योजयेद्भिषक् ॥ १० ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन् विपक्के क्षीरे चेति वरुणादिगणसिद्धे क्षीरे चतुर्गुणे साधितं काकोल्यादिप्रतिवापं सर्पिः शर्कराप्रक्षेपं पेयमिति तात्पर्यार्थः । अन्ये तु 'तस्मिन् विपक्वं क्षीरे च' इति पठन्ति । तस्मिन् वरुणादिक्वाथे क्षीरे च साधितं सर्पिः सशर्करं पिबेदिति च व्याख्यानयन्ति । धूमं चास्येति । यथाकालं यथावस्थं, मधूच्छिष्टप्रभृतिभिः स्नेहमिश्रैः कृतो धूमः स्नैहिकः ॥ १० ॥

पानाभ्यञ्जननस्येषु बस्तिकर्मणि सेचने ॥
विदध्यात्त्रैवृतं धीमान् बलातैलमथापि वा ॥ ११ ॥

पानाभ्यञ्जनेत्यादि । त्रैवृतमपतानकचिकित्सितोक्तं, बलातैलं मूढगर्भचिकित्सितोक्तम् ॥ ११ ॥

भोजयेच्च रसैः स्निग्धैः पयोभिर्वा सुसंस्कृतैः ॥

भोजयेदिति । रसो मांसरसः । सुसंस्कृतैर्वातहरद्रव्यसाधितैः ॥—

पित्तरक्तसमुत्थानौ शिरोरोगौ निवारयेत् ॥ १२ ॥
शिरोलेपैः ससर्पिष्कैः परिषेकैश्च शीतलैः ॥
क्षीरेक्षुरसधान्याम्लमस्तुक्षौद्रसिताजलैः ॥ १३ ॥

इदानीं पित्तरक्तयोस्तुल्यचिकित्सितत्वात् संक्षेपार्थमुभयोरेकं चिकित्सितमाह—पित्तरक्तेत्यादि । शिरोलेपैर्मधुरकादिद्रव्यकृतैः, परिषेकैश्च शीतलैः क्षीरेक्षुरसादिकृतैः । तान्येव परिषेकद्रव्याण्याह—क्षीरेक्ष्वित्यादि । सिताजलं शर्करोदकम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

नलवञ्जुलकह्लारचन्दनोत्पलपद्मकैः ॥
शङ्खशैवलयष्ट्याह्वमुस्ताम्भोरुहसंयुतैः ॥ १४ ॥
शिरःप्रलेपः सघृतैर्वैसर्पैश्च तथाविधैः ॥
मधुरैश्च सुखालेपैर्नस्यकर्मभिरेव च ॥ १५ ॥

शिरोलेपद्रव्याण्याह—नल इत्यादि । नलः शुषिरपर्वा खनामख्यातः, वञ्जुलो वेतसः, कह्लारं रक्तोत्पलं, चन्दनं रक्तचन्दनं, उत्पलं नीलोत्पलं, शैवलं दूर्वा, अम्भोरुहं पद्मम् । वैसर्पैश्च तथाविधैरिति विसर्पचिकित्सितोक्तैः प्रलेपैः । तथाविधैरिति वचनाद्रक्तपित्तविसर्पप्रलेपप्रकारैर्न तु कफवातविसर्पलेपद्रव्यप्रकारैरित्यर्थः । मधुरैः काकोल्यादिभिः । नस्यमत्र मधुरद्रव्यसंस्कृतेन स्नेहेन कृतम् । पित्तरक्तसमुत्थानौ शिरोरोगौ निवारयेदित्यत्र संबन्धनीयम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

आस्थापनैर्विरेकैश्च पथ्यैश्च स्नेहबस्तिभिः ॥
क्षीरसर्पिर्हितं नस्यं वसा वा जाङ्गला शुभा ॥ १६ ॥

इदानीं रक्तजे पित्तजे च शिरोरोगे वमनं विहाय कर्मचतुष्टयं निर्दिशन्नाह—आस्थापनैरित्यादि । आस्थापनादिभिः पित्तरक्तसमुत्थितौ शिरोरोगौ निवारयेदिति संबन्धः । पथ्यशब्द आस्थापनादिभिस्त्रिभिः संबन्धनीयः । पथ्यैर्हितैः । तेन वक्ष्यमाणोत्पलादिनाऽऽस्थापनं विरेचनं च मधुरशीतद्रव्यकृतम् । बस्तयस्तु मधुरकन्दक्षीरादिकृताः । क्षीरसर्पिरत्र प्रमथ्यमानक्षीरोत्थनवनीतजातम् ॥ १६ ॥

उत्पलादिविपक्केन क्षीरेणास्थापनं हितम् ॥
भोजनं जाङ्गलरसैः सर्पिषा चानुवासनम् ॥ १७ ॥
मधुरैः क्षीरसर्पिस्तु स्नेहने च सशर्करम् ॥

आस्थापनोपयोगिद्रव्याण्याह—उत्पलेत्यादि । सर्पिषा चानुपानमित्युक्तं तदेव निर्दिशन्नाह—। मधुरैरित्यादि । मधुरैः काकोल्यादिभिः, पक्वमिति शेषः । क्षीरसर्पिः क्षीरमथनादुत्थितं, स्नेहने स्नेहबस्तौ, सशर्करं सितशर्कराचूर्णप्रक्षेपम् । अन्ये तु 'मधुरैः क्षीरसर्पिस्तु पक्वं पाने सशर्करं' इति पठन्ति, तन्नेच्छति गयी ॥ १७ ॥—

पित्तरक्तघ्नमुद्दिष्टं यच्चान्यदपि तद्धितम् ॥ १८ ॥

इदानीं संक्षेपार्थमतिदेशेनापरमपि चिकित्सितमाह—पित्तरक्तघ्नमित्यादि । अन्यदपि पानालेपनस्यादि रक्तपित्तघ्नं यदुद्दिष्टं तदत्रापि हितमिति पिण्डार्थः ॥ १८ ॥

कफोत्थितं शिरोरोगं जयेत्कफनिवारणैः ॥
शिरोविरेकैर्वमनैस्तीक्ष्णैर्गण्डूषधारणैः ॥ १९ ॥
अच्छं च पाययेत्सर्पिः स्वेदयेच्चाप्यभीक्ष्णशः ॥
शिरोभ्यञ्जकसारेण स्निग्धं चापि शिरोरेचनम् ॥ २० ॥

इङ्गुदस्य त्वचा वापि मेषशृङ्ग्याथ वा भिषक् ॥

इदानीं कफजशिरोरोगचिकित्सामाह—कफोत्थितमिति । कफोत्थितं शिरोरोगं कफनिवारणैर्जयेदिति संबन्धः । तानि च कफनिवारणानि शिरोविरेचनादीनि । अच्छं चेति अच्छं केवलं, वमनप्रकुपितवातविजयार्थं सर्पिःपानं, अथवा सर्पिःपानं वमनस्य पश्चात्कर्म, अभीक्ष्णशः पुनः पुनः । शिरोमधुकसारेणेत्यादि ॥ १९ ॥ २० ॥—

आभ्यामेव कृता वर्तीर्धूमपाने प्रयोजयेत् ॥ २१ ॥
घ्रेयं कट्फलचूर्णं च कवलाश्च कफापहाः ॥
सरलाकुष्ठशार्ङ्गेष्टादेवकाष्ठैः सरोहिषैः ॥ २२ ॥
क्षारपिष्टैः सलवणैः सुखोष्णैर्लेपयेच्छिरः ॥

शिरोविरेचनावशेषितकफस्योपशमनार्थं धूममाह—आभ्यामिति । आभ्यामिङ्गुदीमेषशृङ्गीत्वग्भ्याम् । कट्फलचूर्णं घ्रेयं घ्रातव्यं, प्रधमनविशेषोऽयम् । कफापहाः कफोपशमनद्रव्यकृताः । सरलेत्यादि । क्षारपिष्टैः क्षारोदकपिष्टैः, शार्ङ्गेष्टा 'काण्टाकरञ्ज' इति लोके, सलवणैरीषल्लवणैः ॥ २१॥२२॥—

यवषष्टिकयोश्चान्नं व्योषक्षारसमायुतम् ॥ २३ ॥
पटोलमुद्गकौलत्थैर्मात्रावद्भोजयेद्रसैः ॥

आहारमाह—यवेत्यादि । व्योषं त्रिकटुकं, क्षारो यवक्षारः, यवषष्टिकयोश्चान्नं त्रिकटुकेन कटूकृतं, यवक्षारेण लवणीकृतं पटोलादीनां यूषैः सह मात्रावद्भोजयेदिति संबन्धः ॥ २३॥—

शिरोरोगे त्रिदोषोत्थे त्रिदोषघ्नो विधिर्हितः ॥२४॥

अधुना त्रिदोषजशिरोरोगसामान्यां चिकित्सामाह—शिरोरोगे इत्यादि । त्रिदोषघ्नो विधिरनन्तरोक्तवातादिजशिरोरोगघ्नो विधिः ॥ २४ ॥

सर्पिःपानं विशेषेण पुराणं वा दिशन्ति हि ॥

सामान्यचिकित्सितमभिधाय विशेषचिकित्सितमाह—सर्पिःपानमिति । अत्र निबन्धकारैर्यदुक्तं तच्च विस्तरभयान्न लिखितम् ॥—

क्षयजे क्षयमासाद्य कर्तव्यो बृंहणो विधिः ॥ २५ ॥
पाने नस्ये च सर्पिः स्याद्वातघ्नमधुरैः शृतम् ॥
क्षयकासापहं चात्र सर्पिः पथ्यतमं विदुः ॥ २६ ॥

क्षयजचिकित्सामाह—क्षयजे इत्यादि । क्षयमासाद्य रक्तादिक्षयेष्वन्यतमं क्षयमवधार्य, शोणितादिक्षयानतिक्रमेण चिकित्सितमित्यर्थः । अन्ये तु क्षयार्थं शोषप्रतिषेधनीयो यो बृंहणो विधिराहारौषधाख्यः स एव कार्यः । पाने नस्ये च इत्यत्र चकारो भिन्नक्रमे सर्पिश्चेत्यत्र द्रष्टव्यः, तेन तैलमपि मधुरद्रव्यसंस्कृतं समुच्चीयते । क्षयकासापहं सर्पिः "कुलीरशुक्तिचटकैणलावान् निष्क्वाथ्य चाथ मधुरं हि गणं च कृत्स्नं" इत्यादिना प्रोक्तम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

कृमिभिर्भक्ष्यमाणस्य वक्ष्यन्ते शिरसः क्रियाः ॥
नस्यं हि शोणितं दद्यात्तेन मूर्च्छन्ति जन्तवः ॥२७॥
मत्ताः शोणितगन्धेन समायान्ति यतस्ततः ॥

क्रिमिजशिरोरोगावसरे सुदूरविस्तृतबहुक्रिमीणामुत्क्लेशनाहरणोपायमुद्दिशन्नाह—कृमिभिरित्यादि । क्रिमिभिर्भक्ष्यमाणस्येव, भाविततस्याशक्यत्वात्; शिरसः क्रियाः वक्ष्यन्ते इति संबन्धः । शोणितनस्यं कृमीणामुत्क्लेशनार्थं, मूर्च्छन्ति मूर्च्छिता भवन्ति मदयुक्ता भवन्ति । समायान्ति इतस्ततो नासास्रोतःप्रभृतिषु । तत्र चागतानां कृमीणां कूर्चिकादिभिर्निर्हरणं कर्तव्यम् ॥ २७ ॥—

तेषां निर्हरणं कार्यं ततो मूर्धविरेचनैः ॥ २८ ॥
ह्रस्वशिग्रुकबीजैर्वा कांस्यनीलीसमायुतैः ॥
कृमिघ्नैरवपीडैश्च मूत्रपिष्टैरुपाचरेत् ॥ २९ ॥
पूतिमत्स्ययुतान् धूमान् कृमिघ्नांश्च प्रयोजयेत् ॥

इदानीं कूर्चिकादिभिरगम्यानां क्रिमीणां निर्हरणार्थं चिकित्सितमाह—तेषामित्यादि । मूर्धविरेचनैर्विडङ्गमरिचापामार्गशिग्रुबीजादिभिः; गयी तु वक्ष्यमाणानि ह्रस्वशिग्रुकबीजानि शिरोविरेचनद्रव्याणि मन्यते । ह्रस्वशिग्रुकबीजैरित्यादि कृमिघ्नैर्विडङ्गादिभिः ॥ २८ ॥ २९ ॥—

भोजनानि कृमिघ्नानि पानानि विविधानि च ॥३०॥

आहारमाह—भोजनानीत्यादि । क्रिमिघ्नानि क्रिमिहराणि कृमिप्रतिषेधपठितानि धान्याम्लप्रभृतीनि सुरसादिसंस्कृतानि ॥ ३० ॥

सूर्यावर्ते विधातव्यं नस्यकर्मादिभेषजम् ॥

सूर्यावर्तकादेश्चिकित्सामाह—सूर्यावर्ते इत्यादि । नस्यकर्मादीत्यादिशब्दाल्लेपपरिषेककवलग्रहशिरोबस्त्यादयः । अन्ये तु नस्यकर्म आदौ यस्य तन्नस्यकर्मादि, तच्च वमनं विहाय विरेकादिकर्मचतुष्टयम् । अन्ये तु सूर्यावर्तविपर्ययं पठन्ति । तत्रापि इदमेव चिकित्सितम् ॥—

भोजनं जाङ्गलप्रायं क्षीरान्नविकृतैर्घृतम् ॥ ३१ ॥

आहारनियममाह—भोजनेत्यादि ॥ ३१ ॥

तथार्धभेदके व्याधौ प्राप्तमन्यच्च यद्भवेत् ॥
शिरीषमूलकफलैरवपीडोऽनयोर्हितः ॥ ३२ ॥
वंशमूलककर्पूरैरवपीडं प्रयोजयेत् ॥
अपवीडो हितश्चात्र वचामागधिकायुतः ॥ ३३ ॥
मधुकेनावपीडो वा मधुना सह संयुतः ॥
मनःशिलावपीडो वा मधुना चन्दनेन वा ॥ ३४ ॥

अर्धावभेदकचिकित्सितमाह—तथार्धभेदके इत्यादि । न केवलं सूर्यावर्ते नस्यकर्मादिभेषजं जाङ्गलप्रायं भोजनं क्षीरान्नविकृतघृतं प्रयोजयेत् तथार्धावभेदकेऽपि । प्राप्तमन्यच्च यद्भवेदिति अन्यदपि स्नेहस्वेदशिराव्यधावपीडकर्णशूलोक्तदीपिकातैलादि यत् प्राप्तं युक्तं भवेत् तत् कर्तव्यम् । गयी तु अन्यशब्देन वक्ष्यमाणशिरीषेत्यादिलंजककतैलैरित्यादिक मिच्छति ।

शिरीषेत्यादि । अनयोः सूर्यावर्तार्धभेदकयोः । अवपीडो नस्यभेद इत्यर्थः वंशेत्यादि । अत्रेति अनयोः सूर्यावर्तार्धभेदकयोः मधुकेनेति । मधुकं यष्टिमधुकं, यवेत्यादि । मनःशिलावपीडो मधुना इत्येको योगः, चन्दनेन चेति द्वितीयः । केचित् चन्दनशब्देन मधुकसारं व्याख्यानयन्ति ॥ ३२—३४ ॥

तेषामन्ते हितं नस्यं सर्पिर्मधुरसान्वितम् ॥

अवपीडैर्निर्जितकफस्य पश्चात्कर्माह—तेषामित्यादि । तेषामवपीडानां, अन्तेऽवसाने, मधुरकान्वितं काकोल्यादिगणकल्कशृतं घृतं नस्ये प्रयोज्यम्• । अन्ये मधुरसां मूर्वां मन्यन्ते । केचित्तेषामित्यत्र तयोरिति पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च—अन्तेऽवपीडानामवसाने मधुररसान्वितं सर्पिस्तयोः सूर्यावर्तार्धभेदकयोर्नस्ये हितं, वातपित्तोत्तरावस्थायां घृतनस्यम् ॥—

सारिवोत्पलकुष्ठानि मधुकं चाम्लवेतसम् ॥ ३५ ॥
सर्पिस्तैलयुतो लेपो द्वयोरपि सुखावहः ॥
एष एव प्रयोक्तव्यः शिरोरोगे कफात्मके ॥ ३६ ॥

इदानीं शिरोलेपमाह—सारिवेत्यादि । सारिवा प्रसिद्धा, उत्पलं नीलोत्पलं, अम्लपेषितं काञ्जिकपेषितम् । द्वयोः सूर्यावर्तार्धावभेदकयोः । अयमपि शिरोलेपो वातपित्तोत्तरावस्थायां प्रयोक्तव्यः । एष इत्यादि । एष एवेति शिरीषफलाद्यवपीडः कफनिमित्ते शिरोरोगे प्रयोक्तव्यः । यद्यपि कफशिरोरोगस्य चिकित्सोक्ता तथाप्यवसरप्राप्तत्वात् पुनरुक्ता । अन्ये 'शिरोरोगे कफात्मके' इत्यत्र 'क्षयात्मके' इति पठन्ति । तन्नेच्छति जेज्जटाचार्यः । अपरे तु 'एभिरेव प्रयोक्तव्यः शिरोरोगेऽनिलात्मके' इति पठन्ति । एभ्य एवेति अनन्तरोक्तसारिवोत्पलकुष्ठादिभिः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

अनन्तवाते कर्तव्यः सूर्यावर्तेरितो विधिः ॥
सिराव्यधश्च कर्तव्योऽनन्तवातप्रशान्तये ॥ ३७ ॥
आहारश्च विधातव्यो वातपित्तविनाशनः ॥
मधुमस्तकसंयावघृतपूरैश्च भोजनैः ॥ ३८ ॥

केचिदत्र अनन्तवातचिकित्सितं पठन्ति; तदाह—अनन्तवाते कर्तव्य इत्यादि । मधुमस्तकाः संयावः षण्डकलिकाघृतैश्चातुर्जातकैः । पूरः कर्पूरसुगन्धः लप्यसिकेति घृतपूरः लोके घेउर इति प्रसिद्धः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

क्षीरसर्पिः प्रशंसन्ति नस्ये पाने च शङ्खके ॥
जाङ्गलानां रसैः स्निग्धैराहारश्चात्र शस्यते ॥ ३९ ॥

शङ्खकचिकित्सामाह—क्षीरसर्पिरिति । जाङ्गलानामित्यत्र केचिदौदकानामिति पठन्ति, तन्नेच्छति गयी ॥ ३९ ॥

शतावरीं तिलान् कृष्णान् मधुकं नीलमुत्पलम् ॥
दूर्वां पुनर्नवां चैव लेपे साध्ववचारयेत् ॥ ४० ॥
महासुगन्धामथवा पालिन्दीं चाम्लपेषिताम् ॥

शिरोलेपमाह—शतावरीमित्यादि । शतावर्यादिभिः क्षीरपिष्टैः शिरोलेपः । महासुगन्धामित्यादि । महासुगन्धा उत्पलसारिवा, सर्पसुगन्धामित्यपरे । पालिन्दी कालवल्ली, अम्लं काञ्जिकम् ॥ ४० ॥—

शीतांश्चात्र परीषेकान् प्रदेहानथ योजयेत् ॥ ४१ ॥

अनुक्तानप्यत्र परिषेकप्रदेहान्निर्दिशन्नाह—शीतानित्यादि । शीतानिति शीतपरिषेकान् शीतवीर्यविदारिगन्धादिकाकोल्यादिकमलादिकषायकृतान्, शीतप्रदेहानेतेषामेव कल्कैरम्लपिष्टैः कृतान् ॥ ४१ ॥

अवपीडश्च देयोऽत्र सूर्यावर्तनिवारणः ॥

अवपीडश्चेत्यादि । सूर्यावर्तनिवारणोऽवपीडः 'शिरीषमूलकफलैरवपीडोऽनयोर्हित' इत्याद्युक्तः ॥—

कृमिक्षयकृतौ हित्वा शिरोरोगेषु बुद्धिमान् ॥ ४२ ॥
मधुतैलसमायुक्तैः शिरांस्यतिविरेचयेत् ॥
पश्चात्सर्षपतैलेन ततो नस्यं प्रयोजयेत् ॥ ४३ ॥

इदानीं शिरोरोगाणां सामान्यचिकित्सामाह—कृमीत्यादि । कृमिक्षयकृतौ शिरोरोगौ परित्यज्यान्येषु शिरोरोगेषु मधुतैलसमायुक्तैः शिरोविरेचनद्रव्यैर्बुद्धिमान् वैद्यः शिरांसि विरेचयेत्, नस्यं दद्यादित्यर्थः । नस्यानित्यादि । शूलानिलोन्मूलनत्वात् स्थानभूतकफविनाशनत्वाच्च सर्षपतैलेन नस्यम्, अन्ये तु 'पश्चात् सर्पिः सुखोष्णं तु नस्यतस्तु प्रशस्यते' इति पठन्ति । तेषामयमभिप्रायः—शिरोविरेचनेन कफे विजिते सति वातपित्तजयार्थं सर्पिर्नस्यम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

न चेच्छान्तिं व्रजत्येवं स्निग्धस्विन्नांस्ततो भिषक् ॥
पश्चादुपाचरेत्सम्यक् सिराणामथ मोक्षणैः ॥ ४४ ॥

इदानीं एतैरप्युपायैर्यदा शान्तिं शिरोरोगाः न यान्ति तदा किं कर्तव्यमित्याह—न चेच्छान्तिमित्यादि ॥ ४४ ॥

षट्सप्ततिर्नेत्ररोगा दशाष्टादश कर्णजाः ॥
एकत्रिंशद् घ्राणगताः शिरस्येकादशेह तु ॥ ४५ ॥
इति विस्तरतो दृष्टाः सलक्षणचिकित्सिताः ॥
संहितायामभिहिताः सप्तषष्टिर्मुखामयाः ॥ ४६ ॥
एतावन्तो यथास्थूलमुत्तमाङ्गगता गदाः ॥
अस्मिन् शास्त्रे निगदिताः सङ्ख्यारूपचिकित्सितैः ॥ ४७

इति श्रीभगवता धन्वन्तरिणोपदिष्टायां महर्षिणा सुश्रुताचार्येण विरचितायां सुश्रुतसंहितायां उत्तरतन्त्रान्तर्गतं शालाक्यतन्त्रं समाप्तम् ॥

इदानीं शालाक्यतन्त्रस्यार्थपिण्डमुक्तमुपसंहरन्नाह—षट्सप्ततिरित्यादि । दशाष्टादश अष्टाविंशतिरित्यर्थः । इतिशब्द उक्तस्मरणे । ये विस्तरतो दृष्टाः विस्तरेण विदेहादौ भाषिताः । यथास्थूलं स्थूलानतिक्रमेण, अणुशो विचिन्त्यमानाः पुनरसंख्येयाः, अस्मिन्निति शालाक्यशास्त्रे ॥ ४५—४७ ॥

इति श्रीडल्हणाचार्यविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायामुत्तरतन्त्रान्तर्गते शालाक्यतन्त्रे षड्विंशोऽध्यायः समाप्तः ।

सप्तविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातो नवग्रहाकृतिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

शालाक्यतन्त्रानन्तरं कौमारतन्त्रं प्रारभ्यते—अथात इत्यादि । नवग्रहाणामिति बालशब्दोऽत्र लुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः । तत्र ग्रहा बालानां नव, अष्टौ पुनरबालानां भूतविद्यायां निर्देष्टव्याः । आकृतिराकारः । लिङ्गं कार्यभूतं, नतु स्वभावाख्यम् ॥१॥ २ ॥

बालग्रहाणां विज्ञानं साधनं चाप्यनन्तरम् ॥
उत्पत्तिं कारणं चैव सुश्रुतैकमनाः शृणु ॥ ३ ॥

तत्र प्रथमं कुमारतन्त्रस्यार्थपिण्डमुद्दिशन्नाह—बालग्रहाणामित्यादि । विज्ञानं विशिष्टज्ञानं, साधनं चिकित्सितं, उत्पत्तिः प्रभवः, कारणं हेतुः ॥ ३ ॥

स्कन्दग्रहस्तु प्रथमः स्कन्दापस्मार एव च ॥
शकुनी रेवती चैव पूतना चान्धपूतना ॥ ४ ॥
पूतना शीतनामा च तथैव मुखमण्डिका ।
नवमो नैगमेषश्च यः पितृग्रहसंज्ञितः ॥ ५ ॥

इदानीं तेषां नवग्रहाणां नामान्याह—स्कन्दग्रह इत्यादि । प्रथमः प्रधानं आदिर्वा, नवमो नैगमेष इति संख्यानिर्देशादेव संख्यायां लब्धायां भूयो नवम इति संख्याकरणं काश्यपादितन्त्रान्तरोक्ताधिकसंख्यानिराकरणार्थं, पितृग्रहसंज्ञित इति बालस्यान्यग्रहेभ्यो रक्षकत्वात्पितेति ग्रहस्यैव संज्ञा संजाता यस्य स तथा, नतु भूतविद्यावत् पितृलोकाभिहितग्रह इति ॥४॥५॥

धात्रीमात्रोः प्राक्प्रदिष्टापचारात्
शौचभ्रष्टान्मङ्गलाचारहीनान् ॥
त्रस्तान् हृष्टांस्तर्जितान् क्रन्दितान् वा
पूजाहेतोर्हिंस्युरेते कुमारान् ॥ ६ ॥

कस्माद्ग्रहा बालान् विशन्तीत्याह—धात्रीत्यादि । धात्री स्तनपायिनी, माता प्रसवित्री । प्राक् प्रदिष्टापचारादिति प्राक् शारीरस्थाने प्रदिष्टोऽपचारो कृत्याविधिः, मांससुरादीनां उन्मार्गादाचरणं वा । शौचं मूत्रपुरीषादिप्रक्षालनं, मङ्गलं स्वस्तिकस्रग्दामदूर्वासर्षपादिस्पर्शनं, आचारः पापविरोधी, त्रस्तान् उद्विग्नान्, तर्जितान् केनचिद्विभीषितान् । कथं पूजा जायते ? कुसुमादिना भोजनादिना वा । अतो हेतोः, धात्रीमात्रोरपचारात् । पूजा चात्रोपलक्षणं; तेन बलिहेतोरपि हिंस्यति । ननु, धात्रीमात्रोरपचाराद्बालानामनपराधित्वात् कथं ग्रहहिंसनं ? अत्रोच्यते—धात्रीमातरौ बालानां प्राक्तनकर्मयोगादनाचारं कुरुतः । कुमारानित्युपलक्षणं; तेन कुमारिका अपि हिंस्युः । एते ग्रहा इत्यर्थः ॥ ६ ॥

ऐश्वर्यस्थास्ते न शक्या विशन्तो
देहं द्रष्टुं मानुषैर्विश्वरूपाः ॥
आप्तं वाक्यं तत्समीक्ष्याभिधास्ये
लिङ्गान्येषां यानि देहे भवन्ति ॥ ७ ॥

कस्मात्ते ग्रहा देहं विशन्तो नोपलभ्यन्ते इत्याह—ऐश्वर्येत्यादि । एषां ग्रहाणां यानि लिङ्गानि भवन्ति तानि आप्तं वाक्यं समीक्ष्याभिधास्ये कथयिष्ये इति पिण्डार्थः । आप्तं वाक्यमाप्तैरुक्तं वाक्यम् । आप्ताश्च यथार्थवादिनः ॥ ७ ॥

शूनाक्षः क्षतजसगन्धिकः स्तनद्विट्
वक्रास्यो हतचलितैकपक्ष्मनेत्रः ॥
उद्विग्नः सुलुलितचक्षुरल्परोदी
स्कन्दार्तो भवति च गाढमुष्टिवर्चाः ॥ ८ ॥

स्कन्दग्रहार्तलक्षणमाह—शूनाक्ष इत्यादि । क्षतजसगन्धिकः रुधिरसमानगन्धिकः, विस्रगन्ध इत्यर्थः; अन्ये तु क्षतजं रक्तं तेन सगन्धिकः ईषद्रुधिरगन्धिक इत्यर्थः । स्तनद्विट् स्तनद्वेषी, वक्रास्यः वक्रमुखः, हतचलितैकपक्ष्मनेत्र इति हतं च चलितं चैकपक्ष्म नेत्रे यस्य स तथा । उद्विग्नः उद्विग्नचित्तः, सुललितचक्षुः किंचिन्मिलितलोचनः । स्कन्दार्त इति स्कन्दविनोदनार्थं रुद्रेण सृष्टो ग्रहस्तेनार्तः, स्कन्दोऽत्र न पुनर्भगवान् कार्तिकेयः । गाढे मुष्टिवर्चसी यस्य स तथा । गयदासस्तु 'स्तब्धाङ्गः क्षतजसगन्धिकः स्तनद्विट् वक्रास्यो हतचलितैकपक्ष्मनेत्रः' इति पठित्वा स्तब्धमङ्गं यस्य स तथा, हतानि चलितानि च एकपक्ष्मनेत्राणि यस्य स तथा इति व्याख्यानयति ॥८।

निःसंज्ञो भवति पुनर्भवेत्ससंज्ञः
संरब्धः करचरणैश्च नृत्यतीव ॥
विण्मूत्रे सृजति विनद्य जृम्भमाणः
फेनं प्रसृजति तत्सखाभिपन्नः ॥ ९ ॥

स्कन्दापस्मारार्तलक्षणमाह—निःसंज्ञ इत्यादि । संरब्ध सम्यक् कम्पितः, करचरणाभ्यां हस्तपादाभ्यां, नृत्यतीव नर्तनमिव करोति, विनद्य शब्दं कृत्वा; क्वचित् 'विनम्य' इति पाठः; तत्र गात्रविनमनं कृत्वा विण्मूत्रे मुञ्चतीति व्याख्यानम् तत्सखाभिपन्नः तच्छब्देन स्कन्दः कथ्यते, तस्य सखा स्कन्दापस्मारः, तेन आक्रान्तः ॥ ९ ॥

स्रस्ताङ्गो भयचकितो विहङ्गगन्धिः
संस्राविव्रणपरिपीडितः समन्तात् ॥
स्फोटैश्च प्रतततनुः सदाहपाकै-
र्विज्ञेयो भवति शिशुः क्षतः शकुन्या ॥१०।

शकुनिग्रहार्तलक्षणमाह—स्रस्ताङ्ग इत्यादि । स्रस्ताङ्गः शिथिलाङ्गः, भयचकितः भीतः, विहङ्गा अत्र मांसादजलचराः संस्राविव्रणपरिपीडितः पूयास्रावीव्रणपरिपीडितः । समन्तात् सर्वतः । अत्रोक्तव्रणस्फोटयोर्विदीर्णत्वेन क्षताभिभूतः ॥१०।

रक्तास्यो हरितमलोऽतिपाण्डुदेहः
श्यावो वा ज्वरमुखपाकवेदनार्तः ॥
रेवत्या व्यथिततनुश्च कर्णनासं
मृद्गाति ध्रुवमभिपीडितः कुमारः ॥ ११ ॥

रेवतीग्रहार्तस्य लक्षणमाह—रक्तास्य इत्यादि । हरितमलोऽत्र विष्ठा मूत्रं च, व्यथिततनुरिति सरुजशरीरः, अभिपीडितो रेवत्या इति संबन्धः ॥ ११ ॥

स्रस्ताङ्गः स्वपिति सुखं दिवा न रात्रौ
विड् भिन्नं सृजति च काकतुल्यगन्धिः ॥
छर्द्यार्तो हृषिततनूरुहः कुमार-
स्तृष्णालुर्भवति च पूतनागृहीतः ॥ १२ ॥

पूतनाग्रहार्तलक्षणमाह—स्रस्ताङ्ग इत्यादि । न दिवा सुखं स्वपिति न च रात्रौ सुखं स्वपिति, सृजति मुञ्चति, 'स्रस्ताङ्ग' इत्यत्र केचित् 'सुस्थो न' इति पठन्ति, स्रस्ताङ्ग इति स्रस्ताङ्गोऽपि न दिवा न रात्रौ स्वपितीति व्याख्यानयन्ति ॥ १२ ॥

यो द्वेष्टि स्तनमतिसारकासहिक्का-
च्छर्दीभिर्ज्वरसहिताभिरर्द्यमानः ॥
दुर्वर्णः सततमधःशयोऽम्लगन्धि-
स्तं ब्रूयुर्भिषजोऽन्धपूतनार्तम् ॥ १३ ॥

अन्धपूतनार्तलक्षणमाह—य इत्यादि । अधःशयोऽधोमुखशायी, अम्लगन्धिः काञ्जिकाद्यम्लद्रव्यगन्धिः ॥ १३ ॥

उद्विग्नो भृशमतिवेपते प्ररुद्यात्
संलीनः स्वपिति च यस्य चान्त्रकूजः ॥
विस्राङ्गो भृशमतिसार्यते च यस्तं
जानीयाद्भिषगिह शीतपूतनार्तम् ॥ १४ ॥

शीतपूतनार्तलक्षणमाह—उद्विग्न इत्यादि । संलीनः सम्यग्लीनः, विस्राङ्गो विस्रगन्धाङ्गः, 'भृशमतिसार्यते' इत्यत्र केचित् 'ह्याक्रन्दत्यतिचकितः' इति पठन्ति ॥ १४ ॥

म्लानाङ्गः सुरुचिरपाणिपादवक्त्रो
बह्वाशी कलुषसिरावृतोदरो यः ॥
सोद्वेगो भवति च मूत्रतुल्यगन्धिः
स ज्ञेयः शिशुरथ वक्त्रमण्डिकार्तः ॥ १५ ॥

मुखमण्डिकाग्रहार्तलक्षणमाह म्लानाङ्ग—इत्यादि । म्लानाङ्गो दुर्बलमध्यशरीरः । सुरुचिरपाणिपादवक्त्रः सुष्ठु रुचिरं शोभनं हस्तपादवक्त्रं यस्य सः ॥ १५ ॥

यः फेनं वमति विनम्यते च मध्ये
सोद्वेगं विलपति चोर्ध्वमीक्षमाणः ॥
जीर्येत प्रततमथो वसास्रगन्धि-
र्निःसंज्ञो भवति हि नैगमेषजुष्टः ॥ १६ ॥

नैगमेषग्रहार्तलक्षणमाह—य इत्यादि । मध्ये मध्यभागे, सोद्वेगं सत्रासं, विलपति अतिशयेन शब्दं करोति, ऊर्ध्वमीक्षमाणः ऊर्ध्वं पश्यन् । 'विलपति' इत्यत्र केचित् 'विहसति' ति पठन्ति । प्रततं सततम् । वसास्रगन्धिः वसातुल्यगन्धिः । निःसंज्ञः निर्गतसम्यग्ज्ञानः ॥ १६ ॥

प्रस्तब्धो यः स्तनद्वेषी मुह्यते चाविशन्मुहुः ॥
तं बालं न चिराद्धन्ति ग्रहः संपूर्णलक्षणः ॥ १७ ॥

सांप्रतमसाध्यग्रहार्तलक्षणमाह—प्रस्तब्ध इत्यादि । प्रस्तब्धोऽत्यर्थं स्तब्धाङ्गः, मुह्यते मोहं याति, आविशन् आवेशं कुर्वन्, मुहुर्वारंवारम् ॥ १७ ॥

विपरीतमतः साध्यं चिकित्सेदचिरार्दितम् ।

साध्यग्रहार्तलक्षणमाह—विपरीतमिति । विपरीतं स्रस्ताङ्गस्तनद्वेषादिलक्षणैरनुपद्रुतं, अचिरार्दितं अल्पकालपीडितम् ।—

गृहे पुराणहविषाऽभ्यज्य बालं शुचौ शुचिः ॥ १८ ॥
सर्षपान् प्रकिरेत्तेषां तैलैर्दीपं च कारयेत् ॥
सदा सन्निहितं चापि जुहुयाद्धव्यवाहनम् ॥ १९ ॥
सर्वगन्धौषधीबीजैर्गन्धमाल्यैरलङ्कृतम् ॥
अग्नये कृत्तिकाभ्यश्च स्वाहा स्वाहेति संस्मरन् ॥ २० ॥

साध्यस्य चिकित्सामाह—गृहे इत्यादि । पुराणहविषा जीर्णघृतेन, अभ्यज्य बालमिति शेषः । शुचौ पवित्रदेशे, शुचिर्भिषगिति शेषः, तेषां तैलैः सर्षपाणां तैलैः, दीपं कारयेत् दीपं प्रज्वालयेदित्यर्थः । सदेत्यादि जुहुयात् होमं कुर्यादित्यर्थः, हव्यवाहनमग्निं, कैर्जुहुयात्? सर्वगन्धौषधीबीजैरिति सर्वगन्धा एलादिपरिपठिताः, ओषधीबीजानि यवधान्यतिलादीनि, तैर्जुहुयात् । गन्धमाल्यैरलङ्कृतमग्निं बालं वा, सततं वारंवारं न सकृत् । अयं विधिः सर्वग्रहाणां सामान्यः । अग्नय इत्यादि । अग्निं हुत्वा मध्याह्ने बलिं दद्यात् ॥ १८—२० ॥

नमः स्कन्दाय देवाय ग्रहाधिपतये नमः ॥
शिरसा त्वाऽभिवन्देऽहं प्रतिगृह्णीष्व मे बलिम् ॥ २१ ॥
नीरुजो निर्विकारश्च शिशुर्मे जायतां ध्रुवम् ॥ २२ ॥

तत्र यन्मन्त्रमुच्चरेत्तमाह—नमः स्कन्दाय देवाय ग्रहाधिपतये नम इत्यादि ॥ २१—२२ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायामुत्तरतन्त्रान्तर्गते कौमारभृत्यतन्त्रे नवग्रहाकृतिविज्ञानीयः सप्तविंशतितमोऽध्यायः समाप्तः ।

अष्टाविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातः स्कन्दग्रहप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

नवग्रहाकृतिविज्ञानीयानन्तरं विज्ञातनवग्रहाकृतेश्चिकित्सितमुचितं; तत्रापि स्कन्दग्रहस्य प्रथमत्वात् तत्प्रतिषेधाध्याय आरभ्यते—अथात इत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥

स्कन्दग्रहोपसृष्टानां कुमाराणां च शस्यते ॥
वातघ्नद्रुमपत्राणां निष्क्वाथः परिषेचने ॥ ३ ॥

स्कन्देत्यादि । उपसृष्टानां गृहीतानाम् । द्रुमग्रहणं विटपनिषेधार्थम् । स्कन्दग्रहप्रभावेण तेनाविष्टे वायुः कुप्यतीति

वातहरैः सेकादयः कार्याः । अत्र वातघ्नद्रुमा स्वभावेन ग्रहावेशमपि निवर्तयन्ति, अचिन्त्यशक्तित्वात् ॥ ३ ॥

तेषां मूलेषु सिद्धं च तैलमभ्यञ्जने हितम् ॥
सर्वगन्धसुरामण्डकैटर्यावापमिष्यते ॥ ४ ॥

तेषामित्यादि । तेषां वातघ्नद्रुमाणां बिल्वादीनाम् । सर्वगन्धा एलादिपठिताः, सुरामण्डः सुराया उपर्यच्छो भागः, कैडर्यो महानिम्बः । एतेन बिल्वादिमूलक्वाथेन एलादीनां कल्केन सिद्धं तैलमभ्यञ्जने हितमिष्यत इति सिद्धम् ॥ ४ ॥

देवदारुणि रास्नायां मधुरेषु द्रुमेषु च ॥
सिद्धं सर्पिश्च सक्षीरं पानमस्मै प्रयोजयेत् ॥ ५ ॥
सर्षपाः सर्पनिर्मोको वचा काकादनी घृतम् ॥
उष्ट्राजाविगवां चैव रोमाण्युद्धूपनं शिशोः ॥ ६ ॥

देवदार्वित्यादि । मधुरद्रुमा मधुरवृक्षाः, मधुकराजादनादयः । पानमन्नादस्य बालस्य ॥ ५ ॥ ६ ॥

सोमवल्लीमिन्द्रवल्लीं शमीं बिल्वस्य कण्टकान् ॥
मृगादन्याश्च मूलानि ग्रथितान्येव धारयेत् ॥ ७ ॥

सोमवल्लीत्यादि । सोमवल्ली गुडूची, इन्द्रवल्ली मत्स्याक्षकः गण्डदूर्वेति लोके, मृगादनी इन्द्रवारुणी ॥ ७ ॥

रक्तानि माल्यानि तथा पाताका
रक्ताश्च गन्धा विविधाश्च भक्ष्याः ॥
घण्टा च देवाय बलिर्निवेद्यः
सकुक्कुटः स्कन्दग्रहे हिताय ॥ ८ ॥

बलिं निर्दिशन्नाह—रक्तानीत्यादि । तथा पताका रक्ता इत्यर्थः, रक्ताश्च गन्धाः कुङ्कुमादिकाः, भक्ष्याः स्वस्तिकमोदकादयः, देवाय स्कन्दनाम्ने, स्कन्दगृहे वक्ष्यमाणे चत्वराख्ये । हिताय हितार्थं बालकस्य । बलिश्च शुचिना वैद्येन कृतस्नानेन शस्त्रहस्तेन रात्रौ दातव्यः ॥ ८ ॥

स्नानं त्रिरात्रं निशि चत्वरेषु
कुर्यात् पुनः शालियवैर्नवैस्तु ॥
अद्भिश्च गायत्र्यभिमन्त्रिताभिः
प्रज्वालनं चाहुतिभिश्च वह्नेः ॥ ९ ॥

स्नानमित्यादि । चत्वरेषु चतुष्पथेषु, अद्भिश्च गायत्र्यभिमन्त्रिताभिः स्नानमिति संबन्धनीयम् । आहुतिभिस्तिसृभिः सप्तभिर्दशभिर्वा स्वाहान्ताभिः । स्कन्दगृहे चत्वराख्ये शालियवैर्विरचितमण्डलाभ्यन्तरस्थले । त्रिरात्रं रात्रौ बलिस्नानहोमाः कार्याः ॥ ९ ॥

रक्षामतः प्रवक्ष्यामि बालानां पापनाशिनीम् ॥
अहन्यहनि कर्तव्या या भिषग्भिरतन्द्रितैः ॥ १० ॥
तपसां तेजसां चैव यशसां वपुषां तथा ॥
निधनं योऽव्ययो देवः स ते स्कन्दः प्रसीदतु ॥ ११ ॥
ग्रहसेनापतिर्देवो देवसेनापतिर्विभुः ॥
देवसेनारिपुहरः पातु त्वां भगवान् गुहः ॥ १२ ॥
देवदेवस्य महतः पावकस्य च यः सुतः ॥
गङ्गोमाकृत्तिकानां च स ते शर्म प्रयच्छतु ॥ १३ ॥
रक्तमाल्याम्बरः श्रीमान् रक्तचन्दनभूषितः ॥
रक्तदिव्यवपुर्देवः पातु त्वां क्रौञ्चसूदनः ॥ १४ ॥

रक्षामित्यादि । रक्षा स्वस्त्ययनम् । मन्त्राणामचिन्त्यशक्तित्वात् मन्त्रमयी रक्षा पापनाशिनी । तपसामित्यादि । निधनं स्थानमित्यनेन कालरूपत्वमुक्तम् । अव्ययो नित्यः, ग्रहाः स्कन्दग्रहादिकाः तेषां सेना तस्याः पतिः, देवसेनापतिः । देवदेवस्य रुद्रस्य, उमा पार्वती, कृत्तिकाः षट्संख्योपेताः सप्तर्षिभार्याः, शर्म सुखं, क्रौञ्चनामा पर्वतः तमपि सूदयति निहन्तीति क्रौञ्चसूदनः ॥ १०—१४ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायामुत्तरतन्त्रान्तर्गते कौमारभृत्यतन्त्रे स्कन्दग्रहप्रतिषेधाध्यायोऽष्टाविंशतितमः समाप्तः ।

एकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातः स्कन्दापस्मारप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥
बिल्वः शिरीषो गोलोमी सुरसादिश्च यो गणः ॥
परिषेके प्रयोक्तव्यः स्कन्दापस्मारशान्तये ॥ ३ ॥

स्कन्दप्रतिषेधानन्तरं प्रत्यासत्त्या स्कन्दापस्मारप्रतिषेधारम्भो युज्यत इत्याह—बिल्व इत्यादि । गोलोमी दूर्वा ॥ १–३ ॥

सर्वगन्धविपक्वं तु तैलमभ्यञ्जने हितम् ॥
क्षीरवृक्षकषाये च काकोल्यादौ गणे तथा ॥ ४ ॥
विपक्तव्यं घृतं वापि पानीयं पयसान्वितम् ॥
उत्सादनं वचाहिङ्गुयुक्तं स्कन्दग्रहे हितम् ॥ ५ ॥
गृध्रोलूकपुरीषाणि केशा हस्तिनखा घृतम् ॥
वृषभस्य च रोमाणि योज्यान्युद्धूपनेऽपि च ॥ ६ ॥

सर्वेत्यादि । सर्वगन्धा एलादिकाः, यथालाभमेलादिकल्केन बिल्वशिरीषादीनां क्वाथेन तैलं पक्तव्यम् । अन्ये तु गन्धमूत्रविपक्वमिति पठन्ति, गन्धाः सर्वगन्धाः पूर्वोक्ताः, मूत्रं गोमूत्रम् । क्षीरेत्यादि । क्षीरवृक्षकषाये इति क्षीरवृक्षकषायचतुर्गुणे, पयसा दुग्धेन चतुर्गुणेन, काकोल्यादौ गणे कल्कीकृते स्नेहचतुर्थांशे घृतं विपक्तव्यम् । तद्घृतं किं कार्यमित्याह,—पानीयं पातव्यं, अन्नादेनेति शेषः । अन्ये तु पानीयं चतुर्गुणं दत्त्वा घृतं पक्तव्यमिति मन्यन्ते, शेषं पूर्ववत् । उत्सादनमित्यादि । उत्सादनमुद्वर्तनम् । स्कन्दग्रहे इत्यत्र चकारो लुप्तो द्रष्टव्यस्तेन स्कन्दग्रहे स्कन्दापस्मारे च । एतदु-

१ 'कामरूपित्वमुक्तं' इति पाठान्तरम् ।

द्वर्तनं हितमित्यत्रान्ये ईरितमिति पठन्ति, तन्न, उत्सादनस्यानुक्तत्वात् ॥ ४—६ ॥

अनन्तां कुक्कुटीं बिम्बीं मर्कटीं चापि धारयेत् ॥
पक्वापक्वानि मांसानि प्रसन्नं रुधिरं पयः ॥ ७ ॥
भूतोदनो निवेद्यश्च स्कन्दापस्मारिणोऽवटे ॥
चतुष्पथे च कर्तव्यं स्नानमस्य यतात्मना ॥ ८ ॥

अनन्तेत्यादि। अनन्ता उत्पलसारिवा, कुक्कुटीः कुक्कुटीशरीरवत् कुसुमचित्रा वल्लीः स्फटिकरचितकुक्कुटाण्डतुल्यकन्दा, मर्कटी कपिकच्छुः। धारयेत् शरीरे इति बोद्धव्यम्। पक्वेत्यादि। प्रसन्ना सुरा, रुधिरं छागलस्य, पयो दुग्धं, भूतौदनः सोपहारो बलिः, उत्स्विन्ना माषविकृतिर्बलिरित्यन्ये। अवटे गर्ते। चतुष्पथे इत्यादि। अस्य बालकस्य यतात्मना उपवासादियुतेन, यतात्मनेत्यत्र केचिद्यथाविधीति पठन्ति; स्कन्दप्रतिषेधोक्तस्नानविधानेनेति च व्याख्यानयन्ति ॥ ७ ॥ ८ ॥

स्कन्दापस्मारसंज्ञो यः स्कन्दस्य दयितः सखा ॥
विशाखसंज्ञश्च शिशोः शिवोऽस्तु विकृताननः ॥९॥

रक्षामन्त्रमाह—स्कन्देत्यादि। स्कन्दस्य कार्तिकेयस्य, दयितः अभीष्टः, सखा मित्रं, विशाखसंज्ञ इति स्कन्दापस्मारस्य द्वितीयं नाम। शिशोर्बालकस्य, शिवोऽस्तु कल्याणकृद्भवतु, विकृताननो विकृतमुखः, विशाखसंज्ञस्येति केचित् पठन्ति, तत्र स्कन्दस्य विशेषणम् ॥ ९ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायामुत्तरतन्त्रान्तर्गते कौमारभृत्यतन्त्रे स्कन्दापस्मारप्रतिषेधाध्याय एकोनत्रिंशत्तमः समाप्तः।

त्रिंशत्तमोऽध्यायः।

अथातः शकुनीप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥२॥
शकुन्यभिपरीतस्य कार्यो वैद्येन जानता ॥
वेतसाम्रकपित्थानां निष्क्वाथः परिषेचने ॥ ३ ॥

शकुनीत्यादि। अभिपरीतस्य बालस्येति शेषः, जानता बुद्धिमता, निष्क्वाथः परिषेचने कार्य इति संबन्धः ॥ १—३ ॥

कषायमधुरैस्तैलं कार्यमभ्यञ्जने शिशोः ॥
मधुकोशीरह्रीवेरसारिवोत्पलपद्मकैः ॥ ४ ॥
रोध्रप्रियङ्गुमञ्जिष्ठागैरिकैः प्रदिहेच्छिशुम् ॥
व्रणेषूक्तानि चूर्णानि पथ्यानि विविधानि च ॥ ५ ॥
स्कन्दग्रहे धूपनानि तानीहापि प्रयोजयेत् ॥

कषायेत्यादि। कषाया वटादयः, मधुराणि काकोल्यादीनि; तत्र वटादीनां कषायः, काकोल्यादीनां च कल्कः, ताभ्यां तैलं साध्यं; प्रत्येकं वटादीनां काकोल्यादीनां च कल्ककषायौ कल्पनीयावित्यन्ये। मधुकेत्यादि। उत्पलं नीलोत्पलं, प्रदिहेत् लिम्पेत्। व्रणेष्वित्यादि। उक्तानि चूर्णानि द्विव्रणीयाध्याये कीर्तितानि मिश्रकोक्तानि च शोधनरोपणानि, पथ्यानि व्रणितोपासनीयोक्तानि शालिमुद्गदाडिमसैन्धवयवपटोलादीनि अन्ये तु पथ्यानीति चूर्णानीत्यस्य विशेषणं कुर्वन्ति, तत्र शकुनीजुष्टबालकव्रणानां सदाहपाकस्रावहराणि रक्तस्रावहराणि च चूर्णानि प्रयोक्तव्यानीति संबन्धनीयम्। स्कन्देत्यादि। धूपनानि सर्षपा इत्यादीनि स्कन्दग्रहोक्तानि, तानीहापि शकुन्यामपि प्रयोजयेत् ॥ ४ ॥ ५ ॥—

शतावरीमृगैर्वारुनागदन्तीनिदिग्धिकाः ॥ ६ ॥
लक्ष्मणां सहदेवां च बृहतीं चापि धारयेत् ॥

शतावरीत्यादि। मृगैर्वारुरिन्द्रवारुणी, नागदन्ती दन्तिनी, सहदेवा पीतपुष्पा बला, बृहती स्थूलफला ॥ ६ ॥—

तिलतण्डुलकं माल्यं हरितालं मनःशिला ॥ ७ ॥
बलिरेष करञ्जेषु निवेद्यो नियतात्मना ॥

तिलेत्यादि। एष तिलतण्डुलमित्यादिको बलिः, करञ्जेषु नक्तमालेषु, नियतात्मना संयतेन्द्रियेण, करञ्जेष्वित्यत्रान्ये निकुञ्जेष्विति पठन्ति; निकुञ्जेषु वनेषु ॥ ७ ॥—

निकुञ्जे च प्रयोक्तव्यं स्नानमस्य यथाविधि ॥ ८ ॥

निकुञ्ज इत्यादि। निकुञ्जे गृहोपवने, अन्ये निकुञ्जं वनमाहुः। यथाविधीति स्कन्दग्रहोक्तविधिः; तेन शालियवरचितमण्डले गायत्र्यभिमन्त्रितेन जलेन स्नानमिति लभ्यते ॥८॥

स्कन्दग्रहोपशमनं घृतं तच्चेह पूजितम् ॥

स्कन्देत्यादि। घृतं तत् देवदारुणि रास्नायामित्यादिकं, चकारोऽत्र सोमवल्ल्यादीनामपि धारणं समुच्चिनेति

कुर्याच्च विविधां पूजां शकुन्याः कुसुमैः शुभैः ॥९॥
अन्तरीक्षचरा देवी सर्वालङ्कारभूषिता ॥
अधोमुखी तीक्ष्णतुण्डा शकुनी ते प्रसीदतु ॥ १० ॥
दुर्दर्शना महाकाया पिङ्गाक्षी भैरवस्वरा ॥
लम्बोदरी शङ्कुकर्णी शकुनी ते प्रसीदतु ॥ ११ ॥

कुर्यादित्यादि। कुसुमैः शुभैरिति जातीपुष्पनीलोत्पलादिभिः ॥ ९—११ ॥

इति श्रीडल्हणाचार्यविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायामुत्तरतन्त्रान्तगर्ते कौमारभृत्यतन्त्रे शकुनीप्रतिषेधाध्यायस्त्रिंशत्तमः समाप्तः ॥

एकत्रिंशत्तमोऽध्यायः।

अथातो रेवतीप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥
अश्वगन्धा च शृङ्गी च सारिवा सपुनर्नवा ॥
सहे विदारी च तथा कषायाः सेचने हिताः ॥ ३ ॥

अश्वगन्धेत्यादि । अजशृङ्गी कर्कटशृङ्गी, उत्तमारणीत्यन्ये । सहे मुद्गमाषपर्ण्यौ, सेचने हिताः प्रत्येकं समुदिताश्च ॥ १–३॥

तैलमभ्यञ्जने कार्यं कुष्ठे सर्जरसेऽपि वा ॥
पलङ्कषायां नलदे तथा गिरिकदम्बके ॥ ४ ॥

तैलमित्यादि । सर्जरसः सालनिर्यासः, सर्जरसो राला, नलदं जटामांसी, गिरिकदम्बः स्वनामख्यातः, एतैः कल्कीकृतैः तैलं कार्यम् ॥ ४ ॥

धवाश्वकर्णककुभधातकीतिन्दुकीषु च ॥
काकोल्यादिगणे चैव पानीयं सर्पिरिष्यते ॥ ५ ॥

धवेत्यादि । अश्वकर्णो गर्दभाण्डः, ककुभोऽर्जुनः, तत्र धवाश्वादिकषाये काकोल्यादिकल्के च सर्पिः पक्तव्यं; पानीयं पातव्यं घृतमिष्यते । अन्ये तु काकोल्यादिगणेनैव पानीयं घृतमिच्छन्ति, धवाश्वकर्णादीनि संक्षुद्य तैले संयच्छन्ति ॥ ५ ॥

कुलत्थाः शङ्खचूर्णं च प्रदेहाः सार्वगन्धिकाः ॥
गृध्रोलूकपूरीषाणि तथा यवफलो घृतम् ॥ ६ ॥
सन्ध्ययोरुभयोः कार्यमेतदुद्धूपनं शिशोः ॥
वरुणारिष्टकमयं रुचकं सैन्द्रकं तथा ॥ ७ ॥
सततं धारयेच्चापि कृतं वा पौत्रजीविकम् ॥
शुक्लाः सुमनसो लाजाः पयः शाल्योदनं तथा ॥८॥
बलिर्निवेद्यो गोतीर्थे रेवत्यै प्रयतात्मना ॥

कुलत्था इत्यादि । शङ्खचूर्णं सुदग्धशङ्खचूर्णम् । सर्वगन्धा एलादिकाः, तैः कृतो लेपः सार्वगन्धिकः । गृध्रेत्यादि । यवाः प्रसिद्धाः, यवफलो वंशः, अन्ये यवफला दुग्धिकेत्याहुः । वरुणारिष्टकमयं वरुणनिम्बकाष्ठघटितं, रुचकं ग्रीवाभरणं मणिकसंज्ञं धारयेत्, वा सेन्द्रकस्येदं सैन्द्रकं तथेति रुचकमित्यर्थः, ब्रह्मदेवस्त्वरिष्टं फेनिलमाह । सैन्द्रकमित्यत्र सैन्दुकमिति वा पाठः, सिन्दुकस्येदं सैन्दुकं, सिन्दुको निर्गुण्डी, तत्पुष्पमुकूलात्कृतं सैन्दुकं; पुत्रंजीवो मध्यवर्तुलतीक्ष्णाग्रफलो जम्बीरपत्रो वृक्षस्तत्काष्ठकृतं रुचकं, तत्फलकृतमित्यन्ये, केचिदत्रारग्वधं पठन्ति । शुक्लेत्यादि शुक्लाः सुमनसः श्वेतकुसुमानि, निवेद्यो दातव्यः, गोतीर्थे सलिलगोमये, प्रयतात्मना उपवासादिपवित्रेण ॥ ६—८ ॥—

सङ्गमे च भिषक् स्नानं कुर्याद्धात्रीकुमारयोः ॥ ९ ॥
नानावस्त्रधरा देवी चित्रमाल्यानुलेपना ॥
चलत्कुण्डलिनी श्यामा रेवती ते प्रसीदतु ॥ १० ॥
उपासते यां सततं देव्यो विविधभूषणाः ॥
लम्बा कराला विनता तथैव बहुपुत्रिका ॥
रेवती शुष्कनामा या सा ते देवी प्रसीदतु ॥ ११ ॥

संगम इत्यादि । संगमो नदीद्वयमेलकः । रक्षामंत्रमाह—नानेत्यादि । अपरा देव्यो विविधभूषणा यां उपासते सा देवी ते लोके प्रसादकरा भवतु । शुष्का शुष्करेवतीत्यर्थ ॥ ९—११ ॥

इति श्रीडल्हणाचार्यविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्याय सुश्रुतव्याख्यायामुत्तरतन्त्रान्तर्गते कौमारभृत्यतन्त्रे रेवतीप्रतिषेधोऽध्याय एकत्रिंशत्तमः समाप्तः ।

द्वात्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातः पूतनाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥
कपोतवङ्काऽरलुको वरुणः पारिभद्रकः ॥
आस्फोता चैव योज्याः स्युर्बालानां परिषेचने ॥३॥
वचा वयःस्था गोलोमी हरितालं मनःशिला ॥
कुष्ठं सर्जरसश्चैव तैलार्थं वर्ग इष्यते ॥ ४ ॥

कपोतवङ्केत्यादि । कपोतवङ्का कवडबन्धेति लोके प्रसिद्धा, आस्फोता सारिवा, वयस्था ब्राह्मी, अन्ये गुडूचीमाहुः । गोलोमी दूर्वा । वर्ग इष्यते इति वर्गग्रहणं यथालाभं प्रक्षेपार्थं, वचादीनां कल्ककषायाभ्यां तैलं साध्यम् ॥ १—४ ॥

हितं घृतं तुगाक्षीर्या सिद्धं मधुरकेषु च ॥
कुष्ठतालीशखदिरं चन्दनस्यन्दने तथा ॥ ५ ॥
देवदारुवचाहिङ्गुकुष्ठं गिरिकदम्बकः ॥
एला हरेणवश्चापि योज्या उद्धूपने सदा ॥ ६ ॥
गन्धनाकुलिकुम्भीकामज्जानो बदरस्य च ॥
कर्कटास्थि घृतं चैव धूपनं सर्षपैः सह ॥ ७ ॥

हितमित्यादि । तुगाक्षीरी वंशलोचना, मधुरकेषु काकोल्यादिद्रव्येषु, अत्र काकोल्यादियोगतस्तुगाक्षीरी प्राप्ता पृथक्त्वं भागद्वयार्थम् । कुष्ठतालीशादीनां कल्ककषायाभ्यां सिद्धं घृतं हितमिति संबन्धः । गन्धनाकुली सुगन्धा राला । कुम्भिका वारिपर्णी ॥ ५—७ ॥

काकादनीं चित्रफलां बिम्बीं गुञ्जां च धारयेत् ॥
मत्स्यौदनं च कुर्वीत कृशरां पललं तथा ॥
शरावसंपुटे कृत्वा बलिं शून्यगृहे हरेत् ॥ ८ ॥

काकादनीत्यादि । काकादनी काकतिन्दुकः, 'काला' इत्यन्ये; चित्रफला इन्द्रवारुणी, चित्राण्डिकेत्यन्ये । मत्स्यौदनं मत्स्यभक्तं; पललं तिलपिष्टम् ॥ ८ ॥

उच्छिष्टेनाभिषेकेण शिरसि स्नानमिष्यते ॥
पूज्या च पूतना देवी बलिभिः सोपहारकैः ॥ ९ ॥
मलिनाम्बरसंवीता मलिना रूक्षमूर्धजा ॥
शून्यागाराश्रिता देवी दारकं पातु पूतना ॥ १० ॥
दुर्दर्शना सुदुर्गन्धा कराला मेघकालिका ॥
भिन्नागाराश्रया देवी दारकं पातु पूतना ॥ ११ ॥

शून्यगृहे इत्यत्र शुभगृहे इत्यन्ये । केचिदत्रेदं पठन्ति-

हरेद्बलिं चोरुकुटे इत्यादि । तत्रोरुकुटः शून्यागारः, शून्यारामं इत्यन्ये । उच्छिष्टेनेत्यादि । उच्छिष्टेनाभिषेकेण आचमनोदकेनेत्यर्थः । पूर्वकल्पेन स्नानम् । रक्षामन्त्रः मलिनेत्यादि ॥ ९—११ ॥

इति श्रीडल्हणाचार्यविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायामुत्तरतन्त्रान्तर्गते कौमारभृत्यतन्त्रे पूतनाप्रतिषेधाध्यायो द्वात्रिंशत्तमः समाप्तः ।

त्रयस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातोऽन्धपूतनाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥
तिक्तकद्रुमपत्राणां कार्यः क्वाथोऽवसेचने ॥
सुरा सौवीरकं कुष्ठं हरितालं मनःशिला ॥ ३ ॥
तथा सर्जरसश्चैव तैलार्थमुपदिश्यते ॥
पिप्पल्यः पिप्पलीमूलं वर्गो मधुरको मधु ॥ ४ ॥
शालपर्णी बृहत्यौ च घृतार्थमुपदिश्यते ॥
सर्वगन्धैः प्रदेहश्च गात्रेष्वक्ष्णोश्च शीतलैः ॥ ५ ॥

तिक्तेत्यादि । तिक्तकद्रुमा निम्बादयस्तत्क्वाथेन परिषेकः कार्यः । सुरेत्यादि । सौवीरकं विरेचनाध्यायोपदिष्टकाञ्जिकप्रकारः, अत्र तैले सुरासौवीरके तैलात् प्रत्येकं चतुर्गुणे । कुष्ठादीनि कल्कद्रव्याणि चतुर्थांशानि । पिप्पल्य इत्यादि । वर्गो मधुरकः काकोल्यादिः, वर्गग्रहणं यथालाभनिषेधार्थं, पिप्पल्यादीनां कल्कक्वाथाभ्यां घृतं विपाच्य शीतीभूते घृते मधु क्षिपेत् । इदं घृतं पानाय । सर्वेत्यादि । शीतलैरन्यैरपि द्रव्यैः ॥ १—५ ॥

पुरीषं कौक्कुटं केशांश्चर्म सर्पत्वचं तथा ॥
जीर्णां च भिक्षुसंघाटीं धूपनायोपकल्पयेत् ॥ ६ ॥

पुरीषमिति कुक्कुटपुरीषं, केशांश्चर्म च कुक्कुटस्य, केशाश्चर्म च मानुषस्यैके, केचित् चर्मेति सर्पस्य वदन्ति, तेन वर्म शब्दं सर्पे संवध्नन्ति वर्म कञ्चुलिका सर्पस्य । जीर्णां च भिक्षुसङ्घाटीमिति भिक्षुरत्र शाक्यभिक्षुः बौद्धाख्यः परिव्राजकश्च, तयोर्जीर्णसङ्घाटी जीर्णवस्त्रं तदेकदेशो गृह्यते, एकदेशेऽपि समुदायप्रवृत्तेः ॥ ६ ॥

कुक्कुटीं मर्कटीं शिम्बीमनन्तां चापि धारयेत् ॥
मांसमामं तथा पक्वं शोणितं च चतुष्पथे ॥ ७ ॥
निवेद्यमन्तश्च गृहे शिशो रक्षानिमित्ततः ॥
शिशोश्च स्नपनं कुर्यात् सर्वगन्धादिकैः शुभैः ॥८॥
कराला पिङ्गला मुण्डा कषायाम्बरवासिनी ॥
देवी बालमिमं प्रीता संरक्षत्वन्धपूतना ॥ ९ ॥

कुक्कुटीमित्यादि । कुक्कुटी स्फटिकरचितकुक्कुटाण्डसदृशकन्दा, कुक्कुटीशरीरवत् कुसुमचित्रा वल्ली । मर्कटी कपिकच्छुः, मर्कटमूलीत्यन्ये, शुकशिम्बीत्यपरे; अनन्ता सारिवा । शिशोश्चेति चकारात् धात्र्याश्च स्नपनम् । सर्वगन्धा एलादिकाः ॥ ७—९ ॥

इति श्रीडल्हणाचार्यविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायामुत्तरतन्त्रान्तर्गते कौमारभृत्यतन्त्रेऽन्धपूतनाप्रतिषेधाध्यायस्त्रयस्त्रिंशत्तमः समाप्तः ।

चतुस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातः शीतपूतनाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥
कपित्थं सुवहां बिम्बीं तथा बिल्वं प्रचीबलम् ॥
नन्दीं भल्लातकीं चापि परिषेके प्रयोजयेत् ॥ ३ ॥
बस्तमूत्रं गवां मूत्रं मुस्तं च सुरदारु च ॥
कुष्ठं च सर्वगन्धां च तैलार्थमवचारयेत् ॥ ४ ॥
रोहिणीसर्जखदिरपलाशककुभत्वचः ॥
निष्क्वाथ्य तस्मिन्निष्क्वाथे सक्षीरं विपचेद्घृतम् ॥५॥
गृध्रोलूकपुरीषाणि बस्तगन्धामहेस्त्वचः ॥
निम्बपत्राणि मधुकं धूपनार्थे प्रयोजयेत् ॥ ६ ॥
धारयेदपि लम्बां च गुञ्जां काकादनीं तथा ॥

कपित्थमित्यादि । सुवहा रास्ना, सर्वगन्धा एलादिकाः, अत्र तैले कुष्ठद्वयस्य पाठो भागद्वयार्थः रोहिण्यादिक्वाथे त्रिगुणे क्षीरैकभागं घृतं पचेत्, अहेस्त्वचः सर्पस्य कञ्चुकाः । लम्बा तिक्तालाबूः, काकादनी काकतिन्दुका ॥ १—६ ॥—

नद्यां मुद्गकृतैश्चान्नैस्तर्पयेच्छीतपूतनाम् ॥ ७ ॥
देव्यै देयश्चोपहारो वारुणी रुधिरं तथा ॥
जलाशयान्ते बालस्य स्नपनं चोपदिश्यते ॥ ८ ॥
मुद्गौदनाशना देवी सुराशोणितपायिनी ॥
जलाशयालया देवी पातु त्वां शीतपूतना ॥ ९ ॥

नद्यामित्यादि । मुद्गकृतैरन्नैः मुद्गकृतैर्भक्ष्यैः, मुद्गौदनेन इति गयी ॥ ७—९ ॥

इति श्रीडल्हणाचार्यविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायामुत्तरतन्त्रान्तर्गते कौमारभृत्यतन्त्रे शीतपूतनाप्रतिषेधाध्यायश्चतुस्त्रिंशत्तमः समाप्तः ।

पञ्चत्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो मुखमण्डिकाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥
कपित्थबिल्वतर्कारीवांशीगन्धर्वहस्तकाः ॥
कुबेराक्षी च योज्याः स्युर्बालानां परिषेचने ॥ ३ ॥

कपित्थेत्यादि । तर्कारी अरणिका, वांशी वंशलोचना, कुबेराक्षी काष्ठपाटला ॥ १—३ ॥

स्वरसैर्भृङ्गवृक्षाणां तथाजहरिगन्धयोः ।
तैलं वसां च संयोज्य पचेदभ्यञ्जने शिशोः ॥ ४ ॥

भृङ्गवृक्षाणामिति वातहरबिल्वादिकानां भृङ्गा पल्लवाः, तदुपयोगिका वृक्षाः । अजहरिगन्धयोरिति बस्तगन्धाश्वगन्धयोः, अजाश्वगन्धाचतुर्गुणरसेन तैलं वसां च यमकं पचेदिति मन्यन्ते ॥ ४ ॥

मधूरिकायां पयसि तुगाक्षीर्यां गणे तथा ॥
मधुरे पञ्चमूले च कनीयसि घृतं पचेत् ॥ ५ ॥

मधूरिकायामित्यादि । मधूरिका मूर्वा, मधूलिका मर्कटहस्ततृणमित्यपरे; पयसि गोक्षीरे । अत्र गयी पयःस्विनीति पठति, तत्र क्षीरविदारीगणे; तथा मधुरे काकोल्यादिके, पञ्चमूले कनीयसि शालिपर्ण्यादिके, मधूलिकादिकल्कक्काथाभ्यां घृतं पचेत् ॥ ५ ॥

वचा सर्जरसः कुष्ठं सर्पिश्चोद्धूपने हितम् ॥
धारयेदपि जिह्वाश्च चाषचीरल्लिसर्पजाः ॥ ६ ॥
वर्णकं चूर्णकं माल्यमञ्जनं पारदं तथा ॥
मनःशिलां चोपहरेद्गोष्ठमध्ये बलिं तथा ॥ ७ ॥
पायसं सपुरोडाशं बल्यर्थमुपहारयेत् ॥
मन्त्रपूताभिरद्भिश्च तत्रैव स्नपनं हितम् ॥ ८ ॥

वचेत्यादि । चाषः कर्णरसः, चीरल्लिः चिल्ल इति लोके, चाषादिजिह्वां धारयेत् । वर्णको रोचनिका कम्पिल्लक इत्यर्थः । माल्यं पुष्पम् । अञ्जनं रसाञ्जनं, सौवीराञ्जनमित्यन्ये । पारदं शम्भुरेतः । पूर्वकल्पेन शाल्यादिकृतमण्डले गोष्ठमध्ये वर्णकादिबलिमुपहरेत्, अन्ये तु वर्णकादिद्रव्याणि मण्डलार्थं मन्यते । पायसं क्षीरसंसिद्धास्तण्डुलाः, पुरोडाशः कपालाकारः पिष्टमयः कपालोपरिपक्वः । मन्त्रेत्यादि मन्त्रपूताभिः गायत्र्या अभिमन्त्रिताभिः ॥ ६—८ ॥

अलङ्कृता रूपवती सुभगा कामरूपिणी ॥
गोष्ठमध्यालयरता पातु त्वां मुखमण्डिका ॥ ९ ॥

रक्षामाह—अलङ्कृतेत्यादि ॥ ९ ॥

इति श्रीडल्हणाचार्यविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां
सुश्रुतव्याख्यायामुत्तरतन्त्रान्तर्गते कौमारभृत्यतन्त्रे
मुखमण्डिकाप्रतिषेधाध्यायः पञ्च-
त्रिंशत्तमः समाप्तः ।

षट्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो नैगमेषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

मुखमण्डिकाप्रतिषेधानन्तरं परिशिष्टत्वान्नैगमेषप्रतिषेधारम्भो युक्त इत्याह—अथातो नैगमेषप्रतिषेधमित्यादि ॥१॥२॥

बिल्वाग्निमन्थपूतीकाः कार्याः स्युः परिषेचने ॥
सुरासौवीरधान्याम्लैः परिषेकश्च शस्यते ॥ ३ ॥
प्रियङ्गुसरलानन्ताशतपुष्पाकुटन्नटैः ॥
पचेत्तैलं ःगोमूत्रैर्दधिमस्त्वम्लकाञ्जिकैः ॥ ४ ॥

बिल्वाग्निमन्थेत्यादि । पूतीकः चिरबिल्वः । 'सुरासौवीरधान्याम्लैः' इत्यत्रान्ये 'सुरासबीजधान्याम्लैः' इति पठन्ति; तथा पाठे सबीजं धान्याम्लं बीजेन सह काञ्जिकमिति व्याख्या । प्रियङ्गुसरलेत्यादि । सरला शुक्ला त्रिवृत्, अनन्ता उत्पलशारिवा, कुटन्नटं तगरं; तत्र प्रियङ्ग्वादिकल्कं चतुर्थांशं, दध्यादिद्रव्यैश्चतुर्भिः प्रत्येकं समं तैलं पचेदिति क्रमः ॥ ३ ॥ ४ ॥

पञ्चमूलद्वयक्काथे क्षीरे मधुरकेषु च ॥
पचेद्घृतं च मेधावी खर्जूरीमज्जकेऽपि च ॥ ५ ॥

पञ्चमूलद्वयक्काथे इति ।—पञ्चमूलद्वयक्काथे दशमूलक्काथे त्रिगुणे, क्षीरघृते समे, काकोल्यादिकल्कचतुर्थांशं, खर्जूरीमज्जचतुर्थांशं वा घृतं पानार्थं पचेदित्यर्थः ॥ ५ ॥

वचां वयःस्थां गोलोमीं जटिलां वापि धारयेत् ॥
उत्सादनं हितं चात्र स्कन्दापस्मारनाशनम् ॥ ६ ॥

वचामित्यादि । वयस्था गुडूची, ब्राह्मीत्यन्ये, गोलोमी दूर्वा, जटिला मांसी । उत्सादनमुद्वर्तनम् ॥ ६ ॥

सिद्धार्थकवचाहिङ्गुकुष्ठं चैवाक्षतैः सह ॥
भल्लातकाजमोदाश्च हितमुद्धूपनं शिशोः ॥ ७ ॥

सिद्धार्थकेत्यादि । अक्षता यवाः ॥ ७ ॥

मर्कटोलूकगृध्राणां पुरीषाणि नवग्रहे ॥
धूपः सुप्ते जने कार्यो बालस्य हितमिच्छता ॥ ८ ॥

मर्कटेत्यादि । मर्कटादिपुरीषेण रात्रौ सुप्ते लोके बालस्य धूपनम् ॥ ८ ॥

तिलतण्डुलकं माल्यं भक्ष्यांश्च विविधानपि ॥
कुमारपितृमेषाय वृक्षमूले निवेदयेत् ॥ ९ ॥

तिलेत्यादि । विविधान् स्वस्तिकमोदकादीन् । कुमारपितृमेषायेति कुमाराणां पिता रक्षणात्मकत्वात्, मेषो नैगमेषः, तस्मै नैगमेषाय । वृक्षमूले क्षीरवृक्षमूले । निवेदयेत्तिलादिकं बलिम् ॥ ९ ॥

अधस्ताद्वटवृक्षस्य स्नपनं चोपदिश्यते ॥
बलिं न्यग्रोधवृक्षेषु तिथौ षष्ठ्यां निवेदयेत् ॥ १० ॥
अजाननश्चलाक्षिभ्रूः कामरूपी महायशाः ॥
बालं पालयिता देवो नैगमेषोऽभिरक्षतु ॥ ११ ॥

अधस्तादिति । स्नपनं गायत्र्यभिमन्त्रिताभिरद्भिः । बलिमपि तिलतण्डुलमित्यादिकं वटमूले षष्ठ्यां निवेदयेत् ॥ १० ॥ ११ ॥

इति श्रीडल्हणाचार्यविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां
सुश्रुतव्याख्यायामुत्तरतन्त्रान्तर्गते कौमारभृत्यतन्त्रे
नैगमेषप्रतिषेधाध्यायः षट्त्रिंशत्तमः समाप्तः ।

सप्तत्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो ग्रहोत्पत्तिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

नवग्रहाकृतिविज्ञानं चिकित्सितं चाभिधाय बालग्रहाणामुत्पत्तिं कारणं चाभिधातुं ग्रहोत्पत्त्यध्यायारम्भो युज्यत इत्याह—अथात इत्यादि । ग्रहाणां स्कन्दादीनां, उत्पत्तिरागतिः प्राप्तिः, एतेन क्रीडनार्थं नियोजनमत्रोत्पत्तिः, नाभूतप्रादुर्भावः; कुतः? तेषां नित्यत्वात् ॥ १ ॥ २॥

नव स्कन्दादयः प्रोक्ता बालानां य इमे ग्रहाः ॥
श्रीमन्तो दिव्यवपुषो नारीपुरुषविग्रहाः ॥ ३ ॥

नवेत्यादि । विग्रहः शरीरं, तत्र च स्कन्दादिषु स्कन्दापस्मारनैगमेषाः पुरुषशरीराः, शेषाः स्त्रीशरीराः ॥ ३ ॥

एते गुहस्य रक्षार्थं कृत्तिकोमाग्निशूलिभिः ॥
सृष्टाः शरवणस्थस्य रक्षितस्यात्मतेजसा ॥ ४ ॥

एते इत्यादि । शरवणस्थस्य आत्मतेजसा रक्षितस्यापि रक्षार्थं कृत्तिकादिभिरेते स्कन्दादयो ग्रहाः सृष्टा नियोजिता इत्यर्थः, गुहस्य कार्तिकेयस्य, आत्मतेजसा स्वशक्त्या । ननु स्वभावरक्षितस्य गुहस्य रक्षकैः किं? उच्यते—यथा स्वशक्त्या अनभिभवनीयस्यापि इन्द्रस्य अन्ये देवा रक्षकाः, प्रभुधर्मत्वात्; तथा गुहस्य अन्ये ग्रहा रक्षकाः, प्रभुधर्मत्वात् ॥ ४ ॥

स्त्रीविग्रहा ग्रहा ये तु नानारूपा मयेरिताः ॥
गङ्गोमाकृत्तिकानां ते भागा राजसतामसाः ॥ ५ ॥

स्त्रीत्यादि । स्त्रीविग्रहा नारीशरीराः, नानारूपा मेषादिमुखाः, मया धन्वन्तरिणा, ईरिताः कथिताः । ते स्त्रीशरीरा भागा अंशाः, राजसतामसा मता रजस्तमोमयाः स्मृताः । यद्यपि सर्वग्रहाणां रजस्तमोमयत्वं, तथापि स्त्रीविग्रहाणामेवात्यर्थं रजस्तमोगुणभूयिष्ठत्वम् ॥ ५ ॥

नैगमेषस्तु पार्वत्या सृष्टो मेषाननो ग्रहः ॥
कुमारधारी देवस्य गुहस्यात्मसमः सखा ॥ ६ ॥

नैगमेष इत्यादि । नैगमेषः पुंग्रहः, मेषाननो एडकमुखः, बालकौतुकाय सृष्टः । कुमारधारी कुमारपालयिता; 'कुमारहारी' इत्यन्ये पठन्ति, कुमारान् हरतीत्यर्थः । आत्मसम आत्मतुल्यः, सखा मित्रम् । 'आत्मसम' इत्यत्रान्ये 'आत्मोद्भव' इति पठन्ति, तत्रात्मोद्भवः पुत्रः स्कन्दापस्मारसंज्ञ इत्युत्तरेणान्वयः ॥ ६ ॥

स्कन्दापस्मारसंज्ञो यः सोऽग्निनाऽग्निसमद्युतिः ॥
स च स्कन्दसखा नाम विशाख इति चोच्यते ॥७॥

स्कन्देत्यादि । अपस्मारविकारलिङ्गकारित्वात्स्कन्दापस्मार इत्युच्यते । सोऽपि अग्निना सृष्ट इति संबध्यते, विशाख इति स्कन्दापस्मारस्यापरं नाम ॥ ७ ॥

स्कन्दः सृष्टो भगवता देवेन त्रिपुरारिणा ॥
बिभर्ति चापरां संज्ञां कुमार इति स ग्रहः ॥ ८ ॥

स्कन्द इत्यादि । त्रिपुरारिणा रुद्रेण सृष्टः ॥ ८ ॥

बाललीलाधरो योऽयं देवो रुद्राग्निसंभवः ॥
मिथ्याचारेषु भगवान् स्वयं नैष प्रवर्तते ॥ ९ ॥

गुहस्य स्कन्दादिभ्यो भेदमाह—बाललीलाधर इत्यादि । लीला चेष्टा, रुद्राग्निसंभव इति रुद्रसंभवोऽग्निसंभवश्च, मिथ्याचारेषु बालेष्वित्यर्थः । स्वयं न प्रवर्तते तदनुचरास्तु प्रवर्तन्ते, कुतः? यतोऽस्य देवत्वात् पूजादिभिरेव तृप्तिः, 'बाललीलाधर' इत्यत्र 'बाललीलाटन' इत्यन्ये पठन्ति ॥ ९ ॥

कुमारः स्कन्दसामान्यादत्र केचिदपण्डिताः ॥
गृह्णातीत्यल्पविज्ञाना ब्रुवते देहचिन्तकाः ॥ १० ॥

कुमार इत्यादि । कुमारः कार्तिकेयः, स्कन्दसामान्यात् स्कन्दग्रहनामतुल्यत्वाद्बालं गृह्णातीति ये केचिदपण्डिताः देहचिन्तका वैद्याः ब्रुवते ते अल्पविज्ञानादपण्डिताः ॥ १० ॥

ततो भगवति स्कन्दे सुरसेनापतौ कृते ॥
उपतस्थुर्ग्रहाः सर्वे दीप्तशक्तिधरं गुहम् ॥ ११ ॥
ऊचुः प्राञ्जलयश्चैनं वृत्तिं नः संविधत्स्व वै ॥
तेषामर्थे ततः स्कन्दः शिवं देवमचोदयत् ॥ १२ ॥
ततो ग्रहांस्तानुवाच भगवान् भगनेत्रहृत् ॥
तिर्यग्योनिं मानुषं च दैवं च त्रितयं जगत् ॥ १३ ॥
परस्परोपकारेण वर्तते धार्यतेऽपि च ॥
देवा मनुष्यान् प्रीणन्ति तैर्यग्योनींस्तथैव च ॥ १४ ॥
वर्तमानैर्यथाकालं शीतवर्षोष्णमारुतैः ।
इज्याञ्जलिनमस्कारजपहोमव्रतादिभिः ॥ १५ ॥
नराः सम्यक् प्रयुक्तैश्च प्रीणन्ति त्रिदिवेश्वरान् ।
भागधेयं विभक्तं च शेषं किञ्चिन्न विद्यते ॥ १६ ॥
तद्युष्माकं शुभा वृत्तिर्बालेष्वेव भविष्यति ॥
कुलेषु येषु नेज्यन्ते देवाः पितर एव च ॥ १७ ॥
ब्राह्मणाः साधवश्चैव गुरवोऽतिथयस्तथा ॥
निवृत्ताचारशौचेषु परपाकोपभोजिषु ॥ १८ ॥
उच्छन्नबलिभिक्षेषु भिन्नकांस्योपभोजिषु ॥
गृहेषु तेषु ये बालास्तान् गृह्णीध्वमशङ्किताः ॥ १९ ॥
तत्र वो विपुला वृत्तिः पूजा चैव भविष्यति ॥
एवं ग्रहाः समुत्पन्ना बालान् गृह्णन्ति चाप्यतः ॥ २० ॥
ग्रहोपसृष्टा बालास्तु दुश्चिकित्स्यतमा मताः ॥

के तर्हि बालान् गृह्णन्तीति पृष्ट आह—तत इत्यादि । ततो गुहरक्षार्थं नवग्रहेषु सृष्टेषु सत्सु, अनन्तरं सुरा देवास्तेषां सेना तस्याः पतौ स्वामिनि गुहे कृते सति, उपतस्थुः आगताः । शक्तिरायुधविशेषः । ऊचुः उक्तवन्तः । प्राञ्जलयः संयोजितहस्ताः । एनं गुहं प्रति; एनमित्यत्र अन्ये देवेति

गुहसंबोधनं पठन्ति । किमूचुः? वृत्तिर्जीवनं, नोऽस्माकं, संविधत्स कुरु, वै स्फुटम् । आत्मवृत्त्यर्थमुपस्थितानां ग्रहाणां कार्तिकेयेन किं कृतमित्याह—तेषामित्यादि । ततः स्कन्दः शिवं देवं अचोदयत् तेषां ग्रहाणामर्थे, तेन ग्रहवृत्तिप्रार्थनानन्तरं स्कन्दः कार्तिकेयः अचोदयत् प्रार्थितवान् । एवं ग्रहार्थं प्रार्थितः शङ्करः किं कृतवानित्याह—तत इत्यादि । ततः प्रार्थनानन्तरं तान् प्रति भगनेत्रहृत् भगलोचनहारी रुद्र उक्तवान् । किमुक्तवानित्याह—तिर्यगित्यादि । तिर्यग्योनिमानुषदेवानां त्रितयं जगच्छब्दवाच्यं, एतत्त्रितयं परस्परमन्योन्यमुपकारेण वर्तते, धार्यतेऽपि चेति चकारात् । तिर्यग्योनयो गवादयः, ते मनुष्यानुपकुर्वन्ति वहनादिना; मानुषाश्च माषादिदानेन तिर्यग्योनीनुपकुर्वन्ति । देवमानुषाणां परस्परोपकारमाह—देवा इत्यादि । यथाकालं शीतोष्णवर्षादीन् कृत्वा मानुषान् तिर्यग्योनींश्च प्रीणन्तीति संबन्धः । देवेषु मानुषोपकारमाह—इज्येति । इज्या यागः, अञ्जलिः करद्वययोजनपूर्वकः, नमस्कारः प्रणामः, जप ओङ्कारपूर्वकं गायत्र्याद्यावर्तनं, होमो लक्षादिसंख्याहुतिभिर्वह्नौहवनं, व्रतं प्रसिद्धं, सम्यक्प्रयुक्तैर्वेदोक्तविधानेन प्रयुक्तैः, इज्याञ्जलिप्रभृतिभिः सम्यक् प्रयुक्तैर्नरास्त्रिदिवेश्वरान् देवान् प्रीणयन्तीति संबन्धः । भागधेयमित्यादि । भागधेयं अंशसमूहः, विभक्तं देवादित्रितयेन सर्वमेव विभज्य गृहीतं, शेषमवशिष्टं, किञ्चिन्नास्ति यतः तत्तस्माद्बालगुहरक्षार्थं सृष्टत्वाद्युष्माकं वृत्तिरपि भो ग्रहाः बालेष्वेव भविष्यतीति । अनपराधेषु बालेषु वृत्तिं कल्पयन् शम्भुरपि दोषभाक् स्यादतः सापराधेषु वृत्तिमाह—कुलेष्वित्यादि । नेज्यन्ते न पूज्यन्ते, उत्सन्नबलिभिक्षेषु नष्टपूजाभिक्षेषु पुरुषेषु वृत्तिरिति, अत्र हिंसनमेव वृत्तिः, पूजा चैवेति पुष्पादिना भोजनादिना चेत्यर्थः ॥ ११—२० ॥—

वैकल्यं मरणं चाशु ध्रुवं स्कन्दग्रहे मतम् ॥ २१ ॥
स्कन्दग्रहोऽत्युग्रतमः सर्वेष्वेव यतः स्मृतः ॥
अन्यो वा सर्वरूपस्तु न साध्यो ग्रह उच्यते ॥२२॥

एवमित्यादि । वैकल्यं विकलाङ्गता, ध्रुवं निश्चितम् । स्कन्द इत्यादि । सर्वेष्वेव ग्रहेषु मध्ये स्कन्दग्रहो यतोऽत्युग्रतमः अत एव तद्गृहीतस्य ध्रुवं मरणं, अथ कथंचिज्जीवति तदा वैकल्यमिति । अन्य इत्यादि । अन्यो वा स्कन्दापस्मारादिकः ॥ २१ ॥ २२ ॥

इति श्रीडल्हणाचार्यविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां
सुश्रुतव्याख्यायामुत्तरतन्त्रान्तर्गते कौमारभृत्यतन्त्रे
ग्रहोत्पत्त्यध्यायः सप्तत्रिंशत्तमः समाप्तः ॥

अष्टत्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो योनिव्यापत्प्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

ग्रहोत्पत्त्यध्यायानन्तरं तिर्यग्योनिं मानुषं चेति वचनेन योनेर्नामसंकीर्तनात् कुमारजन्मविकारकारणत्वाच्च योनेर्व्यापच्चिकित्सितार्थं योनिव्यापत्प्रतिषेधाध्यायारम्भो युज्यत इत्याह—अथात इत्यादि । योनिव्यापदो योनिरोगाः, तेषां प्रतिषेधश्चिकित्सितमिति ॥ १ ॥ २ ॥

प्रवृद्धलिङ्गं पुरुषं यात्यर्थमुपसेवते ॥
रूक्षदुर्बलबालायास्तस्या वायुः प्रकुप्यति ॥ ३ ॥
स दुष्टो योनिमासाद्य योनिरोगाय कल्पते ॥

प्रवृद्धेत्यादि । प्रवृद्धलिङ्गमतिप्रवृद्धलिङ्गं प्रलम्बमेहनं पुरुषम् । तस्या बालाया वायुः प्रकोपमापद्यते, स वायुः प्रकुपितः सन् सञ्चितपित्तश्लेष्माणौ कोपयति, अथवा वातः पित्तश्लेष्माणौ स्वहेतुभिः कुपितौ गृहीत्वा योनिरोगाय कल्पते समर्थो भवति ॥ ३ ॥

त्रयाणामपि दोषाणां यथास्वं लक्षणेन तु ॥ ४ ॥
विंशतिर्व्यापदो योनेर्निर्दिष्टा रोगसंग्रहे ।
मिथ्याचारेण याः स्त्रीणां प्रदुष्टेनार्तवेन च ॥ ५ ॥
जायन्ते बीजदोषाच्च दैवाच्च शृणु ताः पृथक् ।

तेषां योनिरोगाणां सामान्यज्ञानोपायमाह—त्रयाणामित्यादि । यथास्वं लक्षणेन योनिरोगं जानीयादित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥—

उदावर्ता तथा वन्ध्या विप्लुता च परिप्लुता ॥ ६ ॥
वातला चेति वातोत्थाः, पित्तोत्था रुधिरक्षरा ।
वामिनी स्रंसिनी चापि पुत्रघ्नी पित्तला च या ॥७॥
अत्यानन्दा च या योनिः कर्णिनी चरणाद्वयम् ।
श्लैष्मिका सकफा ज्ञेयाः,षण्डी च फलिनी तथा॥८॥
महती सूचिवक्त्रा च सर्वजेति त्रिदोषजा ।

वातादिजाः पञ्च योनिव्यापद आह—उदावर्तेत्यादि । उदावर्ता, वन्ध्या, विप्लुता, परिप्लुता, वातला, इति पञ्च वातोत्थाः । रुधिरक्षरा, वामिनी, स्रंसिनी, पुत्रघ्नी, पित्तला, इति पञ्च पित्तोत्थाः; अत्यानन्दा, कर्णिनी, चरणाद्वयं, श्लेष्मला, इति पञ्च कफोत्थाः; षण्डी, फलिनी, महती, सूचिवक्त्रा, सर्वजा, इति पञ्च सन्निपातजाः ॥ ६—८ ॥—

सफेनिलमुदावर्ता रजः कृच्छ्रेण मुञ्चति ॥ ९ ॥
वन्ध्यां नष्टार्तवां विद्याद्विप्लुतां नित्यवेदनाम् ।
परिप्लुतायां भवति ग्राम्यधर्मे रुजा भृशम् ॥ १० ॥
वातला कर्कशा स्तब्धा शूलनिस्तोदपीडिता ।
चतसृष्वपि चाद्यासु भवन्त्यनिलवेदनाः ॥ ११ ॥

या उदावर्ता योनिः सा फेनिलं फेनसहितं रज आर्तवं कृच्छ्रेण दुःखेन मुञ्चति । विप्लुता नित्यं रुजावती, परिप्लुता पुनर्व्यवाये एव पीडावतीत्यनयोर्भेदः । वातलेत्यादि शूलं वातशूलं, निस्तोदः सूचीभिरिव व्यधनं किं वातलायामेवानिलवेदना भवन्ति उतान्यास्वपीत्याह—चतसृष्वित्यादि । आद्यासु उदावर्तादिष्वपीत्यर्थः ॥ ९—११ ॥

सदाहं प्रकिरत्यस्रं यस्याः सा लोहितक्षरा ।
सवातमुद्गिरेद्बीजं वामिनी रजसायुतम् ॥ १२ ॥
प्रस्रंसिनी स्यन्दते तु क्षोभिता दुःप्रसूश्च या ।
स्थितं स्थितं हन्ति गर्भं पुत्रघ्नी रक्तसंस्रवात् ॥ १३ ॥
अत्यर्थं पित्तला योनिर्दाहपाकज्वरान्विता ।
चतसृष्वपि चाद्यासु पित्तलिङ्गोच्छ्रयो भवेत् ॥ १४ ॥

सदाहमिति । अस्रमार्तवं, 'सदाहं क्षीयते रक्तं यस्यां सा लोहितक्षया'इति केचित् पठन्ति, सवातमिति बीजं शुक्रम् । उद्गिरेत् वमेत् । रजसा युक्तमार्तवमिश्रम् । प्रस्रंसिनीति । स्यन्दते स्रवति, क्षोभिता संचालिता, दुःप्रसूः दुःखेन प्रसूयते, या एवंविधा योनिः सा प्रस्रंसिनीति संबन्धः, दुःप्रसूश्चेत्यत्रान्ये 'दुःप्रजायना'इति पठन्ति । दुष्टीभूतापत्यमार्गेति व्याख्यानयन्ति । स्थितमित्यादि । स्थितं स्थितं गर्भं हन्ति नोत्पन्नमात्रम् । चतसृषु आद्यासु लोहिताक्षरादिसु, पित्तलिङ्गोच्छ्रायः चोषदाहादिका वेदनाः ॥ १२—१४ ॥

अत्यानन्दा न सन्तोषं ग्राम्यधर्मेण गच्छति ।
कर्णिन्यां कर्णिका योनौ श्लेष्मासृग्भ्यां प्रजायते १५
मैथुनेऽचरणा पूर्वं पुरुषादतिरिच्यते ।
बहुशश्चातिचरणादन्या बीजं न विन्दति ॥ १६ ॥
श्लेष्मला पिच्छिला योनिः कण्डूयुक्ताऽतिशीतला ।
चतसृष्वपि चाद्यासु श्लेष्मलिङ्गोच्छ्रितिर्भवेत् ॥ १७ ॥

अत्यानन्देत्यादि । ग्राम्यधर्मेण मैथुनेन । कर्णिका मांसकन्दी । मैथुनेत्यादि । अन्ये 'मैथुनाचरणात् पूर्वं' इति पठन्ति । शेषं समम् । पूर्वं पुरुषात् पूर्वमतिरिच्यते, अत्यर्थं कण्डूयत इत्यर्थः । बहुशो अतिचरणात् मैथुनात्, अन्या अतिचरणा, बीजं गर्भं, न विन्दति न प्राप्नोति, 'बहुशश्चातिचरणा तयोर्बीजं न तिष्ठति' इति केचित् पठन्ति, अतिचरणा बहुशो मैथुनं व्रजति, तयोश्चरणातिचरणयोर्बीजं न तिष्ठति स्थितिं न करोतीत्यर्थः । श्लेष्मलेत्यादि । आद्यासु अत्यानन्दादिषु श्लेष्मलिङ्गोच्छ्रितिः पैच्छिल्यादिका ॥ १५—१७ ॥

अनार्तवस्तना षण्डी खरस्पर्शा च मैथुने ।
अतिकायगृहीतायास्तरुण्याः फलिनी भवेत् ॥ १८ ॥
विवृताऽतिमहायोनिः सूचीवक्त्राऽतिसंवृता ।
सर्वलिङ्गसमुत्थाना सर्वदोषप्रकोपजा ॥ १९ ॥
चतसृष्वपि चाद्यासु सर्वलिङ्गोच्छ्रितिर्भवेत् ।
पञ्चासाध्या भवन्तीमा योनयः सर्वदोषजाः ॥ २० ॥

वन्ध्याषण्ढ्योः सस्तननिस्तनत्वे विशेषः । खरस्पर्शा चेति चकारान्मैथुनद्वेषनिषेधः । अतिकायो बृहत्साधनो नरस्तेन गृहीताया फलिनीति संज्ञा, अफलिनीत्यन्ये पठन्ति, तत्र अतिकायगृहीता या तरुणी सा अफलिनी अप्रजा इति व्याख्या । सूचीवक्त्रातिसंवृता अत्यर्थसङ्कुचितमुखी, सङ्कुचितमुखेत्युच्यते । सर्वलिङ्गा सर्वचिह्ना, सर्वसमुत्थाना सर्वकारणा या सा सर्वजा कथ्यते । चतसृष्वित्यादि । चतसृष्वपि चाद्यासु षण्डीप्रभृतिषु, सर्वलिङ्गोच्छ्रितिरिति रौक्ष्यतोदादिका वातलिङ्गोच्छितयः, चोषादिकाः पित्तलिङ्गोच्छ्रितयः, स्नेहकण्ड्वादिकाः श्लेष्मलिङ्गोच्छ्रितयश्च ॥ १८—२० ॥

प्रतिदोषं तु साध्यासु स्नेहादिक्रम इष्यते ।
दद्यादुत्तरबस्तींश्च विशेषेण यथोदितान् ॥ २१ ॥

प्रतीत्यादि । साध्यासु योनिव्यापत्सु प्रतिदोषं यः स्नेहादिक्रमः स इष्यत इत्यर्थः । एतेन यस्य दोषस्य यः प्रत्यनीकः स्नेहस्तेन स्नेहेन संलिप्य संस्वेद्य ततो वमनादीन् साध्यास्ववचारयेदित्यर्थः, दद्यादुत्तरबस्तींश्च विशेषेण यथोदितानिति वातादिभेदेनेत्यर्थः ॥ २१ ॥

कर्कशां शीतलां स्तब्धामल्पस्पर्शां च मैथुने ।
कुम्भीस्वेदैरुपचरेत् सानूपौदकसंयुतैः ॥ २२ ॥
मधुरौषधसंयुक्तान् वेशवारांश्च योनिषु ।
निक्षिपेद्धारयेच्चापि पिचुतैलमतन्द्रितः ॥ २३ ॥
धावनानि च पथ्यानि कुर्वीतापूरणानि च ।

कर्कशामित्यादि । अल्पस्पर्शामिति अतिव्यवायकुद्धत्वादनिलसुसित्वात् । 'शीतलां' इत्यत्र अन्ये तु सशूलामिति पठन्ति, शूलतोदवेदनासङ्कुलामिति व्याख्या । कुम्भीस्वेदैः आनूपौदकमांसवातघ्नद्रव्यक्वाथपूर्णां कुम्भीं कृत्वा भूमौ निखन्य तदुपरि शय्यां संस्थाप्याग्निसन्तप्तलौहपाषाणगुडकान् क्वाथे निक्षिप्य तदुत्थितैर्बाष्पस्वेदैर्योनिप्रदेशमात्रगामिभिरुपचरेत् । अन्ये तु कुम्भीं वातहरद्रव्यानूपौदकमांसपूर्णां सजलां कृतोष्माणं गृह्णीयादिति व्याख्यानयन्ति । अथ उपनाहविशेषमाह—मधुरेत्यादि । मधुराणि काकोल्यादीनि कल्कीकृतानि, तैर्युक्तान् वेशवारान् कृतान्नवर्गोक्तान् योनिषु निक्षिपेत्, पिचुतैलं पिचुना लक्तकेन तैलं वातघ्नद्रव्यक्वाथसिद्धं योनिषु धारयेत् । अतन्द्रितो निरन्तरकारीत्यर्थः । पिचुतैलं बलाशृतमित्यन्ये । धावनानि प्रक्षालनानि । पथ्यानि वातहरौषधसिद्धानीत्यर्थः ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥—

ओषचोषान्वितासूक्तं कुर्याच्छीतं विधिं भिषक् २४

शीतं विधिं रक्तपित्तहरम् ॥ २४ ॥

दुर्गन्धां पिच्छिलां चापि चूर्णैः पञ्चकषायजैः ।
पूरयेद्राजवृक्षादिकषायैश्चापि धावनम् ॥ २५ ॥

दुर्गन्धां पित्तेन, पिच्छिलां कफेन । पञ्च कषाया न्यग्रोधोदुम्बरप्लक्षाश्वत्थगर्दभाण्डाः । तच्चूर्णेन योनिं पूरयेत् । राजवृक्षादिरारग्वधादिः ॥ २५ ॥

योन्यां तु पूयस्राविण्यां शोधनद्रव्यसंभृतैः ।
सगोमूत्रैः सलवणैः पिण्डैरापूरणं हितम् ॥ २६ ॥

शोधनद्रव्याणि मिश्रकोक्तानि ॥ २६ ॥

बृहतीफलकल्कस्य द्विहरिद्रायुतस्य च ।
कण्डूमतीमपस्पर्शां पूरयेद्धूपयेत्तथा ॥ २७ ॥

वर्तिं प्रदद्यात् कर्णिन्यां शोधनद्रव्यसंभृताम् ।
प्रस्रंसिनीं घृताभ्यक्तां क्षीरस्विन्नां प्रवेशयेत् ॥ २८॥
पिधाय वेशवारेण ततो बन्धं समाचरेत् ।
प्रतिदोषं विदध्याच्च सुरारिष्टासवान् भिषक् ॥२९॥
प्रातः प्रातर्निषेवेत रसोनादुद्धृतं रसम् ।
क्षीरमांसरसप्रायमाहारं विदधीत च ॥ ३० ॥

तथाशब्दात् धूपनमपि बृहतीफलादिभिः ॥ २७—३० ॥

शुक्रार्तवादयो दोषाः स्तनरोगाश्च कीर्तिताः ।
क्लैब्योत्थानानि मूढस्य गर्भस्य विधिरेव च ॥ ३१ ॥
गर्भिणीप्रतिरोगेषु चिकित्सा चाप्युदाहृता ।
तां सर्वथा प्रयुञ्जीत योनिव्यापत्सु बुद्धिमान् ॥
अपप्रजातारोगांश्च चिकित्सेदुत्तराद्भिषक् ॥ ३२ ॥

शुक्रेत्यादि । शुक्रशोणितशुद्धिशारीरे सलक्षणचिकित्सिता उक्ताः । आदिशब्दाद्धात्रीस्तन्यदोषाश्च । स्तनरोगा विसर्पनाडीस्तनरोगनिदाने, तच्चिकित्सिते तच्चिकित्सा उक्ता । क्लैब्योत्थानानि क्लैब्यकारणानि क्षीणबलीयवाजिकरणोदितानि । मूढगर्भस्य स्थानानीत्यत्रापि संबध्यते, तेन मूढगर्भस्य स्थानानि कारणानि, विधिरेव च क्रियेत्यर्थः । एतद्द्वयं मूढगर्भनिदाने तच्चिकित्सिते चोक्तम् । गर्भिणीप्रतिरोगेष्विति गर्भिणीप्रतिरोगेषु गर्भिण्या मासानुमासं प्रतिरोगं रक्तस्रावादिषु । चिकित्सा चेति चकारात् गर्भिण्या स्वस्थाया अपि चिकित्सा उदाहृता गर्भिणीव्याकरणशारीरे । गर्भिणीप्रतिरोगेषु इत्यत्र केचित् गर्भिणीप्रतिमासेषु इति पठन्ति । तां चिकित्सां योनिव्यापत्स्वपि सर्वथा प्रयुञ्जीतेत्यर्थः । अपप्रजाता अकालप्रसूता, तस्या रोगान् ज्वरादिकान् । तानुत्तरादुत्तरतन्त्रोक्तज्वरादिचिकित्सितात् । रोगांश्चेति चकार उत्तरतन्त्रादित्यत्र योजनीयः । तेनापप्रजातारोगानुत्तरादुत्तरतन्त्रोक्ताच्चिकित्सेत् । चकारादपतानकादीन् संहितोक्तेन विधिना चिकित्सेदित्यर्थः । अन्ये तु उत्तरानिति पठन्ति, उत्तरकालभावितानपततानकादीन् भिषक् चिकित्सेत्, स्वैश्चिकित्सितैरिति शेषः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

इति श्रीडल्हणाचार्यविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायामुत्तरतन्त्रान्तर्गते कुमारतन्त्रे योनिव्यापत्प्रतिषेधाध्यायोऽष्टत्रिंशत्तमः समाप्तः ।

एकोनचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो ज्वरप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥२॥

कौमारतन्त्रानन्तरं कायचिकित्सारम्भः, यतः कुमारतन्त्रावसाने 'अपप्रजातान्रोगांश्च चिकित्सेदुत्तराद्भिषक्' इति वाक्ये उत्तरादित्यनेन कायचिकित्सितस्य सूचितत्वात्, कुमाराणामपि ज्वराद्युत्पत्तौ सत्यां कायचिकित्सितस्योपयोगित्वाच्च । अत्र कायशब्देन दोषधातुमलसंघात उच्यते, तेन कायस्थितानां ज्वरादीनां चिकित्सा कायचिकित्सा, मञ्चाः क्रोशन्तीतिवत् । अन्ये कायशब्देन कायाग्निं वदन्ति, यतोऽग्निं व्याप्य वै ज्वरादयो भवन्ति । अपरे दुष्टकायः कायः, तस्य चिकित्सा कायचिकित्सेत्याहुः । तस्यामपि कायचिकित्सायां बहुषु रुद्रकोपसंभवतया ज्वरस्य गरीयस्त्वात् ज्वरप्रतिषेधारम्भ इत्याह—अथात इत्यादि । अथशब्दोऽनन्तरार्थः । कुतोऽनन्तरमित्याह—अत इति; अस्मात्पूर्वाध्यायादित्यर्थः । अतःशब्दो हेतौ वा, यतोऽयं ज्वरो रुद्रकोपसंभव तया गरीयानतो हेतोरित्यर्थः । प्रतिषेधश्चिकित्सा । विर्विशेषे विविधप्रकारे वा । आङ् अभिव्याप्तौ, आभिमुख्ये वा, व्याख्यास्यामः प्रकथयिष्यामः ॥ १ ॥ २ ॥

येनामृतमपां मध्यादुद्धृतं पूर्वजन्मनि ।
यतोऽमरत्वं संप्राप्तास्त्रिदशास्त्रिदिवेश्वरात् ॥ ३॥
शिष्यास्तं देवमासीनं पप्रच्छुः सुश्रुतादयः ।
व्रणस्योपद्रवाः प्रोक्ताः व्रणिनामप्यतः परम् ॥ ४ ॥
समासाद् व्यासतश्चैव ब्रूहि नो भिषजां वर ! ।

इदानीं ज्वरप्रतिषेधरूपां धन्वन्तरिस्तुतिं प्रतिपादयन् ज्वरप्रतिपादनहेतुकं धन्वन्तरिं गुरुं प्रति शिष्याणां प्रश्नमाह—येनामृतमपामित्यादि । येन धन्वन्तरिणा, अपां मध्यात् क्षीरार्णवमध्यात्, उद्धृतं आनीतं, पूर्वजन्मनि देवत्वे सति । यतो यस्मात्, त्रिदशेश्वरात् धन्वन्तरेः, अमरत्वं संप्राप्ताः अमृतदानेन, त्रिदशा देवाः, अमृतप्राप्त्या अमरत्वं प्राप्ताः, तं देवं धन्वन्तरिनामानं, आसीनं उपविष्टं, पप्रच्छुः पृष्टवन्तः । जेज्जटाचार्यस्तु त्रिदशास्त्रिदशेश्वरा इति पठित्वा यतो यस्मात् धन्वन्तरेस्त्रिदशा देवा अमृतप्राप्त्या अमरत्वं संप्राप्ताः सन्तः त्रिदशेश्वराः सञ्जाताः इति व्याख्यानयन्ति । अत्र येनामृतमित्यादि श्लोके अमृतामरयोर्नाम ज्वरप्रतिषेधादौ मङ्गलार्थमुक्तम् । यद्यपि प्राक् सुश्रुतस्य प्रश्नकर्तृत्वेन प्राधान्यं तथाप्यत्र सर्वेषामनुग्रहाय प्रश्नेऽधिकारः । किं पप्रच्छुरित्याह—व्रणस्योपद्रवा इत्यादि । व्रणस्योपद्रवाः वेदनावर्णास्रावादयः, प्रोक्ताः व्रणास्रावविज्ञानीयादिषु । व्रणिनामिति व्रणिनः पुरुषाः, तेषां उपद्रवा ज्वरातीसारादयः, तान् समासात् संक्षेपतः व्यासतो विस्तारात्; हे भिषजांवर नोऽस्माकं ब्रूहि । अन्ये तु व्रणस्योपद्रवा वर्णास्राववेदनादयः प्रोक्ताः । व्रणिनामपि समासात् प्रोक्ताः । तथा च "विसर्पः क्षयजातश्च सिरास्तम्भोऽपतानकः । मोहोन्मादौ व्रणरुजा ज्वरस्तृष्णा हनुग्रहः ॥ कासश्छर्दिरतीसारो हिक्काश्वासः सवेपथुः । षोडशोपद्रवाः प्रोक्ता व्रणिनो व्रणचिन्तकैः" इति । व्यासतश्चातः परं ब्रूहीति व्याख्यानयन्ति ॥ ३ ॥—

उपद्रवेण जुष्टस्य व्रणः कृच्छ्रेण सिध्यति ॥ ५ ॥
उपद्रवास्तु व्रणिनः कृच्छ्रसाध्याः प्रकीर्तिताः ।
प्रक्षीणबलमांसस्य दोषधातुपरिक्षयात् ॥ ६ ॥

तस्मादुपद्रवान् कृत्स्नान् ब्रूहि नः सचिकित्सितान् ।
सर्वकायचिकित्सासु ये दृष्टाः परमर्षिभिः ॥ ७ ॥

न परं व्रणितोपद्रवाणामेवाभिहितत्वात् तान् प्रतिप्रश्नः, किन्तर्हि सोपद्रवस्य कृच्छ्रेण व्रणप्रशान्तिः व्रणितोपद्रवाणां च कृच्छ्रसाध्यत्वं इति हेतुद्वयेन पुनः शिष्याणां प्रश्नमाह—उपद्रवेण जुष्ट इत्यादि । उपद्रवेण ज्वरादिना युक्तस्य पुरुषस्य; अन्ये 'तु उपद्रवेण जुष्टस्तु' इति व्रणविशेषणं पठन्ति तन्मते व्याख्यानं—उपद्रवेण व्रणवेदनया, जुष्टो व्याप्तः । कृच्छ्रेण कष्टेन, व्रणिन उपद्रवा ज्वरादिकाः, विसर्पादिका इत्यन्ये । कीदृशस्य व्रणिन उपद्रवा कृच्छ्रसाध्या इत्याह—प्रक्षीणबलमांसस्येत्यादि । बलमुत्साहलक्षणं, मांसमुपचयलक्षणं, शेषधातवो मेदःप्रभृतयः, तेषां परिक्षयात्; रक्तस्य तु मांसाश्रयत्वात् मांसग्रहणेनैव ग्रहणम् । तस्मादिति यस्मादुपद्रवजुष्टस्यातिकृच्छ्रत्वं तस्मात् कृच्छ्रान् समस्तानुपद्रवान् सचिकित्सितान् नोऽस्माकं ब्रूहीति संबन्धः । सर्वकायचिकित्सास्विति सर्वस्मिन् काये चिकित्सा तासु । ये दृष्टा उपद्रवा ज्वरादयः । परमर्षिणा धन्वन्तरिणा । अत्र चिकित्साशब्देन प्रतिकार उच्यते; अन्ये त्वत्र चिकित्साशब्देन चिकित्साशास्त्रमभिधाय मूलतन्त्राणामौपधेनवैतरणादीनां चिकित्साशास्त्राणामवरोधं मन्यन्ते; अपरे षट्सु कायचिकित्सास्विति पठन्ति, तेषां मते षट्शब्देन अग्निवेशभेडजातूकर्णहारीतक्षारपाणिपराशरप्रोक्ताः षट् चिकित्सा लभ्यन्ते । अत्र पक्षे 'परमर्षिणा' इत्यत्र 'परमर्षिभिः' इति पाठः ॥ ५—७ ॥

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा प्राब्रवीद्भिषजां वरः ।
ज्वरमादौ प्रवक्ष्यामि स रोगानीकराट् स्मृतः ॥८॥
रुद्रकोपाग्निसंभूतः सर्वभूतप्रतापनः ।
तैस्तैर्नामभिरित्येषां सत्वानां परिकीर्त्यते ॥ ९ ॥

तेषामित्यादि । तेषां शिष्याणां, भिषजांवरो धन्वन्तरिः । ज्वरमादावित्यादि । स इति ज्वरः । रोगानीकराडिति रोगसमूहस्य राजा । तैस्तैर्नामभिः पाकलाभितापखोरकादिभिः । अन्येषां सत्वानां गजाश्वादीनाम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

जन्मादौ निधने चैव प्रायो विशति देहिनः ।
अतः सर्वविकाराणामयं राजा प्रकीर्तितः ॥ १० ॥

इदानीमुक्तमेव रोगसमूहस्य राजत्वं सहेतुकं कृत्वा प्रतिपादयति—जन्मेत्यादि । प्रायो विशेषेण ॥ १० ॥

ऋते देवमनुष्येभ्यो नान्यो विषहते तु तम् ।
कर्मणा लभते यस्माद्देवत्वं मानुषादपि ॥ ११ ॥
पुनश्चैव च्युतः स्वर्गान्मानुष्यमनुवर्तते ।
तस्मात्ते देवभावेन सहन्ते मानुषा ज्वरम् ॥ १२ ॥
शेषाः सर्वे विपद्यन्ते तैर्यग्योना ज्वरार्दिताः ।

तिर्यग्योनयस्तेन पीडिता विपद्यन्ते एवेति प्रतिपादयितुं ज्वरप्रभवमाह—ऋते इत्यादि । ऋते विना, नान्यो विषहते नान्यः सोढुं शक्नोति । देवाश्च स्वतपोमहात्म्यात् सहन्ते; मनुष्याः कथं सोढुं समर्था भवन्तीत्याह—कर्मणेत्यादि ॥ ११ ॥ १२ ॥—

स्वेदावरोधः सन्तापः सर्वाङ्गग्रहणं तथा ॥ १३ ॥
विकारा युगपद्यस्मिन् ज्वरः स परिकीर्तितः ।

इदानीं ज्वरस्वरूपमाह—स्वेदावरोध इत्यादि । स्वेदावरोधः स्वेदानिर्गमः; एतच्च प्रायिकं लक्षणं, पैत्तिके स्वेदनिर्गमात् । सन्ताप इति सन्तापयतीति संशब्दात् मानसोऽपि तापोऽभिप्रेतः; तथा चोक्तं,—'सन्तापो देहमानस' इति । सर्वाङ्गग्रहणं वेदनया, युगपद् एककाले । स्वेदावरोध इत्यत्र अन्ये 'वेगोपरोधः' इति पठन्ति; वेगोपरोधो वातमूत्रपुरीषादीनामनिर्गमः ॥ १३ ॥—

दोषैः पृथक् समस्तैश्च द्वन्द्वैरागन्तुरेव च ॥ १४ ॥
अनेककारणोत्पन्नः स्मृतस्त्वष्टविधो ज्वरः ।

अतःपरं हेतुभेदात्तस्यानेकत्वमाह—दोषैरित्यादि । पृथक् त्रयः, समस्तैर्दोषैरेकः, द्वन्द्वजास्त्रयः, आगन्तुरेकः, एवमनेककारणोत्पन्नोऽपि ज्वरोऽष्टविधत्वं न त्यजति ॥ १४ ॥—

दोषाः प्रकुपिताः स्वेषु कालेषु स्वैः प्रकोपणैः ॥१५॥
व्याप्य देहमशेषेण ज्वरमापादयन्ति हि ।
दुष्टाः स्वहेतुभिर्दोषाः प्राप्यामाशयमूष्मणा ॥ १६ ॥
सहिताश्च समागत्य रसस्वेदप्रवाहिणाम् ।
स्रोतसां मार्गमावृत्य मन्दीकृत्य हुताशनम् ॥ १७ ॥
निरस्य बहिरूष्माणं पक्तिस्थानाच्च केवलम् ।
शरीरं समभिव्याप्य स्वकालेषु ज्वरागमम् ॥ १८ ॥
जनयन्त्यथ वृद्धिं च स्ववर्णं च त्वगादिषु ।

ज्वरस्य संप्राप्तिमाह—दोषाः प्रकुपिता इत्यादि । दोषाः प्रकुपिताः स्वीयानुपूर्व्या; स्वेषु कालेषु प्रावट्शरद्वसन्तेषु अहोरात्रिकेषु च; एतेन प्राकृतो ज्वर उक्तः । स्वैः प्रकोपणैरिति बलवद्विग्रहादिक्रोधादिदिवास्वापादिभिर्व्रणप्रश्नोक्तैः । अनेन च वैकृतः । ब्रह्मदेवस्तु सन्निपातप्रकोपस्य हेतूनत्र पृथगाह । यथा,—'विषमाध्यशनमत्यशनं, लकुचामफलं, शिलोच्चयसलिलं, पिण्याकं, पक्वमूलकं, सर्षपशाकं, यवैः कृता च सुरा, कृशशुष्कामिषशाकं, यावकमशनं, पर्वते वासः, व्यापन्नाम्बुसुरादधिकन्दं, पिडकोच्छ्रितिर्दाहः, मृद्विषगरादिभक्षणमनार्तवं दुर्दिनं पुरोवातः, अन्नपरिवर्तितावेशौः, पीड़ा ग्रहर्क्षसंभूता अनुचितभेषजगन्धाघ्राणं, पापस्य कर्मणोऽभ्यासः, स्नेहस्वेददीनां मिथ्यायोगः, पुरा कृतं कर्म, स्त्रीणां विषमप्रसवो मिथ्यायोगप्रसूतानां स्नेहस्वेदादीनां रसायनस्यापि व्यापत् एते' हेतव उक्ताः प्रकोपणे सन्निपातस्य' इति । अशेषेण समग्रेण । आपादयन्ति जनयन्ति । अन्ये 'दोषाः प्रकुपिता गाढमपथ्याहारसेविनः' इति पठन्ति । अत्र गाढशब्देन प्राकृतः, अपथ्याहारसेविन इति वैकृतः । अपरे

ज्वरसंप्राप्तिमनेन पाठेन पठन्ति, तद्यथा—दुष्टाः स्वहेतुभिरित्यादि । दुष्टाः प्रकुपिताश्चयादिरूपेण, स्वेषु कालेषु प्राकृतं ज्वरं, स्वहेतुभिराद्यसंप्राप्तिश्लोकव्याख्यातैः बलवद्विग्रहादिभिः वैकृतं, ऊष्मणा धातूष्मणा दोषोष्मणा वा सहिताः दोषाः रसं हृदयस्थमागत्य हुताशनं जठराग्निं मन्दीकृत्य, बहिरेव ऊष्माणं वह्नेरेव निरस्य निक्षिप्य, पक्तिस्थानात् अग्निस्थानात् केवलं सर्वं, स्वकालेषु आर्तवेषु अहोरात्रिकेषु च ज्वरागमं जनयन्ति, अथवा वृद्धिं आगतस्य । स्ववर्णं नखत्वङ्नयनादिषु जनयन्ति ॥ १५—१८ ॥—

मिथ्यातियुक्तैरपि च स्नेहाद्यैः कर्मभिर्नृणाम् ॥१९॥
विविधादभिघाताच्च रोगोत्थानात् प्रपाकतः ।
श्रमात् क्षयादजीर्णाच्च विषात्सात्म्यर्तुपर्ययात् २०॥
ओषधीपुष्पगन्धाच्च शोकान्नक्षत्रपीडनात् ।
अभिचाराभिशापाभ्यां मनोभूताभिशङ्कया ॥ २१ ॥
स्त्रीणामपप्रजातानां प्रजातानां तथाहितैः ।
स्तन्यावतरणे चैव ज्वरो दोषैः प्रवर्तते ॥ २२ ॥

न केवलमेवं स्वप्रकोपणैर्व्रणप्रश्नोक्तैः प्रकुपिता दोषा ज्वरमापादयन्ति, अपि तु तेऽन्यैरपि कारणैरित्यत आह—मिथ्यातियुक्तैरित्यादि । मिथ्यातियुक्तैः अयथाविधियुक्तैरतियुक्तैश्च, स्नेहाद्यैः स्नेहस्वेदवमनविरेचनादिकैः, नृणां ज्वरो दोषैः प्रवर्तते इति संबन्धः । 'प्रवर्तत' इत्यत्र 'प्रकुप्यति' इति केचित् । विविधादभिघातात् शस्त्रलोष्ट्रादिप्रहारात् । रोगोत्थानात् रोगा विद्रध्यादयस्तेषामुत्थानं तस्मात् । प्रपाकस्तेषामेव । आमादजीर्णात् । क्षयाद्राजयक्ष्मणः । सात्म्यर्तुपर्ययात्सात्म्यविपर्ययादृतुविपर्ययाच्च । ओषधीशब्दस्यादौ विषशब्दो लुप्तो द्रष्टव्यः, तेन विषौषधीपुष्पगन्धात् । नक्षत्रं जन्मनक्षत्रं, तस्य पीडनात् क्रूरग्रहाणां बाधनात् । तथा अभिचारो मन्त्राभिपीडनं, अभिशापो द्विजगुरुसिद्धानामभिशपनं, ताभ्याम् । मनोभूताभ्यामभिशङ्काशब्दः संबध्यते, अभिशङ्काशब्देन अभिषङ्गत्वं कथ्यते । तेन मनोऽभिषङ्गेन कामाद्यभिषङ्गेणेत्यर्थः । भूतशब्देन देवादिग्रहा उच्यन्ते, तेन देवादिग्रहाभिषङ्गेणेत्यर्थः । अपप्रजातानां असम्यक्प्रसूतानां, प्रजातानां सम्यक्प्रसूतानां अहितैः कृत्वा । स्तन्यस्य क्षीरस्य, अवतरणे प्रथमसन्मुखीभवने ॥ १९—२२ ॥

वेगवद्भिर्बहुधा समुत्क्रान्तैर्विमार्गगैः ।
विक्षिप्यमाणोऽन्तरग्निर्भवत्याशु बहिश्चरः ॥ २३ ॥
रुणद्धि चाप्यपांधातुं यस्मात्तस्माज्ज्वरातुरः ।
भवत्यत्युष्णगात्रश्च न च स्विद्यति सर्वशः ॥ २४ ॥

एवं ज्वरहेतूनुदाहृत्य यथोष्णगात्रत्वं स्यात्तथा दर्शयति—वेगवद्भिर्बहुधेत्यादि । तैर्दोषैर्वेगवद्भिः प्रसरणशीलैः, समुत्क्रान्तैरितश्चेतश्च विक्षिप्तैः, विमार्गगैस्तिर्यग्गतैः, विक्षिप्यमाणः प्रसार्यमाणः अन्तरग्निर्बहिश्चरो भवति रोमकूपैरिति शेषः । अपांधातुं स्वेदं, रुणद्धि । स एव बहिर्निःसृतोऽन्तरग्निः । यस्माद्बहिर्निःसृतोऽन्तरग्निरपांधातुं रुणद्धि तस्मादत्युष्णसर्वाङ्गो भवति । यतोऽत्युष्णसर्वाङ्गः स्वातेन कारणेन ज्वरित इत्युच्यते । अन्ये तु ज्वरितस्तेन चोच्यते इत्यत्र 'नच स्विद्यति सर्वशः' इति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च—सर्वत्र न स्विद्यति क्वचित्स्विद्यतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रमोऽरतिर्विवर्णत्वं वैरस्यं नयनप्लवः ।
इच्छाद्वेषौ मुहुश्चापि शीतवातातपादिषु ॥ २५ ॥
जृम्भाङ्गमर्दो गुरुता रोमहर्षोऽरुचिस्तमः ।
अप्रहर्षश्च शीतं च भवत्युत्पत्स्यति ज्वरे ॥ २६ ॥
सामान्यतो विशेषात्तु जृम्भाऽत्यर्थं समीरणात् ।
पित्तान्नयनयोर्दाहः कफान्नान्नाभिनन्दनम् ॥ २७ ॥
सर्वलिङ्गसमवायः सर्वदोषप्रकोपजे ।
द्वयोर्द्वयोस्तु रूपेण संसृष्टं द्वन्द्वजं विदुः ॥ २८ ॥

इदानीं पूर्वरूपमाह—श्रम इत्यादि । अरतिः शयनासनादौ सर्वत्रापि सुखस्याभावः । नयनप्लवो नयनस्याश्रुपूर्णता । आतपादिष्वित्यादिशब्दग्रहणात् शय्यासनग्रहणम् । तमोऽन्धकारदर्शनम् । अप्रहर्ष आनन्दाभावः । उत्पत्स्यति भाविनि ज्वरे । सामान्यतः सर्वस्मिन्नेव ज्वरे । प्रत्येकदोषजज्वरपूर्वरूपमाह—विशेषात्तु जृम्भात्यर्थमित्यादि । न अन्नाभिनन्दनं अन्नानभिलाषः ॥ २५—२८ ॥

वेपथुर्विषमो वेगः कण्ठौष्ठमुखशोषणम् ।
निद्रानाशः क्षुतः स्तम्भो गात्राणां रौक्ष्यमेव च ॥२९
शिरोहृद्गात्ररुग्वक्त्रवैरस्यं बद्धविट्कता ।
जृम्भाध्मानं तथा शूलं भवत्यनिलजे ज्वरे ॥ ३० ॥

वातादिजत्वेन ज्वरस्य लक्षणान्याह—वेपथुर्विषम इत्यादि । वेपथुः कम्पः । विषमो वेग इति कदाचिदतिशयितः कदाचिन्मन्दश्च वेगः । क्षुतःस्तम्भः क्षुत अनिर्गमनं; 'क्षुत' इत्यत्र अन्ये 'क्षव' इति पठन्ति, तन्मते क्षवः छिक्का, स्तम्भो गात्रस्य । ननु, वातज्वरमोक्षेऽपि छिक्का स्यात् तत् कथं ज्वरागममोक्षयोर्ज्ञानं ? उच्यते—अपरवेपथ्वादिवातज्वरलक्षणानामभावात् ज्वरमोक्षो बोद्धव्यः । रौक्ष्यमेव चेति चकारात् कृष्णविण्मूत्रत्वं समुच्चीयते; अन्ये तु रौक्ष्यमेवेत्यत्र श्यावाङ्गनेत्रतेति पठन्ति । शिरसः पृथगुपादानमत्यर्थं शिरोरुग्भवतीति ज्ञापनार्थं; अन्यथा गात्ररुगित्यनेनैव तत्प्राप्तेः । 'जृम्भाध्माने भ्रमः शूलं' इत्यन्ये पठन्ति ॥ २९ ॥ ३० ॥

वेगस्तीक्ष्णोऽतिसारश्च निद्राल्पत्वं तथा वमिः ।
कण्ठौष्ठमुखनासानां पाकः स्वेदश्च जायते ॥ ३१ ॥
प्रलापः कटुता वक्त्रे मूर्च्छा दाहो मदस्तृषा ।
पीतविण्मूत्रनेत्रत्वं पैत्तिके भ्रम एव च ॥ ३२ ॥

वेग इत्यादि। 'प्रलापः कटुता वक्त्रे' इत्यत्र 'प्रलापस्तिक्तवक्त्रत्वं' इति केचित् पठन्ति। मदः पूगफलेनेव मत्तता ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

गौरवं शीतमुत्क्लेशो रोमहर्षोऽतिनिद्रता।
स्रोतोरोधो रुगल्पत्वं प्रसेको मधुरास्यता ॥ ३३ ॥
नात्युष्णगात्रता छर्दिरङ्गसादोऽविपाकता।
प्रतिश्यायोऽरुचिः कासः कफजेऽक्ष्णोश्च शुक्लता ३४

गौरवमित्यादि। गौरवं गात्राणां, उत्क्लेशः श्लेष्मनिष्ठीवनं, प्रसेको लालास्रावः, अङ्गसादोऽङ्गग्लानिः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

निद्रानाशो भ्रमः श्वासस्तन्द्रा सुप्ताङ्गताऽरुचिः।
तृष्णा मोहो मदः स्तम्भो दाहः शीतं हृदि व्यथा ३५
पक्तिश्चिरेण दोषाणामुन्मादः श्यावदन्तता।
रसना परुषा कृष्णा सन्धिमूर्धास्थिजा रुजः ॥३६॥
निर्भुग्नकलुषे नेत्रे कर्णौ शब्दरुगन्वितौ।
प्रलापः स्रोतसां पाकः कूजनं चेतनाच्युतिः ॥३७॥
स्वेदमूत्रपुरीषाणामल्पशः सुचिरात् स्मृतिः।

एकैकदोषजं ज्वरमभिधाय सान्निपातिकमाह—निद्रानाश इत्यादि। भ्रमश्चक्रारूढस्येव भ्रमणम्। तन्द्रालक्षणमुच्यते "इन्द्रियार्थेष्वसंवित्तिर्गौरवात्तु भृशं क्लमः। निद्रार्तस्येव यस्येहा तस्य तन्द्रां विनिर्दिशेत्"—इति। सुप्ताङ्गता गात्राणां स्पर्शाज्ञता, मोहो मूर्च्छा, मदः पूगफलेनेव मत्तता, स्तम्भः स्तब्धता। उन्मादो मानसो विकारः। रसना जिह्वा, परुषा कर्कशा। सन्धिमूर्धास्थिजा रुज इति सन्धिरुजः मूर्धास्थिरुजश्च; अन्ये सन्ध्यादिस्थाने 'लोठनं शिरसो रुजा' इति पठन्ति, लोठनं शिरसो विधूननम्। निर्भुग्न इत्यादि। कलुषे मलिने। शब्दरुगन्वितौ शब्दान्वितौ रुगन्वितौ च कर्णौ भवतः। प्रलापोऽसंबद्धभाषणं, स्रोतसां मुखनासादिरन्ध्राणां, कूजनं अव्यक्तशब्दोच्चारणं कण्ठेन। चेतनाच्युतिः चित्तनाशः। अल्पशः सुचिरात्, स्मृतिरिति अल्पमल्पं कृत्वा चिरकालेन स्मरतीत्यर्थः ॥ ३५—३७ ॥—

सर्वजे सर्वलिङ्गानि

निद्रानाश इत्यादि पाठेन विकृतिविषमसमवेतस्य सन्निपातस्य लक्षणमभिधाय प्रकृतिसमसमवेतस्य लक्षणमाह— सर्वजे सर्वलिङ्गानीत्यादि। [1]सर्वदोषजे सर्वलिङ्गानि प्रत्येकवातादिज्वरोक्तलक्षणानि ॥ ३८ ॥

विशेषं चात्र मे शृणु ॥ ३८ ॥

नात्युष्णशीतोऽल्पसंज्ञो भ्रान्तप्रेक्षी हतस्वरः।
खरजिह्वः शुष्ककण्ठः स्वेदविण्मूत्रवर्जितः ॥ ३९ ॥
साश्रुनिर्भुग्नहृदयो भक्तद्वेषी हतप्रभः।
श्वसन् निपतितः शेते प्रलापोपद्रवायुतः ॥ ४० ॥
तमभिन्यासमित्याहुर्हतौजसमथापरे।
सन्निपातज्वरं कृच्छ्रमसाध्यमपरे विदुः ॥ ४१ ॥

इदानीमभिन्यासादिसंज्ञाभिः सन्निपातभेदमाह—विशेषमित्यादि। विशेषं भेदम्। अत्र सन्निपातज्वरे। नात्युष्णशीतः साधारणाङ्गस्पर्शः। भ्रान्तप्रेक्षी सर्वपदार्थायथार्थदर्शी। साश्रुः अश्रुपूर्णनेत्रः। निर्भुग्नहृदयः कठिनहृदयः। श्वसन् श्वासं कुर्वन्। निपतित इव शेते, एतेन विकलाङ्ग उक्तः। प्रलाप एवोपद्रवस्तेन आयुतोऽत्यर्थयुक्तः। तं सन्निपातभेदम्। मतभेदेन सन्निपातज्वरस्य कृच्छ्रसाध्यत्वमसाध्यत्वं चोच्यते— सन्निपातज्वरमित्यादि। असमस्तलक्षणत्वे कृच्छ्रसाध्यत्वं, समस्तलक्षणत्वे विबद्धदोषत्वे अग्नौ च नष्टे सति असाध्यत्वम् ॥ ३९—४१ ॥

निद्रोपेतमभिन्यासं क्षीणमेनं हतौजसम्।
संन्यस्तगात्रं संन्यासं विद्यात्सर्वात्मके ज्वरे ॥४२॥

अभिन्यासस्य भेदमाह—निद्रेत्यादि। तमेव निद्रोपेतं अभिन्यासं विद्यात्, एनं क्षीणं सन्तं हतौजसं विद्यात्, तमेव च संन्यस्तगात्रं संन्यासमिति। केचिदमुमभिन्यासप्रतिपादकं वाक्यं न पठन्ति। निद्रोपेतमभिन्यासमित्यादि पाठस्याग्रे 'प्रलिम्पन्निव गात्राणि घर्मेण गौरवेण च' इत्यादि परतन्त्रोक्तपाठेन प्रलेपकलक्षणं केचित् पठन्ति, तच्च न पठनीयं, 'तथा प्रलेपको ज्ञेय' इत्यादिपाठेन स्वतन्त्रे तस्य पठितत्वात्। 'नित्यं मन्दज्वर' इत्यादिना क्षारपाणिप्रोक्तवातबलासकलक्षणमपरे पठन्ति, तदपि न पठनीयं, 'प्रलेपकं वातबलासकं च'इत्यनेन तस्योक्तेः। नित्यं मन्दज्वर इत्यादिपाठस्याग्रे परे तु तृणपुष्पलक्षणमधीयन्ते,—"पुष्पेभ्यो गन्धरजसी तेजस्विभ्यो यदानिलः। उपादाय मनुष्यस्य प्राणापानौ नियच्छति ॥ सौक्ष्म्यादनुसृतो धातून् मर्माण्यपि च तेजसा। कर्म चित्तं बलं ज्ञानं तदा शाम्यति मारुतः ॥ कर्मादिषु निरुद्धेषु स्वपितीति सुहृज्जनः। मन्यते हृतचित्तत्वादोजस्युपरते सति ॥ तस्यादितः शिरोरोगः ससंज्ञस्येव जायते। विगन्धं च सुगन्धं च दृष्ट्वाऽकस्मात् स मूर्च्छति ॥ तृणपुष्पकमित्येवं ज्वरं विद्यात् विचक्षणः"—इति। तच्चौषधीगन्धजे ज्वरे तथौपत्यके चान्तर्भूतत्वात् नाध्येयमिति ॥ ४२ ॥

ओजो विस्रंसते यस्य पित्तानिलसमुच्छ्रयात्।
स गात्रस्तम्भशीताभ्यां शयनेप्सुरचेतनः ॥ ४३ ॥
अपि जाग्रत् स्वपन् जन्तुस्तन्द्रालुश्च प्रलापवान्।
संहृष्टरोमा स्रस्ताङ्गो मन्दसन्तापवेदनः ॥ ४४ ॥
ओजोनिरोधजं तस्य जानीयात् कुशलो भिषक् ॥४५॥

केचिदत्र हतौजसलक्षणं पठन्ति; यथा—ओजो विस्रंसते यस्येत्यादि। स ज्वरी, गात्रस्तम्भशीताभ्यां कृत्वा, शयनेप्सुः

[1] 'इदानीमन्वर्थाभिः संज्ञाभिः' इति पाठान्तरम्।

स्वपितुमिच्छुः, आमदशायां पक्वावस्थायां च चेतनारहितो भवति, तस्य सान्निपातिकस्य एतन्नाम्नाऽऽयम्भादिकमे ओजोनिरोधजं जानीयात्। यद्यपि तन्त्रान्तरे सन्निपातभेदास्त्रयोदश प्रोक्ताः, तथाऽप्यत्र दोषोत्कर्षापकर्षतारतम्येन धात्वावरणभेदेन च सन्निपातभेदानामानन्त्याच्च ते प्रदर्शिताः ॥ ४३—४५

सप्तमे दिवसे प्राप्ते दशमे द्वादशेऽपि वा ।
पुनर्घोरतरो भूत्वा प्रशमं याति हन्ति वा ॥ ४६ ॥

सन्निपातज्वरस्य मोक्षवधयोरवधिमाह—सप्तमे दिवसे प्राप्ते इत्यादि । शीघ्रमध्यमन्दशक्तित्वाद्वातादीनां सप्तमे दिने वाताधिकः सन्निपातज्वरः, दशमे दिने पित्ताधिकः, द्वादशे दिने श्लेष्माधिको विमुञ्चति मलपाकात्, हन्ति च धातुपाकात्; यदि हि तस्य दीर्घजीवने कर्मास्ति तदा मलपाको भवति, अन्यथा धातुपाकः । अन्ये तु सप्तमेऽभिन्यासो, दशाहे हतौजाः, द्वादशाहे संन्यासः, मलपाकात् प्रशमं याति धातुपाकाद्धन्तीति मन्यन्ते । धातुपाकस्य लक्षणमाह—“संबाध्यमानो हृदि नाभिदेशे गात्रेषु वा पाकरुजोज्झितेषु । प्रक्लिष्टवाक् चेति रुजाज्वरार्तः स धातुपाकी कथितो भिषग्भिः” इति । शकुनैररिष्टैर्वा मरणकारी धातुपाकी ज्ञेय इति वृद्धाः । द्वादशेऽपि वेत्यत्र अपिशब्दात् भालुकिप्रोक्तसन्निपातज्वरस्य मोक्षवधयोरवधिः प्राप्यते । तेन “सप्तमी द्विगुणा या तु नवम्येकादशी तथा । एषा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय च वधाय च” इति लब्धं, पुनःशब्दात्पूर्वं घोर आसीत् ततः पुनर्घोरतर इति लभ्यते ॥ ४६ ॥

द्विदोषोच्छ्रायलिङ्गास्तु द्वन्द्वजास्त्रिविधाः स्मृताः।

इदानीं प्रकृतिसमवेतास्त्रिविधा द्वन्द्वजज्वरा उच्यन्ते—द्विदोषोच्छ्रायलिङ्गा इत्यादि । द्विदोषोच्छ्रायेत्युच्छ्रायग्रहणं द्वयोर्दोषयोः स्वकारणोच्छ्रितत्वज्ञापनार्थं, त्रिविधत्वमत्र समवृद्धत्रिदोषजापेक्षयेति ॥—

तृष्णा मूर्च्छा भ्रमो दाहः स्वप्ननाशः शिरोरुजा ४७
कण्ठास्यशोषो वमथू रोमहर्षोऽरुचिस्तथा ।
पर्वभेदश्च जृम्भा च वातपित्तज्वराकृतिः ॥ ४८ ॥

इदानीं विकृतिसमविषमसमवेतान् द्वन्द्वजज्वरानाह—तृष्णेत्यादि। कण्ठास्यशोषः कण्ठशोषो मुखशोषश्च, वमथुः छर्दिरिति। यतोऽयं विकृतिविषमसमवेतः अतो वातकफजे संतापस्वेदप्रवर्तनोक्तिः, वातपैत्तिके ज्वरे रोमहर्षारुच्योरभिधानं; कफपैत्तिके तन्द्राभिधानम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

स्तैमित्यं पर्वणां भेदो निद्रा गौरवमेव च ।
शिरोग्रहः प्रतिश्यायः कासः स्वेदप्रवर्तनम् ॥ ४९ ॥
सन्तापो मध्यवेगश्च वातश्लेष्मज्वराकृतिः ।

स्तैमित्यं निश्चलत्वं ज्वरितस्य, पर्वणां भेदो ग्रन्थिस्फुटनं, शिरोग्रहः शिरो गृहीतमिव मन्यते, प्रतिश्यायो नासास्रावः ४९

लिप्ततिक्तास्यता तन्द्रा मोहः कासोऽरुचिस्तृषा ।
मुहुर्दाहो मुहुः शीतं श्लेष्मपित्तज्वराकृतिः ॥ ५० ॥
(जृम्भाध्मानमदोत्कम्पपर्वभेदपरिस्रवाः ।
तृट्प्रलापाभितापाः स्युर्ज्वरे मारुतपैत्तिके ॥ १ ॥
शूलकासकफोत्क्लेशशीतवेपथुपीनसाः ।
गौरवारुचिविष्टम्भा वातश्लेष्मसमुद्भवे ॥ २ ॥
शीतदाहारुचिस्तम्भस्वेदमोहमदभ्रमाः ।
कासाङ्गसादहृल्लासा भवन्ति कफपैत्तिके ॥ ३ ॥)

लिप्तेत्यादि । लिप्तास्यता तिक्तास्यता च । जेज्जटाचार्यो द्वन्द्वजज्वरपाठमेकमेव पठति जृम्भेत्यादिना । अयं वा पठनीयः पूर्वो वा, न तु द्वयम् ॥ ५० ॥

क्षामाणां ज्वरमुक्तानां मिथ्याहारविहारिणाम् ।
दोषः स्वल्पोऽपि संवृद्धो देहिनामनिलेरितः ॥ ५१ ॥
सततान्येद्युष्कत्र्याख्यचातुर्थान् सप्रलेपकान् ।
कफस्थानविभागेन यथासंख्यं करोति हि ॥ ५२ ॥

सन्ततज्वरमभिधायेदानीं विषमज्वरान् सततादीनाह—क्षामाणां ज्वरमुक्तानामित्यादि । क्षामाणां मिथ्याहारविहारिणां ज्वरमुक्तानां च मिथ्याहारविहारिणां दोषः स्वल्पोऽपि ‘अपथ्यैः कृत’इति शेषः, पुनर्मिथ्याहारविहाराभ्यामभिसंवृद्धो वातप्रेरितः सन् सततादीन् यथासंख्यं कफस्थानविभागेन करोतीति सम्बन्धः । कफस्थानानि आमाशयोरःकण्ठशिरःसन्धयो यथासंख्यं कथ्यन्ते । तत्र आमाशयस्थः सततं करोति, स च प्रतिदिनं कालद्वयानुवर्तनात् किञ्चिन्न्यूनः, उरःस्थो अन्येद्युष्कं, कण्ठस्थस्तृतीयकं, शिरस्थश्चतुर्थकं, सन्धिस्थः प्रलेपकं, सर्वेषु कफस्थानेषु व्यवस्थितो दोषः सन्ततं करोतीति ज्ञातव्यम् । दोषशब्देनात्र पृथग्द्वन्द्वसमस्तरूपो वातादिर्ग्राह्यः । अनिलेरितत्वं च वातस्यापि स्थितस्य बाह्यहेतुप्रचुरीभूतेनापरेण वातेन संभवति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

अहोरात्रादहोरात्रात् स्थानात् स्थानं प्रपद्यते ।
ततश्चामाशयं प्राप्य घोरं कुर्याज्ज्वरं नृणाम् ॥ ५३ ॥

यथा उरस्कादिस्थितोऽन्येद्युष्कादीन् करोति तथाह—अहोरात्रादित्यादि । अहोरात्रादुरःस्थो दोष आमाशयं प्राप्य अन्येद्युष्कं करोति अन्यस्मिन् दिवसे, कण्ठस्थितो द्वाभ्यामहोरात्राभ्यां तृतीयकं तृतीयदिवसे, शिरस्स्थितः स्थानत्रयमतिक्रम्य चतुर्थकं चतुर्थदिवसे, सन्धिषु स्थितो नित्यमेव प्रलेपकं करोति, स च राजयक्ष्मिणामेव ॥ ५३ ॥

तथा प्रलेपको ज्ञेयः शोषिणां प्राणनाशनः ।
दुश्चिकित्स्यतमो मन्दः सुकष्टो धातुशोषकृत् ॥ ५४ ॥

प्रलेपकलक्षणमाह—तथा प्रलेपको ज्ञेय इत्यादि । दुश्चिकित्स्यतम इति हेतुभावेन सन्निपातात्मकत्वात् । मन्दो मन्दवेगः । सुकष्ट इति मलपाकेन मारणात्मकत्वात् ॥ ५४ ॥

---

१ ‘प्रलेपकस्त्वविषमः’ इतिमधुकोशे पाठः । २ ‘हेतुफलभावेन’ इति पाठान्तरम् ।

कफस्थानेषु वा दोषस्तिष्ठन् द्वित्रिचतुर्षु वा ।
विपर्ययाख्यान् कुरुते विषमान् कृच्छ्रसाधनान् ५५

विषमज्वरानभिधाय तद्विपर्ययज्वरानाह—कफस्थानेष्वि-त्यादि । कफस्थानयोर्द्वयोरुरआमाशयोस्तिष्ठन् दोषोऽन्येद्युष्क-विपर्ययं करोति । कस्तद्विपर्ययः ? अहोरात्रे पूर्वाह्णादीना-मेककालं मुक्त्वा समस्ताहोरात्रं भवतीति । एवं त्रिषु कफस्थानेषु कण्ठोरआमाशयेषु तिष्ठन् दोषस्तृतीयकविपर्ययं करोति, यस्तृतीयदिने विमुञ्चति । चतुर्षु कफस्थानेषु शिरःकण्ठोर-आमाशयेषु तिष्ठन् दोषश्चतुर्थकविपर्ययं करोति, स चतुर्थेऽह्नि मुञ्चतीति । सततस्य तु विपर्ययो न भवति, एकस्मिन्नेव कफस्थाने स्थितेन दोषेण तत्करणात् व्याधिस्वभावाद्वा । कफ-स्थानेषु वा दोष इत्यत्र दोषशब्दः पृथग्द्वन्द्वसमस्तदोष-प्रतिपादकः ॥ ५५ ॥

परो हेतुः स्वभावो वा विषमे कैश्चिदीरितः ।
आगन्तुश्चानुबन्धो हि प्रायशो विषमज्वरे ॥ ५६ ॥

विषमज्वराणां नियतैककालागमने एकीयमतेन हेतुमाह—पर इत्यादि । परो भूतादिः, हेतुः कारणं, स्वभावो वेति विषम-ज्वरे हेतुरित्यर्थः । अन्ये तु विषमज्वरे स्वभावो वा पर उत्कृष्टो हेतुः कैश्चिदाचार्यैरीरित इति व्याख्यानयन्ति । विषमज्वरे भूतादिर्हेतुरुक्तस्तस्य समर्थनमाह—आगन्तुरित्यादि । प्रायशो बाहुल्येन, आगन्तुर्भूतादिः, अनुबन्धः कारणं, हीति यस्मादर्थे ॥ ५६ ॥

वाताधिकत्वात् प्रवदन्ति तज्ज्ञा-
स्तृतीयकं चापि चतुर्थकं च ।
औपत्यके मद्यसमुद्भवे च
हेतुं ज्वरे पित्तकृतं वदन्ति ॥ ५७ ॥
प्रलेपकं वातबलासकं च
कफाधिकत्वेन वदन्ति तज्ज्ञाः ।
मूर्च्छानुबन्धा विषमज्वरा ये
प्रायेण ते द्वन्द्वसमुत्थितास्तु ॥ ५८ ॥

इदानीमुक्तानामन्येषां चारम्भकदोषकथनायाह—वाते-त्यादि । यद्यपि तन्त्रान्तरे कफपित्तात्त्रिकग्राहीत्यादिना तृतीय-चतुर्थकयोः द्वन्द्वदोषसमुद्भवत्वं प्रतिपादितं, तथापि स्वतन्त्रे पित्तश्लेष्मलिङ्गत्वेऽपि तयोर्वाताधिकत्वं ज्ञेयम् । औपत्यके पर्वतासन्नभूमिसमुद्भवे ज्वरे, पित्तकृतमिति तत्र औपत्यकम-द्यसमुद्भवयोः पित्तं कारणं हेतुं वदन्ति; तत्र औपत्यके ज्वरे पर्वतासन्नभूमिस्थितानां तीक्ष्णोष्णवीर्याणामुग्रगन्धानामौषधीनां पित्तकारकत्वं, मद्यसमुद्भवे तु मद्यमेव पित्तकारिहेतुः । प्रलेपके यद्यपि वायुरेव प्रेरयिता, तथाऽपि सन्धीनां श्लेष्मस्था-नत्वात् श्लेष्मोत्कटोऽयं, अन्यशास्त्रोपपन्नाश्चार्थास्तद्विद्येभ्य एव ज्ञातव्या इति प्रमाणात् तन्त्रान्तराद्वातबलासको ज्ञेयः । तथाच "नित्यं मन्दज्वरो रुक्षः शूनः कृच्छ्रेण सिध्यति । स्तब्धाङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो नरो वातबलासकी"—इति । मूर्च्छा-नुबन्धेत्यादि । मूर्च्छानुबन्धाः सततमूर्च्छा ये विषमज्वरास्ते प्रायेण द्वन्द्वसमुच्छ्रिताः; एवंविधास्ते विषमा दुश्चिकित्स्याश्च भवन्ति । 'सर्वानुबन्धा' इत्येके पठन्ति । तत्र मूर्च्छन्ति अनुबध्नन्ति ये ते मूर्च्छानुबन्धाः सततकादयः सविपर्ययाः । केचित् 'मुक्तानुबन्धा' इति पठन्ति । तत्र अनुबन्धज्वरा एव विषमज्वराः । ते द्वन्द्वसमुत्थितानि इति । अन्ये तु व्याख्यानयन्ति—अनुबन्धा इव ज्वरा अन्ये सततकादयो विषमज्वरत्वेनाभिमताः ते प्रायेण द्वन्द्वसमुत्थिताः । प्रायो ग्रहणात् पृथक् समस्तैश्च जन्यन्ते इति ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

त्वक्स्थौ श्लेष्मानिलौ शीतमादौ जनयतो ज्वरे ।
तयोः प्रशान्तयोः पित्तमन्ते दाहं करोति च ॥ ५९ ॥
करोत्यादौ तथा पित्तं त्वक्स्थं दाहमतीव च ।
प्रशान्ते कुरुतस्तस्मिञ्छीतमन्ते च तावपि ॥ ६० ॥
द्वावेतौ दाहशीतादी ज्वरौ संसर्गजौ स्मृतौ ।
दाहपूर्वस्तयोः कष्टः कृच्छ्रसाध्यतमश्च सः ॥ ६१ ॥

अतःपरं सततादीनां शीतदाहपूर्वत्वेन द्वैविध्यमाह—त्व-क्स्थावित्यादि । तयोः श्लेष्मानिलयोः, प्रशान्तयोः स्वकाला-पगमात् प्रत्यनीकप्राप्त्या वा; अन्ते दाहं करोति चेत्यत्र चकारात् मोहमूर्च्छादयः । तस्मिन् पित्ते, तावपि श्लेष्मानिलौ । अपिशब्दात् वमथुतन्द्रादयः । यद्यप्येतौ ज्वरौ दोषत्रयजौ तथाऽप्यत्र दोषद्वयोक्त्या संसर्गजावित्युक्तं, एककार्यकरत्वा-त्कफवातयोरेकेन व्यपदेशाद्वेत्यन्ये । द्वयोर्दाहपूर्वशीतपूर्वकयोः । कष्टः कृच्छ्रसाध्यतमः इति विशेषणद्वयोपादानादत्यर्थं दुःसा-ध्यत्वं दर्शितं; दाहपूर्वो अत्यन्तकष्टसाध्यः शीतपूर्वः सुखसाध्य इति कुतः ? रोगशक्तेरचिन्त्यत्वात् ॥ ५९—६१ ॥

प्रसक्तश्चाभिघातोत्थश्चेतनाप्रभवस्तु यः ।

अभिघातकामादिजयोरप्यत्यन्तकष्टत्वं दर्शयन्नाह—प्रसक्त इत्यादि । प्रसक्तः प्रकर्षेण सक्तः, एतच्चाभिघातोत्थचेतनाप्रभव-ज्वरयोर्विशेषणम् । अभिघातोत्थः काष्ठलोष्टाद्यभिघातजः । चेतनाप्रभवः कामादिजः ॥—

रात्र्यह्नोः षट्सु कालेषु कीर्तितेषु यथा पुरा ॥ ६२ ॥
प्रसह्य विषमोऽभ्येति मानवं बहुधा ज्वरः ।

इदानीं सततादीनां स्वकालेषूद्गमं संदर्शयति—रात्र्यह्नो-रित्यादि । षट्सु कालेषु पूर्वाह्णमध्याह्नापराह्णप्रदोषार्धरात्र-प्रत्यूषेषु, कीर्तितेषु कथितेषु, यथा पुरा येन प्रकारेण पूर्वं व्रणप्रश्नाध्याये । तत्र पूर्वाह्णप्रदोषयोः कफस्य, मध्याह्नार्ध-रात्रयोः पित्तस्य, अपराह्णप्रत्यूषयोर्वातस्य प्रकोप इति; एवं पूर्वं कथितेषु स्वदोषप्रकोपकालेषु प्रसह्य हठेन विषमो ज्वरः अभ्येति अभि समन्ततो व्याप्य मानवं आगच्छति । बहुधेति अहोरात्रे कालद्वयं, एककालं, एकदिनानन्तरं, द्विदिनानन्तरं; अन्ये तु व्याख्यानयन्ति—बहुधा कदाचिच्छीतः, कदाचिदुष्णः,

कदाचिद्धस्तपादयोः, कदाचिदंशावयवेषु, अनियतकालं, चिरकालं चेति । एतेन विषमज्वराणामानन्त्यमुक्तम् ॥ ६२ ॥

स चापि विषमो देहं न कदाचिद्विमुञ्चति ॥ ६३ ॥
ग्लानिगौरवकार्श्येभ्यः स यस्मान्न प्रमुच्यते ।
वेगे तु समतिक्रान्ते गतोऽयमिति लक्ष्यते ॥ ६४ ॥

विषमज्वराणामुपशान्तवेगानामपि देहावस्थानं दर्शयति— स चापीत्यादि । विषमो विषमज्वरः । समाहारत्वेन कार्श्यादिभिः सिद्धे यत् कार्श्येभ्य इति बहुवचनं तेन लक्षणान्तरमपि गृह्यते । तथाच,—"ग्लानिः शरीरेन्द्रिययोर्नातिश्रद्धा च भोजने । माधुर्यमतिवैरस्यं तिक्तत्वं वा मुखस्य च ॥ एतेभ्यो न विमुच्येत प्रायशो विषमज्वरी । तस्मात्तु नियतो लीनः शरीरे विषमज्वरः" इति ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

धात्वन्तरस्थो लीनत्वान्न सौक्ष्म्यादुपलभ्यते ।
अल्पदोषेन्धनः क्षीणः क्षीणेन्धन इवानलः ॥ ६५ ॥

यदि वेगापगमेऽपि न विमुच्यते तर्हि किमिति नोपलभ्यत इत्याह—धात्वन्तरस्थो लीनत्वादित्यादि । एकस्माद्धातोरन्यधातुः धात्वन्तरं तत्रस्थः, अन्ये तु धात्वन्तरशब्देन सप्त कलाः कथयन्ति । लीनत्वादेकदेशस्थितत्वात्, सूक्ष्मत्वात् अणुत्वात् । अल्पदोषेत्यादि अल्पदोष एव इन्धनं यस्य स अल्पदोषेन्धनः ॥ ६५ ॥

दोषोऽल्पोऽहितसंभूतो ज्वरोत्सृष्टस्य वा पुनः ।
धातुमन्यतमं प्राप्य करोति विषमज्वरम् ॥ ६६ ॥

इदानीं भोजभालुकिपुष्कलावतप्रभृतीनां शल्यतन्त्रविदां मतेन विषमज्वरोत्पत्तिमभिधाय कायचिकित्साविदां मतेन धातुस्थानैर्दोषैर्विषमज्वराणामुत्पत्तिं दर्शयति—दोष इत्यादि । अहितसंभूतोऽपथ्यैर्वृद्धिंगतः । ज्वरोत्सृष्टस्य ज्वरमुक्तस्य, वाशब्देन कृशस्येति समुच्चीयते, कृशानामित्यादिना कफस्थानविभागेन प्राक् सततादयो दर्शिताः, अत्र तु धात्वन्तरगतभेदेनेति न पुनरुक्तता ॥ ६६ ॥

सततं रसरक्तस्थः सोऽन्येद्युः पिशिताश्रितः ।
मेदोगतस्तृतीयेऽह्नि त्वस्थिमज्जगतः पुनः ॥ ६७ ॥
कुर्याच्चातुर्थकं घोरमन्तकं रोगसंकरम् ।

इदानीं रसादीनां धातूनां मध्ये यं यं धातुमाश्रित्य दोषो यं यं विषमज्वरमारभते तं तं दर्शयन्नाह—सततं रसरक्तस्थ. इत्यादि । रसरक्तस्थो दोषः सततं ज्वरं करोति, येऽपि 'दोषो रक्ताश्रयः प्रायः करोति सततज्वरं' इति पठन्ति तैरपि प्रायोग्रहणाद्रसोऽङ्गीकर्तव्यः, यतो रसमादाय दोषा ज्वरमापादयन्ति । केचित्तु सततमित्यत्रैव संततमिति पठन्ति, तत्र संततमित्यस्याग्रे सततमिति लुप्तो ज्ञेयः; तेन संततं रसस्थः, रक्तस्थः सततमिति व्याख्यानयन्ति । केचित्तु सततपर्यायं सन्ततं मन्यन्ते । संततज्वरस्य विषमज्वरत्वं नास्ति, तत्सन्निधौ पाठान्तरेण व्याख्यानान्तरेण च यद्ग्रहणं तत् संततापेक्षया सततादीनां विषमत्वप्रतिपादनार्थं; अन्यथा किमपेक्ष्यैषां विषमत्वं भवेत् । स दोषः पिशिताश्रितोऽन्येद्युरन्येद्युष्कं कुर्यादिति संबन्धः । मेदोगतो दोषस्तृतीयेऽह्नि कुर्यात् तृतीयकं ज्वरमिति बोद्धव्यम् । अन्तकं यमसदृशं, मारणात्मकत्वाच्चिरं क्लेशनत्वाच्च ॥ ६७ ॥—

केचिद्भूताभिषङ्गोत्थं ब्रुवते विषमज्वरम् ॥ ६८ ॥

इदानीं धात्वन्तरस्थदोषैरब्धत्वेऽपि सततादावेकीयमतेन भूतानुषङ्गत्वमाह—केचिदित्यादि । भूताभिषङ्गो ग्रहावेशः । पूर्वं दोषप्रस्तावे दोषोत्थिता एव न, 'परं विषमज्वरा भूतादिजा अपि भवन्तीति प्रतिपादनार्थं 'परो हेतुः स्वभावो वा' इत्यादि पठितं; इह तु धात्वाश्रितप्रकरणत्वादिति न पौनरुक्त्यम् ॥ ६८ ॥

सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ।
सन्तत्या योऽविसर्गी स्यात्सन्ततः स निगद्यते॥६९॥

सन्निपातारब्धस्य संततज्वरस्य 'सप्तमे दिवसे प्राप्ते' इत्यादिना मोक्षवधयोरवधिमभिधायेदानीमेकदोषजसंततज्वरस्य विसर्गकालावधिद्वारेण लक्षणमाह—सप्ताहमित्यादि । सन्तत्या नैरन्तर्येण, अविसर्गी अविसर्जनशीलः, अयं च सुखसाध्यः प्रकीर्तितः । यदुक्तं,—"सन्ततज्वर एवान्यः स्वल्पदुर्बलकारणः । एकदोषोत्थितश्चापि सुखसाध्यः प्रकीर्तितः"—इति॥६९

अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्तते ।
अन्येद्युष्कस्त्वहोरात्रादेककालं प्रवर्तते ॥ ७० ॥
तृतीयकस्तृतीयेऽह्नि चतुर्थेऽह्नि चतुर्थकः ।

सततादीनां लक्षणमाह—अहोरात्र इत्यादि । पूर्वाह्णादीनां कालानां मध्ये कालद्वयमनुवर्तते । एककालमिति अन्येद्युष्को ज्वरः अहोरात्रादन्यस्मिन्नहोरात्रे एककालमागच्छतीत्यर्थः । तृतीयकस्तृतीयेऽह्नीत्यत्रैककालमिति संबध्यते । चतुर्थकश्चतुर्थेऽह्नीत्यत्राप्येककालमिति योज्यम् । तत्र दोषोत्कर्षापकर्षाभ्यामधिककालत्वं हीनकालत्व च ज्ञातव्यं, नतु नियमः ॥ ७० ॥—

वातेनोदीर्यमाणाश्च हीयमाणाश्च सर्वतः ।
एकद्विदोषा मर्त्यानां तस्मिन्नेवोदितेऽहनि ॥ ७१ ॥
वेलां तामेव कुर्वन्ति ज्वरवेगे मुहुर्मुहुः ।
(वातेनोद्धूयमानस्तु यथा पूर्येत सागरः ॥ ७२ ॥
वातेनोदीरितास्तद्वद्दोषाः कुर्वन्ति वै ज्वरान् ।
यथा वेगागमे वेलां छादयित्वा महोदधेः ॥ ७३ ॥
वेगहानौ तदेवाम्भस्तत्रैवान्तर्निलीयते ।
दोषवेगोदये तद्वदुदीर्येत ज्वरोऽस्य वा ॥ ७४ ॥
वेगहानौ प्रशाम्येत यथान्तः सागरे तथा ।)

इदानीं धातुदोषारब्धानां विषमज्वराणामुद्गमकालं पूर्वोक्तमेवाह—वातेनेत्यादि । तस्मिन् पूर्वोक्ते, उदिते कथिते, विषमज्वराणां संबन्धिन्यहनि दिने, मानुषाणां एकद्विदोषाः पृथग्द्वन्द्वभावेन स्थिता वातेनोत्कटीक्रियमाणा हीयमाना

आकृष्यमाणाश्च सर्वतः, तामेव पूर्वाह्णादिकां वेलां ज्वरवेगविषये मुहुर्मुहुः कुर्वन्ति । ज्वरवेगादिति केचित् । तत्र ज्वरवेगाद्धेतोस्तां वेलां कुर्वन्ति । केचिदत्र 'वातेनोद्धूयमानास्तु' इत्यादिकं यावत् 'प्राप्ते या प्रवर्तते' इत्यन्तं पठन्ति । स च उक्तार्थः, अतः सर्वैरपि निबन्धकारैः परिहृतः, तस्मान्न पठनीयः ॥ ७१—७४ ॥

विविधेनाभिघातेन ज्वरो यः संप्रवर्तते ॥ ७५ ॥
यथादोषप्रकोपं तु तथा मन्येत तं ज्वरम् ।

इदानीं वातादिजन्यान् सप्तज्वरानभिधाय आगन्तुज्वरमनेकभेदभिन्नं दर्शयन्नाह—विविधेनाभिघातेनेत्यादि । विविधेनेति शस्त्रलोष्टकाष्ठादिना, दोषप्रकोपजत्वेऽपि आद्यनिमित्तेन व्यपदेशादभिघातज इत्युच्यते ॥ ७५ ॥—

श्यावास्यता विषकृते दाहातीसारहृद्ग्रहाः ॥७६॥
अभक्तरुक् पिपासा च तोदो मूर्च्छा बलक्षयः ।
ओषधीगन्धजे मूर्च्छा शिरोरुक् वमथुः क्षवः॥७७॥
कामजे चित्तविभ्रंशस्तन्द्राऽऽलस्यमभक्तरुक् ।
हृदये वेदना चास्य गात्रं च परिशुष्यति ॥ ७८ ॥
भयात् प्रलापः शोकाच्च भवेत् कोपाच्च वेपथुः ।
अभिचाराभिशापाभ्यां मोहस्तृष्णाभिजायते॥७९॥
भूताभिषङ्गादुद्वेगहास्यकम्पनरोदनम् ।

केषु चिद्विशिष्टेषु निमित्तेषु वैशेषिकं लक्षणमाह—श्यावास्यतेत्यादि । विषस्य त्रिदोषकरत्वेऽपि अत्यन्तपित्तकरत्वात् श्यावास्यता स्यात् । अभक्तरुक् अरोचकः । औषधिगन्धजे मूर्च्छेत्यादि । वमथुः छर्दिः, क्षवः छिक्काः । कामजे इत्यादि । चित्तविभ्रंशः किंकर्तव्यतामूढत्वम् । भयादित्यादि । प्रलापो असंबद्धभाषणं; यद्यपि प्रलाप इति सामान्यं लक्षणं तथाऽपि निदानादिभिः कृत्वा विशेषो ज्ञातव्य इति । वेपथुः कम्पः । अभिचारेत्यादि । अभिचारो मन्त्रादिभिर्मारणप्रयोगः । अभिशापः ब्रह्मर्षिगुरुसिद्धानामाक्रोशः । भूताभिषङ्गादित्यादि । भूतानां देवादिग्रहाणामभि समन्ततो भावेन सङ्गो भूताभिषङ्गः । उद्वेग उद्विग्नचित्तता ॥ ७६—७९ ॥—

श्रमक्षयाभिघातेभ्यो देहिनां कुपितोऽनिलः ॥ ८० ॥
पूरयित्वाऽखिलं देहं ज्वरमापादयेद्भृशम् ।

श्रमादिजानां ज्वराणां संप्राप्तिद्वारेण लक्षणमाह—श्रमेत्यादि । पूरयित्वा व्याप्य ॥ ८० ॥—

रोगाणां तु समुत्थानाद्विदाहागन्तुतस्तथा ॥ ८१ ॥
ज्वरोऽपरः संभवति तैस्तैरन्यैश्च हेतुभिः ।
दोषाणां स तु लिङ्गानि कदाचिन्नातिवर्तते ॥ ८२ ॥

इदानीमन्यथा धातुगतज्वरं विवक्षुराह—रोगाणामित्यादि । रोगाणां विद्रध्यादीनां; विदाहागन्तुतस्तथेति विदाहतः पाकात्, तेषामेव आगन्तुतः अभिघातात्, अपक्वविद्रध्यादिपाटनादित्यर्थः; अन्ये तु विदाहतः सामान्यसन्तापात्, आगन्तुतः सामान्याभिघातादिति व्याख्यानयन्ति । ज्वरोऽपरोऽन्यः, हेतुभेदात् । तैस्तैरन्यैश्च हेतुभिरिति विद्रध्यादिसमुत्थानादिभिः प्रागुक्तैरन्यैश्च ज्वरकारिभिर्हेतुभिः संभवति । स पुनर्ज्वरो हेतुभेदाद्भिन्नोऽपि वातादीनां लिङ्गानि नातिवर्तते न परित्यज्यति ॥ ८१ ॥ ८२ ॥

गुरुता हृदयोत्क्लेशः सदनं छर्द्यरोचकौ ।
रसस्थे तु ज्वरे लिङ्गं दैन्यं चास्योपजायते ॥८३॥
रक्तनिष्ठीवनं दाहः स्वेदश्छर्दनविभ्रमौ ।
प्रलापः पिटिका तृष्णा रक्तप्राप्ते ज्वरे नृणाम् ॥८४॥
पिण्डिकोद्वेष्टनं तृष्णा सृष्टमूत्रपुरीषता ।
ऊष्मान्तर्दाहविक्षेपौ ग्लानिः स्यान्मांसगे ज्वरे॥८५॥
भृशं स्वेदस्तृषा मूर्च्छा प्रलापश्छर्दिरेव च ।
दौर्गन्ध्यारोचकौ ग्लानिर्मेदःस्थे चासहिष्णुता ॥८६
भेदोऽस्थ्नां कुञ्चनं श्वासो विरेकश्छर्दिरेव च ।
विक्षेपणं च गात्राणामेतदस्थिगते ज्वरे ॥ ८७ ॥
अन्तर्दाहो महाश्वासो मर्मच्छेदश्च मज्जगे ।
मरणं प्राप्नुयात्तत्र शुक्रस्थानगते ज्वरे ॥ ८८ ॥
शेफसः स्तब्धता मोक्षः शुक्रस्य तु विशेषतः ।
दग्ध्वेन्धनं यथा वह्निर्धातून् हत्वा यथा विषम् ८९
कृतकृत्यो व्रजेच्छान्तिं देहं हत्वा तथा ज्वरः ।

केचिदत्र रसादिधातुगतज्वरस्य लक्षणं पठन्ति, "रसस्थे तु ज्वरे वत्स ! लक्षणानि निबोध मे । गुरुत्वं दैन्यमुत्क्लेशः सदनं छर्द्यरोचकौ ॥ रक्तोष्णपिटिकास्तृष्णा सरक्तं ष्ठीवनं भ्रमः । दाहो मूर्च्छाऽरुचिश्छर्दिः प्रलापो रक्तसंस्थिते ॥ पिण्डिकोद्वेष्टनं तृष्णा सृष्टमूत्रपुरीषता । ऊष्मान्तर्मोहविक्षेपौ ग्लानिः स्यान्मांसगे ज्वरे ॥ वेगस्तीव्रः पिपासा च मूर्च्छा छर्दिः प्रलापिता । गन्धस्य चासहत्वं च मेदःस्थे ग्लान्यरोचकौ ॥ विरेकवमने चोभे त्वस्थिभेदः प्रकूजनम् । विक्षेपणं च गात्राणां श्वासश्चास्थिगते ज्वरे ॥ हिक्का कासो महाश्वासस्तमसश्च प्रवेशनम् । पर्वभेदो बहिः शैत्यं दाहोऽन्तश्चैव मज्जगे ॥ तस्मान्मरणमाप्नोति शुक्रस्याप्युपसर्पणे । शेफसस्तब्धता मोक्षः शुक्रस्य तु विशेषतः" इति । एतच्च न पठनीयम् । यतः सर्वशरीरं सन्ततेन व्याप्तं, सततादिभिश्च रसादिधातव इति कुतो रसादिधातुगतज्वरावकाश इति रसादिस्थज्वराणां पाठो न पठनीय एवेति जेज्जटाचार्याभिमतम् । श्रीगयदासाचार्येण तु चायं पाठोऽन्यादृशः पठितो व्याख्यातश्च, तन्मतानुसारिभिरस्माभिरपि पठ्यते व्याख्यायते च—गुरुतेत्यादि । गुरुता गात्राणां, सदनं च गात्राणामेव, दैन्यं ग्लानिः । अस्येति प्राणिनः । यद्यपि रसैकधातुप्राप्त्या सन्तत एवायं तथाप्यनुक्तधात्वाश्रितलक्षणकथनार्थमत्र निर्देशः । रक्तेत्यादि । मोहो विगतचित्तता । पिण्डिकेत्यादि । पिण्डि-

१ 'अपरो रसादिगतज्वरवेगकालः' इति पाठान्तरम् ।

कोद्वेष्टनं जङ्घाकोडे जानुनोऽधोभागे पीडा । ऊष्मान्तः अन्तर्दाहः । विक्षेपोऽङ्गविक्षेपः । भृशमित्यादि । असहिष्णुता क्रोधनत्वं, केचित्तु स्वगन्धस्यासहिष्णुत्वमिति मन्यन्ते । कुब्जनं संकोचः, स च सान्निध्यादस्थ्नामित्यनेन संबध्यते । तम इत्यादि । तमःप्रवेशनं अन्धकारदर्शनं, महाश्वासो वक्ष्यमाणलक्षणः । मर्मच्छेदश्चेति हृदयस्य छेदनमिव । शुक्रस्थानगत इति ननु, शुक्रगे ज्वरे मरणमित्युक्तं तत्र, शुक्रं सर्वदेहगतं, ततश्च रसादिधात्वभिभवेऽपि शुक्रप्राप्तेस्तद्गतेऽपि मरणमिति । नैवं, सर्वशरीरस्थस्यापि शुक्रस्य कलान्तरितत्वेन त्वचां क्रमेण मर्मप्राप्तेः । यद्येवमनुक्रमादेव शुक्रं ज्वरेण कथं प्राप्यत इति चेत्? धात्वन्तरानतिक्रम्य शुक्रमार्गगमनादिति । शुक्रगतो ज्वरोऽपरव्यापाराभावात् देहघातेनैव प्रशाम्यतीति दर्शयति—दग्ध्वेत्यादि । मृतशरीरे ऊष्माभावात् ज्वरोपशमो ज्ञायते, विषाक्तकाण्डविद्धसर्पदष्टमृगादेर्मरणात् विषोपशान्तिः प्रतीयते ॥ ८३—८९ ॥—

वातपित्तकफोत्थानां ज्वराणां लक्षणं यथा ॥ ९० ॥
तथा तेषां भिषग्ब्रूयाद्रसादिष्वपि बुद्धिमान् ।
समस्तैः सन्निपातेन धातुस्थमपि निर्दिशेत् ॥ ९१ ॥
द्वन्द्वजं द्वन्द्वजैरेव दोषैश्चापि वदेत्कृतम् ।

इदानीं धातुगतानामपि ज्वराणामुक्तैरेव वातादिज्वरलक्षणैर्दोषात्मकत्वेनावगम इति दर्शयति—वातेत्यादि । यथा येन प्रकारेण वातादिज्वराणां लक्षणं, तथा तेन प्रकारेण तेषां वातादिज्वराणां रसादिषु सप्तसु धातुषु गतानां लक्षणं बुद्धिमान् भिषक् ब्रूयादिति संबन्धः । समस्तैर्दोषलक्षणैः । द्वन्द्वजं ज्वरं द्वन्द्वजैरेवेति द्विदोषजनितैः । दोषैश्चापीति दोषलक्षणैः धातुस्थं वदेदिति ॥ ९० ॥ ९१ ॥—

गम्भीरस्तु ज्वरो ज्ञेयो ह्यन्तर्दाहेन तृष्णया ॥ ९२ ॥
आनद्धत्वेन चात्यर्थं श्वासकासोद्गमेन च ।

गम्भीर इत्यादि । आनद्धत्वेन दोषपुरीषविबन्धेन । आनद्धत्वेन चेत्यत्र चकारात् प्रलापभ्रमसन्ध्यस्थिशूलादिपरिग्रहः । एतद्विपर्ययेणोत्तानज्वरो ज्ञेयः ॥ ९२ ॥—

हतप्रभेन्द्रियं क्षामं दुरात्मानमुपद्रुतम् ॥ ९३ ॥
गम्भीरतीक्ष्णवेगार्तं ज्वरितं परिवर्जयेत् ।
हीनमध्याधिकैर्दोषैस्त्रिसप्तद्वादशाहिकः ॥ ९४ ॥
ज्वरवेगो भवेत्तीव्रो यथापूर्वं सुखक्रियः ।

गम्भीरज्वरस्यासाध्यत्वमाह—हतेत्यादि । हतप्रभेन्द्रियं हतशरीरदीप्तिं, तथा हतश्रोत्रचक्षुरादिशक्तिकम् । अन्ये प्रभाशब्देन इन्द्रियशक्तिं वदन्ति; तेन हतेन्द्रियशक्तिकमित्यर्थः । गम्भीर इव गम्भीरोऽन्तर्वेगः, तीक्ष्णोऽतिदुःसहो बहिरन्तश्च वेगः, ताभ्यामार्तं पीडितं; एतेन क्षीणं गम्भीरार्तं विवर्जयेत् । 'दुरात्मानमुपद्रुतं' इत्यत्र 'अरोचकनिपीडितं' इति तथा 'उपद्रवनिपीडितं' इति च केचित् पठन्ति । दुरात्मानं दुःखितान्तःकरणं, उपद्रुतं ज्वरोपद्रवैः । अपरे दुरात्मभिरुपद्रुतमिति पठन्ति, तत्र प्रेतपिशाचरक्षोभिः पीडितम् । अतोऽनन्तरं तीक्ष्णवेगस्य सुखक्रियत्वमाह—हीनेत्यादि हीनैर्दोषैस्त्र्यहं सुखक्रियस्तीक्ष्णवेगः, मध्यैः सप्ताहं, अधिकैः द्वादशाहमिति । अत्र हीनमध्यत्वं वृद्धापेक्षया । यथापूर्वं सुखक्रिय इति द्वादशाहिकात् तीक्ष्णवेगात् सप्ताहिकः सुचिकित्स्यः, सप्ताहिकात् तीक्ष्णवेगात् त्र्याहिकः सुचिकित्स्यः । 'हीनमध्याधिकैर्दोषैस्त्रिसप्तद्वादशाहिक' इति यदुक्तं तदवधिमात्रद्योतकं; तेन दोषतारतम्यात् दोषभेदानामानन्त्यादुक्तावधेर्न्यूनो न्यूनतरो न्यूनतमो, अधिकोऽधिकतरोऽधिकतमोऽप्यवधिर्बोद्धव्यः ॥ ९३ ॥ ९४ ॥

कालो ह्येष यमश्चैव नियतिर्मृत्युरेव च ॥ ९५ ॥
तस्मिन् व्यपगते देहाज्जन्मेह पुनरुच्यते ॥
इति ज्वराः समाख्याताः कर्मेदानीं प्रवक्ष्यते ॥ ९६ ॥

इदानीं कालनामभिर्विशेषणैर्मारणात्मकत्वं ज्वरस्य सूचयन् तन्मुक्तस्य पुनर्जन्म प्रतिपादयति—काल इत्यादि । इति ज्वराः समाख्याता इति इतिशब्दो निदानपरिसमाप्तौ । कर्मेत्यादि । कर्म चिकित्सा ॥ ९५ ॥ ९६ ॥

ज्वरस्य पूर्वरूपेषु वर्तमानेषु बुद्धिमान् ।
पाययेत घृतं स्वच्छं ततः स लभते सुखम् ॥ ९७ ॥
विधिर्मारुतजेष्वेष पैत्तिकेषु विरेचनम् ।
मृदु, प्रच्छर्दनं तद्वत्कफजेषु विधीयते ॥ ९८ ॥

ज्वरस्येत्यादि । ज्वरस्येति निरामवातजनितस्य, घृतं पुराणं, तस्य कालादिसंस्कारेण विशेषगुणकारित्वात् । स्वच्छं सुष्ठु अच्छं केवलं, स्वच्छवचनात् द्रव्यान्तरयोगो निषिध्यते, न तु संस्कारः पाकेन कालेन च । मारुतजेषु श्रमभयादिकुपितवातज्वरपूर्वरूपेषु, नत्वामाशयानुपूर्व्योत्पन्नेषु सामवातज्वरपूर्वरूपेषु । अत एव बुद्धिमान् पाययेदित्युक्तम् । एष सर्पिःपानविधिः । सुखमिति तावदच्छं केवलं घृतं पातव्यं यावत् सुखं प्राप्नोति, तदनन्तरं लघुभोजनादि । पैत्तिकेषु विरेचनं पैत्तिकेषु पित्तज्वरपूर्वरूपेषु, मृदु अतीक्ष्णम् । तद्वत् मृदु, कफजेषु कफज्वरपूर्वरूपेषु ॥ ९७ ॥ ९८ ॥

सर्वद्विदोषजेषूक्तं यथादोषं विकल्पयेत् ।

सर्वेत्यादि । सर्वेषु सन्निपातज्वरपूर्वरूपेषु, द्विदोषजेषु द्वन्द्वज्वरपूर्वरूपेषु, उक्तं यथादोषं सर्पिःपानादिकं, विकल्पयेदवधारयेत् ॥—

अस्नेहनीयोऽशोध्यश्च संयोज्यो लङ्घनादिना ॥ ९९ ॥

इदानीं घृताद्यनर्हस्य ज्वरपूर्वरूपे किं विधेयमित्याह—अस्नेहनीय इत्यादि । अस्नेहनीयोऽजीर्णी तरुणज्वरीत्यादिकः । अशोध्यो वमनविरेचनायोग्यः । लङ्घनादिनेत्यादिग्रहणात् षडङ्गादिशृतशीतोष्णोदकादिकं गृह्यते ॥ ९९ ॥

रूपप्राग्रूपयोर्वैद्याज्ज्ञानात्वं वह्निधूमवत् ।

अथ नवज्वरे स्नेहसंशोधनवर्जनात् कथं पूर्वरूपे तदुपदेश इत्याह—रूपप्राग्रूपयोरित्यादि । रूपप्राग्रूपयोः नानात्वं पृथक्त्वं वह्निधूमवत् विद्यात्, वह्निधूमदृष्टान्तेन नानात्वमनयोर्नैषटपटादिवत्, अतोऽनयोर्ज्ञाने यत्नो विधेयः ।—

अव्यक्तरूपेषु हितमेकान्तेनापतर्पणम् ॥ १०० ॥

पूर्वरूपे चिकित्सितमभिधाय रूपे चिकित्सितमाह—अव्यक्तरूपेष्वित्यादि । एकान्तेन अतिशयेन । अतर्पणमत्रोपवासः, शेषाणामतर्पणभेदानामवस्थाविशेषेषु वक्ष्यमाणत्वात् । तेनामाशयानुपूर्व्योत्पन्नेषु ज्वरेषु उपवासार्हेषु रोगेषु हितमित्यर्थः १००

आमाशयस्थे दोषे तु सोत्क्लेशे वमनं परम् ।

अवस्थाविशेषेणापतर्पणविशेषमाह—आमाशयस्थे इत्यादि । हृल्लासलालाप्रसेकादिना दोषोत्क्लेशो ज्ञेयः ॥—

आनद्धस्तिमितैर्दोषैर्यावन्तं कालमातुरः ॥ १०१ ॥
कुर्यादनशनं तावत्ततः संसर्गमाचरेत् ।

लङ्घनं कियन्तं कालं कार्यमित्याह—आनद्धेत्यादि । यावन्तं कालमातुरः स्तिमितैर्दोषैरप्रचलितरूपैरानद्धो बद्ध इव भवेत्तावन्तं कालं लङ्घयेदिति संबन्धः । स्तिमितत्वं च दोषाणामामरसावनद्धत्वात् । तत आनद्धत्वे निवृत्ते अन्नाभिलाषे सति संसर्गं पेयादिक्रमं आचरेत् । अन्ये श्लोकोत्तरार्धमन्यथा पठन्ति, "कालं तावन्तमश्नीयाल्लघ्वन्नं तु विरिक्तवत्" इति । लघ्वन्नमिति अन्नात्तद्रवकृतं लघ्वन्नं; विरिक्तवदित्यनेन मात्रालघुत्वम् ॥ १०१ ॥—

न लङ्घयेन्मारुतजे क्षयजे मानसे तथा ॥ १०२ ॥
अलङ्घ्याश्चापि ये पूर्वं द्विव्रणीये प्रकीर्तिताः ।

उचितस्यापि लङ्घनस्य क्वचिन्निषेधमाह—न लङ्घयेदित्यादि । क्षयजे धातुक्षयजे यक्ष्मज्वरे वा । मानसे कामक्रोधादिसंभूते । अन्ये तु व्याख्यानयन्ति—मारुतजे ज्वरे न लङ्घयेत्; किंभूते ? क्षयजे । एतेन धातुक्षयप्रकुपितवातज इत्युक्तं; अथवा क्षयजे न लङ्घयेत्; किंभूते ? मारुतजे । एतेन यक्ष्मज्वरे मारुतसंभूते न लङ्घयेत् । यः सामावस्थायां मारुतज्वरो यक्ष्मज्वरश्च स लङ्घनीय एव । निरामे मारुतजे ज्वरे न लङ्घयेत् ॥ १०२ ॥—

अनवस्थितदोषाग्नेर्लङ्घनं दोषपाचनम् ॥ १०३ ॥
ज्वरघ्नं दीपनं काङ्क्षारुचिलाघवकारकम् ।

अतो लङ्घनवर्णनमाह—अनवस्थितदोषाग्नेरित्यादि । अनवस्थितदोषाग्नेरिति पुरुषस्येति शेषः । अत्र दोषा अनवस्थिताः स्थानान्तरगमनात्, वह्निश्चानवस्थितो बहिर्विक्षिप्तत्वात् । आहारेच्छा हृदिं काङ्क्षा, सुखोपनीतस्याहारस्य रसनेन्द्रियस्येच्छा रुचिः ॥ १०३ ॥—

सृष्टमारुतविण्मूत्रं क्षुत्पिपासाऽसहं लघुम् ॥१०४॥
प्रसन्नात्मेन्द्रियं क्षामं नरं विद्यात् सुलङ्घितम् ।

सम्यग्लङ्घितलक्षणमाह—सृष्टमारुतविण्मूत्रमित्यादि । सृष्टमारुतविण्मूत्रमिति अधःप्रवृत्तवातपुरीषमूत्रं, क्षुत्पिपासासहमिति सम्यग्लङ्घनादेकस्मिन्नेव काले ये क्षुत्पिपासे भवतस्ते सोढुमशक्तम् । तथाच तन्त्रान्तरं,—"वातमूत्रपुरीषाणां विसर्गे गात्रलाघवे । हृदयोदरकण्ठास्यशुद्धौ तन्द्राक्लमे गते ॥ स्वेदे जाते रुचौ चापि क्षुत्पिपासासहोदये । कृतं लङ्घनमादेश्यं निर्व्यथे चान्तरात्मनि—" इति । लघुं अङ्गगौरवादिरहितं, आत्मा अन्तःकरणं, क्षामं सर्वाक्षमं, सुलङ्घितं विद्यात् ॥ १०४ ॥

बलक्षयस्तृषा शोषस्तन्द्रानिद्राभ्रमक्लमाः ॥ १०५ ॥
उपद्रवाश्च श्वासाद्याः संभवन्त्यतिलङ्घनात् ।

अतिलङ्घनमाह—बलक्षय इत्यादि । बलक्षय इति, कालजयुक्तिजसहजानां बलानां हानिः, अथवा बलक्षय ओजःक्षयः । शोषो मुखशोषः । तन्द्रा शारीरोक्तलिङ्गा निद्राभेदः । निद्रा प्रसिद्धा । ननु श्लेष्मणा निद्रा उत्पद्यते अतिलङ्घनात्तु श्लेष्मक्षये जाते कथं सा उत्पद्यते ? सत्यं, निद्रेव निद्रोपमया चेष्टोपरमान्निद्रात्वेन विवक्षिता । अन्ये तु तन्द्रानिद्रयोर्मध्ये अकारप्रश्लेषं मन्यन्ते, तेनानिद्रेति व्याख्यानयन्ति । भ्रमश्चक्रारूढस्येव भ्रमणं, क्लमोऽनायासश्रमः । आदिशब्दात् कासस्वरक्षयच्छर्दिहिक्कादयः । तन्त्रान्तरोक्तपर्वभेदादीनि अतिलङ्घनलक्षणानि सुलङ्घनलक्षणोक्तप्रसन्नात्मेन्द्रियादिवैपरीत्यादधिगन्तव्यानि ॥ १०५ ॥—

दीपनं कफविच्छेदि पित्तवातानुलोमनम् ॥ १०६ ॥
कफवातज्वरार्तेभ्यो हितमुष्णाम्बु तृट्छिदम् ।
तद्धि मार्दवकृद्दोषस्रोतसां

उष्णोदकगुणमाह—दीपनमित्यादि । कफविच्छेदि स्त्यानश्लेष्मणो विच्छेदकम् । कफवातज्वरार्तेभ्य इति बहुवचननिर्देशात् कफज्वरार्तवातज्वरार्तकफवातज्वरार्तेभ्यो हितमित्यर्थः । यद्यपि पानीयवर्गे उष्णोदकानां गुणा वर्णितास्तथाऽपि तन्त्रोक्तगुणेभ्योऽधिकविधानार्थमत्रोक्ताः । यद्येवं तर्हि ते गुणास्तत्रैव कुतो न निर्दिष्टाः ? स्वस्थातुरयोरप्युष्णोदकस्य हितत्वापादनार्थं; तच्च उष्णोदकं मार्दवकृत् मृदुकारि, दोषस्रोतसां दोषवहस्रोतसां, अथवा दोषाणां स्रोतसां च मृदुत्वं विदधाति । एवंगुणमपि उष्णोदकं ज्वरे अल्पं देयमित्याहुराचार्याः ॥ १०६ ॥—

शीतमन्यथा ॥ १०७ ॥

सेव्यमानेन तोयेन ज्वरः शीतेन वर्धते ।
पित्तमद्यविषोत्थेषु शीतलं तिक्तकैः शृतम् ॥१०८॥

शीतोदकगुणमाह—शीतमन्यथेत्यादि । शीतमकथितम् । अन्यथा उष्णोदकगुणविपरीतगुणम् । किं शीतोदकमुष्णाम्बुगुणविपरीतमेव स्यादुतान्यत् किमपि कुरुत इत्याह—सेव्यमानेनेत्यादि । इदानीं शृतशीतस्य गुणमाह—पित्तेत्यादि । पित्तमद्यविषोत्थेषु ज्वरेषु तिक्तकैः शृत-

शीतलं जलं देयं, केवलं वा शृतशीतलं जलं देयं, तन्त्रान्तरवचनात् ॥ १०७ ॥ १०८ ॥

गाङ्गेयनागरोशीरपर्पटोदीच्यचन्दनैः ।

तान्येव तिक्तद्रव्याण्याह—गाङ्गेयेत्यादि । गाङ्गेयं मुस्तं, उदीच्यं बालकं, चन्दनं रक्तचन्दनम् । कल्पनोच्यते—गाङ्गेयादिसर्वद्रव्यं कर्षमात्रं उदकप्रस्थे क्वाथ्यार्धशृतं कृत्वा प्रयोक्तव्यम् । वृद्धवैद्यास्तु गाङ्गेयादिसर्वद्रव्यपलमुदकाढके अर्धाढकमवशेषयन्ति । यद्यपि अतिक्ता शुण्ठी तथाऽपि पाचनीयत्वेन यौगिकत्वादस्मिन् योगे प्रक्षेपः । तन्त्रान्तरे तु, "कर्षमात्रं ततो द्रव्यं साधयेत् प्रास्थिकेऽम्भसि । अर्धशृतं प्रयोक्तव्यं पाने पेयादिसंविधौ"—इति । पञ्जिकाकारस्तु पूर्वार्धमेव पठति नोत्तरार्धं, तिक्तकैस्तिक्तद्रव्यैः पर्पटादिभिरिति च व्याख्यानयति ॥—

दीपनी पाचनी लघ्वी ज्वरार्तानां ज्वरापहा ॥१०९
अन्नकाले हिता पेया यथास्वं पाचनैः कृता ।

दीपनीत्यादि । अन्नकाले स्वस्थवृत्ताभिधास्यमाने 'सृष्टविण्मूत्र' इत्यादिके, 'दिनान्ते' इत्यन्ये । यथास्वं पाचनैः कृता पञ्चमूलीप्रभृतिभिः संस्कृता । अन्ये तु पाचनैरित्यत्र बहुवचनमाद्यर्थे, तेन दीपनपाचनसंशमनीयादिभिः संस्कृतेति व्याख्यानयन्ति । पुनः पेयागुणाभिधानमुष्णोदकगुणाभिधानवत्, अतो न पुनरुक्तिः ॥ १०९ ॥

बहुदोषस्य मन्दाग्नेः सप्तरात्रात्परं ज्वरे ॥ ११० ॥
लङ्घनान्ते यवागूभिर्यदा दोषो न पच्यते ।
तदा तं मुखवैरस्यतृष्णारोचकनाशनैः ॥ १११ ॥
कषायैः पाचनैर्हृद्यैर्ज्वरघ्नैः समुपाचरेत् ।

कृतलङ्घनादेर्ज्वरिणो यस्यामवस्थायां पाचनं देयं तामाह—बहुदोषस्येत्यादि । ननु, तन्त्रान्तरे स्वेदतिक्तकरसौ पाचनार्थमुक्तौ, तावत्र कस्मान्न निर्दिष्टौ? सत्यं, उष्णोदकविधानेन तावत् कफवातज्वरस्य स्वेदो लब्धः, षडङ्गकल्पनया पाचनीयसंस्कारेण च तिक्तकरसो गृहीत इत्यत्र द्वावपि निर्दिष्टौ । मुखवैरस्यतृष्णारोचकनाशनैरिति वक्ष्यमाणैः मरुत्पित्तकफज्वरपाचनैः, वातादिलक्षणत्वाद्वदनवैरस्यादीनाम् । कषायैः क्वाथैः । आमदोषपाचनार्थं यवागूः कथमामे प्रयुज्यते? सत्यं, द्विप्रकारा हि आमता प्रभूता अल्पा च, तत्र प्रभूतां विहाय अल्पामतायां प्रयुज्यत इति न दोषः ॥ ११० ॥ १११ ॥—

पञ्चमूलीकषायं तु पाचनं पवनज्वरे ॥ ११२ ॥
सक्षौद्रं पैत्तिके मुस्तकटुकेन्द्रयवैः कृतम् ।
पिप्पल्यादिकषायं तु कफजे परिपाचनम् ॥११३॥
द्वन्द्वजेषु तु संसृष्टं दद्या-

तान्येव पाचनानि प्रतिदोषमाह—पञ्चमूलीत्यादि । पञ्चमूली महती । अन्ये तु कफानुगे वातज्वरे महती, पित्तानुगे च कनीयसीति द्विविधामपि पञ्चमूलीं गृह्णन्ति । संसृष्टं मिश्रम् । सन्निपातचिकित्सा द्वन्द्वजचिकित्सायामेवान्तर्भूता, अतः पृथङ्नोक्ता ॥ ११२ ॥ ११३ ॥

द्यथ विवर्जयेत् ।
पीताम्बुर्लङ्घितो भुक्तोऽजीर्णी क्षीणः पिपासितः ११४

येषां पाचनमहितं तानाह—अथेत्यादि । विवर्जयेत् पाचनमिति शेषः । पीताम्बुः सद्य एव पीतोदकः । लङ्घितः कृतोपवासः । भुक्तः सद्य एव कृताहारः । अजीर्णी अपरिपक्वभोजनः ॥ ११४ ॥

मृदौ ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु मलेषु च ।
पक्वं दोषं विजानीयाज्ज्वरे देयं तदौषधम् ॥ ११५ ॥

इदानीं पक्वदोषलक्षणमाह—मृदावित्यादि । वक्ष्यमाणशमनशोधनाख्यमौषधम् ॥ ११५ ॥

दोषप्रकृतिवैकृत्यादेकेषां पक्वलक्षणम् ।

एकीयतमतमाह—दोषप्रकृतिवैकृत्यादित्यादि । दोषप्रकृतिवैकृत्यादिति ज्वरोत्पादिकाया दोषप्रकृतेरुच्छ्रिताया अन्यथात्वादित्यर्थः ॥—

हृदयोद्वेष्टनं तन्द्रा लालास्रुतिररोचकः ॥ ११६ ॥
दोषाप्रवृत्तिरालस्यं विबन्धो बहुमूत्रता ।
गुरूदरत्वमस्वेदो न पक्तिः शकृतोऽरतिः ॥ ११७ ॥
स्वापः स्तम्भो गुरुत्वं च गात्राणां वह्निमार्दवम् ।
मुखस्याशुद्धिरग्लानिः प्रसक्ती बलवान् ज्वरः ११८
लिङ्गैरेभिर्विजानीयाज्ज्वरमामं विचक्षणः ।

इदानीं सामान्यमामज्वरलक्षणमाह—हृदयोद्वेष्टनमित्यादि । हृदयोद्वेष्टनं हृदयस्य आमोटनमिव । दोषाप्रवृत्तिर्वातादीनां निश्चलता । विबन्धो विड्वातयोरप्रवर्तनं, अरतिः न कुत्रचिदवस्थितिश्चेतसः, अग्लानिरीषत् ग्लानिः, प्रसक्ती संसक्तः । एतानि लक्षणानि प्रायेण सप्तरात्रं यावत्तिष्ठन्ति । पञ्जिकाकारस्तु हृदयेत्याद्यन्यथा पठति, स चाभावान्न लिखितः ।

सप्तरात्रात्परं केचिन्मन्यन्ते देयमौषधम् ॥ ११९ ॥
दशरात्रात्परं केचिद्दातव्यमिति निश्चिताः ।

इदानीं कषायरसस्यौषधस्योपयोगकालं परमतेनाह—सप्तेत्यादि । औषधं कषायरसमपि, नतु तिक्तरसमेव, तस्य सामेऽप्युपयोगार्हत्वात् । ननु, 'मृदौ ज्वरे लघौ देहे' इत्यादिनैव पक्वलक्षणेऽभिहिते भेषजदानमुक्तं तत्कथं सप्तरात्रादित्यादिकं परमतमङ्गीक्रियते? सत्यं, सप्तरात्रादर्वाक् पाचनस्यापि निषेधार्थं सप्तरात्रग्रहणं, दशाहादनन्तरं अविद्यमानेऽपि पाकलक्षणे औषधं देयमिति दर्शनार्थं च दशरात्रग्रहणम् — निश्चिताः निश्चयकारिणो वैद्याः ॥ ११६—११९ ॥—

पैत्तिके वा ज्वरे देयमल्पकालसमुत्थिते ॥ १२० ॥
अचिरज्वरितस्यापि देयं स्याद्दोषपाकतः ।

यदा पुनः सप्ताहादर्वागपि पित्तज्वरोऽल्पदोषश्च शीघ्रं पाकं यायात्तदा औषधं देयमित्याह—पैत्तिके इत्यादि। अल्पकालसमुच्छ्रितेऽपि पैत्तिके ज्वरे यदौषधं देयं दातव्यं भवेत तदा देयमिति पिण्डार्थः। वाशब्दात् वातश्लेष्मादिज्वरे दोषपाके सति औषधं देयम् ॥ १२० ॥—

भेषजं ह्यामदोषस्य भूयो ज्वलयति ज्वरम्।
शोधनं शमनीयं तु करोति विषमज्वरम् ॥ १२१ ॥

कस्माद्दोषाणां पाके एव सत्यौषधं देयमित्याह—भेषजमित्यादि। शोधनमौषधं आमदोषस्य पुरुषस्य ज्वरं ज्वलयति दीपयतीत्यर्थः। शमनीयं तु पुनरौषधं दत्तं विषमज्वरं करोति। केचित् ज्वलयतीत्यत्र वर्धयतीति पठन्ति ॥ १२१ ॥

च्यवमानं ज्वरोत्क्लिष्टमुपेक्षेत मलं सदा।
अतिप्रवर्तमानं च साधयेदतिसारवत् ॥ १२२ ॥

इदानीं ज्वरिणामावस्थिकं कर्तव्यमाह—च्यवमानमित्यादि। उत्क्लिष्टमिति यतो ज्वरेण आमाशयात् चालितं अत एव च्यवमानं, मलं वातादिकं, सदाऽऽमावस्थायां पक्वावस्थायां च। अतिसारवदित्यनेन पाचयन् संग्रहं नयेदित्यर्थः सूच्यते। मलोऽत्र न पुरीषमेव, अनिर्गमने वमनादिभिर्निर्हरणोपदेशात् ॥ १२२ ॥

यदा कोष्ठानुगाः पक्वा विबद्धाः स्रोतसां मलाः।
अचिरज्वरितस्यापि तदा दद्याद्विरेचनम् ॥ १२३ ॥

तर्हि कदा शोधनं प्रयोज्यमित्याह—यदा कोष्ठानुगा इत्यादि। विरेचनमत्र शोधनं, न तु अधोरेचनमेव। केचित् पूर्वत्र अस्मिंश्च वाक्ये मलं पुरीषं कथयन्ति ॥ १२३ ॥

पक्वो ह्यनिर्हृतो दोषो देहे तिष्ठन् महात्ययम्।
विषमं वा ज्वरं कुर्याद्बलव्यापदमेव च ॥ १२४ ॥
तस्मान्निर्हरणं कार्यं दोषाणां वमनादिभिः।

पक्वदोषोपेक्षणे दूषणमाह—पक्व इत्यादि। अनिर्हृतो वमनादिना, महात्ययं गम्भीरं, बलव्यापदं बलापचयं कुर्यात्। तस्मादित्यादि। निर्हरणं ईषद्धरणम् ॥ १२४ ॥

प्राक्कर्म वमनं चास्य कार्यमास्थापनं तथा।
विरेचनं तथा कुर्याच्छिरसश्च विरेचनम् ॥१२५॥

इदानीं वमनादिपरिपाटीमाह—प्रागित्यादि। यद्यपि प्रथमं लङ्घनस्योपदेशस्तथाऽप्यवस्थाप्राप्तत्वाद्वमनस्यापि प्राक्कर्मत्वम्। क्रमश इति क्रमेण, न युगपत्। अथवा लङ्घनपाचनानन्तरं स्नेहादिना कोष्ठप्राप्तेषु दोषेषु मध्यमावस्थायां ज्वरस्य देयम्। प्राक्कर्म वमनं चास्येत्र चकारादग्रेऽनुवासनमित्यपि ॥ १२५ ॥

क्रमेण बलिने देयं वमनं श्लैष्मिके ज्वरे।
पित्तप्राये विरेकस्तु कार्यः प्रशिथिलाशये ॥ १२६ ॥
सरुजेऽनिलजे कार्यं सोदावर्ते निरूहणम्।
कटीपृष्ठग्रहार्तस्य दीप्ताग्नेरनुवासनम् ॥ १२७ ॥
शिरोगौरवशूलघ्नमिन्द्रियप्रतिबोधनम्।
कफाभिपन्ने शिरसि कार्यं मूर्धविरेचनम् ॥ १२८ ॥

यादृशस्य पुंसो यदात्मके ज्वरे वमनादिकं प्रयुज्यते तदाह—क्रमेणेत्यादि। बलिने पुरुषाय श्लैष्मिके ज्वरे वमनं देयं, परन्त्वामाशयस्थे दोषे तु सोत्क्लेश इत्यादिना या पूर्वं वमनावस्था कथिता तस्यां जातायामित्यर्थः। पित्तप्राये पित्तबाहुल्ये, प्रशिथिलाशये अस्तब्धपक्वाशये। तुशब्दाद्वमनमपि पित्ते देयम्। तथाच,—"उपस्थिते श्लेष्मपित्ते व्याधावामाशयाश्रये। वमनार्थं प्रयुञ्जीत भिषग्देहमदूषयन्"—इति। सरुजे कोष्ठे रुग्युक्ते। सोदावर्ते सविबन्धे। शिरोगौरवशूलघ्नमित्यादिकं मूर्धविरेचनमिति। जीर्णज्वरे मूर्धविरेचनं न तु तरुणज्वरे परं सान्निपातिकं विहाय, सान्निपातिके पुनः संज्ञाप्रबोधनाय तरुणेऽपि प्रयुज्यते। पञ्जिकाकारस्तु 'क्रमेण बलिने देयं वमनं श्लैष्मिके ज्वरे' इत्यत्र 'आमाशयस्थे दोषे तु सोत्क्लेशे वमने परम्' इत्यादि पूर्वोक्तमेव पाठं पठति ॥ १२६—१२८ ॥

दुर्बलस्य समाध्मातमुदरं सरुजं दिहेत्।
दारुहैमवतीकुष्ठशताह्वाहिङ्गुसैन्धवैः ॥ १२९ ॥
अम्लपिष्टैः सुखोष्णैश्च

अतः परं दुर्बलस्योदरलेपमाह—दुर्बलस्येत्यादि। दारु देवदारु, हैमवती वचा, अम्लं काञ्जिकम् ॥ १२९ ॥—

पवने तूर्ध्वमागते।
रुद्धमूत्रपुरीषाय गुदे वर्तिं निधापयेत् ॥ १३० ॥

वर्तिविषयमाह—पवने इत्यादि। वर्तिरत्र दारुहैमवत्यादिभिः कृता, अन्ये तु मदनफलसैन्धवपिप्पल्यादिभिर्यौगिकैर्द्रव्यैः कृता इति व्याख्यानयन्ति ॥ १३० ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलयवानीचव्यसाधिताम्।
पाययेत यवागूं वा मारुताद्यनुलोमनीम् ॥ १३१ ॥

ऊर्ध्वगतपवने रुद्धमूत्रपुरीषस्य पुरुषस्यान्यत् किं कुर्यादित्याह—पिप्पलीत्यादि ॥ १३१ ॥

शुद्धस्योभयतो यस्य ज्वरः शान्तिं न गच्छति।
सशेषदोषरूक्षस्य तस्य तं सर्पिषा जयेत् ॥ १३२ ॥

सशेषदोषत्वात् रूक्षत्वाच्च ज्वरेऽप्रशाम्यति सति रूक्षस्य प्रतीकारमाह—शुद्धस्येत्यादि ॥ १३२ ॥

कृशं चैवाल्पदोषं च शमनीयैरुपाचरेत्।
उपवासैर्बलस्थं तु ज्वरे सन्तर्पणोत्थिते ॥ १३३ ॥

शोधनविधिमभिधाय संशमनविधिमाह—कृशमित्यादि। उपवासैरिति भोजनपरित्यागैः। जेज्जटाचार्यस्तु—उपवासस्यापि संशमनीयत्वाद्विशिष्टविषये तन्नियोगमाह—उपवासैरित्यादि। उपवासैरिति बहुवचनात् यथाविधमपि लङ्घनं यथावस्थं योज्यम्। तथा च,—"चतुःप्रकारा संशुद्धि

पिपासामारुततापघ्नी । पाचनान्युपवासश्च व्यायामश्चेति लङ्घनम्''—इति । ईदृशे च व्याख्याने संशमनप्रस्तावेऽपि पुनः शोधनमभिहितं भवति ॥ १३३ ॥

क्लिन्नां यवागूं मन्दाग्निं तृषार्तं पाययेन्नरम् ।

संशमनेष्वाहारस्य वरत्वात् तदभिधानमाह—क्लिन्नामित्यादि । क्लिन्नां अल्पसिक्थत्वेन, 'क्लिन्नां'इत्यत्र 'तन्वीं' इति केचित् पठन्ति, तत्रापि स एवार्थः ॥—

तृट्छर्दिदाहघर्मार्तं मद्यपं लाजतर्पणम् ॥ १३४ ॥
सक्षौद्रमम्भसा पश्चाज्जीर्णे यूषरसौदनम् ।
उपवासश्रमकृते क्षीणं वाताधिके ज्वरे ॥ १३५ ॥
दीप्ताग्निं भोजयेत् प्राज्ञो नरं मांसरसौदनम् ।
मुद्गयूषौदनश्चापि हितः कफसमुत्थिते ।
स एव सितया युक्तः शीतः पित्तज्वरे हितः॥१३६॥

यवाग्वनर्हस्य तर्पणमाह—तृडित्यादि । हित इति 'अन्नकाले' इति शेषः । स इत्यादि । स एव मुद्गयूष एव ॥ १३४—१३६ ॥—

दाडिमामलमुद्गानां यूषश्चानिलपैत्तिके ।
ह्रस्वमूलकयूषेण भोजयेत्कफवातिके ॥ १३७ ॥
पटोलनिम्बयूषस्तु पथ्यः पित्तकफात्मके ।
दाहच्छर्दियुतं क्षामं निरन्नं तृष्णयाऽर्दितम्॥१३८॥
सिताक्षौद्रयुतं लाजतर्पणं पाययेत च ।

द्वन्द्वज्वराणां पथ्यमाह—दाडिमेत्यादि । ह्रस्वमूलको लघुमूलकः । लाजतर्पणं पाययेत चेत्यत्र द्रवानुक्तेः शीतोदकेन लाजतर्पणपानं; केचिच्छृतशीतेन पानमिच्छन्ति । अन्ये तु ज्वरापहैः फलरसैः पानं लाजतर्पणस्य पथ्यमाहुः ॥ १३७ ॥ १३८ ॥—

कफपित्तपरीतस्य ग्रीष्मेऽसृक्पित्तिनस्तथा ॥१३९॥
मद्यनित्यस्य न हिता यवागूस्तमुपाचरेत् ।
यूषैरम्लैरनम्लैर्वा जाङ्गलैर्वा रसैर्हितैः ॥ १४० ॥

इदानीं प्रशस्ताया यवाग्वा विशिष्टविषयेऽहितत्वं दर्शयन्नाह—कफपित्तपरीतस्येत्यादि । कफपित्तपरीतस्य कफपित्ताभ्यां मिलिताभ्यां व्याप्तस्य । यद्यपि रक्तपित्तप्रतिषेधे घृतमिश्राया यवाग्वा हितत्वमभिधास्यति, तथाऽप्यत्र ज्वरे सति रक्तपित्ते यवागूरहिता । तस्य पथ्यमाह—तमुपाचरेत्यादि । यूषैरम्लैरनम्लैर्वेति विकल्पः सात्म्यापेक्षया अवस्थापेक्षया वा । यूषजाङ्गलरसोपदेशोऽपि सात्म्यापेक्षया अवस्थापेक्षया वा । यूषो मुद्गादियूषः । कफपित्तपरीतादीनां दाहाद्यभिभूतानां यूषरसोपदेशस्तत्राकालिको मन्तव्यः ॥ १३९ ॥ १४० ॥

मद्यं पुराणं मन्दाग्नेर्यवान्नोपहितं हितम् ।

इदानीं शमनत्वात् मद्यतक्रेऽवस्थावशेन द्रव्यान्तरोपहिते हितत्वया दर्शयन्नाह—मद्यमित्यादि । मद्यं पुराणं सम्यक् पक्वं, दीपनीयत्वात् कफघ्नत्वाच्च ॥—

सव्योषं वितरेत्तक्रं कफारोचकपीडिते ॥ १४१ ॥

तक्रप्रयोगमाह—सव्योषमित्यादि । सव्योषं त्रिकटुकसंस्कृतं, वितरेत् दद्यात् ॥ १४१ ॥

कृशोऽल्पदोषो दीनश्च नरो जीर्णज्वरार्दितः ।
विबद्धसृष्टदोषश्च रूक्षः पित्तानिलज्वरी ॥ १४२ ॥
पिपासार्तः सदाहो वा पयसा स सुखी भवेत् ।

क्षीरावस्थामाह—कृश इत्यादि । दीनः क्लिष्टचित्तः, विबद्धदोषोऽप्रवृत्तदोषः, सृष्टदोषश्च्युतदोषः । ननु, यदि विबद्धदोषे क्षीरं प्रयुज्यते तत्कथं प्रच्युतेऽपि प्रयुज्यते? सत्यं, उभयशक्तिकत्वात् प्रच्युतेऽपि प्रयुज्यते; अथवा प्रच्युतो दोषः स्तोकस्तोकेन यस्य प्रवर्तते अत्र सोऽभिप्रेतः । ततः सम्यक् दोषप्रवर्तनार्थं भेदनं क्षीरं च्युतदोषेऽपि प्रयुज्यते । एष योगो निबन्धकारैः कियन्मात्रः पठितः कियन्मात्रश्च परित्यक्तः, अस्माभिर्वृद्धपठितत्वात् सर्वोऽपि पठितः ॥ १४२ ॥—

तदेव तु पयः पीतं तरुणे हन्ति मानवम् ॥ १४३ ॥

तरुणज्वरे पयः पीतं सत् किं कुर्यादित्याह—तदेवेत्यादि । तदेवेति पयः । तरुणे तरुणज्वरे ॥ १४३ ॥

सर्वज्वरेषु सुलघु मात्रावद्भोजनं हितम् ।
वेगापायेऽन्यथा तद्धि ज्वरवेगाभिवर्धनम् ॥१४४॥

इदानीं सर्वज्वरोचितस्याहारस्य यथाकालमुपयोगमाह—सर्वज्वरेष्वित्यादि । सुलघु पुराणरक्तशाल्यादि, मात्रावदल्पं, वेगापाये ज्वरवेगहानौ, अन्यथा उक्तप्रकारवैपरीत्येन, तत् भोजनं, हि यस्मादर्थे, केचित् 'वेगापाये' इत्यत्र 'दिनापाये' इति पठन्ति, दिनान्ते इति च व्याख्यानयन्ति । 'सर्वज्वरेषु सप्ताहं मात्रावल्लघु भोजयेत्' इतीदृशं पूर्वार्धं केचित् पठन्ति, स च निबन्धेषु न दृश्यते ॥ १४४ ॥

ज्वरितो हितमश्नीयाद्यद्यप्यस्यारुचिर्भवेत् ।
अन्नकाले ह्यभुञ्जानः क्षीयते म्रियतेऽथवा ॥ १४५ ॥
स क्षीणः कृच्छ्रतां याति यात्यसाध्यत्वमेव च ।
तस्माद्रक्षेद्बलं पुंसां बले सति हि जीवितम् ॥१४६॥
गुर्वभिष्यन्द्यकाले च ज्वरी नाद्यात्कथञ्चन ।
न तु तस्याहितं भुक्तमायुषे वा सुखाय वा ॥१४७॥

इदानीं जीर्णज्वरितस्यारुचावपि हितभोजनोपदेशमाह—ज्वरित इत्यादि । जीर्णज्वरिणो यदि हितभोजने कथञ्चिदरुचिस्तदा हितमेवानेकप्रकाराभिः कल्पनाभिर्मुखप्रियं कृत्वाऽरुचिनिवृत्त्यर्थं ज्वरितोऽश्नीयात् । तथाच तन्त्रान्तरं,—"सात्म्यात् स्वाद्वभावाच्च पथ्यं द्वेष्यत्वमागतम् । कल्पनाविधिभिस्तैस्तैः प्रियत्वं गमयेत् पुनः''—इति । कस्मादेवंविधमपि कृत्वा ज्वरितोऽश्नीयादित्याह—अन्नकाले ह्यभुञ्जान इत्यादि ।

१ 'ह्रस्वमूलकयूषस्तु वाते श्लेष्माधिके हितः' इति पाठान्तरम् ।
२ 'यूषरसोपदेशस्तात्कालिको' इति पाठान्तरम् ।

अन्ये तु यद्यस्य जीर्णज्वरिणोऽरुचिः स्यात्तदा अहितमप्यश्नीयादिति व्याख्यानयन्ति । ननु, यद्यरुचौ सत्यामहितभोजनं क्रियते तदा गुर्वभिष्यन्द्यकाले चेत्याद्युत्तरोक्तश्लोकेन सह कथं न विरोधः ? सत्यं, अहितस्य सातत्यसेवननिराकरणार्थं गुर्वभिष्यन्द्यकाले चेत्यादिश्लोकः । गुर्विलादि । अभिष्यन्दि दोषधातुमलस्रोतसां क्लेदप्राप्तिजननम् । कथञ्चन सकृदपि । तुशब्दो यस्मादर्थे, तेन यस्मादहितं भुक्तं भोजनं तत्तु तस्याहितं ज्वरितस्य न आयुषोऽर्थे सुखार्थे वा भवति तस्माद्गुर्वादि न भक्षयेत् । यद्यपि कैश्चिन्निबन्धकारैरेष पाठो न पठितस्तथापि सर्वनिबन्धोपजीविना मया पञ्जिकाकारपठितत्वात् पठितः ॥ १४५—१४७ ॥

संततं विषमं वापि क्षीणस्य सुचिरोत्थितम् ।
ज्वरं सम्भोजनैः पथ्यैर्लघुभिः समुपाचरेत् ॥१४८॥

इदानीं दुर्बलस्य चिरोत्थिते ज्वरे पथ्यसंभोजनैर्बृंहणं विधिमाह—संततमित्यादि । संततं नित्यलग्नं, विषमं सततान्येद्युष्कादिकं, संभोजनैर्यथेष्टभोजनैः ॥ १४८ ॥

मुद्गान्मसूरांश्चणकान् कुलत्थान् समकुष्ठकान् ।
आहारकाले यूषार्थं ज्वरिताय प्रदापयेत् ॥ १४९ ॥

मुद्गान् मसूरांश्चणकानित्यादि । पूर्वं दोषप्रत्यनीकत्वदर्शनार्थं मुद्गादियूषाणामुपादानं, अत्र तु विकारप्रत्यनीकत्वदर्शनार्थं, अतो न पुनरुक्तिः ॥ १४९ ॥

पटोलपत्रं वार्ताकं कठिल्लं पापचेलिकम् ।
कर्कोटकं पर्पटकं गोजिह्वां बालमूलकम् ॥ १५० ॥
पत्रं गुडूच्याः शाकार्थं ज्वरितानां प्रदापयेत् ।

पटोलपत्रमित्यादि । कठिल्लं पुनर्नवाशाकं, पापचेलिकं पाठाशाकं, गोजिह्वां गोजीशाकम् ॥ १५० ॥—

लावान् कपिञ्जलानेणान् पृषतान् शरभान् शशान्॥
कालपुच्छान् कुरङ्गांश्च तथैव मृगमातृकान् ।
मांसार्थे मांससात्म्यानां ज्वरितानां प्रदापयेत् १५२

लावानित्यादि । कपिञ्जलो गौरतित्तिरिः, एणः कृष्णमृगः, पृषतश्चित्रमृगः 'चीतल' इति लोके, शरभोऽष्टपादुष्ट्रप्रमाणो महाशृङ्गः, कालपुच्छः स च प्रसिद्धः, कुरङ्गश्चतुःशृङ्गः 'भेड़ुली' इति लोके । मांसार्थे मांसप्रयोगे, केचिन्मांसार्थे बृंहणार्थे इति व्याख्यानयन्ति, 'मांसं मांसेन वर्धते' इत्युक्तत्वात् ॥ १५१ ॥ १५२ ॥

सारसक्रौञ्चशिखिनः कुक्कुटांस्तित्तिरींस्तथा॥
गुरूष्णत्वाच्च शंसन्ति ज्वरे केचिच्चिकित्सकाः१५३

अतः परं सारसादीनामप्रशस्तत्वं परमतेन दर्शयन्नाह—सारसक्रौञ्चशिखिन इत्यादि । सारसो रक्तचञ्चुकः पक्षिविशेषः, क्रौञ्चः कौंचिरिति प्रसिद्धः, शिखी मयूरः, तित्तिरिः कृष्णतित्तिरिः, तित्तिरिशब्द इकारान्तोऽप्यस्ति । यद्यपि मांसवर्गे कुक्कुटतित्तिरी परमुष्णौ दर्शितौ न सारसादयस्तथाप्यत एव विधानात् सारसादयोऽप्युष्णा ज्ञेयाः ॥ १५३ ॥

ज्वरितानां प्रकोपं तु यदा याति समीरणः ।
तदैतेऽपि हि शस्यन्ते मात्राकालोपपादिताः॥१५४॥

निषिद्धानामपि सारसादीनामवस्थायां ज्वरे प्रयोगमाह—ज्वरितानामित्यादि ॥ १५४ ॥

परिषेकावगाहांश्च स्नेहान् संशोधनानि च ।
स्नानाभ्यङ्गदिवास्वप्नशीतव्यायामयोषितः ॥ १५५ ॥
कषायगुरुरूक्षाणि क्रोधादीनि तथैव च ।
सारवन्ति च भोज्यानि वर्जयेत्तरुणज्वरी ॥ १५६ ॥
तथैव नवधान्यादि वर्जयेच्च समासतः ।

इदानीं नवज्वरे यानि वर्जनीयानि तान्याह—परिषेकेत्यादि । परिषेको धाराप्रसेकः, अवगाहः जलपूर्णकटाहादौ निमज्जनं, स्नेहान् स्नेहपानं, संशोधनानि वमनादीनि, कषायः कषायद्रव्यकृतः क्वाथः, क्रोधादीनीत्यत्र आदिशब्दात् शोकादीनि । सारवन्ति स्निग्धान्यभिष्यन्दीनि च, नवधान्यादिवर्गस्तकान्तो व्रणितोपासनीयोक्तः । समासतः संक्षेपतः । यद्यपि परिषेकादिवर्जनमामज्वरलक्षणानन्तरं पठितुमुचितं स्यात्तथापि नवज्वरे भेषजस्यात्यन्तनिषेधज्ञापनार्थं तत्र नोक्तम् । केचिदमुमेव पाठमीदृशं पठन्ति—'परिषेकान् प्रदेहांश्च साभ्यङ्गान् शोधनानि च । सारवन्ति च भोज्यानि वर्जयेत्तरुणज्वरी ॥ तथैव नवधान्यानि क्रोधादीनि च वर्जयेत्' इति । व्याख्यानयन्ति च—स्नाननिषेधादवगाहनिषेधो बोद्धव्यः । अभ्यङ्गनिषेधश्च स्नेहनिषेधात् । क्रोधादीनि चेत्यत्र चकारात् कषायो गृहीतव्यः ॥ १५५ ॥ १५६ ॥

अनवस्थितदोषाग्नेरेभिः सन्धुक्षितो ज्वरः ॥ १५७ ॥
गम्भीरतीक्ष्णवेगत्वं यात्यसाध्यत्वमेव च ॥

इदानीं नवज्वरे परिषेकादिसेवनात्किं स्यादित्याह—अनवस्थितेत्यादि । अनवस्थितदोषाग्नेः नवज्वरिणः, एभिः परिषेकादिभिः सन्धुक्षितो वृद्धो ज्वरो गम्भीरादिवेगित्वं यातीति पिण्डार्थः । अनवस्थितदोषा विमार्गगाः, बहिरनवस्थितो बहिर्गमनात् ॥ १५७ ॥—

शीततोयदिवास्वप्नक्रोधव्यायामयोषितः ॥ १५८ ॥
न भजेत ज्वरोत्सृष्टो यावन्नो बलवान् भवेत् ।
त्यक्तस्यापि ज्वरेणाशु दुर्बलस्याहितैर्ज्वरः ॥ १५९ ॥
प्रत्यापन्नो दहेद्देहं शुष्कं वृक्षमिवानलः ।
तस्मात्कार्यः परीहारो ज्वरमुक्तैर्विरिक्तवत् ॥१६०॥
यावन्न प्रकृतिस्थः स्याद्दोषतः प्राणतस्तथा ।

इदानीं ज्वरमुक्तस्य शीततोयादिसेवनात्किं स्यादित्याह—शीतेत्यादि । ज्वरोत्सृष्टो ज्वरविमुक्तः । अहितैः शीततोयादिभिः । प्रत्यापन्नः पुनरागतः । दहेत् विनाशयेत् । तस्मा-

दहितसेवनात्पुनरागतो ज्वरो देहं दहेत्तस्मादहितानां परिहारो ज्वरमुक्तेन पुरुषेण कार्य इति पिण्डार्थः। प्रकृतिस्थः स्याद्दोषतः प्राणतस्तथेति दोषाणामविकृतकार्यकारित्वेन दोषतः प्रकृतिस्थत्वं ज्ञेयं, व्यायामादिसेवनेन च प्राणतः प्रकृतिस्थत्वं ज्ञेयम् ॥ १५८—१६० ॥

ज्वरे प्रमोहो भवति स्वल्पैरप्यवचेष्टितैः ।
निषण्णं भोजयेत्तस्मान्मूत्रोच्चारौ च कारयेत्॥१६१॥

ज्वरे आयासनिषेधार्थमाह–ज्वरे इत्यादि । ज्वरे ज्वरकर्षिते पुरुषे । प्रमोहो मूर्च्छा । अवचेष्टितैरुत्थानचङ्क्रमणादिभिः ॥ १६१ ॥—

अरोचके गात्रसादे वैवर्ण्येऽङ्गमलादिषु ॥ १६२ ॥
शान्तज्वरोऽपि शोध्यः स्यादनुबन्धभयान्नरः ।

गात्रसादोऽङ्गग्लानिः । शान्त इव शान्तो लीनज्वर इत्यर्थः, नतु सर्वथा शान्तज्वरः, यस्मादुपशान्तज्वरे अरोचकादीनामभाव एव । शोध्यः शोधनीयः । अनुबन्धभयात् पुनरुद्भवशङ्कया ॥ १६२ ॥—

न जातु स्नापयेत् प्राज्ञः सहसा ज्वरकर्शितम् ।
तेन सन्दूषितो ह्यस्य पुनरेव भवेज्ज्वरः ॥ १६३ ॥

अतः परं ज्वरकर्षितस्य स्नाननिषेधमाह—न जातु स्नापयेदित्यादि । जातु कथञ्चन । प्राज्ञो वैद्यः । सहसा शीघ्रं, यावद्बलं न प्राप्नोतीत्यर्थः । तेन स्नानेन ॥ १६३ ॥

चिकित्सेच्च ज्वरान् सर्वान्निमित्तानां विपर्ययैः ।
श्रमक्षयाभिघातोत्थे मूलव्याधिमुपाचरेत् ॥१६४॥
स्त्रीणामपप्रजातानां स्तन्यावतरणे च यः ।
तत्र संशमनं कुर्याद्यथादोषं विधानवित् ॥ १६५ ॥

इदानीं संक्षेपतः सर्वज्वरचिकित्सामाह—चिकित्सेदित्यादि । निमित्तानां कारणानां, विपर्ययैः विपरीतैः; यथा—संतर्पणजेऽपतर्पणं, अपतर्पणजे संतर्पणमिति । श्रमक्षयाभिघातोत्थे इत्यादि । मूलव्याधिमित्यत्र व्याधिशब्दो दोषे वर्तते, कारणे कार्योपचारात्; तेन मूलदोषं वायुं, श्रमादिभिर्वातकोपादित्यर्थः । स्त्रीणामित्यादि । अपप्रजाताः पतितगर्भाः स्त्रियः, तासां यो ज्वरः, तथा स्तन्यावतरणे च स्त्रीणां यो ज्वरः, तत्र संशमनं कुर्यादिति पिण्डार्थः । यथादोषमिति यस्य दोषस्य तत्र प्रकोपो भवेत्तस्य प्रत्यनीकं संशमनं कुर्यादिति पिण्डार्थः । संशमनशब्देन पाचनमपि गृहीतम् । केचिदमुं पाठं न पठन्ति; श्रीजेज्जटाचार्यपठितत्वादस्माभिः पठितः ॥ १६४ ॥ १६५ ॥

अतः संशमनीयानि कषायाणि निबोध मे ।
सर्वज्वरेषु देयानि यानि वैद्येन जानता ॥ १६६ ॥

एवं संक्षेपेण चिकित्सामुपदिश्य अधुना संशमनकषायान् विवक्षुराह—अत इत्यादि । निबोध जानीहि । मे मत्सकाशात् ॥ १६६ ॥—

पिप्पलीसारिवाद्राक्षाशतपुष्पाहरेणुभिः ।
कृतः कषायः सगुडो हन्याच्छ्वसनजं ज्वरम् १६७

इदानीं प्रथमं वातज्वरे संशमनमाह—पिप्पलीत्यादि । सारिवा उत्पलसारिवा, हरेणुः रेणुका, श्वसनजं वातजं, पिप्पल्यादिद्रव्यपलमुदकस्य षोडशभिः पलैर्निःक्वाथ्य, चतुर्भागावशिष्टं पलचतुष्टयं गृहीत्वा, गुडकर्षसंयुक्तं पाययेत् । तथा चोक्तम्,—"भेषजात् षोडशगुणं जलं, क्वाथ्यं पलं मतम् । चतुर्भागावशेषं तु पेयमेवं सुखार्थिना"—इति । क्वाथ्यद्रव्यस्य यत् पलं प्रमाणं तदुत्तमानां; तथा चोक्तम्,—"उत्तमस्य पलं मानं त्रिभिः कर्षैश्च मध्यमे । जघन्यस्य पलार्धं च स्नेहक्वाथौषधेषु च"—इति । वृद्धवैद्याश्च मध्यमप्रमाणेन अष्टौ शरावानुदकं प्रक्षिप्याष्टभागावशेषितं शरावमेकं गृह्णन्ति, शेषं सममेव व्याख्यानयन्ति; गुडावापमपि वृद्धवैद्या न मन्यन्ते ॥ १६७ ॥

शृतं शीतकषायं वा गुडूच्याः पेयमेव तु ।

शृतमित्यादि । शृतमनन्तरोक्तकल्पनया क्वाथीकृतम् । उष्णोदकपाचिताद्द्रव्याद्रात्रिपर्युषिताद्यो रसोऽभिनिर्याति स शीतकषायशब्दवाच्यः । तथाचोक्तं—"द्रव्यादापोत्थितात्तोये प्रतप्ते संस्थितान्निशि । कषायो योऽभिनिर्याति स शीतः समुदाहृतः–"इति । शृतकषायपानं कफानुबन्धवातज्वरे, पित्तानुबन्धे तु शीतकषायपानमिति ॥—

बलादर्भश्वदंष्ट्राणां कषायं पादशेषितम् ॥ १६८ ॥
शर्कराघृतसंयुक्तं पिबेद्वातज्वरापहम् ।

बलादर्भश्वदंष्ट्राणामित्यादि । श्वदंष्ट्रा गोक्षुरकः,कषायः पूर्वोक्तकल्पनया क्वथितः। शर्कराघृतयोः प्रमाणं कर्षम्॥१६८॥—

शतपुष्पावचाकुष्ठदेवदारुहरेणुकाः ॥ १६९ ॥
कुस्तुम्बुरूणि नलदं मुस्तं चैवाप्सु साधयेत् ।
क्षौद्रेण सितया चापि युक्तः क्वाथोऽनिलात्मके१७०

शतपुष्पेत्यादि । हरेणुका रेणुका, कुस्तुम्बुरु धान्यार्कं, नलदं उशीरम् । शर्कराक्षौद्रप्रमाणं पूर्ववत् । शतपुष्पादिहरेणुकान्तैरेको योगः परं शर्कराहीनः; कुस्तुम्बुरुप्रभृतिभिश्च द्वितीयः ॥ १६९ ॥ १७० ॥

द्राक्षागुडूचीकाश्मर्यत्रायमाणाः ससारिवाः ।
निःक्वाथ्य सगुडं क्वाथं पिबेद्वातकृते ज्वरे ॥ १७१ ॥
गुडूच्याः स्वरसो ग्राह्यः शतावर्याश्च तत्समः ।
निहन्यात्सगुडः पीतः सद्योऽनिलकृतं ज्वरम्॥१७२

द्राक्षागुडूचीत्यादि । काश्मर्यं गम्भारीफलम् । सगुडमिति क्वाथोपरि कर्षप्रमाणस्य गुडस्य पश्चान्निक्षेपः ॥१७१—१७२॥

घृताभ्यङ्गस्वेदलेपानवस्थासु च योजयेत् ।

घृतेत्यादि । ननु, यथाप्रतिज्ञं कषायेषु वाच्येषु स्नेहना-

१ 'मांसी' इति पाठान्तरम् ।

ह्युपदेशः कुतोऽभिधीयते? उच्यते, वातज्वरप्रतीकारप्रस्तावात्। अवस्थासु शीतोद्गमादिषु। तत्र जीर्णज्वरे त्वग्गते घृताभ्यङ्गः, शीतोद्गमे च स्वेदलेपाविति॥

श्रीपर्णीचन्दनोशीरपरूषकमधूकजः॥ १७३॥
शर्करामधुरो हन्ति कषायः पैत्तिकं ज्वरम्।

पैत्तिकज्वरसंशमनमाह—श्रीपर्णीत्यादि। श्रीपर्णीशब्देन गम्भारीफलं, चन्दनं रक्तचन्दनं, परूषकं स्वनामप्रसिद्धं, मधूको गुडपुष्पस्तस्यापि फलं ग्राह्यम्। यावत्प्रमाणया शर्करया मधुरः क्वाथो भवति तावत्येव शर्करा प्रक्षेप्तव्या॥ १७३॥—

पीतं पित्तज्वरं हन्यात्सारिवाद्यं सशर्करम्॥१७४॥

पीतं पित्तज्वरमित्यादि। सारिवाद्यं सारिवादिद्रव्यगणजातं कषायकल्पनया निःक्वाथ्य कर्षप्रमाणशर्करायुतं पीतं सत् पित्तज्वरं हन्यादिति संबन्धः॥ १७४॥

सयष्टीमधुकं हन्यात्तथैवोत्पलपूर्वकम्।

सयष्टीमधुकमित्यादि। उत्पलादिगणोक्तं द्रव्यजातं सयष्टीमधुकं निःक्वाथ्य पीतं सत् पित्तज्वरं हन्यादिति संबन्धः। यद्यपि उत्पलादिगणेनैव यष्टीमधुकं प्राप्तं, तथापि पुनः सयष्टीमधुकमिति यदुक्तं तद्यष्टीमधुकस्य भागद्वयप्रतिपादनार्थम्॥—

शृतं शीतकषायं वा सोत्पलं शर्करायुतम्॥१७५॥

शृतमित्यादि। शृतं शीतकषायं वेति विकल्पो दाहादितारतम्याद्यपेक्षया। सोत्पलमित्यत्र आदिशब्दो लुप्तो द्रष्टव्यः, तेन उत्पलादिगणसहितं, उत्पलादिगणकृतमित्यर्थः॥ १७५॥

गुडूचीपद्मरोध्राणां सारिवोत्पलयोस्तथा।
शर्करामधुरः क्वाथः शीतः पित्तज्वरापहः॥ १७६॥

गुडूचीत्यादि। पद्मं कमलं, उत्पलं ईषन्नीलम्। एतेन सर्व एवानन्तरोक्ताः पाक्यकषायाः शीतकषाया वा दोषादिबलं दृष्ट्वा वैद्येन योज्याः॥ १७६॥

द्राक्षारग्वधयोश्चापि काश्मर्यस्याथवा पुनः।

इदानीं पित्तज्वरे आवस्थिकं क्रममाह—द्राक्षारग्वधयोरित्यादि। द्राक्षारग्वधयोश्चापीत्येको योगः, काश्मर्यस्याथवेति द्वितीयः, स्वादुतिक्तकषायाणामिति तृतीयः। आरग्वधः कृतमालफलं, काश्मर्यं गम्भारीफलम्॥—

स्वादुतिक्तकषायाणां कषायैः शर्करायुतैः॥ १७७॥
सुशीतैः शमयेत्तृष्णां प्रवृद्धां दाहमेव च।

स्वादुतिक्तकषायाणामिति स्वादूनि द्राक्षामधुकसारिवादीनि, तिक्तानि दुरालभापर्पटककिराततिक्तकप्रभृतीनि, कषायाणि पद्मोत्पलप्रभृतीनि, तेषां कषायैः। सुशीतैरिति शीतकषायैरेवेति कार्तिककुण्डाचार्यः, जेज्जटाचार्यस्तु पूर्वं क्वथितैः पश्चाच्छीतीकृतैरिति मन्यते॥ १७७॥—

शीतं मधुयुतं तोयमाकण्ठाद्वा पिपासितम्॥१७८
वामयेत्पाययित्वा तु तेन तृष्णा प्रशाम्यति।

पित्तज्वरेऽपरमथावस्थिकं कार्यमाह—शीतं मधुयुतमित्यादि। यद्यपि संशमनप्रस्तावे वमनं नोपयुक्तं, तथाऽपि प्रवृद्धायां तृष्णायां वमनस्यापि संशमनकार्यकरत्वादुपदेशः॥ १७८॥—

क्षीरैः क्षीरिकषायैश्च सुशीतैश्चन्दनायुतैः॥ १७९।
क्षौद्रेण युक्तं पिबतो ज्वरदाहौ प्रशाम्यतः।

क्षीरैरित्यादि। क्षीरिकषायैर्वटादिक्वाथैः, विधातव्यं पानलेपनपरिषेकावगाहादिकम्। कार्तिककुण्डस्तु बहिःपरिमार्जनमेवेच्छति। अन्यैश्च शीतलैः काकोल्यादिभिः शीतवीर्यैः तथा शीतस्पर्शैरपीत्यर्थः॥ १७९॥—

पद्मकं मधुकं द्राक्षां पुण्डरीकमथोत्पलम्॥ १८०॥
यवान् भृष्टानुशीराणि समङ्गां काश्मरीफलम्।
निदध्यादप्सु चालोड्य निशापर्युषितं ततः॥१८१॥
क्षौद्रेण युक्तं पिबतो ज्वरदाहौ प्रशाम्यतः॥

पित्तज्वरावस्थायां शीतकषायमाह—पद्मकं मधुकमित्यादि। समङ्गा अञ्जलिकारिका, वराहक्रान्तामपरे। यद्यपि काश्मरीफलमित्युक्तं तथापि काश्मरीफलमज्जा गृह्यते, अत्यन्तपित्तहरत्वात्। निदध्यात् धारयेत्। अप्स्वालोड्येति अर्धक्वथितेऽम्बुनि प्रतप्ते आलोड्येत्यर्थः; अथवा अनुष्णमपि वाय्वौषधान्वितं पर्युषितं शीतकषायं, अविशेषात्। ज्वरदाहौ प्रशाम्यत इति ज्वरश्च दाहश्च, तौ प्रशाम्यतः; एतेन ज्वरसंयुक्तो दाहः शाम्यति, तथा ज्वरं विनाऽपि यो दाहः सोऽपि शाम्यतीत्यर्थः। अन्ये तु 'ज्वरो दाहश्च शाम्यति' इति पठन्ति। तादृशपाठे ज्वरोऽपि शाम्यतीति लभ्यते। अनेन शीतकषायविधानेन अन्यान्यपि शीतकषायाणि कार्याणि। केचित् 'पद्मकं मधुकं द्राक्षां पुण्डरीकमथोत्पलं' इति पाठं न पठन्ति॥ १८०॥ १८१॥—

जिह्वातालुगलक्लोमशोषे मूर्ध्नि च दापयेत्॥ १८२॥

पित्तज्वरावस्थायां मूर्धप्रलेपमाह—जिह्वातालुगलक्लोमेत्यादि। क्लोम तिलकं, मूर्ध्नि मस्तके। दापयेत् पद्मकादिशीतकषायस्य जिह्वादिशोषे मस्तकरुजासु चाभ्यन्तरमुपयोगः स्पर्शं चेति व्याख्यानयन्ति। ननु, कषायाधिकारे कथं 'मूर्ध्नि लेपो गण्डूषश्च निर्दिश्यते? उच्यते—कषायाणीति बाहुल्येन निर्देशात्; यथा छत्रिणः, तेनादोष इति॥ १८२॥

केशरं मातुलुङ्गस्य मधुसैन्धवसंयुतम्।
शर्करादाडिमाभ्यां वा द्राक्षाखर्जूरयोस्तथा॥१८३॥
वैरस्ये धारयेत्कल्कं गण्डूषं च तथा हितम्॥

पित्तज्वरे आवस्थिकं क्रममाह—केशरमित्यादि। केशरादिमधुसैन्धवसंयुतमित्यन्त एको योगः; शर्करादिखर्जूरयोस्तथेत्यन्तो द्वितीयः। वैरस्ये मुखवैरस्ये। धारयेत् 'मुखे'

१ 'यष्टिमधुः' इति पाठान्तरम्।

इति शेषः । कल्को दृषदि पेषितः सद्रवः । यथाहितमिति विशिष्टदोषारब्धज्वरप्रत्यनीकमित्यर्थः । केचिज्जिह्वाताल्वादिशोषे मातुलुङ्गकेशरस्यैव मधुसैन्धवयुक्तस्य मूर्ध्नि धारणमिच्छन्ति, तथा द्राक्षाखर्जूरकल्कस्य शर्करादाडिमयुतस्य वैरस्ये आस्ये धारणमिच्छन्ति । यद्यपि मुखवैरस्यं वातलिङ्गं, तथाऽपि पित्तादपि वैरस्यं ज्ञेयं, तन्त्रान्तरोक्तत्वात् । केचित् 'पद्मकं मधुकं द्राक्षां' इत्यादिकं 'गण्डूषं च तथा हितं' इति पर्यन्तं न पठन्ति । स च पठनीयः, सर्वनिबन्धकारैः पठितत्वात् ॥ १८३ ॥—

सप्तच्छदं गुडूचीं च निम्बं स्फूर्जकमेव च ॥१८४॥
क्राथयित्वा पिबेत् क्राथं सक्षौद्रं कफजे ज्वरे ।

कफज्वरसंशमनान्याह—सप्तच्छदमित्यादि । सप्तच्छदः सप्तपर्णः, स्फूर्जको वनकुरण्टकाकारः फणिज्जकापरपर्यायः । क्राथमित्यत्र कल्कमित्यन्ये । पिबेत्परं शीतं कृतं, मधुन उष्णेन सह निषिद्धत्वात्; मधु चात्र क्राथ्यद्रव्यचतुर्थांशम् ॥१८४॥—

कटुत्रिकं नागपुष्पं हरिद्रा कटुरोहिणी ॥ १८५ ॥
कौटजं च फलं हन्यात्सेव्यमानं कफज्वरम् ।

कटुत्रिकमित्यादि । नागपुष्पं नागकेशरम् । सेव्यमानं असकृदुपयोगात् ॥ १८५ ॥

हरिद्रां चित्रकं निम्बमुशीरातिविषे वचाम् ॥१८६॥
कुष्ठमिन्द्रियवान् मूर्वां पटोलं चापि साधितम् ।
पिबेन्मरिचसंयुक्तं सक्षौद्रं कफजे ज्वरे ॥ १८७ ॥

हरिद्रामित्यादि । मूर्वा चोरस्नायुः, सक्षौद्रमित्यत्र सगुडमित्यन्ये पठन्ति ॥ १८६ ॥ १८७ ॥

सारिवातिविषाकुष्ठपुराख्यैः सदुरालभैः ।
मुस्तेन च कृतः क्राथः पीतो हन्यात् कफज्वरम् ॥

सारिवातिविषाकुष्ठेत्यादि । पुरो गुग्गुलुः ॥ १८८ ॥

मुस्तं वृक्षकबीजानि त्रिफला कटुरोहिणी ।
परूषकाणि च क्राथः कफज्वरविनाशनः ॥ १८९ ॥

मुस्तमित्यादि । वृक्षकबीजानि इन्द्रयवाः ॥ १८९ ॥

राजवृक्षादिवर्गस्य कषायं मधुसंयुतम् ।
कफवातज्वरं हन्याच्छीघ्रं कालेऽवचारितम् ॥१९०॥

इदानीं यद्यप्युद्देशशास्त्रसामर्थ्यात् कफज्वरचिकित्सानन्तरं सन्निपातज्वरचिकित्सितं पठितुमुचितं, तथापि सन्निपाते द्वन्द्वजचिकित्सा कर्तव्येति दर्शनार्थं पूर्वं द्वन्द्वजचिकित्सितमाह—राजवृक्षादिवर्गस्येत्यादि । राजवृक्षादिः आरग्वधादिः, कालेऽवचारितमौषधकाले दत्तम् । पूर्वोक्तं वातपित्तद्वन्द्वजक्रमं विहाय वातश्लेष्मद्वन्द्वजचिकित्सितं प्रथमं यदत्र कृतं तत् केवलकफज्वरेऽपि वातश्लेष्मद्वन्द्वजचिकित्सितं विधेयमिति दर्शनार्थम् ॥ १९० ॥

नागरं धान्यकं भार्गीमभयां सुरदारु च ।
वचां पर्पटकं मुस्तं भूतीकमथ कट्फलम् ॥१९१॥
निःक्वाथ्य कफवातोत्थे क्षौद्रहिङ्गुसमन्वितम् ।
पातव्यं श्वासकासघ्नं श्लेष्मोत्सेके गलग्रहे ॥१९२॥
हिक्कासु कण्ठश्वयथौ शूले हृदयपार्श्वजे ।

नागरं धान्यकमित्यादि । भूतीकं सुगन्धितृणं, 'रोहिषं' इति प्रसिद्धम् । निःक्वाथ्य पूर्वोक्तया कषायकल्पनया । मधु कर्षप्रमाणम् । हिङ्गु माषकप्रमाणं, "माषिके हिङ्गुसिन्धूत्थे" इति वचनात् । श्लेष्मोत्सेके श्लेष्मवृद्धौ । हृदयपार्श्वजे इत्यत्रापि 'शूले' इति संबध्यते । एष योगः शृङ्गीसहितः कट्फलादिः । केचिदमुं पाठं देवदार्वभयेत्यादिना पठन्ति ॥ १९१ ॥ १९२ ॥

बलापटोलत्रिफलायष्ट्याह्वानां वृषस्य च ॥ १९३ ॥
क्राथो मधुयुतः पीतो हन्ति पित्तकफज्वरम् ।
कटुकाविजयाद्राक्षामुस्तपर्पटकैः कृतः ॥ १९४ ॥
कषायो नाशयेत्पीतः श्लेष्मपित्तभवं ज्वरम् ।
भार्गीवचापर्पटकधान्यहिङ्ग्वभयाघनैः ॥ १९५ ॥
काश्मर्यनागरैः क्राथः सक्षौद्रः श्लेष्मपित्तजे ।
सशर्करामक्षमात्रां कटुकामुष्णवारिणा ॥ १९६ ॥
पीत्वा ज्वरं जयेज्जन्तुः कफपित्तसमुद्भवम् ।

बलापटोलत्रिफलेत्यादि । विजया हरीतकी । भार्गी वचेत्यादि । अक्षमात्रां कर्षप्रमाणाम् ॥ १९३—१९६ ॥

किराततिक्तममृतं द्राक्षामामलकं शठीम् ॥ १९७ ॥
निःक्वाथ्य वातपित्तोत्थे तं क्राथं सगुडं पिबेत् ।
रास्ना वृषोऽथ त्रिफला राजवृक्षफलैः सह ॥१९८॥
कषायः साधितः पीतो वातपित्तज्वरं जयेत् ।

किराततिक्तमित्यादि । जेज्जटाचार्यस्तु सन्निपातज्वरचिकित्सां पठित्वा द्वन्द्वजचिकित्सां पठति, दोषैः पृथक् समस्तैश्च द्वन्द्वैरागन्तुभिस्तथेत्युक्तत्वात् ॥ १९७ ॥ १९८ ॥—

सर्वदोषसमुत्थे तु संसृष्टानवचारयेत् ॥ १९९ ॥

इदानीं समसन्निपातज्वरचिकित्सामाह—सर्वदोषेत्यादि । सर्वदोषसमुत्थे समसन्निपाते । संसृष्टानवचारयेदिति वातादिविहितान् कषायानेकीकृत्य प्रयुञ्जीतेत्यर्थः । अस्याग्रे केचित् 'वर्धनैर्वापि हीनैश्च' इत्यादिकं पाठं पठन्ति, स च वर्तमानेषु पुस्तकेषु न दृश्यते अतो न लिखितः ॥ १९९ ॥

यथादोषोच्छ्रयं चापि ज्वरान् सर्वानुपाचरेत् ।

विषमसन्निपातचिकित्सामाह—यथादोषोच्छ्रयमित्यादि । यथादोषोच्छ्रयमिति यस्य दोषस्य उच्छ्रयो भवति तद्दोषप्रतीकारेणेत्यर्थः । सर्वान् विषमसन्निपातज्वरान्, तथा सामान्येन सर्वेषामेव ज्वराणां चिकित्सितं, आगन्तूनामपि चिकित्सितम् ॥—

१ 'द्वन्द्वेन' इति पाठान्तरम् ।

वृश्चीकबिल्ववर्षाभ्वः पयश्चोदकमेव च ॥ २०० ॥
पचेत् क्षीरावशिष्टं तु तद्धि सर्वज्वरापहम् ।

सामान्यसन्निपातचिकित्सां च निर्दिदिक्षुरादौ क्षीरस्य जीवनतया क्षीरप्रयोगमाह—वृश्चीकेत्यादि । वृश्चीकः श्वेतपुनर्नवा, वर्षाभूः रक्तपुनर्नवा । पचेदिति "द्रव्यादष्टगुणं क्षीरं क्षीरात्तोयं चतुर्गुणम् । क्षीरावशेषं कर्तव्यं क्षीरपाके त्वयं विधिः"—इति परिभाषया । केचिदितरश्लोकोक्तमेवोदकप्रमाणमिच्छन्ति । अन्ये एनं योगद्वयं मन्यन्ते, तन्त्रान्तरोक्तत्वात् । वृश्चीकबिल्वमित्येको योगः, वर्षाभ्वादिर्द्वितीयः ॥ २०० ॥—

उदकांशास्त्रयः क्षीरं शिंशपासारसंयुतम् ॥ २०१ ॥
तत् क्षीरशेषं क्वथितं पेयं सर्वज्वरापहम् ।

सन्निपातेऽपरमपि क्षीरयोगमाह—उदकांशास्त्रय इत्यादि । उदकांशास्त्रयः क्षीरांशापेक्षया, क्षीरस्याष्टौ पलानि, शिंशपासारः पलप्रमितः ॥ २०१ ॥—

नलवेतसयोर्मूले मूर्वायां देवदारुणि ॥ २०२ ॥
कषायं विधिवत् कृत्वा पेयमेतज्ज्वरापहम् ।
त्रैफलो वा ससर्पिष्कः क्वाथः पेयस्त्रिदोषजे॥२०३॥

नलवेतसयोरित्यादि । कषायं विधिवत् कृत्वेति पूर्वोक्तकषायकल्पनया । क्षीरसाध्यायामवस्थायामयमपि योगो देयः । केचिन्नलवेतसादियोगं न पठन्ति, स च पठनीयः, सर्वनिबन्धकारैः पठितत्वात् ॥ 'हरिद्रा भद्रमुस्तं च त्रिफला कटुरोहिणी । पिचुमन्दः पटोली च देवदारु निदिग्धिका ॥ एषां कषायः पीतस्तु सन्निपातज्वरं जयेत् । अविपाक्तिं प्रसेकं च शोफं कासमरोचकम् ॥'—इति क्वचिदधिकः पाठः ॥ २०२ ॥ २०३ ॥

अनन्तां बालकं मुस्तां नागरं कटुरोहिणीम् ।
सुखाम्बुना प्रागुदयात्पाययेताक्षसम्मितम् ॥२०४॥
एष सर्वज्वरान् हन्ति दीपयत्याशु चानलम् ।

अनन्तामित्यादि । अनन्ता दुरालभा । सुखाम्बुना अत्रो[1]ष्णोदकेन पलप्रमितेन । प्रागुदयादिति अत्र उदयः सूर्यस्य बोद्धव्यः, न तु ज्वरस्य; तेन सूर्योदयात् पूर्वं देयं, एतेन प्रातरेव । अक्षसंमितं कर्षसमम् । 'सुखाम्बुना प्रागुदयात्' इत्यत्र 'पिष्ट्वा सुखाम्बुना कल्कं' इति केचित् पठन्ति ॥२०४॥

द्रव्याणि दीपनीयानि तथा वैरेचनानि च ॥२०५॥
एकशो वा द्विशो वापि ज्वरघ्नानि प्रयोजयेत् ।

इदानीमुक्तानुक्तसंग्रहार्थमाह—द्रव्याणि दीपनीयानीत्यादि । दीपनीयानि पिप्पल्यादीनि, वैरेचनानि त्रिवृदभयादीनि, ज्वरघ्नानि जीर्ण[2]ज्वरघ्नानि, प्रयोजयेत् दोषबलमपेक्ष्य सन्निपातजीर्णज्वरावस्थायामेकशो द्विशो वा दापयेत् । ये त्वेवं वदन्ति—पिप्पल्यादीनि प्रायशः कटुकानि, तानि च ज्वरे न प्रायोगिकाणि, उष्णवीर्यत्वात्; विरेचनान्यपि गुरुत्वादयौगिकानि; तेषां सम्यक् शास्त्रावबोधो नास्ति, पिप्पल्यादीनां ज्वरे पठितत्वात् ॥ २०५ ॥

सर्पिर्मध्वभयातैललेहोऽयं सर्वजं ज्वरम् ॥ २०६ ॥
शान्तिं नयेत्त्रिवृच्चापि सक्षौद्रा प्रबलं ज्वरम् ।

सर्पिरित्यादि । प्रबलं दाहादिसमन्वितम् । लेहावस्था च तन्त्रान्तरात् ज्ञेया । तथाच तन्त्रान्तरं—"पथ्यातैलघृतक्षौद्रैर्लेहो दाहश्रमज्वरान् । कासासृक्पित्तवीसर्पश्वासान् हन्ति वमीरपि"—इति । 'सक्षौद्रा विषमज्वरं' इति केचित् पठन्ति । तन्न, विषमज्वरस्य परतोऽभिधास्यमानत्वात् ॥ २०६ ॥—

विषमज्वरेषु कर्तव्यमूर्ध्वं चाधश्च शोधनम्॥२०७॥

इदानीं विषमज्वरचिकित्सामाह—विषमेत्यादि । ऊर्ध्वशोधनं वमनं, तच्च कफाधिके विषमज्वरे । अधःशोधनं विरेचनं, तच्च पित्ताधिके । एतेन सर्वैर्[1]देव विषमज्वरेषु कफपित्ताधिकतया वमनविरेचने प्रयोक्तव्ये इत्युक्तम् । अन्ये तु विषमज्वरेष्वित्यत्र यद्यपि विषमज्वरशब्देन संततं विहायान्ये विषमज्वराः प्रोक्ताः, तथाप्यत्र तृतीयचतुर्थकौ ग्राह्यौ, यतस्तयोरेव साधारणं वातादिहरमास्थापनविरेचनवमनादिकं युक्तमिति व्याचक्षते ॥ २०७ ॥

घृतं प्लीहोदरोक्तं वा निहन्याद्विषमज्वरम् ॥

घृतमित्यादि । प्लीहोदरोक्तं घृतं षट्पलं, तच्च कफोत्तरे विषमज्वरे देयं, तीक्ष्णत्वात् ॥—

गुडप्रगाढां त्रिफलां पिबेद्वा विषमार्दितः ॥ २०८ ॥

गुडप्रगाढामित्यादि । गुडप्रगाढां किंचिदधिककर्षप्रतिवापगुडयुतां त्रिफलां पिबेत्, 'क्वथितां' इति शेषः । विषमार्दितः विषमज्वरपीडितः ॥ २०८ ॥

गुडूचीनिम्बधात्रीणां कषायं वा समाक्षिकम् ।

गुडूचीनिम्बधात्रीणामित्यादि । धात्री आमलकी । एष योगश्चतुर्थज्वरघ्नः, समानतन्त्रोक्तत्वात् ॥

प्रातः प्रातः ससर्पिष्कं रसोनमुपयोजयेत् ॥२०९॥

प्रातः प्रातः ससर्पिष्कमित्यादि ॥ २०९ ॥

त्रिचतुर्भिः पिबेत् क्वाथं पञ्चभिर्वा समन्वितैः ।
मधुकस्य पटोलस्य रोहिण्या मुस्तकस्य च ॥२१०॥
हरीतक्याश्च सर्वोऽयं त्रिविधो योग इष्यते ।

मधुकादीनां हरीतक्यन्तानां द्रव्याणां त्रिभिः, चतुर्भिः, पञ्चभिर्वा द्रव्यैः समन्वितैः कृतं क्वाथं पिबेदिति संबन्धः । मधुकं यष्टीमधु, रोहिणी कटुका, मुस्तं प्रसिद्धम् । सर्वोऽयं त्रिविधो योग इष्यते अयं मधुकादियोगस्त्रिप्रकारो वक्ष्यते । कथं? मधुकपटोलरोहिणीभिस्त्रिरेको योगो, मधुकपटोलरोहिणीमुस्तैश्चतुर्भिः द्वितीयः, मधुकपटोलरोहिणीमुस्तकहरीतकीभिः

१ 'प्रागुक्तोष्णोदकेन' इति पाठान्तरम् ।

२ 'दीर्घज्वरघ्नानि' इति पाठान्तरम् ।

१ 'सर्वेष्वेव' इति पाठान्तरम् ।

पञ्चभिस्तृतीयः, एवं त्रयो योगाः। केचिन्मुस्तकस्थाने 'वत्सकं' पठित्वा अन्यथा व्याख्यानयन्ति। तद्यथा,–मधुकादिहरीतकीपर्यन्तानां द्रव्याणां रसभेदवत् त्रियोगचतुष्कसंयोगपञ्चसंयोगसंस्कृतं क्वाथं पिबेत् । तद्यथा,–मधुकपटोलरोहिणीभिः, मधुकपटोलवत्सकैः, मधुकपटोलहरीतकीभिः, मधुकरोहिणीवत्सकैः, मधुकरोहिणीहरीतकीभिः, मधुकवत्सकहरीतकीभिः, पटोलरोहिणीवत्सकैः, पटोलवत्सकहरीतकीभिः, पटोलरोहिणीहरीतकीभिः, रोहिणीवत्सकहरीतकीभिः, एवं त्रिभिर्द्रव्यैर्दश विकल्पा भवन्ति; मधुकपटोलरोहिणीवत्सकैः, मधुकपटोलरोहिणीहरीतकीभिः, मधुकरोहिणीवत्सकहरीतकीभिः, मधुकपटोलवत्सकहरीतकीभिः, पटोलरोहिणीवत्सकहरीतकीभिः, एवं चतुर्भिः पञ्च विकल्पाः; मधुकरोहिणीवत्सकपटोलकहरीतकीभिः पञ्चभिरेकः; इत्थं त्रिप्रकारस्यापि योगस्य षोडश विकल्पा भवन्ति । ते च सूक्ष्ममतिना वैद्येन दोषापेक्षया प्रयोक्तव्याः ॥ २१० ॥—

सर्पिःक्षीरसिताक्षौद्रमागधीर्वा यथाबलम् ॥२११॥
दशमूलीकषायेण मागधीर्वा प्रयोजयेत् ।

सर्पिःक्षीरसिताक्षौद्रेत्यादि । सर्पिःप्रभृतीनां समुदितानामयं प्रयोगो विषमज्वरे देयः। दशमूलीकषायेण पातव्यकषायकल्पनया क्वथितेन, कर्षप्रमाणां पिप्पलीं पिबेत्, यस्मादयं पिप्पलीवर्धमानो न भवति ॥ २११ ॥—

पिप्पलीवर्धमानं वा पिबेत् क्षीररसाशनः ॥ २१२ ॥

वर्धमानपिप्पलीप्रयोगमाह—पिप्पलीवर्धमानमित्यादि । वर्धमानपिप्पलीप्रयोगो वातव्याधिचिकित्सितमवलोक्य कर्तव्यः ॥ २१२ ॥

ताम्रचूडस्य मांसेन पिबेद्वा मद्यमुत्तमम् ।

ताम्रचूडस्येत्यादि । ताम्रचूडः कुक्कुटः । मद्यमुत्तमं मार्द्वीकं सस्यकं च । जेज्जटार्यस्तु मार्द्वीकस्थाने माध्वीकमाह । कुक्कुटमांसेन सह उत्तममद्यपानं वातप्रधानस्य मन्दाग्नेश्च । एतानि वक्ष्यमाणानि पूर्वोक्तानि च यद्यपि विषमज्वरे पठितानि, तथापि जीर्णज्वरेऽपि देयानि ॥—

कोलाग्निमन्थत्रिफलाक्वाथे दध्ना घृतं पचेत् ॥२१३॥
तिल्वकावापमेतद्धि विषमज्वरनाशनम् ।

कोलाग्निमन्थत्रिफलेत्यादि । कोलं पञ्चकोलं, तिल्वकः पट्टिकारोध्रः । कल्पनामाह—पञ्चकोलादिद्रव्याणां पलशतं, पानीयपलानि द्वादशाधिकानि पञ्चशतानि, एकीकृत्य विपचेत्। यावच्चतुर्थांशमष्टाविंशत्यधिकशतं निष्पद्यते, तेन क्वाथेन चतुर्गुणेन तथा चतुर्गुणेन च दध्ना द्वात्रिंशत्पलप्रमितं घृतं अष्टपलप्रमाणं तिल्वकावापं दत्त्वा पचेत् । अनेन विधिनाऽनुक्तप्रमाणानि तैलघृतानि पाचनीयानि । ब्रह्मदेवाचार्यस्तु पञ्चकोलादीनां कषायत्रयेण पृथक् स्नेहचतुर्गुणेन तथा चतुर्थेन दध्ना स्नेहचतुर्गुणेन च घृतं तिल्वकावापं साधयति; तच्च प्रमादव्याख्यानं, पञ्चकोलादिकषायत्रयस्य जेज्जटादिष्वनुक्तत्वात् ॥ २१३ ॥—

पिप्पल्यतिविषाद्राक्षासारिवाबिल्वचन्दनैः ॥२१४॥
कटुकेन्द्रयवोशीरसिंहीतामलकीघनैः ।
त्रायमाणास्थिराधात्रीविश्वभेषजचित्रकैः ॥२१५॥
पक्वमेतैर्घृतं पीतं विजित्य विषमाग्निताम् ।
जीर्णज्वरशिरःशूलगुल्मोदरहलीमकान् ॥ २१६ ॥
क्षयकासं ससंतापं पार्श्वशूलानपास्यति ।

पिप्पल्यतिविषेत्यादि । सारिवा उत्पलसारिवा सुगन्धमूला, सिंही बृहत्कण्टकारिका, तामलकी दरफलिका भूम्यामलकीति लोके, स्थिरा शालपर्णी, तेषां कल्ककषायाभ्यां घृतं साधयेत् ॥ २१४—२१६ ॥—

गुडूचीत्रिफलावासात्रायमाणायवासकैः ॥ २१७ ॥
क्वथितैर्विधिवत्पक्वमेतैः कल्कीकृतैः समैः ।
द्राक्षामागधिकाम्भोदनागरोत्पलचन्दनैः ॥ २१८ ॥
पीतं सर्पिः क्षयश्वासकासाजीर्णज्वरान् जयेत् ।

गुडूचीत्रिफलेत्यादि । एभिः द्राक्षादिभिः, कलशीत्यादि ॥ २१७ ॥ २१८ ॥—

कलशीबृहतीद्राक्षात्रायन्तीनिम्बगोक्षुरैः ॥ २१९ ॥
बलापर्पटकाम्भोदशालपर्णीयवासकैः ।
पक्वमुत्क्वथितैः सर्पिः कल्कैरेभिः समन्वितम् ॥२२०॥
शठीतामलकीभार्गीमेदामलकपौष्करैः ।
क्षीरद्विगुणसंयुक्तं जीर्णज्वरमपोहति ॥ २२१ ॥
शिरःपार्श्वरुजाकासक्षयप्रशमनं परम् ।

कलशी पृश्निपर्णी, त्रायन्ती, त्रायमाणा अम्भोदो मुस्ता । एभिः शठ्यादिभिः । अनुक्तमपि चतुर्गुणं जलं देयं, तद्विना पाको न स्यादिति वृद्धभिषजः ॥ २१९—२२१ ॥—

पटोलीपर्पटारिष्टगुडूचीत्रिफलावृषैः ॥ २२२ ॥
कटुकाम्बुदभूनिम्बयासयष्ट्याह्वचन्दनैः ।
दार्वीशक्रयवोशीरत्रायमाणाकणोत्पलैः ॥ २२३ ॥
धात्रीभृङ्गरजोभीरुकाकमाचीरसैर्घृतम् ।
सिद्धमाश्वपचीकुष्ठज्वरशुक्रार्जुनव्रणान् ॥ २२४ ॥
हन्यान्नयनवदनकर्णजान् घ्राणजान् गदान् ।

पटोलीपर्पटारिष्टेत्यादि । पटोल्यादीनामुत्पलान्तानां कल्कैः, धात्र्यादीनां स्वरसैश्च घृतं पचनीयम् । अरिष्टो निम्बः, वृषो वासकः, अम्बुदो मुस्तं, भूनिम्बं किराततिक्तकः, यासो दुरालभा, शक्रयवः इन्द्रयवः, उत्पलं नीलोत्पलम् ॥ २२२—२२४ ॥—

विडङ्गत्रिफलामुस्तमञ्जिष्ठादाडिमोत्पलैः ॥ २२५ ॥
प्रियङ्ग्वेलैलवालुकचन्दनामरदारुभिः ।
बर्हिष्ठकुष्ठरजनीपर्णिनीसारिवाद्वयैः ॥ २२६ ॥
हरेणुकात्रिवृद्दन्तीवचातालीशकेसरैः ।
द्विक्षीरं विपचेत्सर्पिर्मालतीकुसुमैः सह ॥२२७॥

विषमज्वरश्वासकासगुल्मोन्मादगरापहम् ।
एतत्कल्याणकं नाम सर्पिर्माङ्गल्यमुत्तमम् ॥ २२८ ॥
अलक्ष्मीग्रहरक्षोघ्नमग्निमान्द्यापस्मारपापनुत् ।
शस्यते नष्टशुक्राणां वन्ध्यानां गर्भदं परम् ॥२२९॥
मेध्यं चक्षुष्यमायुष्यं रेतोमार्गरुजापहम् ।

विड़ङ्गत्रिफलामुस्तमञ्जिष्ठेत्यादि । उत्पलं नीलोत्पलं, एला सूक्ष्मैला, एलवालुकं कुष्ठगन्धिकं, चन्दनं रक्तचन्दनं, अमरदारुः देवदारुः, बर्हिष्ठं वालुकं, रजनीद्वयं पिण्डहरिद्रा दारुहरिद्रा च, पर्णिनीद्वयं शालिपर्णी पृश्निपर्णी च, सारिवाद्वयं सारिवा उत्पलसारिवा च । विडङ्गादिद्रव्यकल्कमष्टपलप्रमाणं गव्यघृतप्रस्थं चोदकस्य चतुर्भिः प्रस्थैः साधयेत् । कार्तिककुण्डस्तु इदं घृतमन्यथा पठति स चादर्शनान्न लिखितः ॥ २२५—२२९ ॥—

एतैरेव यथाद्रव्यैः सर्वगन्धैश्च साधितम् ॥ २३० ॥
कपिलाया घृतप्रस्थं सुवर्णमणिसंयुतम् ।
तत्क्षीरेण सहैकध्यं प्रसाध्य कुसुमैरिमैः ॥२३१॥
सुमनश्चम्पकाशोकशिरीषकुसुमैर्वृतम् ।
तथा नलदपद्मानां केशरैर्दाडिमस्य च ॥ २३२ ॥
तिथौ प्रशस्ते नक्षत्रे साधकस्यातुरस्य च ।
कृतं मनुष्यदेवाय ब्राह्मणैरभिमन्त्रितम् ॥ २३३ ॥
दत्तं सर्वज्वरान् हन्ति महाकल्याणकं घृतम्॥२३४॥
दर्शनस्पर्शनाभ्यां तु सर्वरोगहरं शिवम् ।
अधृष्यः सर्वभूतानां वलीपलितवर्जितः ॥२३५॥
अस्याभ्यासाद्घृतस्येह जीवेद्वर्षशतत्रयम् ।

महाकल्याणकमाह—एतैरेव यथा द्रव्यैरित्यादि । एतैर्द्रव्यैस्तथा सर्वगन्धैश्च कपिलाघृतप्रस्थं सुवर्णादियुक्तं तत्साधितं सर्पिरेतैः सुमनादिजैः कुसुमैः कपिलाक्षीरेण सहैकध्यं कृतं पुनः प्रसाध्य ब्राह्मणैरभिमन्त्रितं वैद्यातुरयोः प्रशस्ततिथ्यादौ मनुष्यदेवाय राज्ञे दत्तं इदं कल्याणकं घृतं सर्वज्वरान् हन्तीति पिण्डार्थः । एतैः कल्याणकोक्तैः विड़ङ्गादिभिः, सर्वगन्धैः एलादिपठितैः, मणिभिः स्फटिकादिभिः । तत्क्षीरेण कपिलाक्षीरेण । सुमना जाती, वृतं युक्तं, नलदं मांसी, पद्मं लोहितपद्मं, साधकस्य वैद्यस्य, मनुष्यदेवाय नृपतये, अधृष्योऽजेयः । एतद्घृतं पाकद्वयसाधितं बोद्धव्यम् ॥ २३०—२३५ ॥—

गव्यं दधि च मूत्रं च क्षीरं सर्पिः शकृद्रसः॥२३६॥
समभागानि पाच्यानि कल्कांश्चैतान् समावपेत् ।
त्रिफलां चित्रकं मुस्तं हरिद्रे द्वे विषां वचाम् २३७
विडङ्गं त्र्यूषणं चव्यं सुरदारु तथैव च ।
पञ्चगव्यमिदं पानाद्विषमज्वरनाशनम् ॥ २३८ ॥

गव्यमित्यादि । शकृद्रसो गोपुरीषोत्थरसः । पाच्यानि पचनीयानि । कल्कप्रमाणमत्र स्नेहचतुर्थांशम् ॥ २३६—२३८ ॥

पञ्चगव्यसृते गर्भात्पाच्यमन्यत् वृषेण च ।

अगर्भपञ्चगव्यमाह—पञ्चगव्यसृतेगर्भादित्यादि । ऋते गर्भादिति द्वितीयं पञ्चगव्यं कल्कं विना पचनीयं, एतेनैतदुक्तं भवति—पूर्वं पञ्चगव्यं स कल्कं, एतच्च द्वितीयमकल्कं; फलं च तुल्यम् ॥—

बलयाऽथ परं पाच्यं गुडूच्या तद्वदेव तु ॥२३९॥
जीर्णज्वरे च शोफे च पाण्डुरोगे च पूजितम् ।

इदानीं पञ्चगव्योक्तत्रिफलादिकल्केन वृषादिपृथक्स्वरसत्रयेण घृतत्रयस्य साधनं निर्दिशन्नाह—वृषेण चेत्यादि । तद्वदिति पूर्वोक्तकल्पनयेत्यर्थः । तद्वच्छब्दो घृतत्रयेऽपि सम्बध्यते ॥ २३९ ॥—

एतेनैव तु कल्पेन घृतं पञ्चाविकं पचेत् ।
पञ्चाजं पञ्चमहिषं चतुरुष्ट्रमथापि वा ॥ २४० ॥

इदानीं पञ्चगव्योक्तविधिना पञ्चाविकादीनि घृतानि पचनीयानीति दर्शयन्नाह—एतेनैव तु कल्पेनेत्यादि । अनेनैव कल्पेन पूर्वोक्तपञ्चगव्यविधिना, चतुरुष्ट्रं शकृद्रसवर्जनेन ॥ २४० ॥

त्रिफलोशीरसम्पाककटुकातिविषान्वितैः ।
शतावरीसप्तपर्णगुडूचीरजनीद्वयैः ॥ २४१ ॥
चित्रकत्रिवृतामूर्वापटोलारिष्टबालकैः ।
किराततिक्तकवचाविशालापद्मकोत्पलैः ॥ २४२ ।
सारिवाद्वययष्ट्याह्वचविकारक्तचन्दनैः ।
दुरालभापर्पटकत्रायमाणाटरूषकैः ॥ २४३ ॥
रास्नाकुङ्कुममञ्जिष्ठामागधीनागरैस्तथा ।
धात्रीफलरसैः सम्यग्द्विगुणैः साधितं हविः॥२४४
परिसर्पज्वरश्वासगुल्मकुष्ठनिवारणम् ।
पाण्डुप्लीहाग्निमान्द्येभ्य एतदेव परं हितम् ॥ २४५॥
पटोलकटुकादार्वीनिम्बवासाफलत्रिकम् ।
दुरालभापर्पटकत्रायमाणाः पलोन्मिताः ॥ २४६ ॥
प्रस्थमामलकानां च क्वाथयेत्सलिलार्मणे ।
तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २४७ ॥
रक्तपित्तकफस्वेदक्लेदपूयाङ्गशोषणम् ।
कामलाज्वरवीसर्पगण्डमालाहरं परम् ॥ २४८ ॥

त्रिफलेत्यादि ॥ २४१—२४८ ॥

शृतं पयः शर्करा च पिप्पल्यो मधुसर्पिषी ।
पञ्चसारमिदं पेयं मथितं विषमज्वरे ॥ २४९ ॥
क्षतक्षीणे क्षये श्वासे हृद्रोगे चैतदिष्यते ॥ २५० ॥

पञ्चसारमाह—शृतं पय इत्यादि । शृतं पयः क्वथितं दुग्धं, मथितं 'हस्तेन' इति शेषः ॥ २४९ ॥ २५० ॥

लाक्षाविश्वनिशामूर्वामञ्जिष्ठार्जिकामयैः ।
षड्गुणेन च तक्रेण सिद्धं तैलं ज्वरान्तकृत्॥२५१॥

इदानीमन्तःपरिमार्जनमभिधाय बहिःपरिमार्जनार्थं तैलमाह—लाक्षेत्यादि । विश्वं शुण्ठी, निशा हरिद्रा, मूर्वा चोर-

स्नायुः, आमयं कुष्ठम् । लाक्षादिकल्कस्याष्टौ पलानि, तैलस्य द्वात्रिंशत्पलानि, तैलात् षड्गुणेन तक्रेण तैलं साधनीयम् । ज्वरान्तकृत् शीतपूर्वज्वरविनाशकारीत्यर्थः[1] ॥ २५१ ॥

क्षीरिवृक्षासनारिष्टजम्बूसप्तच्छदार्जुनैः ।
शिरीषखदिरास्फोटामृतवल्ल्यटरूषकैः ॥ २५२ ॥
कटुकापर्पटोशीरवचातेजोवतीघनैः ।
साधितं तैलमभ्यङ्गादाशु जीर्णज्वरापहम् ॥ २५३ ॥

क्षीरिवृक्षेत्यादि । क्षीरिवृक्षा न्यग्रोधादयः, असनो बीजकः, अरिष्टो निम्बः, सप्तच्छदः सप्तपर्णः, अर्जुनः ककुभः, आस्फोता सारिवा अर्को वा, तेजोवती काकमर्दनिका । क्षीरिवृक्षादिकल्केनाष्टपलमितेन तैलप्रस्थं चतुर्गुणजलेन साधयेत् ॥ २५२—२५३ ॥

निर्विषैर्भुजगैर्नागैर्विनीतैः कृततस्करैः ।
त्रासयेदागमे चैनं तदहर्भोजयेन्न च ॥ २५४ ॥
अत्यभिष्यन्दिगुरुभिर्वामयेद्वा पुनः पुनः ।
मद्यं तीक्ष्णं पाययेत घृतं वा ज्वरनाशनम् ॥ २५५ ॥
पुराणं वा घृतं काममुदारं वा विरेचनम् ।
निरूहयेद्वा मतिमान् सुस्विन्नं तदहर्नरम् ॥ २५६ ॥

इदानीं विषमज्वराणां विशिष्टावस्थायां भूताभिषङ्गजादीनां वा विषमज्वराणां चिकित्सामाह—निर्विषैरित्यादि । निर्विषैर्भुजगैः डुण्डुभाहिपताकाप्रभृतिभिः, नागैः हस्तिभिः, विनीतैः हस्तिशिक्षाविद्भिर्विनम्रीकृतैः, कृततस्करैः मिथ्याध्यारोपितचौरैः । आगमे ज्वरागमकाले, यस्मात् ज्वरारम्भोन्मुखस्य दोषस्य निर्विषभुजगादिभयात् क्षुभितेन वायुना विक्षेपणं क्रियते तस्मात् ज्वरानुत्पादो ज्वरकालविस्मारकत्वात् । तदहरिति ज्वरागमनदिने, न भोजयेन्नत्वग्रेऽश्नीयात्, शेषदोषक्षपणार्थम् । अत्यभिष्यन्दिगुरुभिरित्यादि । अत्यभिष्यन्दिगुरुभिः क्षीरदधियवागूभिः मदनफलसंस्कृताभिर्वामयेत्, तदहरिति शेषः । अत्यभिष्यन्द्यादिभिर्यद्वमनं तद्बलरक्षणार्थम् । मद्यं तीक्ष्णमित्यादि । घृतं वा ज्वरनाशनं षट्पलं; यद्येवं 'घृतं प्लीहोदरोक्तं यत्' इत्यनेन तस्योक्तेः कुतः पुनरभिधानं? उच्यते, कामं तत्पानस्य तदहः प्रतिपादनार्थम् । पुराणं घृतं औषधार्थे संस्कृतं पाययेत्, कामं स्वेच्छया, उदारं विरेचनं अपीडाकरं, नत्वप्रशिथिलाशयस्य विरेचनार्हस्य विधेयम् । तं विरेचनार्थं पुनर्निरूहयेत् । तदहरिति सर्वत्र संबन्धनीयम् ॥ २५४—२५६ ॥

अजाव्योश्चर्मरोमाणि वचा कुष्ठं पलङ्कषा ।
निम्बपत्रं मधुयुतं धूपनं तस्य दापयेत् ॥ २५७ ॥

विषमज्वरे धूपनमाह—अजेत्यादि । अजा छागी, अविर्मेषी, पलङ्कषा गुग्गुलुः । विषमज्वरोक्तोऽप्यसौ योगो जीर्णज्वरे भूतविषमज्वरे च प्रयोक्तव्यः, समानत्वोक्तत्वात् ॥ २५७ ॥

बैडालं वा शकृद्योज्यं वेपमानस्य धूपनम् ।

अवस्थाविशेषेण धूपनमाह—बैडालमित्यादि । बैडालं शकृत् बिडालविष्ठा ।

पिप्पली सैन्धवं तैलं नेपाली चेक्षणाञ्जनम् ॥ २५८ ॥

विषमज्वरेऽञ्जनमाह—पिप्पलीत्यादि । यद्यपि अञ्जनमित्युक्तेऽपि नेत्राञ्जनं प्राप्तं, तथाप्यत्रेक्षणाञ्जनमिति यदुक्तं तदभ्यङ्गवाचिनोऽञ्जनशब्दस्य निषेधार्थम् ॥ २५८ ॥

उदरोक्तानि सर्पींषि यान्युक्तानि पुरा मया ।
कल्पोक्तं चाजितं सर्पिः सेव्यमानं ज्वरं जयेत् २५९

इदानीं विषमज्वरेऽतिदेशेन चिकित्सितमाह—उदरोक्तानि सर्पींषीत्यादि । कल्पोक्तं कल्पस्थानोक्तम् । अजितं अजेयाख्यम् । तत्र व्याख्यातम् । केचित् 'यान्युक्तानि पुरा मया' इत्यत्र 'कुर्यात्सर्वगणेषु च' इति पठन्ति, सर्वज्वरसमूहेष्विति च व्याख्यानयन्ति । अपरे तु 'सर्वगदेषु च' इति पठन्ति ॥ २५९ ॥

भूतविद्यासमुद्दिष्टैर्बन्धावेशनताडनैः ।
जयेद्भूताभिषङ्गोत्थं विज्ञानाद्यैश्च मानसम् ॥ २६० ॥

भूतज्वरे चिकित्सितमतिदेशेनाह—भूतविद्यासमुद्दिष्टैरित्यादि । बन्धः समन्ततो रज्ज्वादिभिः । आवेशनं समन्त्रसर्षपादिताडनं, पूजनं बल्युपहारस्तुत्यादिभिः । यद्यपि निदानप्रस्तावे पूर्वं विषमादिज्वरस्योपदेशः पश्चाद्भूताभिषङ्गजस्य, तथाप्यत्र पूर्वं यद्भूताभिषङ्गज्वरचिकित्सितमुक्तं तद्भूतविद्यासमुद्दिष्टस्य विधेर्विषमज्वरेऽपि हितत्वं बोधयति । विज्ञानाद्यैरिति मानसं ज्वरं विज्ञानाद्यैर्जयेदिति संबन्धः । आदिशब्दाद्धैर्यस्मृतिज्ञानसमाधयो गृह्यन्ते । मानसं कामशोकक्रोधभयजम् । विज्ञानाद्यैरित्यत्र 'शान्त्वनैः' इति केचित् पठन्ति, मनःप्रसादनैरिति च व्याख्यानयन्ति ॥ २६० ॥

श्रमक्षये च भुञ्जीत घृताभ्यक्तो रसौदनम् ।

श्रमक्षये च भुञ्जीतेत्यादि । यद्यपि रसौदनभोजनं पूर्वमेवोक्तं, तथापि घृताभ्यङ्गस्याधिकस्य दर्शनार्थमत्रोक्तम् ॥—

अभिशापाभिचारोत्थौ ज्वरौ होमादिना जयेत् २६१

अभिशापाभिचारोत्थौ ज्वरावित्यादि । अभिशापः सिद्धादीनामाक्रोशः, अभिचारो तन्त्रमन्त्रादिभिरवपीडनं, आदिशब्दात् शान्तिप्रायश्चित्तमङ्गलजपादयः ॥ २६१ ॥

दानस्वस्त्ययनातिथ्यैरुत्पातग्रहपीडजौ ।

दानस्वस्त्ययनातिथ्यैरित्यादि । स्वस्त्ययनं आशीर्वादः, आतिथ्यं अतिथिपूजनम् । उत्पातोऽनिष्टसूचकं निर्घातादि, ग्रहा आदित्यादयः ॥—

[1] 'शीतपूर्वदाहपूर्वयोर्विनाशकारीत्यर्थः' इति पाठान्तरम् ।

अभिघातज्वरे कुर्यात् क्रियामुष्णविवर्जिताम् २६२
कषायमधुरां स्निग्धां यथादोषमथापि वा।

अभिघातज्वरे कुर्यादित्यादि । यस्माद्वातपित्तरक्तबहुलोऽभिघातज्वरस्तस्मादेवंभूतास्तत्र क्रियाः कार्याः ॥ २६२ ॥—

ओषधीगन्धविषजौ विषपित्तप्रसाधनैः ॥ २६३ ॥

ओषधीगन्धविषजावित्यादि । विषपित्तचिकित्सितैरित्यर्थः । अन्ये 'विषपीतप्रसाधनैः' इति पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च—विषपीतस्य प्रसाधनानि चिकित्सितानि तैरित्यर्थः ॥ २६३ ॥

जयेत् कषायं च हितं सर्वगन्धकृतं तथा ।
निम्बदारुकषायं वा हितं सौमनसं यथा ॥ २६४ ॥

ओषधीगन्धविषजज्वरयोरपरमपि योगमाह—जयेदित्यादि । सर्वगन्धकृतं एलादिकृतं, सौमनसं जातीकृतम् । भूताभिषङ्गादिजानां ज्वराणां विषमज्वरमध्ये व्यतिक्रमेण यदुपादानं तद्भूताभिषङ्गादिजा अपि ज्वरा प्रायेण वैषम्येण भवन्तीति बोधयति ॥ २६४ ॥

यवान्नविकृतिः सर्पिर्मेद्यं च विषमे हितम् ।

यवान्नविकृतिरित्यादि । यवान्नविकृतिर्यवविकारः । सर्पिर्मेद्ययोर्विषमज्वरेऽत्यन्तहितत्वोपादानार्थं पुनरभिधानम् । अन्ये 'यावान्नविकृतिः' इति पठन्ति; यावान्नो यवौदनः, विकृतिर्यवविकारः; यद्यपि यवविकृतिशब्देनैव यवौदनो लब्धस्तथापि यवौदनस्यात्यन्तहितत्वोपादानार्थं यावान्नग्रहणमिति च व्याख्यानयन्ति ॥—

संपूजयेद्द्विजान् गाश्च देवमीशानमम्बिकाम् ॥२६५॥

विषमज्वरे युक्तिव्यपाश्रयं चिकित्सितमभिधायेदानीं दैवव्यपाश्रयमाह—संपूजयेदित्यादि । ईशानो महेश्वरः, अम्बिका चण्डी, द्विजादिपूजनाद्दुरितोपशान्तिर्धर्मोत्पत्तिश्च ॥ २६५ ॥

कफवातोत्थयोश्चापि ज्वरयोः शीतपीडितम् ।
दिह्यादुष्णेन वर्गेण परश्चोष्णो विधिर्हितः ॥ २६६ ॥
सिञ्चेत् कोष्णैरारनालशुक्तगोमूत्रमस्तुभिः ।
दिह्यात् पलाशैरथवा सुरसार्जकशिग्रुजैः ॥ २६७ ॥
क्षारतैलेन चाभ्यङ्गः सशुक्तेन विधीयते ।
पानमारग्वधादेश्च कथितस्य विशेषतः ॥ २६८ ॥
अवगाहः सुखोष्णश्च वातघ्नक्काथसंयुतः ।
जित्वा शीतं क्रमैरेभिः सुखोष्णजलसेचितम् २६९
प्रवेश्यौर्णिककार्पासकौशेयाम्बरसंवृतम् ।
शाययेद् ग्लानदेहं च कालागुरुविभूषितम् ॥२७०॥
स्तनाढ्या रूपसंपन्नाः कुशला नवयौवनाः ।
भजेयुः प्रमदा गात्रैः शीतदैन्यापहारिभिः ॥ २७१ ॥
शरच्छशाङ्कवदना नीलोत्पलदलेक्षणाः ।
[illegible] ॥ २७२ ॥
प्रलम्बिविलसत्काञ्च्यो बिम्बीफलनिभाधराः ।
कृशोदर्योऽतिविस्तीर्णजघनोद्वहनालसाः ॥ २७३ ॥
कुङ्कुमागुरुदिग्धाङ्ग्यो घनतुङ्गपयोधराः ।
सुगन्धिधूपितश्लक्ष्णस्रस्तांशुकविभूषणाः ॥ २७४ ॥
गाढमालिङ्गयेयुस्तं नरं वनलता इव ।
प्रह्लादं चास्य विज्ञाय ताः स्त्रीरपनयेत् पुनः ॥२७५॥
तासामङ्गवरश्लेषनिवारितहिमज्वरम् ।
भोजयेद्धितमन्नं च तथा सुखमवाप्नुयात् ॥ २७६ ॥

इदानीं जीर्णज्वराणां द्वन्द्वजानां बहिःपरिमार्जनप्रलेपाभिषेकाभ्यङ्गशयनानुलेपनस्त्रीसंवाहनालिङ्गनादिकमाह—कफवातोत्थयोश्चापि ज्वरयोरित्यादि । दिह्यात् लिम्पेत् । उष्णेन वर्गेण भद्रदार्वादिना सुरसादिना एलादिना वा । परश्चोष्णो विधिरिति पर उत्कृष्टः, उष्णो विधिः स्वेदः, आरनालं काञ्जिकं, शुक्तं चुक्रं तण्डुलाम्बुसौवीरादिभिः कृतसन्धानं, तच्च तन्त्रान्तरे पठ्यते—"धान्याम्बु प्रस्थमेकं तु त्रयं सौवीरकस्य च । अर्धप्रस्थं तु दध्नश्च भिषगम्लं प्रदापयेत् ॥ पलषोडशकं चैव शोधितस्यार्द्रकस्य च । सैन्धवं पिप्पलीं चैव चूर्णीकृत्य विनिक्षिपेत् ॥ स्थापयेत् सुदृढे भाण्डे सर्पिषा परिभाविते । हेमन्ते वासराण्यष्टौ वसन्ते षट् दिनानि च ॥ प्रावृट्काले चतुरहं वर्षास्वपि च वासयेत् । अत ऊर्ध्वं क्षिपेच्चूर्णं चातुर्जातात्पलद्वयम्"—इत्यादि । अस्य शुक्तस्य गुणवर्णनं बहुलान्न लिखितम् । पलाशैः पत्रैः, अर्जकः कुठेरकः, अन्ये सितपर्णासमाहुः । शिग्रुः शोभाञ्जनो विटपः । अपरे क्षारेण तैलेन च सिद्धं तैलं क्षारतैलमाहुः । अपरे तन्त्रान्तरोक्तं 'शुष्कमूलकशुण्ठानां क्षार' इत्यादिकं क्षारतैलमिच्छन्ति । तन्न, तस्य सशुक्तस्य सशुक्तेनेति विशेषणस्य वैयर्थ्यात् । अवगाहो द्रवपूर्णभाजने निमज्जनं, सुखोष्ण ईषदुष्णः । क्रमैरेभिः उष्णवर्गप्रलेपादिभिः । प्रवेश्य 'निवातागारे' इति शेषः । ऊर्णिका नाना प्रकारा कम्बलाः, कार्पासाः कार्पासतन्तुरचिताः, कौशेया कोशाकारक्रिमिलालतन्तुरचिताः 'तसर' इति लोके । ग्लानदेहमित्यादि । एवंभूताः स्त्रियो ग्लानदेहं कृष्णागुरुविभूषित पुरुषं मृदुमर्दनार्थं शीतलैर्गात्रैः कृत्वा भजेयुरिति संबन्धः कुशलाः कामशास्त्रज्ञाः, दैन्यं क्लिष्टचेतनात्वम् । शरच्छशाङ्कवदन इत्यादि । एवंविधाश्च ललनास्तं पुरुषं गाढमालिङ्गयेयुरिति संबन्धः । प्रह्लादमित्यादि । अस्य पुरुषस्य प्रह्लादं हर्षं ज्ञात्वा ताः पूर्वोक्तवनिता अपनयेत्, अन्यथा तत्संसर्गात् महाननर्थ इति । हितमन्नं वातश्लेष्महरमाहारम् । 'अवगाहः सुखोष्णश्च वातघ्नः क्काथभोजने' इति केचित् पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च—वातघ्नो अवगाहः कार्यः, सुखोष्णे च क्काथभोजने कार्ये । अत्र द्वितीयश्चकारो लुप्तो ज्ञेयः, तेन क्काथभोजनेऽपि वातघ्ने बोद्धव्ये । प्रवेश्यौर्णिकेत्यत्र 'प्रवेण्यौर्णिके' इति केचित् पठन्ति, [illegible] 'काला-

गुरुविभूषितं' इत्यत्र 'कृष्णागुरुविभावितं' इति केचित् पठन्ति, कृष्णागुरुलिप्तमिति च व्याख्यानयन्ति ॥ २६६—२७६ ॥

दाहाभिभूते तु विधिं कुर्याद्दाहविनाशनम् ।
मधुफाणितयुक्तेन निम्बपत्राम्भसापि वा ॥ २७७ ॥
दाहज्वरार्तं मतिमान् वामयेत् क्षिप्रमेव च ।
शतधौतघृताभ्यक्तं दिह्याद्वा यवशक्तुभिः ॥ २७८ ॥
कोलामलकसंयुक्तैः शूकधान्याम्लसंयुतैः ।
अम्लपिष्टैः सुशीतैश्च फेनिलापल्लवैस्तथा ॥ २७९ ॥
अम्लपिष्टैस्तु शीतैर्वा पलाशतरुजैर्दिहेत् ।
बदरीपल्लवोत्थेन फेनेनारिष्टकस्य च ।
लिप्तेऽङ्गे दाहतृण्मूर्च्छाः प्रशाम्यन्ति च सर्वशः २८०

दाहाभिभूते तु विधिमित्यादि । दाहविनाशनविधिर्वक्ष्यमाणः। ननु, यथा शीतप्रतीकारे पूर्वं 'कफवातोत्थयोश्चापि ज्वरयोः शीतपीडितं' इत्युक्तं तथाऽत्रापि पित्तज्वराभिभूत इति कथं नोक्तं? सत्यं, ज्वररहितदाहे असौ विधिः कार्य इति दर्शनार्थम् । मधुफाणितयुक्तेनेत्यादि । 'मधुफाणितमिश्रेण' इति केचित् पठन्ति । ते चापि वेति शब्दं पादपूरणार्थं वर्णयित्वा निम्बपत्राम्भसेत्यस्य विशेषणमाचक्षते । यद्यपि कफे वमनं प्रयुज्यते न पित्ते, तथापि प्रवृद्धं पित्तं किञ्चिद्वमनेनापि निर्ह्रियते । तथाच तन्त्रान्तरं,—"स्वस्थानगतमुत्क्लिष्टमग्निनिर्वापकं भिषक् । पित्तं ज्ञात्वा विरेकेण वमनेनाथवा हरेत्"—इति । अपरे तु 'मधुफाणितमिश्रेण निम्बपत्राम्भसा पिबेत्' इति पठन्ति । शतधौतघृताभ्यक्तमित्यादि । शतवारान् शीतजलेन धौतं फेनिलं घृतं शतधौतघृतं, दिह्यात् लिम्पेत्, शुक्तं चुक्रं, धान्याम्लं काञ्जिकं, 'शुक्तधान्याम्लसंयुतैः' इत्यत्रापरे तु 'धान्याम्लैरपि बुद्धिमान्' इति पठन्ति । तत्र धान्याम्लयुक्तैर्यवशक्तुभिरिति ज्ञेयम् । अम्लपिष्टैरित्यादि । अम्लं काञ्जिकं, फेनिला उपोदिका । तथाशब्दात् कोलामलकशुक्तसंयुक्तैः फेनिलापल्लवैर्लिम्पेदिति ज्ञेयम् ॥ अम्लपिष्टैस्तु शीतैरित्यादि । पलाशतरुजैः पलाशपल्लवैः । अरिष्टो निम्बः, फेनिलावृक्षो वा । फेनकल्पनामाह—बदरीपल्लवान् काञ्जिकपिष्टान् काञ्जिकपूर्णभाजने निक्षिप्य करेण विलोडयेत्, ततो यः फेन उत्तिष्ठेत् तेन लिम्पेत् ॥ २७७—२८० ॥

यवार्धकुडवं पिष्ट्वा मञ्जिष्ठार्धपलं तथा ।
अम्लप्रस्थशतोन्मिश्रं तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २८१ ॥
एतत् प्रह्लादनं तैलं ज्वरदाहविनाशनम् ।

प्रह्लादनतैलमाह—यवार्धकुडवमित्यादि । अम्लप्रस्थशतोन्मिश्रं काञ्जिकप्रस्थशतयुक्तम् ॥ २८१ ॥—

न्यग्रोधादिर्गणो यस्तु काकोल्यादिश्च यो गणः ॥
उत्पलादिर्गणो यस्तु पिष्टैर्वा तैः प्रलेपयेत् ।
तत्कषायाम्लसंसिद्धाः स्नेहाश्चाभ्यञ्जने हिताः२८३
तेषां शीतकषाये वा दाहार्तमवगाहयेत् ।
दाहवेगे त्वतिक्रान्ते तस्मादुद्धृत्य मानवम् ॥२८४॥
परिषिच्याम्बुभिः शीतैः प्रलिम्पेच्चन्दनादिभिः।
सानन्दा दीनमनसमाश्लिषेयुर्वराङ्गनाः ॥ २८५ ॥
पेलवक्षौमसंवीताश्चन्दनार्द्रपयोधराः ।
बिभ्रत्योऽब्जस्रजश्चित्रा मणिहारविभूषिताः २८६
भजेयुस्ताः स्तनैः शीतैः स्पृशन्त्योऽम्बुरुहैः सुखैः ।
प्रह्लादं चास्य विज्ञाय ताः स्त्रीरपनयेत् पुनः॥२८७॥
हितं च भोजयेदन्नं तथाऽऽप्नोति सुखं महत् ।

तत्कषायाम्लसंसिद्धा इति न्यग्रोधादिकाकोल्याद्युत्पलादिक्वाथकाञ्जिकविपक्का इत्यर्थः । तेषामित्यादि । तेषां न्यग्रोधादीनाम् । दाहवेगे त्वतिक्रान्ते इत्यादि । तस्मान्न्यग्रोधादिप्रभृतिशीतकषायावगाहनात् । चन्दनादिना चन्दनादिगणेन; अपरे तु चन्दनं श्रीचन्दनं, आदिशब्दादुशीरलामज्जकादय इति व्याख्यानयन्ति । ग्लानं वा दीनमनसमित्यादि । दीनमनसं क्लिष्टचित्तं, आश्लिषेयुः आलिङ्गेयुः, पेलवं सुकुमारं, क्षौमं दुकूलं पट्टवस्त्रमित्यर्थः । संवीताः सम्यगाच्छादिताः, बिभ्रत्यो धारयन्त्यः, अब्जस्रज उत्पलादिमालाः, चित्रा नानावर्णाः । भजेयुरित्यादि । ताः स्त्रिय अम्बुरुहैः सुखैरुत्पलादिविकचैः कृत्वा तथा स्पृशन्त्यः स्तनैः कृत्वा भजेयुरिति पिण्डार्थः । हितमन्नं पित्तहरम् ॥ २८२—२८७ ॥—

पित्तज्वरोक्तं शमनं विरेकोऽन्यद्धितं च यत् २८८

ज्वरदाहेऽतिदेशेनापरमपि चिकित्सितमाह—पित्तज्वरोक्तमित्यादि । अन्यदपि यद्धितं भवेत्तत्कर्तव्यमित्यर्थः ॥२८८॥

निर्हरेत्पित्तमेवादौ ज्वरेषु समवायिषु ।
दुर्निवारतरं तद्धि ज्वरार्तेषु विशेषतः ॥ २८९ ॥

इदानीं दाहप्रतीकारप्रस्तावे संसर्गज्वरे तावत् प्रकृतिकालाक्षेपया क्वचित् सन्निपातेऽपि पित्तस्यादौ प्रतीकारार्थमाह—निर्हरेदित्यादि । समवायिषु संसर्गिषु, नतु सन्निपातेषु; तत्प्रतीकारस्यादावुक्तत्वात् । पित्तान्वितसंसर्गस्य द्वित्वात् समवायिष्वित्यत्र बहुवचनं न सम्भवति, तथापि कालप्रकृत्यपेक्षया सन्निपातेऽपि कफवाताविरोधेनादौ कदाचित् पित्तस्य प्रतिक्रिया कार्येति दर्शनार्थं बहुवचनम् । अन्ये तु 'शमयेत् पित्तमेवादौ ज्वरेषु समवायिषु' इति पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च—समवायिषु ज्वरेषु सन्निपातज्वरेष्वादौ पित्तं शमयेत् लङ्घनयवाग्वादिभिः प्रकृतिस्थं कुर्यात्, यस्मादग्निमुपहत्य ज्वरो भवति, अग्निश्च पित्तान्तर्गतः, तस्मात् पित्तसंशमने आदौ यत्नः कार्यः । तथा चोक्तं,—"समवाये तु दोषाणां पूर्वं पित्तमुपाचरेत् । ज्वरे चैवातीसारे च सर्वत्रान्यत्र मारुतम्"—इति ॥ ननु, सन्निपातज्वरेष्वन्यत्रादावामश्लेष्मणो निर्हरणं कथितं, तथा च—"सन्निपातज्वरे पूर्वं कुर्यादामविशोधनम् । पश्चात् श्लेष्मणि संक्षीणे शमयेत्

पित्तमारुतौ"—इति,तत् कथमत्र सन्निपातेष्वादौ पित्तशमनं? सत्यं, शमनशब्देनात्र प्रकृतिस्थापनमुच्यते न निर्हरणमित्यदोषः। दुर्निवारतरमिति वातकफावपि समवाये दुर्निवारौ पित्तं च दुर्निवारतरम्। हि यस्मादर्थे। अत्र निबन्धकारैर्यदुक्तं तच्च शिष्यबुद्धिव्याकुलहेतुत्वात् परिहृतम्॥ २८९॥

छर्दिमूर्च्छापिपासादीनविरोधाज्ज्वरस्य तु।
उपद्रवान् जयेच्चापि प्रत्यनीकेन हेतुना॥ २९०॥

इदानीं ज्वरचिकित्सितमभिधायोपद्रवचिकित्सितमाह—छर्दिमूर्च्छेत्यादि। छर्द्यादीनुपद्रवान् ज्वरस्य अविरोधेन प्रत्यनीकेन हेतुना जयेदिति संबन्धः। ननु, यदि छर्द्यादय उपद्रवाः कथं प्रोच्यन्ते, यावता ज्वरलक्षणान्येतानि? सत्यं, ये ज्वरेण सहोत्पन्नाश्छर्द्यादयस्ते ज्वरलक्षणानि,ये तु ज्वरस्योत्तरकालजास्त उपद्रवाः। तथा चोक्तं,—"व्याधेरुपरि यो व्याधिर्भवत्युत्तरकालजः। उपक्रमाविरोधी च स उपद्रव उच्यते"—इति। यद्यपि 'सोपद्रवमन्योन्याविरोधेनोपचरेद्बलवन्तमुपद्रवं च'—इति पूर्वोक्तवाक्यादेवान्योन्याविरोधेन चिकित्सा सिद्धा, तथाऽपि 'अविरोधाज्ज्वरस्य' इति यत् पुनरुक्तं तन्नियमार्थं; तेन बलवन्तमुपद्रवं विहायान्यत्र सर्वत्राप्यविरोधेनैव चिकित्सा कर्तव्या। अन्ये तु पूर्वं सामान्योक्तमत्र तु विशेषश्चिकित्सिते। यद्येवं तर्हि हेतुनेति पदं व्यर्थं, तन्न, युक्तिव्यपाश्रयदैवव्यपाश्रयसत्त्वावजयस्येति त्रिःप्रकारस्यापि चिकित्सितस्य संग्रहणार्थं; अन्ये तु हेतुग्रहणं हेतुविपरीतप्राप्त्यर्थं, यस्मात्त्रिविधमौषधं हेतुविपरीतं व्याधिविपरीतं तदर्थकारि चेति॥ २९०॥

विशेषमपरं चात्र शृणूपद्रवनाशनम्।
मधुकं रजनी मुस्तं दाडिमं चाम्लवेतसम्॥२९१॥
अञ्जनं तिन्तिडीकं च नलदं पत्रमुत्पलम्।
त्वचं व्याघ्रनखं चैव मातुलुङ्गरसो मधु॥ २९२॥
दिह्यादेभिर्ज्वरार्तस्य मधुशुक्तयुतैः शिरः।
शिरोभितापसंमोहवमिहिक्काप्रवेपथून्॥ २९३॥
प्रदेहो नाशयत्येष ज्वरितानामुपद्रवान्।

विशेषमपरमित्यादि। अञ्जनं रसाञ्जनं, नलदं मांसी, पत्रं पत्रकं, उत्पलं नीलोत्पलं, व्याघ्रनखो नखः, मधुशुक्तं जम्बीररसकृतः सन्धानविशेषः। तथा चोक्तं,—"जम्बीरस्य फलरसं पिप्पलीचूर्णसंयुतम्। मधुभाण्डे विनिक्षिप्य धान्यराशौ निधापयेत्॥ मासेन तज्जातरसं मधुशुक्तं प्रकीर्तितम्"—इति। प्रदिह्यात् लिम्पेत्। शिरोभितापः शिरोरुक्। संमोहो मूर्च्छा॥ २९१—२९३॥—

मधूकमथ ह्रीवेरमुत्पलानि मधूलिकाम्॥ २९४॥
लीढ्वा चूर्णानि मधुना सर्पिषा च जयेदिमिम्।
कफप्रसेकासृक्पित्तहिक्काश्वासांश्च दारुणान्॥ २९५

मधूकमित्यादि। ह्रीवेरं बालकं, मधूलिका मधुयष्टी॥ २९४॥ २९५॥

लिहन् ज्वरार्तस्त्रिफलां पिप्पलीं च समाक्षिकाम्।
कासे श्वासे च मधुना सर्पिषा स सुखी भवेत्॥

लिहन् ज्वरार्तस्त्रिफलामित्यादि। अत्र योगे यन्मधुनो वारद्वयमुपादानं तदेकस्य मधुनः क्वाथ्यद्रव्यवत् प्रमाणं, अन्यस्य षोड़शांशप्रमाणम्॥ २९६॥

विदारी दाडिमं लोध्रं दधित्थं बीजपूरकम्।
एभिः प्रदिह्यान्मूर्धानं तृड्दाहार्तस्य देहिनः॥२९७॥

विदारीमित्यादि। दधित्थं कपित्थम्॥ २९७॥

दाडिमस्य सितायाश्च द्राक्षामलकयोस्तथा।
वैरस्ये धारयेत् कल्कं गण्डूषं च यथाहितम्॥२९८
क्षीरेक्षुरसमाध्वीकसर्पिस्तैलोष्णवारिभिः।

दाडिमस्येत्यादि। वैरस्ये मुखवैरस्ये। क्षीरेक्षुरसमाध्वीकेत्यादि। माक्षिकं मधु, अत्रापि मुखवैरस्ये धारयेदिति योजनीयम्॥ २९८॥—

शून्ये मूर्ध्नि हितं नस्यं जीवनीयशृतं घृतम्॥२९९॥

शून्ये इत्यादि। शून्ये रिक्ते। जीवनीयानि काकोल्यादीनि दश। तथा चोक्तं,—जीवन्ती काकोल्यौ द्वे मेदे मुद्गमाषपर्णौ ऋषभकजीवकौ मधुकं चेति गणो जीवनीयाख्यः॥ २९९॥

चूर्णितत्रिफलाश्यामात्रिवृत्पिप्पलिसंयुतः।
सक्षौद्रः शर्करायुक्तो विरेकस्तु प्रशस्यते॥ ३००॥
पक्के पित्तज्वरे रक्ते चोर्ध्वगे वेपथौ तथा।

चूर्णितेत्यादि। श्यामा वृद्धदारकं, ऊर्ध्वगे ऊर्ध्वप्रवृत्ते रक्ते॥ ३००॥—

कफवातोत्थयोरेवं स्नेहाभ्यङ्गैर्विशोधयेत्॥ ३०१॥

कफवातोत्थयोरेवमित्यादि। विशोधयेद्विशुद्धिं नयेत्, शमं नयेदिति वा तात्पर्यार्थः। कफवाताविति कर्मपदं शेषीभिभूतमत्र योजनीयम्॥ ३०१॥

हृतदोषो भ्रमार्तस्तु लिह्यात् क्षौद्रसिताभयाः।

हृतेत्यादि। हृतदोषोऽपि यो भ्रमार्तो भवेत् स क्षौद्रेण सिताभयां लिह्यादिति पिण्डार्थः—

वातघ्नमधुरैर्योज्या निरूहा वातजे ज्वरे॥ ३०२॥
विभज्य दोषं प्राणं च यथास्वं वाऽनुवासनम्।

इदानीं वातज्वरे निरूहद्रव्याण्याह—वातघ्नमधुरैरित्यादि। वातघ्ना भद्रदार्वादयः, मधुराः काकोल्यादयः। विभज्य दोषं प्राणं चेति हीनमध्योत्तमादिभेदेन दोषं बलं च वीक्ष्येत्यर्थः। तेनाल्पप्रकुपितदोषे अल्पो निरूहो, मध्यमे मध्यमः, उत्तमे उत्तमः; एवं बलेऽपि। यथास्वं चानुवासना इति वातहरद्रव्यसाधितस्नेहानुवासनाश्च योज्या इति॥ ३०२॥—

उत्पलादिकषायाख्याश्चन्दनोशीरसंयुताः ॥३०३॥
शर्करामधुराः शीताः पित्तज्वरहरा मताः ।
आम्रादीनां त्वचं शङ्खं चन्दनामलकोत्पलम्॥३०४॥
गैरिकाञ्जनमञ्जिष्ठामृणालान्यथ पद्मकम् ।
श्लक्ष्णपिष्टं तु पयसा शर्करामधुसंयुतम् ॥ ३०५ ॥
सुपूतं शीतलं बस्तिं दूयमानाय दापयेत् ।

पित्तज्वरे निरूहद्रव्याण्याह—उत्पलादिकषायाख्या इत्यादि । आख्याः प्रधानाः । आम्रादीनां न्यग्रोधादिगणान्तर्भूतत्वात् पूर्वद्रव्याणि विहाय आम्रादिकानि द्रव्याणि नन्दीवृक्षकपर्यन्तानि ग्राह्याणि । चन्दनं रक्तचन्दनं, उत्पलं नीलोत्पलं, अञ्जनं स्रोतोऽञ्जनं, तदभावे रसाञ्जनं सौवीराञ्जनं वा, मृणालं बिसं, पद्मकं पद्मकाष्ठं; बस्तिर्निरूहबस्तिः ॥ ३०३—३०५ ॥—

ज्वरदाहापहं तेषु सिद्धं चैवानुवासनम् ॥ ३०६ ॥

पित्तज्वरेऽनुवासनद्रव्याण्यतिदेशेनाह—ज्वरदाहापहमित्यादि । तेषु आम्रत्वक्प्रभृतिषु ॥ ३०६ ॥

आरग्वधगणक्काथाः पिप्पल्यादिसमायुताः ।
सक्षौद्रा एव देयाः स्युः कफज्वरविनाशनाः ३०७

कफज्वरे निरूहद्रव्याण्याह—आरग्वधेत्यादि । देयाः स्युर्दातव्या भवेयुः, 'निरूहा' इति शेषः अन्ये तु "आरग्वधादिसंसिद्धाः कफजे क्षौद्रसंयुताः । ज्वरं हन्युर्निरूहाश्च तत्सिद्धाश्चानुवासनाः"—इति पठन्ति ॥ ३०७॥

कफघ्नैरेव संसिद्धा द्रव्यैश्चाप्यनुवासनाः ।

कफजेऽनुवासनमाह—कफघ्नैरित्यादि । कफघ्नैरारग्वधादिभिः ॥—

संसर्गे सन्निपाते च संसृष्टा बस्तयो हिताः ॥३०८॥

संसर्गसन्निपातयोर्निरूहद्रव्याण्याह—संसर्गे इत्यादि । संसर्गे सन्निपातादौ, संसृष्टा मिलिताः, बस्तयो निरूहा इति ॥३०८॥

संसृष्टैरेव संसृष्टा द्रव्यैश्चाप्यनुवासनाः ।

संसर्गसन्निपातयोरतिदेशेनानुवासनद्रव्याण्याह—संसृष्टैरित्यादि । संसृष्टैः संमिलितैः, संसृष्टा मिलिताः—

वातरोगापहाः सर्वे स्नेहा ये सम्यगीरिताः॥३०९॥
विना तैलं त एव स्युर्योज्या मारुतजे ज्वरे ।

इदानीं वातज्वरेऽनुवासनविषये तैलनिषेधमाह—वातरोगापहा इत्यादि । सर्वे स्नेहाः सर्पिस्तैलवसामज्जानः, योज्याः 'अनुवासने' इति शेषः ॥ ३०९ ॥—

निखिलेनोपयोज्याश्च त एवाभ्यञ्जनादिषु ॥३१०॥

वातज्वरानुवासने निषिद्धस्यापि तैलस्य अभ्यङ्गादौ प्रयोगमाह—निखिलेनेत्यादि । निखिलेन सामस्त्येन । एतेन तैलस्यापि ग्रहणम् । ते एव सर्पिस्तैलवसामज्जान एव चत्वारः स्नेहा व्यस्ताः समस्ता वा असंस्कृताः संस्कृताश्च प्रयोज्याः । अत एव षट्कट्वकादितैलमपि शस्यते ॥ ३१० ॥

पैत्तिके मधुरैस्तिक्तैः सिद्धं सर्पिः प्रयुज्यते ।

पित्तज्वरे पुनरभ्यङ्गार्थं विशिष्टं स्नेहमाह—पैत्तिके मधुरैरित्यादि । प्रयुज्यते अभ्यङ्गादिषु ॥—

श्लैष्मिके कटुतिक्तैश्च संसृष्टानीतरेषु च ॥ ३११ ॥

श्लैष्मिके पानाभ्यङ्गार्थं स्नेहविशेषमाह—श्लैष्मिके कटुतिक्तैरित्यादि । कटुतिक्तैश्चेत्यत्र सर्पिः सिद्धमिति योजनीयम् । यद्यपि कफतुल्यगुणं सर्पिस्तथापि विशिष्टसंस्कारवशात् कफेऽपि सर्पिः प्रयुज्यते । अन्ये तु चकारादनुक्तमपि तैलं कथयन्ति; तन्न, अन्यतन्त्रसंवादाभावात् । तुल्याङ्गसंसर्गसन्निपातेष्वभ्यङ्गार्थं विशिष्टस्नेहमाह—संसृष्टानीतरेषु चेति । संसृष्टानि सर्पिरादीनि अन्योऽन्यमिश्राणि तथा वातादिहरद्रव्यैर्मिश्रैरेव साधितानि । इतरेषु सन्निपातेषु ॥ ३११ ॥

हतावशेषं पित्तं तु त्वक्स्थं जनयति ज्वरम् ।
पिबेदिक्षुरसं तत्र शीतं वा शर्करोदकम् ॥ ३१२ ॥
शालिषष्टिकयोरन्नमश्नीयात् क्षीरसंप्लुतम् ।

इदानीं हतावशेषस्य पित्तस्य प्रतीकारमाह—हतावशेषमित्यादि । तत्र हतावशेषे पित्तज्वरे । अन्नमोदनम् । यद्यपि त्वक्स्थिते पित्ते बहिःपरिमार्जनं, तथापि तद्वीर्ययुक्तस्य रसस्य सर्वतोगमनादन्तः परिमार्जनमुक्तम् ॥ ३१२ ॥—

कफवातोत्थयोरेव स्वेदाभ्यङ्गौ प्रयोजयेत् ॥ ३१३ ॥

इदानीं कफवातयोरपि हतावशेषयोः प्रतीकारार्थमाह—कफवातोत्थयोरेवेत्यादि । कफवातोत्थयोरिति हतावशेषकफवातज्वरयोरित्यर्थः ॥ ३१३ ॥

घृतं द्वादशरात्रात्तु देयं सर्वज्वरेषु च ।
तेनान्तरेणाशयं स्वं गता दोषा भवन्ति हि ॥३१४॥

अधुना यावता कालेन ज्वरे सर्पिर्देयं तावन्तं कालं सकारणं दर्शयन्नाह—घृतमित्यादि । सर्वज्वरेषु चेति ये ज्वरा लङ्घनोष्णोदकपानपाचनैरुपक्रान्तास्तेषु सर्वज्वरेषु द्वादशाहादनन्तरं घृतं देयं, तेनान्तरेण तेनावसरेण तेन कालेनेत्यर्थः, द्वादशरात्रादूर्ध्वमिति तात्पर्यार्थः । आशयं स्वं गता दोषा इति स्थानमात्मीयं प्राप्ता वातादयो भवन्ति, प्रत्यनीकप्राप्तत्वात् । यद्यप्यष्टाहादनन्तरं ज्वरपाको भवति तथापि सन्निपातज्वरस्य द्वादशाहेण पाको भवतीति दर्शनार्थं द्वादशाहग्रहणम् । केचिदत्र नस्यार्थं घृतं पठन्ति तन्न पठनीयं, नस्यार्थघृतस्य गण्डूषोत्तरं प्रागेव पठितत्वात् ॥ ३१४ ॥

धातून् प्रक्षोभयन् दोषो मोक्षकाले बलीयते ।
तेन व्याकुलचित्तस्तु म्रियमाण इवेहते ॥ ३१५ ॥

धातूनित्यादि । मोक्षकाले धातूंश्चालयन् दोषो बलीयते बलीव आचरतीति पिण्डार्थः । ननु, प्रक्षीणावस्थायां कथं दोषो बलीवाचरति ? सत्यं, प्रभावात् । यथा दीपो निर्वाणावस्थायां महतीं ज्वालां प्रदर्शयन् निर्वाणं याति, तद्वज्ज्वरारम्भको दोषो बलीयत इति । अपरे तु 'अबलीयते'

इति पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च—अवलीयते ताहग्रूपेण नोपलभ्यते । तेन दोषेण, म्रियमाण इवेहते मुमूर्षुवद्गात्रविक्षेपणादिकां क्रियां करोतीत्यर्थः ॥ ३१५ ॥

लघुत्वं शिरसः स्वेदो मुखमापाण्डु पाकि च ।
क्षवथुश्चान्नकाङ्क्षा च ज्वरमुक्तस्य लक्षणम् ॥३१६॥

ज्वरमुक्तलक्षणमाह—लघुत्वमित्यादि । लघुत्वं शिरस इति शिरोलघुत्वं, आपाण्डु ईषत्पाण्डु, क्षवथुः छिक्का । ज्वरातीसारयोर्महाव्याधित्वान्मुक्तिलक्षणं कथितं नान्येषाम् । केचिदाचार्या 'धातुन् प्रक्षोभयन् दोष' इत्यादिकमनन्तरोक्तं सन्निपातज्वरमुक्तिलक्षणं, 'लघुत्वं शिरस' इत्यादिकं चेतरज्वरमुक्तिलक्षणमिति ब्रुवते ॥ ३१६ ॥

शम्भुक्रोधोद्भवो घोरो बलवर्णाग्निसादकः ।
रोगराट् रोगसंघातो ज्वर इत्युपदिश्यते ॥ ३१७ ॥
व्यापित्वात् सर्वसंस्पर्शात् कृच्छ्रत्वादन्तसंभवात् ।
अन्तको ह्येष भूतानां ज्वर इत्युपदिश्यते ॥ ३१८ ॥

इदानीं ज्वरस्यातिशयेन प्रतीकरणाय गरीयस्त्वं दर्शयन्नाह—शम्भुक्रोधोद्भव इत्यादि । एतैर्हेतुभिर्ज्वरोऽन्तक इत्युपदिश्यत इति संबन्धः । व्यापित्वमस्य पुरुषपश्वादिसर्वप्राणिसाधारणत्वात्, सर्वसंस्पर्शित्वं समनस्केन्द्रियस्य देहस्य तापनात्, कृच्छ्रत्वं च घोरतरपीडाकरत्वात्, अन्तसंभवत्वं चापरव्याधिग्रस्तस्यापि पुरुषस्य ज्वरेणैव प्राणनाशित्वात् । अन्तक इव अन्तकः, अन्तकारित्वात् । यद्यप्ययमध्यायो निबन्धकारैरन्यक्रमपाठैः पठितः, तथापि मया यथा गुरुणोपदिष्टस्तेन क्रमेण पठितः ॥ ३१७ ॥ ३१८ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायामुत्तरतन्त्रान्तर्गतकायचिकित्सायां ज्वरप्रतिषेधाध्याय एकोनचत्वारिंशत्तमः समाप्तः ।

चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातोऽतीसारप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

ज्वरप्रतिषेधानन्तरं क्रियाघातपूर्वकत्वसामान्यादतीसारप्रतिषेधारम्भमाह—अथेत्यादि । अतिसरणमतीसारः, तस्य प्रतिषेधः चिकित्सितं; तथा चोक्तं—"अतिरत्यर्थवचने, सरतिर्गतिकर्मणि । तस्मात्तदत्यन्तसरणादतीसार इति स्मृतः" इति ॥ १ ॥ २ ॥

गुर्वतिस्निग्धरूक्षोष्णद्रवस्थूलातिशीतलैः ।
विरुद्धाध्यशनाजीर्णैरसात्म्यैश्चापि भोजनैः ॥ ३ ॥
स्नेहाद्यैरतियुक्तैश्च मिथ्यायुक्तैर्विषाद्भयात् ।
शोकाद्दुष्टाम्बुमद्यातिपानात् सात्म्यर्तुपर्ययात् ॥४॥
जलाभिरमणैर्वेगविघातैः कृमिदोषतः ।
नृणां भवत्यतीसारो लक्षणं तस्य वक्ष्यते ॥ ५ ॥

यतो विज्ञातेऽतिसारे चिकित्सितं क्रियतेऽतस्तद्विज्ञानार्थं पूर्वं निदानमाह—गुर्वतिस्निग्धेत्यादि । गुरु मात्रागुणविपाकेभ्यः । अतिशब्दः स्निग्धादिभिः स्थूलान्तैः प्रत्येकं संबध्यते । स्थूलं स्थूलावयवं पिष्टान्नादि । यद्यपि गुरुग्रहणेनैव स्निग्धस्थूलयोःप्राप्तिस्तथाऽप्यतिशयेनातीसारहेतुत्वापादनार्थं तयोर्ग्रहणम् । विरुद्धं हिताहितीयोक्तं, अध्यशनमजीर्णभोजनं, अजीर्णानि आमविदग्धादीनि । स्नेहाद्यैरिति स्नेहवमनविरेचननिरूहानुवासनैः । अतियुक्तैरतियोगयुक्तैः, मिथ्याप्रयुक्तैरसम्यग्युक्तैः । यद्यपि मिथ्याप्रयुक्तैरित्यनेनैवातियोगः प्राप्तस्तथाऽप्यतिशयेनातीसारहेतुत्वापादनार्थमतियोगग्रहणम् । तथाऽन्तरग्निं संशम्य अपांधातुरेव अत्यर्थमधः सरति । विषात् दूषीविषात् । दुष्टाम्बुमद्यातिपानात् वीर्यविपाकस्पर्शैर्दुष्टमम्बु, मद्यं पुनर्दुष्टं नवं व्यापन्नमकालजं वा, तयोराधिक्येन पानात् । सात्म्यर्तुपर्ययात् सात्म्यविपर्ययात् ऋतुविपर्ययाच्चेत्यर्थः । यद्येवं तर्हि असात्म्यैश्चापि भोजनैरिति निष्फलं; तन्न, विशेषहेतुत्वात् । जलाभिरमणैः पानीयातिक्रीडनैः । वेगविघातैर्मूत्रादिवेगावरोधैः । कृमिदोषतः कृमिप्रकोपात् । केचिदाचार्या गुर्वतिस्निग्धरूक्षेत्यादिसूत्रात् पूर्वमतीसारस्य प्रागुत्पत्तिं पठन्ति, तद्यथा,—"दीर्घसत्रेण यजतः पृषध्रस्य महात्मनः । आलम्भ्याः पशवः क्षीणास्ततो गावः प्रकल्पिताः ॥ तासामुपाकृतानां च गवामत्यर्थसेवनात् । असात्म्यत्वादथोष्णत्वाद्गौरवाच्च विशेषतः ॥ अतिस्नेहाच्च संक्षीणो जाठरोऽग्निस्तदा किल । अतीसारः पुरोत्पन्नो दोषधातुमलाश्रयः ॥ अथ तेनैव कल्पेन संप्रत्येष महागदः"—इति ॥३-५

संशम्यापां धातुरन्तः कृशानुं
वर्चोमिश्रो मारुतेन प्रणुन्नः ।
वृद्धोऽतीवाधः सरत्येव यस्मा-
द्व्याधिं घोरं तं त्वतीसारमाहुः ॥ ६ ॥

लक्षणं तस्य वक्ष्यते इत्यभिधाय संप्राप्तिरपि लक्षणं भवत्यतो हेतोर्निरुक्तिद्वारेण संप्राप्तिलक्षणमाह—संशम्यापां धातुरित्यादि । यस्मादन्तरग्निं संशम्य अपां धातुरेवम्भूतोऽतीवाधः सरति तस्मादतीसारमाचार्या आहुरिति पिण्डार्थः । संशम्य मन्दीकृत्य । अपांधातुः कायद्रवः श्लेष्मपित्तरसादिकः । अन्ये तु कफदुष्टं रसं स्वेदं चापांधातुशब्देनाहुः । वर्चोमिश्रः पुरीषयुक्तः । प्रणुन्नः प्रेरितः । वृद्धो वृद्धिं गतः ॥ ६ ॥

एकैकशः सर्वशश्चापि दोषैः
शोकेनान्यः षष्ठ आमेन चोक्तः ।
केचित् प्राहुर्नैकरूपप्रकारं
नैवेत्येवं काशिराजस्त्ववोचत् ॥ ७ ॥

इदानीमतीसाराणां संख्यामाह—एकैकश इत्यादि । संख्येयनिर्देशादेव संख्यायां लब्धायां षष्ठ इति संख्याकरणं नियमार्थं; तेन द्वन्द्वजा अतीसारा न भवन्ति, व्याधिस्वभावादेति सूचितम् । येऽन्ये तन्त्रान्तरीया वातादिभिर्व्यस्तैः समस्तैश्च चत्वारो, भयशोकाभ्यां च द्वौ, इत्यनया परिपाट्या दशत्वं मन्यते तेषामीदृशोऽभिप्रायः—आमजोऽतीसारः सन्निपातजेऽवरुद्धः, 'आमाजीर्णात् प्रद्रुताः क्षोभयन्तः' इत्युक्तत्वात् । कैश्चित् हारीतादिभिर्द्वन्द्वजादिभेदेन बहवोऽतिसाराः पठिताः, ते धन्वन्तरेरनभिमताः, अतस्तन्निषेधार्थमाह—केचित् प्राहुरित्यादि । केचिन्नैकरूपप्रकारमतीसारमाहुः; कुतः? द्वन्द्वजरक्तातीसारादिभेदेन बहुप्रकारत्वात्, काशिराजश्च तमतीसारमेव द्वन्द्वजादिभेदेन बहुप्रकारमिति हेतोः नैवावोचत् ॥ ७ ॥

दोषावस्थास्तस्य नैकप्रकाराः
काले काले व्याधितस्योद्भवन्ति ।

कोऽसौ हेतुर्यद्वशादनन्तप्रकारास्ते नोक्ता इत्याह—दोषावस्था इत्यादि । दोषावस्था आमपक्वरक्ताद्याः । तस्यातीसारिणः । काले काले स्वस्वकाले । तत्र प्रथमा आमावस्था, ततः पक्वावस्था, तथा पित्तातीसारे पित्तलसेवनात् रक्तातीसारावस्था भवति; एवमेकदोषावस्थेऽप्यतीसारे दोषान्तरानुबन्धेन द्वन्द्वजाभासता ज्ञेया । एतेनैतदुक्तं—अतीसारः षट्प्रकार एव । याश्च आमपक्वरक्तान्यदोषानुबन्धोत्पन्ना नैकप्रकारास्ता अवस्था दोषाणामेवेत्यर्थः ॥—

हृन्नाभिपायूदरकुक्षितोद-
गात्रावसादानिलसन्निरोधाः ॥ ८ ॥
विट्सङ्ग आध्मानमथाविपाको
भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि ।

इदानीमतीसारस्य पूर्वरूपमाह—हृन्नाभिपायूदरेत्यादि । हृत् हृदयं, पायु गुदं, तोदशब्दो हृदादिभिः कुक्षिपर्यन्तैः प्रत्येकं संबध्यते । यद्यपि उदरग्रहणेनैव नाभिकुक्ष्यपि प्राप्यते, तथापि नाभिकुक्ष्यभिधानं विशेषेण तत्र तोदो भवतीति दर्शनार्थम् । पुरःसराणि पूर्वरूपाणीत्यर्थः ॥ ८ ॥—

शूलाविष्टः सक्तमूत्रोऽन्त्रकूजी
स्रस्तापानः सन्नकट्यूरुजङ्घः ॥ ९ ॥
वर्चो मुञ्चत्यल्पमल्पं सफेनं
रूक्षं श्यावं सानिलं मारुतेन ।

इदानीं वातातीसारस्य लक्षणमाह—शूलाविष्ट इत्यादि । शूलाविष्टः शूलार्दितः । सक्तमूत्रो विबद्धमूत्रः । अन्त्रकूजी गुड्गुड्शब्दयुक्तः । स्रस्तापानः अधश्च्युतगुदः । सन्नकट्यूरुजङ्घः शिथिलकट्यूरुजङ्घः । अल्पमल्पमिति चान्यातिसारापेक्षया । सानिलं वातशब्दयुतम् । श्यावशब्दोऽत्र व्रणास्रावोक्तारुणभस्मकपोतास्थिवर्णानुपलक्षयति ॥ ९ ॥—

दुर्गन्ध्युष्णं वेगवन्मांसतोय-
प्रख्यं भिन्नं स्विन्नदेहोऽतितीक्ष्णम् ॥ १० ॥
पित्तात् पीतं नीलमालोहितं वा
तृष्णामूर्च्छादाहपाकज्वरार्तः ।

पित्तातीसारलक्षणमाह—दुर्गन्धीत्यादि । एवम्भूतः पुरुषः एवम्भूतं वर्चः पित्तादतीसार्यत इति संबन्धः । वेगवदतिशयेन सवेगं, मांसतोयप्रख्यं मांसधावनोदकसदृशं, भिन्नं स्फुटितं, अतितीक्ष्णं अतिशयेन तीक्ष्णं, तच्च मक्षिकाणामपसर्पणेन ज्ञेयम् । दाहो गुदे जठरे वा, पाको गुदे एव ज्ञेयः ॥ १० ॥—

तन्द्रानिद्रागौरवोत्क्लेशसादी
वेगाशङ्की सृष्टविट्कोऽपि भूयः ॥ ११ ॥
शुक्लं सान्द्रं श्लेष्मणा श्लेष्मयुक्तं
भक्तद्वेषी निःस्वनं हृष्टरोमा ।

श्लेष्मातीसारलक्षणमाह—तन्द्रा निद्रेत्यादि । तन्द्रा शारीरोक्तलक्षणनिद्राभेदः, उत्क्लेशः थूत्करणं, सादी अङ्गग्लानियुक्तः । सृष्टविट्क इत्यादि । सृष्टविट्कोऽपि पुरुषो भूयः पुनर्वेगाशङ्की भवतीत्यर्थः । सान्द्रं घनम् । निःस्वनं निःशब्दम् । हृष्टरोमा हृषितरोमा ॥ ११ ॥—

तन्द्रायुक्तो मोहसादास्यशोषी
वर्चः कुर्यान्नैकवर्णं तृषार्तः ॥ १२ ॥
सर्वोद्भूते सर्वलिङ्गोपपत्तिः
कृच्छ्रश्चायं बालवृद्धेष्वसाध्यः ।

इदानीं सन्निपातातीसारलक्षणमाह—तन्द्रायुक्त इत्यादि । नैकवर्णं किं तर्हि सर्वदोषवर्णम् । सर्वलिङ्गोपपत्तिः सर्वलिङ्गप्राप्तिः ॥ १२ ॥—

तैस्तैर्भावैः शोचतोऽल्पाशनस्य
बाष्पावेगः पक्तिमाविध्य जन्तोः ॥ १३ ॥
कोष्ठं गत्वा क्षोभयत्यस्य रक्तं
तच्चाधस्तात् काकणन्तीप्रकाशम् ।
वर्चोमिश्रं निःपुरीषं सगन्धं
निर्गन्धं वा सार्यते तेन कृच्छ्रात् ॥ १४ ॥
शोकोत्पन्नो दुश्चिकित्स्योऽतिमात्रं
रोगो वैद्यैः कष्ट एष प्रदिष्टः ।

शोकजलक्षणमाह—तैस्तैर्भावैरित्यादि । एवम्भूतस्य पुरुषस्य बाष्पावेगः कोष्ठं गत्वा, पक्तिमाविध्य, रक्तमस्य क्षोभयतीति संबन्धः । तैस्तैर्भावैर्बन्धुवियोगादिभिः, शोचतः शोकं कुर्वतः, बाष्पावेगः शोकोत्थतेजस उद्रेकः, पक्तिं अग्निं पक्तिहेतुत्वात्, आविध्य आकुलीकृत्य, क्षोभयति । तच्चेति रक्तं, अधस्तादिति पदं क्षोभयतीत्यनेन सम्बन्धनीयं, अन्ये सार्यते तेन इत्यत्र संबन्धयन्ति । काकणन्ती गुञ्जा । सगन्धं निर्गन्धं वेति सपरीषापुरीषत्वादित्यर्थः । केचिदत्र अल्पाशनस्य अन-

न्तरं शोकोत्पन्न इत्यतः प्रागन्यथा पठन्ति 'शुष्कं भुक्तं तेज ऊष्मगृहीतं कोष्ठं गत्वा रक्तमत्यर्थमुष्णम्। गुञ्जाप्रख्यं प्रेरयेच्चाप्यधस्ताद्वर्चोयुक्तं निष्पुरीषं सगन्धम् ॥ निर्गन्धं वा सार्यते सोऽतिसान्द्रं' इति। व्याख्यानयन्ति च,—शुष्कं शुष्कतां गतं, अल्पत्वात्; भुक्तं भोजनं, तेजः शोकोत्थं तेजः, ऊष्मगृहीतं ऊष्मणा गृहीतम् ॥ १३ ॥ १४ ॥—

आमाजीर्णैः प्रद्रुताः क्षोभयन्तः
कोष्ठं दोषाः संप्रदुष्टाः सभक्तम् ॥ १५ ॥
नानावर्णं नैकशः सारयन्ति
कृच्छ्राज्जन्तोः षष्ठमेनं वदन्ति ॥ १६ ॥

आमातीसारलक्षणमाह—आमाजीर्णैरित्यादि। दोषाः संप्रदुष्टाः कोष्ठं क्षोभयन्तः सन्तो नानावर्णं सरुक् कृच्छ्रात् एकशो न अपितु बहुशः सारयन्तीति पिण्डार्थः। आमाजीर्णैः प्रद्रुताः आमाख्येनाजीर्णेनोपद्रुताः, क्षोभयन्तश्चालयन्तः, 'मलं' इति शेषः। सभक्तं ससिक्थम्। अत्र पुनः षष्ठसंख्यावचनं नियमार्थं, तेन भयस्नेहाजीर्णविषूचिकार्शोऽजीर्णादिनिमित्ता अतीसारा न पृथग्गणनीयाः, यतस्ते दोषज एवान्तर्भूताः। एवं आमजम्। केचित् 'संप्रदुष्टाः सभक्तं इत्यत्र 'धातुसङ्घान् मलांश्च' इति पठन्ति; धातुसङ्घान् रक्तादीन्, मलान् पुरीषादीन्, 'दूषयित्वा' इति शेषः, इति च व्याख्यानयन्ति। यद्यपि सर्वातीसाराणामादावामातीसारत्वं तथापि प्रभूतामजनितत्वादामजस्य पृथगुपादानं, एवं सान्निपातिकत्वेऽप्यस्य पृथगुपादानं समाधानम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

संसृष्टमेभिर्दोषैस्तु न्यस्तमप्स्ववसीदति।
पुरीषं भृशदुर्गन्धं विच्छिन्नं चामसंज्ञकम् ॥ १७ ॥

इदानीमामपक्वेनातीसारस्य लक्षणमाह—संसृष्टमेभिर्दोषैरित्यादि। संसृष्टमेभिर्दोषैः पूर्वनिर्दिष्टैर्वातादिलिङ्गैर्गुरुतरैर्व्याप्तमित्यर्थः। अवसीदति अवलीयते ब्रुडति। विच्छिन्नं अल्पाल्पप्रवर्तकं; विच्छिन्नमित्यत्र पिच्छिलमिति केचित् पठन्ति १७

एतान्येव तु लिङ्गानि विपरीतानि यस्य तु।
लाघवं च मनुष्यस्य तस्य पक्वं विनिर्दिशेत् ॥ १८ ॥

आमलक्षणमभिधाय पक्वलक्षणमाह—एतान्येवेत्यादि। एतान्येव लिङ्गानि अनन्तरोक्तापक्वलिङ्गानि। चकारात् कफदुष्टिरहितं पुरीषं समुच्चीयते। 'मनुष्यस्य' इत्यत्र 'पुरीषस्य' इति केचित् पठन्ति। व्याख्यानयन्ति च—यद्यपि न्यस्तमप्स्ववसीदतीत्यस्य वैपरीत्येनैव पुरीषलाघवं प्राप्तं तथापि पुनर्लाघवोपादानं कफदुष्टिरहितत्वबोधनाय। ननु, कफसंसृष्टः पक्वोऽपि मलो निमज्जति तत् कथं पक्वकफातीसारज्ञानं? उच्यते—तद्वितरलक्षणैरेव ॥ १८ ॥

सर्पिर्मेदोवेसवाराम्बुतैल-
मज्जक्षीरक्षौद्ररूपं स्रवेद्यत्।
मञ्जिष्ठाभं मस्तुलुङ्गोपमं वा
विस्रं शीतं प्रेतगन्ध्यञ्जनाभम् ॥ १९ ॥
राजीमद्वा चन्द्रकैः सन्ततं वा
पूयप्रख्यं कर्दमाभं तथोष्णम्।
हन्यादेतद्यत् प्रतीपं भवेच्च
क्षीणं हन्युश्चोपसर्गाः प्रभूताः ॥ २० ॥
असंवृतगुदं क्षीणं दुराध्मातमुपद्रुतम्।
गुदे पक्वे गतोष्माणमतीसारकिणं त्यजेत् ॥ २१ ॥

इदानीमतीसाराणां परिहारार्थमसाध्यलक्षणमाह—सर्पिरित्यादि। वेसवारं विशिष्टसंस्कारसंस्कृतं मांसं खानिस्कापरपर्यायं, तेन मिश्रमम्बु वेसवाराम्बु। रूपशब्दः सर्पिरादिभिः प्रत्येकं संबध्यते। मस्तुलुङ्गोऽर्धविलीनचतुःस्नेहाकारो मस्तकमज्जा तत्सदृशं, विस्रं आमगन्धि, प्रेतगन्धि शटितमृतकगन्धतुल्यगन्धमित्यर्थः। अञ्जनाभं सौवीराञ्जनाभं, राजीमन्नीलपीतादिरेखायुक्तं, चन्द्रकैर्मयूरपिच्छाभैः, सन्ततं व्याप्तं, यत् प्रतीपं यथास्वदोषलिङ्गेभ्यो विपरीतलिङ्गं, अन्ये तु अरिष्टलिङ्गमाहुः। उपसर्गा उपद्रवाः। ते च तन्त्रान्तरे पठिता ज्वरशोफादयः। उक्तं च,—"शोफं शूलं ज्वरं तृष्णां श्वासं कासमरोचकम्। छर्दिं हिक्कां च मूर्च्छां च दृष्ट्वाऽतीसारिणं त्यजेत्"—इति। प्रभूता बहवः। एते उपद्रवाः क्षीणमतीसारिणं हन्युरिति योजनीयम्। असंवृतगुदं असङ्कुचितगुदमित्यर्थः। क्षीणं उत्साहोपचयबलरहितं, दुरात्मानमजितेन्द्रियम्। उपद्रुतमवारणीयोक्तैरुपद्रवैर्जुष्टम्। गुदे पक्वे गतोष्माणं गुदे पक्वे सति यस्य ऊष्मा बहिर्निर्गतो विनष्टस्तादृशमतिसारिणं त्यजेत्। केचित् 'दुरात्मानं' इत्यत्र 'सदाऽध्मातं' इति पठन्ति, सदाऽऽध्मानयुक्तमिति च व्याख्यानयन्ति ॥ १९—२१ ॥

शरीरिणामतीसारः संभूतो येन केनचित्।
दोषाणामेव लिङ्गानि कदाचिन्नातिवर्तते ॥ २२ ॥
स्नेहाजीर्णनिमित्तस्तु बहुशूलप्रवाहिकः।
विषूचिकानिमित्तस्तु चान्योऽजीर्णनिमित्तजः।
विषार्शःकृमिसंभूतो यथास्वं दोषलक्षणः ॥ २३ ॥

इदानीं षट्संख्याधिक्यशङ्कानिषेधार्थमितराणामतीसाराणां दोषजेष्वेवान्तर्भावार्थमाह—शरीरिणामित्यादि। येन केनचित् 'हेतुना' इति शेषः। यस्माद्बहुनिमित्तजोऽप्यतीसारो दोषलिङ्गानि नातिवर्तते नातिक्रामति तस्माद्यथास्वं दोषलक्षणादतीसारो ज्ञेय इत्यर्थः। एतेन न षट्संख्या विक्रयम्। केचित् 'शरीरिणामतीसारः' इत्यादि पाठं आमजातिसारलक्षणादनन्तरं पठन्ति, युक्तश्चायं तथैव पाठः; परं जेज्जटाचार्यवचनानुरोधेनात्र पठितः; जेज्जटाचार्यं विहायान्ये टीकाकारा अस्यानन्तरं पाठं न पठन्ति, क्षोदक्षमत्वाभावात् ॥ २२ ॥ २३ ॥

आमपक्वक्रमं हित्वा नातिसारे क्रिया यतः ॥
अतः सर्वेऽतिसारास्तु ज्ञेयाः पक्वामलक्षणैः ॥ २४॥

इदानीमामपक्वलक्षणज्ञाने भिषज आवश्यकत्वं प्रतिपादयन्नाह—आमपक्वक्रममित्यादि । पक्वामलक्षणैः पूर्वोक्तैरेव॥२४

तत्र लङ्घनमेवादौ पूर्वरूपेषु देहिनाम् ।
ततः पाचनसंयुक्तो यवाग्वादिक्रमो हितः ॥ २५ ॥

इदानीं चिकित्सावसरः—तत्रादौ लङ्घनमित्यादि । तत्रेति वाक्योपक्रमे । लङ्घनं उपवासः । आदौ प्रथमतः । यस्मात् सर्व एवातीसारा आदावामत्वं भजन्तेऽत आमशमनार्थमादौ लङ्घनं, ततो लङ्घनादनन्तरं, आदिशब्दाद्यूषरसादयो गृह्यन्ते । एतद्यवागूयूषरसादिकं यद्यस्य हितं भवति तत्तदवस्थां बुद्ध्वा दद्यात् । केचित् 'आदौ तु लङ्घनं कार्यं' इत्यस्य स्थाने 'हितं लङ्घनमेवादौ' इत्यादि पाठं पठन्ति, स च मया न दृष्टः॥ २५॥

अथवा वामयित्वा तु शूलाध्माननिपीडितम् ।
पिप्पलीसैन्धवाम्भोभिर्लङ्घनाद्यैरुपाचरेत् ॥ २६ ॥

अवस्थाविशेषेण पक्षान्तरमाह—अथवा वामयित्वेत्यादि । आमेऽतीसारे शूलादिपीडितं पुरुषं पिप्पलीसैन्धवाम्भोभिर्वामयित्वा लङ्घनाद्यैरुपाचरेदिति संवन्धः । लङ्घनाद्यैरिति लङ्घनस्वेदोष्णोदकपानादिभिः । अग्निमान्द्यादतीसारप्रवृत्तिः, तत् कथमग्निमान्द्यजनकस्य वमनस्य तत्रोपदेशः? सत्यं, अतिप्रवृत्तदोषप्रतिबन्धार्थं च वमनं प्रयुज्यते ॥ २६ ॥

कार्यं च वमनस्यान्ते प्रद्रवं लघुभोजनम् ।
खडयूषयवागूषु पिप्पल्याद्यं च योजयेत् ॥ २७ ॥

वमनादनन्तरं यत् कार्यं तदाह—कार्यमित्यादि । प्रद्रवं प्रकृष्टद्रवं यवागूयूषादि । ननु, भोजनविषयेऽतीसारे द्रवस्य निषेधो दर्शितस्तत् कथमत्र द्रवाणां यवाग्वादीनां प्रयोगः? सत्यं, भोजने केवलस्यैव द्रवस्य निषेधो न संस्कृतस्येत्यदोषः । अन्ये तु प्रगतद्रवं प्रद्रवं कथयन्ति । तन्न, अतीसारे यवागूपदेशात् । खडयूषयवागूषु पिप्पल्याद्यं च योजयेदिति षडयूषाः कपित्थदाडिममरिचादिभिः सुपक्वं तक्रं, अन्ये तु खडा दाडिमतक्रशाकादिसंस्कृता द्रवाः, यूषा मुद्गमसूरचणकादिकृताः ॥ २७ ॥

अनेन विधिना चामं यस्य वै नोपशाम्यति ।
हरिद्रादिं वचादिं वा पिबेत् प्रातः स मानवः॥२८

षडयूषादिभिरपच्यमानेऽतीसारे पाचनार्थमाह—अनेन विधिना चाममित्यादि । आमं आमातीसारम् । प्रातःशब्दो निरन्नताद्योतकः ॥ २८ ॥

आमातिसारिणां कार्यं नादौ संग्रहणं नृणाम् ।
तेषां दोषा विबद्धाः प्राग्जनयन्त्यामयानिमान् २९

प्लीहपाण्ड्वामयानाहमेहकुष्ठोदरज्वरान् ।
शोफगुल्मग्रहण्यर्शःशूलालसकहृद्ग्रहान् ॥ ३० ॥

आमातिसारे आदौ संग्रहणे दोषमाह—आमातीसारिणामित्यादि । तेषां आमातिसारिणां, विबद्धा विशेषेण बद्धा संगृहीता इत्यर्थः । अन्ये आमातीसारिणामित्यादिपाठस्य स्थाने 'दोषस्तम्भनमादौ तु न कर्तव्यं विजानता । तस्मादौ बध्यमानस्तु बली कुर्यादुपद्रवान्' इति पठन्ति । अपरे तु अन्यथा पाठं पठन्ति, स चाप्रसिद्ध इति न दर्शितः ॥ २९ ॥ ३० ॥

सशूलं बहुशः कृच्छ्राद्विबद्धं योऽतिसार्यते ।
दोषान् सन्निचितान् तस्य पथ्याभिः संप्रवर्तयेत्३१

इदानीमावस्थिकं क्रममाह—सशूलमित्यादि । विबद्धं विबद्धमिव, अत्यल्पप्रवृत्तेः । सन्निचितान् सञ्चयं गतान्, प्रवृद्धानित्यर्थः । संप्रवर्तयेदित्यत्र बहुश इति संबन्धनीयम् । यस्मात् सन्निचिताः शूलकारिणो दोषा विरेचनेनाधो यान्ति तस्मादतीसारेऽपि विरेचनं प्रयुज्यते ॥ ३१ ॥

योऽतिद्रवं प्रभूतं च पुरीषमतिसार्यते ।
तस्यादौ वमनं कुर्यात् पश्चाल्लङ्घनपाचनम् ॥ ३२ ॥

अपरमावस्थिकमाह—योऽतिद्रवमित्यादि । यस्माद्वमनमूर्ध्वमार्गहरणद्वारेणोदकधातोरुच्छेदकारी तस्मात् प्रयुज्यते ॥ ३२॥

स्तोकं स्तोकं विबद्धं वा सशूलं योऽतिसार्यते ।
अभयापिप्पलीकल्कैः सुखोष्णैस्तं विरेचयेत् ॥३३॥

स्तोकमित्यादि । वाशब्दोऽभयापिप्पलीकल्कैरित्यत्र संबन्धनीयः । यद्यपि 'सशूलं बहुश' इत्यनेनैव स्तोकं विबद्धमित्यस्यार्थः प्राप्तः, तथापि पिप्पलीसंयोगस्याधिकस्य दर्शनार्थं पुनरभिधानम् ॥ ३३ ॥

आमे च लङ्घनं शस्तमादौ पाचनमेव वा ।

तत्र लङ्घनं यदि परं तस्यैव विकल्पकार्थमाह—आमे च लङ्घनमित्यादि । आमातीसारे लङ्घनं कार्यं परं यदि लङ्घने क्षमं शरीरं अन्नानभिलाषश्च भवति, अतो विपर्यये आदौ पाचनमिति ॥—

योगाश्चात्र प्रवक्ष्यन्ते त्वामातीसारनाशनाः ॥३४॥

योगाश्चात्रेत्यादि । योगाः पाचनयोगाः ॥ ३४ ॥

कलिङ्गातिविषाहिङ्गुसौवर्चलवचाभयाः ॥ ३५ ॥
देवदारुवचामुस्तानागरातिविषाभयाः ।
अभया धान्यकं मुस्तं बालकं बिल्वमेव च ।
मुस्तं पर्पटकं शुण्ठी वचा सातिविषाऽभया ॥३६॥
अभयाऽतिविषा हिङ्गु वचा सौवर्चलं तथा ।
चित्रकं पिप्पलीमूलं वचा कटुकरोहिणी ॥ ३७ ॥
पाठा वत्सकबीजानि हरीतक्यो महौषधम् ।
मूर्वा निर्दहनः पाठा त्र्यूषणं गजपिप्पली ॥ ३८ ॥

१ 'आदौ तु लङ्घनं कार्यं' इति पाठान्तरम् ।

सिद्धार्थका भद्रदारु शताह्वा कटुरोहिणी ।
एला सावरकं कुष्ठं हरिद्रे कौटजा यवाः ॥ ३९ ॥
मेषशृङ्गी त्वगेले च क्रिमिघ्नं वृक्षकाणि च ।
वृक्षादनी वीरतरुर्बृहत्यौ द्वे सहे तथा ॥ ४० ॥
एरण्डत्वक् च तैन्दुकी दाडिमी कौटजी शमी ।
पाठा तेजोवती मुस्तं पिप्पली कौटजं फलम् ॥४१
पटोलं दीप्यको बिल्वं हरिद्रे देवदारु च ।
विडङ्गमभया पाठा शृङ्गवेरं घनं वचा ॥ ४२ ॥
वचा वत्सकबीजानि सैन्धवं कटुरोहिणी ।
हिङ्गुर्वत्सकबीजानि वचा बिल्वशलाटु च ॥ ४३ ॥
नागरातिविषामुस्तं पिप्पल्यो वात्सकं फलम् ।
महौषधं प्रतिविषा मुस्तं चेत्यामपाचनाः ॥ ४४ ॥
प्रयोज्या विंशतिर्योगाः श्लोकार्धविहितास्त्विमे ।
धान्याम्लोष्णाम्बुमद्यानां पिबेदन्यतमेन वा ॥ ४५॥
निःक्वाथान् वा पिबेदेषां सुखोष्णान् साधु साधितान्।
निखिलेनोपदिष्टोऽयं विधिरामोपशान्तये ॥ ४६ ॥
हरीतकीमतिविषां हिङ्गु सौवर्चलं वचाम् ।
पिबेत् सुखाम्बुना जन्तुरामातीसारपीडितः ॥४७॥
पटोलं दीप्यकं बिल्वं वचापिप्पलिनागरम् ।
मुस्तं कुष्ठं विडङ्गं च पिबेद्वापि सुखाम्बुना ॥ ४८ ॥
शृङ्गवेरं गुडूचीं च पिबेदुष्णेन वारिणा ।
लवणान्यथ पिप्पल्यो विडङ्गानि हरीतकी ॥ ४९ ॥
चित्रकं शिंशपा पाठा शार्ङ्गेष्टा लवणानि च ।
हिङ्गुर्वृक्षकबीजानि लवणानि च भागशः ॥ ५० ॥
हस्तिदन्त्यथ पिप्पल्यः कल्कावक्षसमौ स्मृतौ ।
वचा गुडूचीकाण्डानि योगोऽयं परमो मतः ॥५१॥
एते सुखाम्बुना योगा देयाः पञ्च सतां मताः ।

तानेव पाचनयोगानाह—कलिङ्गका इत्यादि । कलिङ्गा इन्द्रयवाः, अतिविषा श्यामाभेदः, महौषधं शृङ्गी, मूर्वा चोरस्नायुः, निर्दहनः चित्रकः, त्र्यूषणं त्रिकटुकं, सिद्धार्थकाः श्वेतसर्षपाः, कटुरोहिणी कटुका, सारवकं रोध्रं, हरिद्रे हरिद्राद्वयं, कौटजा यवा इन्द्रयवाः, मेषशृङ्गी कर्कटशृङ्गी, त्वक् त्वचं, क्रिमिघ्नं विडङ्गं, वृक्षादनी 'अशोकः, वीरतरुः शरः, बृहत्यौ क्षुद्रफला स्थूलफला च, द्वे सहे मुद्गपर्णी माषपर्णी च, अरलुः श्योनाकभेदः तस्य त्वक्, अन्ये श्योनाकमरलुशब्देनाहुः; त्वक्शब्दोऽर्थवशात्तिन्दुकी चेत्यादिष्वपि संबन्धनीयः; तेजोवती काकमर्दनिका, दीप्यको यवानी, अन्ये अजमोदामाहुः, शृङ्गवेरं शुण्ठी, बिल्वशलाटु कोमलं बिल्वं, वात्सकं फलं इन्द्रयवाः । श्लोकार्धविहिता अर्धश्लोकैः कृता इत्यर्थः । धान्याम्लादीनां मध्यादन्यतमेन कलिङ्गकादिचूर्णं पिबेत् । एतेषां निःक्वाथान् साधु साधितान् मात्रया साधितान् पिबेदिति । एतद्वृद्धवैद्या नेच्छन्ति, बहुद्रव्यसाधितानुष्णस्कृताहारस्यारुचिकरत्वात् ॥ ३५—५१ ॥—

पयस्युत्क्वाथ्य मुस्तानां विंशतिं त्रिगुणाम्भसि ५२
क्षीरावशिष्टं तत्पीतं हन्त्यामं शूलमेव च ।
निवृत्तेष्वामशूलेषु यस्य न प्रगुणोऽनिलः ॥ ५३ ॥
स्तोकं स्तोकं रुजामच्च सशूलं योऽतिसार्यते ।
सक्षारलवणैर्युक्तं मन्दाग्निः स पिबेद्घृतम् ॥ ५४ ॥
क्षीरनागरचाङ्गेरीकोलदध्यम्लसाधितम् ।
सर्पिरच्छं पिबेद्वापि शूलातीसारशान्तये ॥ ५५ ॥
दध्ना तैलघृतं पक्वं सव्योषजातिचित्रकैः ।
सबिल्वपिप्पलीमूलदाडिमैर्वा रुगन्वितैः ॥ ५६ ॥
निखिलो विधिरुक्तोऽयं वातश्लेष्मोपशान्तये ।
तीक्ष्णोष्णवर्ज्यमेनं तु विदध्यात्पित्तजे भिषक् ॥५७

सशूलेऽतिसारे योगानाह—पयसीत्यादि ॥ ५२—५७ ॥

यथोक्तमुपवासान्ते यवागूश्च प्रशस्यते ।
बलयोरंशुमत्यां च श्वदंष्ट्राबृहतीषु च ॥ ५८ ॥
शतावर्यां च संसिद्धाः सुशीता मधुसंयुताः ।
मुद्गादिषु च यूषाः स्युर्द्रव्यैरेतैः सुसंस्कृताः ॥५९॥

यवागूविषये यूषमाह—मुद्गादिषु चेत्यादि । मुद्गादिष्वित्यादिशब्दाद्वनमुद्गकलायमसूरादिवर्गग्रहणम् । द्रव्यैरेतैरिति बलादिभिः । क्वाथकल्पना अत्रापि पूर्ववत् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

मृदुभिर्दीपनैस्तिक्तैर्द्रव्यैः स्यादामपाचनम् ।
हरिद्रातिविषापाठावत्सबीजरसाञ्जनम् ॥ ६० ॥
रसाञ्जनं हरिद्रे द्वे बीजानि कुटजस्य च ।
पाठा गुडूची भूनिम्बस्तथैव कटुरोहिणी ॥ ६१ ॥
एतैः श्लोकार्धनिर्दिष्टैः क्वाथाः स्युः पित्तपाचनाः ।

पैत्तिके आमातीसारे परं पाचनमाह—मृदुभिर्दीपनैरित्यादि । एवंविशिष्टैस्तिक्तैर्दुरालभागुडूच्यतिविषाप्रभृतिभिरामपाचनं पित्तातीसारे बोद्धव्यम् । ननु, तिक्तानि शीतवीर्याणि कथमामातीसारे पाचनानि ? उच्यते, ज्वरातीसारादौ तिक्तान्यपि पाचनान्येवाभिमतानि; उक्तं च,—'स्वेदनं लङ्घनं कालो यवाग्वस्तिक्तको रसः । पाचनान्यविपक्वानां' इति । अन्ये तु तिक्तकानि अर्कागरुप्रभृतीन्युष्णवीर्याणि पाचनीयानि; नान्यानि, तेषां शीतवीर्यत्वात् । अतीसारे अर्कादीनामयौगिकत्वात्तान्येव तिक्तद्रव्याण्याह—हरिद्रातिविषा पाठेत्यादि । हरिद्रादिभिः पित्तपाचनाः क्वाथाः श्लोकार्धनिर्दिष्टाः स्युरिति संबन्धः ॥ ६० ॥ ६१ ॥—

मुस्तं कुटजबीजानि भूनिम्बं सरसाञ्जनम् ॥ ६२ ॥
दार्वी दुरालभा बिल्वं बालकं रक्तचन्दनम् ।
चन्दनं बालकं मुस्तं भूनिम्बं सदुरालभम् ॥ ६३ ॥
मृणालं चन्दनं रोध्रं नागरं नीलमुत्पलम् ।
पाठा मुस्तं हरिद्रे द्वे पिप्पली कौटजं फलम् ॥ ६४
फलत्वचं वत्सकस्य शृङ्गवेरं घनं वचा ।
षडेतेऽभिहिता योगाः पित्तातीसारनाशनाः ॥६५॥

अपरान् योगान् सिद्धतमान् सामपित्तपाचनार्थमाह—मुस्तमित्यादि । भूनिम्बं किरातं, सरसाञ्जनं रसाञ्जनसहितं, दार्वी दारुहरिद्रा, बिल्वं बिल्वफलं, मृणालं पद्मनालं, चन्दनं रक्तचन्दनं, रोध्रं शावरं, नागरं शुण्ठी, घनं मुस्तम् । अभिहिता योगाः 'श्लोकार्धेन' इति शेषः । पूर्वेभ्यो विंशतियोगेभ्यो हरिद्रातिविषेत्यादियोगेभ्यश्च मुस्तं कुटजबीजानीत्यादयो योगाः सिद्धतमाः, अतः पृथक् पठिताः । वातकफोत्थयोरतीसारयोः पाचनेन वातकफपाकात् पित्तानुबन्धः स्यादतस्तत्संशमनार्थं मुस्तं कुटजबीजानीत्यादयो योगा निर्दिष्टा इति केचिद्व्याख्यानयन्ति । अत एव पक्कातीसारचिकित्सितप्रकरणात् प्राक् पित्तारब्धपक्कातीसारस्य चिकित्सा तैरभिहिता ॥ ६२—६५ ॥

बिल्वशक्रयवाम्भोदबालकातिविषाकृतः ।
कषायो हन्त्यतीसारं सामं पित्तसमुद्भवम् ॥ ६६ ॥

अतः परमपरं सिद्धतमं योगमाह—बिल्वेत्यादि । बिल्वं बिल्वफलं कोमलं, शक्रयवा इन्द्रयवाः, अम्भोदो मुस्ता, अतिविषाकृत इति कृतग्रहणं शीतकषायादिनिवृत्त्यर्थम् । अयं योगश्चिरप्रवृत्तेऽपि सामे सशोणिते दृश्यते ॥ ६६ ॥

मधुकोत्पलबिल्वाब्दह्रीवेरोशीरनागरैः ।
कृतः क्काथो मधुयुतः पित्तातीसारनाशनः ॥ ६७ ॥

मधुकोत्पलबिल्वाब्देत्यादि । मधुकं यष्टिमधु, उत्पलं नीलोत्पलं, अब्दं मुस्तं, ह्रीवेरं वालकं; मधुकादिद्रव्यैः कृतः क्काथः सुशीतो मधुयुतः पित्तातीसारनाशनो भवतीति संबन्धः ॥ ६७ ॥

यदा पक्कोऽप्यतीसारः सरत्येव मुहुर्मुहुः ।
ग्रहण्या मार्दवाज्जन्तोस्तत्र संस्तम्भनं हितम् ॥६८॥

पक्कातीसारस्य सरणे किं कार्यमित्याह—यदा पक्कोऽप्यतीसार इत्यादि । ग्रहण्या मार्दवादग्निस्तम्भात् । संस्तम्भनं संग्रहणम् ॥ ६८ ॥

समङ्गा धातकीपुष्पं मञ्जिष्ठा लोध्रमुस्तकम् ।
शाल्मलीवेष्टकं रोध्रं वृक्षदाडिमयोस्त्वचौ ॥ ६९ ॥
आम्रास्थिमध्यं लोध्रं च बिल्वमध्यं प्रियङ्गवः ।
मधुकं शृङ्गवेरं च दीर्घवृन्तत्वगेव च ॥ ७० ॥
चत्वार एते योगाः स्युः पक्कातीसारनाशनाः ।
उक्ता य उपयोज्यास्ते सक्षौद्रास्तण्डुलाम्बुना ॥७१॥

तानेव स्तम्भनयोगानाह—समङ्गा धातकीपुष्पमित्यादि । समङ्गा लज्जालुका, अन्ये वराहक्रान्तामाहुः । शाल्मलीवेष्टकः शाल्मलीनिर्यासकः, अन्ये वेष्टकं वृन्तमाहुः । वृक्षः कुटजः । आम्रास्थिमध्यं आम्रफलमज्जा । शृङ्गवेरं शुण्ठी, दीर्घवृन्तत्वक् अरलुत्वक्, अन्ये श्योनाकत्वगित्याहुः । चत्वारः एते योगाः श्लोकार्धोक्ताः । अन्ये तु—'समङ्गाधातकीपुष्पमञ्जिष्ठारोध्रमुस्तके । शाल्मलीवेष्टके वापि विदध्याद्योगमुत्तमम्' इत्येकेनैव शाल्मलीवेष्टकेनापरं योगं मन्यन्ते; तत एव च एते हि पञ्चयोगाः स्युः । 'पक्कातीसारनाशना' इति पठन्ति । सर्वेऽपि पक्कातीसारनाशनाः स्युः । अन्ये तु पित्तातीसारनाशना इति व्याख्यानयन्ति । कथमेते योगा उपयोज्या इत्याह—उक्तेत्यादि । एते योगाः समङ्गादिका उक्तास्ते सक्षौद्रास्तण्डुलाम्बुना उपयोज्या इत्यर्थः ॥६९–७१॥

मौस्तं कषायमेकं वा पेयं मधुसमायुतम् ।
लोध्राम्बष्ठाप्रियङ्ग्वादीन् गणानेवं प्रयोजयेत्॥७२॥

मौस्तं कषायमेकमित्यादि । कषायमेकं वेति कथमेतदुच्यते मधुपानीययोरपि विद्यमानत्वात्? नैवं, तयोः संस्कारत्वेनाप्रधानत्वात् । अयं योगः पक्कपित्तरक्तातीसारे विशेषेण बोद्धव्यः; सामान्ये पक्कातीसारे केचिन्मन्यन्ते । तथा चोक्तं 'पक्कातीसारिणे देयो मुस्ताक्काथः समाक्षिकः' इति । रोध्राद्यम्बष्ठादिप्रियङ्ग्वादीन् गणानेवमिति क्काथं कृत्वा मधुप्रक्षेपेण सहोपयोजयेदित्यर्थः ॥ ७२ ॥

पाठां समङ्गां मधुकं बिल्वजम्बूशलाटु वा ।
पिबेत्तण्डुलतोयेन सक्षौद्रमगदङ्करम् ॥ ७३ ॥

पाठां समङ्गामित्यादि । पाठा भार्गी, समङ्गा लज्जालुका, बिल्वजम्बूशलाटु वा इति बिल्वफलं कोमलं, जम्बूफलं च कोमलं, अगदङ्करमत्रातीसारहरमित्यर्थः ॥ ७३ ॥

कच्छुरामूलकल्कं वा उदुम्बरफलोपमम् ।
पयस्या चन्दनं पाठा सितामुस्ताब्जकेशरम् ॥ ७४ ॥
पक्कातिसारं योगोऽयं जयेत्पीतः सशोणितम् ।

कच्छुरामूलकल्कं वेत्यादि । कच्छुरा कङ्कतिका, तन्मूलकल्कं उदुम्बरफलोपमं कर्षप्रमाणं सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना पिबेदिति संबध्यते । पयस्या चन्दनमित्यादि । पयस्या अर्कपुष्पी, अन्ये दुग्धिकामाहुः, क्षीरकाकोलीत्यन्ये; चन्दनं रक्तचन्दनं, पाठा भार्गी, सिता शर्करा, अब्जकेशरं पद्मकेशरम् । सशोणितमिति पित्तातीसारमेव नतु रक्तातीसारं, तच्चिकित्साया वक्ष्यमाणत्वात् । 'पक्कातीसारं योगोऽयं' इत्यत्रान्ये 'पित्तातीसारं योगोऽयं' इति पठन्ति । पीत इति क्कथितकषायविधिना इत्यर्थः ॥ ७४ ॥—

निरामरूपं शूलार्तं लङ्घनाद्यैश्च कर्षितम् ॥ ७५ ॥
नरं रूक्षमवेक्ष्याग्निं सक्षारं पाययेद्घृतम् ।

इदानीं घृतपानार्हमतीसारिणमाह—निरामरूपमित्यादि । पक्कातीसारप्रस्तावे निरामरूपमिति प्राप्तमतस्तदभिधानमतिशयेन निरामरूपप्रापणार्थम् । अवेक्ष्याग्निं दीप्तं' इति शेषः । सक्षारं यवक्षारसहितं, स्वर्जिकाक्षारसहितमित्यन्ये ॥ ७५॥—

बलावृहत्यंशुमतीकच्छुरामूलसाधितम् ॥ ७६ ॥
मधूक्षितं समधुकं पिबेच्छूलैरभिद्रुतः ।

बलावृहत्यंशुमतीत्यादि । मधूक्षितं ईषन्मात्रमधुयुक्तमित्यर्थः । समधुकं यष्टीमधुसहितं, शूलैरभिद्रुतः शूलैरार्तः ॥ ७६ ॥—

दार्वीबिल्वकणाद्राक्षाकटुकेन्द्रयवैर्घृतम् ॥ ७७ ॥
साधितं हन्त्यतीसारं वातपित्तकफात्मकम् ।
दध्ना चाम्लेन संपक्वं सव्योषाजाजिचित्रकम् ॥७८॥
सचव्यपिप्पलीमूलं दाडिमैर्वा रुगर्दितः ।

दार्वीबिल्वकणाद्राक्षेत्यादि । दार्वी दारुहरिद्रा, कणा पिप्पली । अतीसारं वातपित्तकफात्मकं व्यस्तैः समस्तैश्च दोषैरारब्धम् ॥ ७७ ॥ ७८ ॥—

पयो घृतं च मधु च पिबेच्छूलैरभिद्रुतः ॥ ७९ ॥
सिताजमोदकट्वङ्गमधुकैरवचूर्णितम् ।

पयो घृतमित्यादि । क्षीरघृतमधूनि समांशानि शर्कराजमोदकट्वङ्गमधुकैश्चूर्णितैरवचूर्ण्य शूलैरभिद्रुतः पिबेदिति संबन्धः ॥ ७९ ॥—

अवेदनं सुसंपक्वं दीप्ताग्नेः सुचिरोत्थितम् ॥ ८० ॥
नानावर्णमतीसारं पुटपाकैरुपाचरेत् ।

पुटपाकस्य विषयमाह—अवेदनं सुसंपक्वमित्यादि । नानावर्णमित्यनेन सान्निपातिकोऽतीसारः पुटपाकस्य विषय इति दर्शितम् ॥ ८० ॥—

त्वक्पिण्डं दीर्घवृन्तस्य पद्मकेसरसंयुतम् ॥ ८१ ॥
काश्मरीपद्मपत्रैश्चावेष्ट्य सूत्रेण तं दृढम् ।
मृदाऽवलिप्तं सुकृतमङ्गारेष्ववकूलयेत् ॥ ८२ ॥
स्विन्नमुद्धृत्य निष्पीड्य रसमादाय तं ततः ।
शीतं मधुयुतं कृत्वा पाययेतोदरामये ॥ ८३ ॥
जीवन्तीमेषशृङ्ग्यादिष्वेवं द्रव्येषु साधयेत् ।

पुटपाकविधिमाह—त्वक्पिण्डमित्यादि । दीर्घवृन्तस्य अरलुकस्य । अवकूलयेत् पचेत् । उदरामयोऽत्रातीसारः । अरलुकस्य त्वचं पद्मकेसरं च समभागं गृहीत्वा पिष्ट्वा तत्पिण्डं पद्मकाश्मरीपत्रपुटके निक्षिप्य सूत्रेणावेष्ट्य मृत्तिकया निर्धूमखदिराङ्गारेषु तावत् पचेत् यावद्बाह्ये रक्तवर्णता भवति, ततोऽङ्गारेभ्य आकृष्य तत्पिण्डं निष्पीड्य स्वरसं गृहीत्वा शीतीभूतं च कर्षप्रमितमधुसहितमतीसारे क्वाथमात्रया पाययेत् । अनेन विधिना सर्वपुटपाककल्पना । ये च सुकृतमिति कुशवेष्टितमिति व्याख्यानयन्ति, तन्मते 'सूत्रेणावेष्ट्य' इति पाठो नास्ति । जीवन्तीमेषशृङ्ग्यादिष्वेवमित्यादि । जीवन्ती उत्तरापथे महाकन्दः वा कर्कोटिकसदृशपत्रा, लाटविषये तु मूलिनी महाप्रताना । आदिशब्दात् पाठाशठीप्रभृतीनां ग्रहणम् । एवमिति यथा अरलुत्वक्पुटपाकविधिरेवमत्रापीत्यर्थः । अन्ये त्वेवं पठन्ति—'जीवन्तीमेषशृङ्गेषु चैवं वृन्तेषु कारयेत्' इति ॥ ८१ —८३ ॥—

तित्तिरिं लुञ्चितं सम्यक् निःकृष्टान्त्रं तु पूरयेत् ८४
न्यग्रोधादित्वचां कल्कैः पूर्ववच्चावकल्पयेत् ।
रसमादाय तस्याथ सुस्विन्नस्य समाक्षिकम् ॥ ८५॥
शर्करोपहितं शीतं पाययेच्चोदरामये ।

तित्तिरिं लुञ्चितमित्यादि । तित्तिरिं कृष्णतित्तिरिं; निःकृष्टान्त्रमित्युपलक्षणं, तेन तुण्डपादवर्जितमिति च लभ्यते । पूर्ववच्चावकल्पयेदिति तित्तिरिं पादतुण्डवर्जितं कृत्वा न्यग्रोधादिकल्केन कोष्ठं पूरयित्वा काश्मरीपद्मपत्रपुटके निक्षिप्य कुशैरावेष्ट्य मृत्तिकया लिप्त्वा खदिराङ्गारेषु पचेत्; स्वरसप्रमाणे मधुशर्कराप्रक्षेपप्रमाणं पूर्ववदिति । श्रीब्रह्मदेवस्तु व्याख्यानयति—न्यग्रोधादित्यादिशब्दात्पलाशनन्दीवृक्षादीनां ग्रहणं, कुतः? तेषां संग्राहकत्वात्; नतु सामस्त्येन न्यग्रोधादिगणस्य; कुतः? स्तम्भकत्वात्; तथाचोक्तं—'संग्राहि स्तम्भनाद्भिन्नं यथा तदभिदध्महे । आग्नेयगुणभूयिष्ठं तोयांशं परिशोषयेत् ॥ संगृह्णाति मलं तत्स्याद्ग्राहि शुण्ठ्यादयो यथा । समीरगुणभूयिष्ठं शीतत्वाद्यन्नभक्षतः । विधाय वृद्धिं स्तभ्नाति स्तम्भनं तद्यथा वटः" इति । अयं च वातपित्तप्रधानेऽतीसारे कर्तव्यः ॥ ८४ ॥ ८५ ॥—

लोध्रचन्दनयष्ट्याह्वदार्वीपाठासितोत्पलान् ॥ ८६ ॥
तण्डुलोदकसंपिष्टान् दीर्घवृन्तत्वगन्वितान् ।
पूर्ववत् कुलितात्तस्माद्रसमादाय शीतलम् ॥ ८७ ॥
मध्वाक्तं पाययेच्चैतत्कफपित्तोदरामये ।

लोध्रचन्दनयष्ट्याह्वेत्यादि । लोध्रादिनीलोत्पलान्तानरलुत्वक्सहितान् तण्डुलोदकसंपिष्टान् पुटपाकविधिना पक्वान्, अस्मात् पिष्टस्विन्नरोध्रादिकल्कात् रसं गृहीत्वा शीतं मधुयुतं पाययेदिति संबन्धः ॥ ८६ ॥ ८७ ॥—

एवं प्ररोहैः कुर्वीत वटादीनां विधानवित् ॥ ८८ ॥
पुटपाकान् यथायोगं जाङ्गलोपहितान् शुभान् ।

एवं प्ररोहैरित्यादि । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण, वटादीनां प्ररोहैः शाखाधोभागनिसृतजटाभिरित्यर्थः । आदिशब्दात्प्लक्षगर्दभाण्डादिप्ररोहाणां ग्रहणम् । विधानवत् यथायोगमवस्थापेक्षमित्यर्थः । जाङ्गलोपहितानिति अत्र जाङ्गलशब्देन लावककपिञ्जलादीनां ग्रहणं, लघुत्वात् । वटादिप्ररोहैर्जाङ्गलमांसपुटपाककल्पना पूर्ववत् ॥ ८८ ॥—

बहुश्लेष्म सरक्तं च मन्दवातं चिरोत्थितम् ॥ ८९॥
कौटजं फाणितं वापि हन्त्यतीसारमोजसा ।
अम्बष्ठादिमधुयुतं पिप्पल्यादिसमन्वितम् ॥ ९० ॥

बहुश्लेष्म सरक्तमित्यादि । फाणितमिव फाणितं, स्यानमध्वाकृति । ओजसा शक्त्या आत्मप्रभावेण । अत्र कल्पना बृहत्फलशुक्लकुसुमस्निग्धपत्रस्य पुन्नामधेयस्य कुटजस्य वल्कं गृहीत्वा षोडशगुणे अष्टगुणे चतुर्गुणे वा जले क्वाथयित्वा

अर्धावशिष्टं क्वाथमादाय वस्त्रगालितं कृत्वा पुनस्तावत् पचेत् यावत् पक्वफाणिताकृतिः स्यात्, ततस्तन्मध्येऽम्बष्ठादिमधुपिप्पल्यादिचूर्णं चतुर्थांशं निक्षिप्य अवतारयेमिति । अन्ये तु कुटजत्वक्स्वरसं गृहीत्वा तावत् क्वाथयेत् यावत् फाणिताकृतिर्भवतीति व्याख्यानयन्ति ॥ ८९ ॥ ९० ॥

पृश्निपर्णीबलाबिल्वबालकोत्पलधान्यकैः ।
सनागरैः पिबेत् पेयां साधितामुदरामयी ॥ ९१ ॥

पृश्निपर्णीत्यादि । बिल्वं बिल्वफलं कोमलं, उत्पलं नीलोत्पलं, सनागरैः सशुण्ठीकैः, उदरामयी अतीसारी । पेयार्थं क्वाथकल्पना पूर्ववत् ॥ ९१ ॥

अरलुत्वक् प्रियङ्गुं च मधुकं दाडिमाङ्कुरान् ।
आवाप्य पिष्ट्वा दधनि यवागूं साधयेद्द्रवाम् ९२ ॥
एषा सर्वानतीसारान् हन्ति पक्वानसंशयम् ।

अरलुत्वगित्यादि । दाडिमाङ्कुरान् दाडिमकोमलपत्राणि । अरलुत्वगादीन् पिष्ट्वा दधनि निक्षिप्य यवागूं साधयेदित्यर्थः । अत्र पिष्ट्वेति यदुक्तं तदरलुत्वगादिक्वाथेन यवागूसाधननिषेधार्थम् । साधयेद्द्रवामिति यथा नातिसान्द्रा भवतीत्यर्थः । पक्वातिसारप्रस्तावात् पक्वाभिधानस्य प्राप्तस्य पुनर्ग्रहणेन एषा यवागूः पक्वातीसारे अतिशयेन हितेति ज्ञापयति ॥ ९२ ॥—

रसाञ्जनं सातिविषं त्वग्बीजं कौटजं तथा ॥ ९३ ॥
धातकी नागरं चैव पाययेत्तण्डुलाम्बुना ।
सशूलं रक्तजं घ्नन्ति एते मधुसमन्विताः ॥ ९४ ॥

रसाञ्जनमित्यादि । एते योगाः । सशूलं रक्तजं अतीसारं इति शेषः । अन्ये तु 'हन्ति योगोऽयं मधुसंयुत' इति पठित्वा एक एव योगोऽयमिति मन्यन्ते ॥ ९३ ॥ ९४ ॥

मधुकं बिल्वपेशी च शर्करामधुसंयुता ।
अतीसारं निहन्त्याशु शालिषष्टिकयोः कणाः ॥ ९५
तद्वल्लीढं मधुयुतं बदरीमूलमेव तु ।

मधुकमित्यादि । शालिषष्टिकयोः कणा इति अत्रापि शर्करामधुसंयुता इति संबन्धनीयम् । अयमपरो योगो मधुकं बिल्वपेशी चेत्यादियोगस्याग्रे कैश्चित् पठ्यते । तद्यथा—'योगान् सांग्राहिकांश्चान्यान् पिबेत् सक्षौद्रशर्करान् । न्यग्रोधादिषु कुर्याच्च पुटपाकान् यथेरितान्'—इति ॥ ९५ ॥—

बदर्यर्जुनजम्ब्वाम्रशल्लकीवेतसत्वचः ॥ ९६ ॥
शर्कराक्षौद्रसंयुक्ताः पीता घ्नन्त्युदरामयम् ।

बदर्यर्जुनेत्यादि । अर्जुनः ककुभः, बदर्यादीनां त्वचः शर्कराक्षौद्रयुताः पीता आमयं अतीसारं घ्नन्तीत्यर्थः ॥ ९६ ॥—

एतैरेव यवागूंश्च षडवान् यूषांश्च कारयेत् ॥ ९७ ॥
पानीयानि च तृष्णासु द्रव्येष्वेतेषु बुद्धिमान् ।

एतैरेव यवागूंश्चेत्यादि । एतैरेव बदर्यादिभिः । षडवा दाडिमगोरसादानाः घनपल्लवफलादिभिः कृताः । 'रसाञ्जनं सातिविषं' इत्यादिकं 'द्रव्येष्वेतेषु बुद्धिमान्' इत्यन्तं रक्तातीसारचिकित्सितं कार्तिकाचार्यो न पठति, रक्तातीसारस्यानन्त्रीकृतत्वात्; पित्तातीसारावस्थायां च यो रक्तातीसारस्तस्य चिकित्सा 'पित्तातीसारी यो मर्त्य' इत्यादिना वक्ष्यमाणा अस्ति; श्रीजेज्जटाचार्येणैष पाठो विमृश्यैव सर्वोऽपि पठितस्तन्मतानुसारिणा श्रीब्रह्मदेवेनापि ॥ ९७ ॥—

कृतं शाल्मलिवृन्तेषु कषायं हिमसंज्ञकम् ॥ ९८ ॥
निशापर्युषितं पेयं सक्षौद्रं मधुकान्वितम् ।

कृतं शाल्मलिवृन्तेषु कषायमित्यादि । कषायं हिमसंज्ञकमिति शीतकषायमित्यर्थः; न तु क्वथितं, हिमशब्दोपादानात् । शीतकषायविधिमाह—द्रव्यचूर्णमुपादाय अहोरात्रं तुल्ये जले स्थापयेत्, ततो मृदितं वस्त्रपूतं पलचतुष्टयप्रमाणं मधु यष्टीमधु च कर्षप्रमाणं प्रक्षिप्य पेयमित्यर्थः ॥ ९८ ॥—

विबद्धवातविट् शूलपरीतः सप्रवाहिकः ॥ ९९ ॥
सरक्तपित्तश्च पयः पिबेत्तृष्णासमन्वितः ।
यथाऽमृतं तथा क्षीरमतीसारेषु पूजितम् ॥ १०० ॥
चिरोत्थितेषु तत् पेयमपांभागैस्त्रिभिः शृतम् ।
दोषशेषं हरेत्तद्धि तस्मात्पथ्यतमं स्मृतम् ॥ १०१ ॥
हितः स्नेहविरेको वा बस्तयः पिच्छिलाश्च ये ।
पिच्छिलस्वरसे सिद्धं हितं च घृतमुच्यते ॥ १०२॥

चूर्णादीनभिधाय क्षीरपानस्य विषयमाह—विबद्धवातविट् शूलपरीत इत्यादि । विबद्धः अवरुद्धो वातो विट् च यस्य सः, तथा शूलपरीतः, तथा प्रवाहिकायुक्तः, तथा रक्तपित्तान्वित इति विषयचतुष्टयमस्य क्षीरस्य । पयः पिबेदित्युक्तं तत् कीदृशं पेयमित्याह—अपां भागैरिति । त्रिभिर्भागैरित्युपादानात् केवलजलेन क्षीरसाधनमत्रोक्तं, दोषशेषहारित्वं क्षीरस्य प्रभावात् । तत् क्षीरम् । हि यस्मादर्थे । स्नेहविरेकोऽत्र विरेचनीयद्रव्यसंस्कृतेन स्नेहेन स्वभावेन विरेचनस्नेहेन वा । बस्तयः पिच्छिलाश्च ये बस्तयो बस्तिविकारोक्ता वक्ष्यमाणाश्च । पिच्छिला अरलुशाल्मलीप्रभृतयः, तेषां स्वरसे सिद्धं घृतं बस्तौ हितमित्यर्थः ॥ ९९—१०२ ॥—

शकृता यस्तु संसृष्टमतिसार्येत शोणितम् ।
प्राक् पश्चाद्वा पुरीषस्य सरुक् सपरिकर्तिकः ॥१०३
क्षीरिशुङ्गाशृतं सर्पिः पिबेत् सक्षौद्रशर्करम् ।

अवस्थावशेन चिकित्सितमाह—शकृतेत्यादि । शकृता पुरीषेण संसृष्टं, सरुक् सशूलं, सपरिकर्तिकः बस्तिगुदमेढ्रेषु परिकृन्तनमिव वातवेदना परिकर्तिका तत्सहित इत्यर्थः । क्षीरिशुङ्गा वटाश्वत्थादीनां नूतनपत्राङ्कुराः । घृतपाकप्रमाणं स्नेहाध्यायोक्तं, क्षौद्रशर्कराप्रक्षेपः प्रत्येकं कर्षप्रमाणम् ॥१०३॥—

दार्वीत्वक्पिप्पलीशुण्ठीलाक्षाशक्रयवैर्घृतम् ॥ १०४
संयुक्तं भद्ररोहिण्या पक्वं पेयादिमिश्रितम्।
त्रिदोषमप्यतीसारं पीतं हन्ति सुदारुणम् ॥ १०५॥

तस्यामेवावस्थायामपरमपि घृतमाह—दार्वीत्वगित्यादि। दार्वीत्वक् दारुहरिद्रात्वक्। अन्ये दार्वी दारुहरिद्रा, त्वक् त्वचमाहुः। भद्ररोहिणी कटुका। दार्वीत्वगादिभिर्भद्ररोहिणीपर्यन्तैः स्नेहचतुर्थांशैरुदकचतुर्गुणं घृतं पक्वं पेयायवागूप्रभृतिभिर्युक्तं पीतं त्रिदोषमप्यतीसारं हन्तीति संबन्धः ॥ १०४ ॥ १०५ ॥

गौरवे वमनं पथ्यं यस्य स्यात् प्रबलः कफः।
ज्वरे दाहे सविड्बन्धे मारुताद्रक्तपित्तवत् ॥१०६॥

प्रागामावस्थायां वमनमभिधायेदानीं पक्वावस्थायामपि वमनमाह—गौरवे वमनमित्यादि। गौरवे जठरगौरवे, रक्तपित्तवदिति यथा रक्तपित्तेऽधोगते वमनं तथा अतीसारेऽपि गौरवादियुक्ते यस्य पुरुषस्य प्रबलः कफो भवेत्, मारुतात् विड्बन्धे च सति वमनं पथ्यमिति संबन्धः। ननु वमनं कथमतीसारघ्नं? उच्यते—द्रवक्षयाद्विपरीतमार्गचिकित्साप्रभावाद्वा १०६

संपक्वे बहुदोषे च विबन्धे मूत्रशोधनैः।
कार्यमास्थापनं क्षिप्रं तथा चैवानुवासनम् ॥१०७॥

आस्थापनानुवासनविषयमाह-संपक्वेत्यादि। संपक्वे 'अतीसारे' इति शेषः। विबन्धेऽधोवातादीनामप्रवृत्तौ। मूत्रशोधनैस्तृणपञ्चमूलीपाषाणभेदगोक्षुरप्रभृतिभिः। आस्थापनं निरूहः ॥ १०७ ॥

प्रवाहणे गुदभ्रंशे मूत्राघाते कटिग्रहे।
मधुराम्लशृतं तैलं सर्पिर्वाऽप्यनुवासनम् ॥ १०८ ॥

अनुवासनस्यापरं विषयमाह—प्रवाहणे गुदभ्रंशे इत्यादि। गुदभ्रंशे गुदनिःसरणे, मधुरैः काकोल्यादिभिः, अम्लैर्बीजपूरककपित्थचुक्रिकावृक्षाम्लकाञ्जिकादिभिः ॥ १०८ ॥

गुदपाकस्तु पित्तेन यस्य स्यादहिताशिनः।
तस्य पित्तहराः सेकास्तत्सिद्धाश्चानुवासनाः॥१०९

गुदपाक इत्यादि। यस्यातीसारिणः, अहिताशिनः अपथ्यभोजिनः, तस्य गुदपाकवतः पित्तहराः सेकाः क्षीरेक्षुरसशर्करोदकमधुरौषधकषायैः कृताः, तत्सिद्धाः पित्तहरैः सिद्धा अनुवासनाः स्नेहाः। यद्यपि गुदपाकः पित्तेनैव स्यात्तथापि'गुदे पक्वे गतोष्माणमतीसारकिणं त्यजेत्' इति यो गुदपाकोऽभिहितस्तत्परिहारार्थमहिताशित्वेन प्रकुपितपित्तजनितगुदपाकचिकित्सार्थं च 'गुदपाकस्तु पित्तेन' इत्युक्तम् ॥ १०९ ॥

दधिमण्डसुराबिल्वसिद्धं तैलं समारुते।
भोजने च हितं क्षीरं कच्छुरामूलसाधितम् ॥ ११०

तैलानुवासनविषयमाह-दधीत्यादि। दधिमण्डो दधिमस्तु। दधिमण्डादिभिः सिद्धं तैलमनुवासने देयमित्यर्थः। समारुते 'अतीसारे' इति शेषः। कच्छुरा कङ्कतिका, 'शूकशिम्बा' इत्येके, 'दुरालभा' इत्यन्ये ॥ ११० ॥

अल्पाल्पं बहुशो रक्तं सरुक् य उपवेश्यते।
यदा वायुर्विबद्धश्च पिच्छाबस्तिस्तदा हितः॥१११॥

पिच्छाबस्तेर्विषयमाह—अल्पाल्पमित्यादि। बहुशो बहून् वारान्, सरुक् सवेदनं, य उपवेश्यते अतिसार्यते, तस्य तदा पिच्छाबस्तिर्हित इति संबन्धः। पिच्छाबस्तिः पिच्छिलद्रव्यैः कृतः; स च बदर्यैरावतीशेलुशाल्मलीत्यादिना निरूहक्रमोक्तः। जेज्जटाचार्यस्तु अत्रैवाध्याये वक्ष्यमाणानां कपित्थशाल्मलीफञ्जीत्यादिद्रव्याणां कल्कपिण्डं पुटपाकविधिना संस्वेद्य निष्पीड्य रसमानीय तेन रसेन सक्षीरेण पिच्छाबस्तिर्देयः; अथवा कपित्थादिद्रव्यकल्कं क्षीरेणालोड्य पिच्छाबस्तिर्देय इति मन्यते ॥ १११ ॥

प्रायेण गुददौर्बल्यं दीर्घकालातिसारिणाम्।
भवेत्तस्माद्धितं तेषां गुदे तैलावचारणम् ॥ ११२ ॥

दीर्घकालातिसारिणां गुददौर्बल्ये चिकित्सितमाह—प्रायेण गुददौर्बल्यमित्यादि। तैलावचारणं पिचुसेकानुवासनैः, सदाहे गुददौर्बल्ये पुनर्घृतमवचारणीयम् ॥ ११२ ॥

कपित्थशाल्मलीफञ्जीवनकार्पासिदाडिमाः।
यूथिका कच्छुरा शेलुः शणश्चुञ्चूः सदाधिकाः ११३

अतीसारशूले चिकित्सितमाह—कपित्थशाल्मलीत्यादि। फञ्जी पाठाभेदः, अन्ये भार्गीमाहुः। कच्छुरा कङ्कतिका, अन्ये दुरालभामाहुः। शेलुः श्लेष्मातकः। दाधिका दध्ना संस्कृताः। हितशब्दोऽत्र वक्ष्यमाणः संबध्यते, सर्वार्थात् बहुवचनान्तो द्रष्टव्यः। कपित्थादयश्चुञ्चूपर्यन्ता दध्ना संस्कृता हिता इत्यर्थः ॥ ११३ ॥

शालपर्णी पृश्निपर्णी बृहती कण्टकारिका।
बलाश्वदंष्ट्राबिल्वानि पाठानागरधान्यकम् ॥११४॥
एष आहारसंयोगे हितः सर्वातिसारिणाम्।

पेयाद्युपयोगद्रव्याण्याह—शालिपर्णीत्यादि। एष शालिपर्ण्यादिः, आहारसंयोगे पेयादिसंस्कारे। संस्कारश्च शालिपर्ण्यादिद्रव्यपलचतुष्टयं जलाढके साधयित्वा अर्धशृतेन तेन पेयादि साधनीयं; वृद्धवैद्यास्तु बहुद्रव्यसाधितस्य संस्कृताहारस्य अरुचिकरत्वादाढकेऽम्भसि पलमात्रं द्रव्यं साधयन्ति। भक्तादिसाधने द्रवप्रमाणं तन्त्रान्तरोक्तं ज्ञेयं; तथाहि—'भक्तं पञ्चगुणे तोये यवागूं षड्गुणे पचेत्। चतुर्दशगुणे पेयां विलेपीं च चतुर्गुणे''—इति। एष शालिपर्ण्यादिर्दशाङ्गत्वेन प्रसिद्धः ॥ ११४ ॥—

तिलकल्को हितश्चात्र मौद्गो मुद्गरसस्तथा ॥ ११५॥

तिलकल्क इत्यादि। मौद्गो मुद्गस्य कल्कः ॥ ११५ ॥

पित्तातिसारी यो मर्त्यः पित्तलान्यतिषेवते ।
पित्तं प्रदुष्टं तस्याशु रक्तातीसारमावहेत् ॥ ११६ ॥
ज्वरं शूलं तृषां दाहं गुदपाकं च दारुणम् ।

इदानीं पित्तातीसारस्यैवावस्थाविशेषं रक्तातीसारमाह— पित्तातिसारी यो मर्त्य इत्यादि । पित्तलान्येवेति अन्नपानादीनि । दारुणं कष्टसाध्यम् ॥ ११६ ॥—

यो रक्तं शकृतः पूर्वं पश्चाद्वा प्रतिसार्यते ॥ ११७ ॥
स पल्लवैर्वटादीनां ससर्पिः साधितं पयः ।
पिबेत् स शर्कराक्षौद्रमथवाऽप्यभिमथ्य तत् ॥११८
नवनीतमथो लिह्यात्तक्रं चानुपिबेत्ततः ।

पित्तातीसारस्यैवावस्थान्तरमभिधाय चिकित्सितमाह— यो रक्तमित्यादि । स पित्तातीसारयुक्तः पुरुषः । वटादीनां न्यग्रोधादीनां; अत्र न्यग्रोधादिपल्लवानां पलार्धं, क्षीरपलचतुष्टयं, चतुर्गुणजलं च दत्त्वा साधयित्वा क्षीरावशेषं प्राह्यं, तच्च घृतकर्षैकयुतं मध्याग्निः पिबेत् । अभिमथ्य विलोड्य, तत्क्षीरं तदुत्पन्नं नवनीतं च शर्करामधुयुतं लिह्यादित्यर्थः । अन्ये तु वटादिपल्लवशृतं क्षीरं मधुघृतशर्करादियुक्तं पिबेदिति मन्यन्ते; तत एव च नवनीतं केवलं लिह्यात्, ततस्तक्रं पिबेदिति वदन्ति ॥ ११७ ॥ ११८ ॥—

पियालशाल्मलीप्लक्षशल्लकीतिनिशत्वचः ॥ ११९ ॥
क्षीरे विमृदिताः पीताः सक्षौद्रा रक्तनाशनाः ।

पियालशाल्मलीप्लक्षेत्यादि । पियालादीनां त्वचः पृथक् पृथक् पेयाः सामस्त्येन च । पियालश्चारः, प्लक्षः पर्कटी, तिनिशः स्यन्दनः । क्षीरं अजाक्षीरं, तन्त्रान्तरोक्तत्वात् । विमृदिता आलोडिताः । सक्षौद्रा मधुसहिताः ॥ ११९ ॥—

मधुकं शर्करां लोध्रं पयस्यामथ सारिवाम् ॥१२०॥
पिबेच्छागेन पयसा सक्षौद्रं रक्तनाशनम् ।

मधुकं शर्करां लोध्रमित्यादि । पयस्या अर्कपुष्पी ॥१२०॥—

मञ्जिष्ठां सारिवां लोध्रं पद्मकं कुमुदोत्पलम् ॥१२१
पिबेत् पद्मां च दुग्धेन छागेनासृक्प्रशान्तये ।

मञ्जिष्ठां सारिवामित्यादि । पद्मकं प्रसिद्धं, कुमुदं श्वेतं, उत्पलं नीलं, पद्मा भार्गी । मञ्जिष्ठादीनि कल्कीकृतानि चूर्णितानि वा छागदुग्धेन पिबेदित्यर्थः ॥ १२१ ॥—

शर्करोत्पललोध्राणि समङ्गा मधुकं तिलाः ॥१२२॥
तिलाः कृष्णाः सयष्ट्याह्वाः समङ्गा चोत्पलानि च ।
तिला मोचरसो लोध्रं तथैव मधुकोत्पलम् ॥१२३॥
कच्छुरा तिलकल्कश्च योगाश्चत्वार एव च ।
आजेन पयसा पेयाः सरक्ते मधुसंयुताः ॥ १२४ ॥

शर्करोत्पललोध्राणीत्यादि । समङ्गा वराहक्रान्ता, तिलाः कृष्णाः कृष्णतिलाः; सयष्ट्याह्वा यष्टीमधुसहिताः, मोचरसः शाल्मलीनिर्यासः, कच्छुरा कङ्कतिका । सरक्ते पुरीषे स्रवतीति शेषः । अद्रवे शर्करेत्यादिश्चत्वारो योगाः श्लोकार्धिका मधुसहिताः; सरक्ते पुरीषे त एव छागदुग्धेन पेया इत्यर्थः ॥१२२ —१२४ ॥

द्रवे सरक्ते स्रवति बालबिल्वं सफाणितम् ।
सक्षौद्रतैलं प्रागेव लिह्यादाशु हितं हि तत् ॥१२५

सरक्ते अद्रवे पुरीषे च सरति चिकित्सितमभिधाय सरक्तद्रवातीसारिणश्चिकित्सितमाह—द्रवे सरक्ते इत्यादि । द्रवे द्रवमले, 'उदकधातौ' इत्यन्ये; फाणितं काकवी, सक्षौद्रतैलं मधुतैलसहितं, प्रागेवेति भोजनात् पूर्वं हितं, हितमित्यत्र हितकरमित्यन्ये पठन्ति ॥ १२५ ॥

कोशकारं घृते भृष्टं लाजचूर्णं सिता मधु ।
सशूलं रक्तपित्तोत्थं लीढं हन्त्युदरामयम् ॥ १२६ ॥

कोशकारमित्यादि । कोशकार इक्षुभेदः[1] । अत्र विधिः निस्त्वचं कोशकारस्य सूक्ष्मखण्डं घृते भृष्ट्वा पेषयित्वा लाजशर्कराचूर्णमिश्रं मधुना लिहन् रक्तपित्तोत्थं सशूलं उदरामयं अतीसारं हन्तीत्यर्थः ॥ १२६ ॥

बिल्वमध्यं समधुकं शर्कराक्षौद्रसंयुतम् ।
तण्डुलाम्बुयुतो योगः पित्तरक्तोत्थितं जयेत् ॥१२७

बिल्वमध्यमित्यादि । अवस्थावशेन पित्ताद्रक्ताद्वा उत्थितं, नतु रक्तपित्ताभ्यामेवोत्थितं, एवं सत्यतीसाराणां सप्तत्वम् ॥ १२७ ॥

गुदपाके च ये उक्तास्तेऽत्रापि विधयः स्मृताः ।

गुदपाके चेत्यादि । ये उक्ताः सेकादयस्ते पित्तरक्तोत्थितेऽतीसारे हिताः ॥—

रुजायां वाऽप्रशान्त्यां च पिच्छाबस्तिर्हितो भवेत् ॥

अवस्थावशेन पुनः पिच्छाबस्तिमाह—रुजायामित्यादि ॥ १२८ ॥

सक्तविड् दोषबहुलं दीप्ताग्निर्योऽतिसार्यते ।
विडङ्गत्रिफलाकृष्णाकषायैस्तं विरेचयेत् ॥ १२९ ॥
अथवैरण्डसिद्धेन पयसा केवलेन वा ।
यवागूर्वितरेच्चास्य वातघ्नैर्दीपनैः कृताः ॥ १३० ॥

इदानीमवस्थापेक्षमतीसारे विरेचनमाह—सक्तविड् दोषबहुलमित्यादि । सक्तविट् विबद्धपुरीषः । दोषबहुलमिति दोषशब्दोऽत्र पुरीषवचनः, तेन पुरीषबहुलमित्यर्थः । तमतीसारिणं विडङ्गादिकषायैर्विरेचयेदित्यर्थः । अथवेत्यादि । एरण्डमूलसिद्धेन केवलेन क्षीरेण विरेचयेदिति संबन्धः । विरेचितस्य किं कार्यमित्याह—यवागूरित्यादि । वातघ्नैर्दीपनैरिति शालिपर्ण्यादिभिः । ननु, स्तोकं स्तोकं विबद्धमित्यादावसम्यक्प्रवर्तमाने पुरीषे विरेचनमुक्तं, अत्रातिप्रवर्तमाने

---

[1] 'इक्षुभेदः' इति पाठान्तरम् ।

कथं विरेकः ? उच्यते, अत्रातीसारातिप्रवर्तकस्य प्रकुपितपित्तस्य विरेचनेन निराकरणादित्यदोषः ॥ १२९ ॥ १३० ॥

दीप्ताग्निर्निःपुरीषो यः सार्यते फेनिलं शकृत् ।
स पिबेत् फाणितं शुण्ठीदधितैलपयोघृतम् ॥ १३१

अतोऽतीसारस्यैवावस्थान्तरान्वितस्य निःसारकसंज्ञिकस्य लक्षणं चिकित्सितं चाह—दीप्ताग्निर्निःपुरीषो य इत्यादि । निष्पुरीषः क्षीणवर्चाः, फेनिलं शकृत् फेनवत् पुरीषमित्यर्थः । फाणितं काकवी, तैलं तिलतैलं, पयो दुग्धं, फाणितमित्यादिकं घृतान्तमेकीकृत्य पिबेदित्यर्थः ॥ १३१ ॥

स्विन्नानि गुडतैलाभ्यां भक्षयेद्बदराणि च ।

अत्रैव द्वितीयं योगमाह—स्विन्नानीत्यादि ।

स्विन्नानि पिष्टवद्वापि समं बिल्वशलाटुभिः ॥ १३२

तृतीययोगमाह—स्विन्नानीत्यादि । स्विन्नानि 'बदराणि' इति शेषः । पिष्टवदिति पिष्टस्वेदनविधिनेत्यर्थः । समं बिल्वशलाटुभिः बालबिल्वफलैः सहेत्यर्थः । एतेन बिल्वशलाटुभिः सह बदराणि पिष्टस्वेदनविधिना स्विन्नानि शीतीभूतानि गुडतैलाभ्यामश्नीयादित्यर्थः । अन्ये त्वन्यथा पठन्ति 'सुस्विन्नान् पिष्टवद्वाऽपि माषान् बिल्वशलाटुभिः' इति । माषानिति क्षीणपुरीषस्य पुरीषजननार्थं माषोपदेशः ॥ १३२ ॥

दध्नोपयुज्य कुल्माषान् श्वेतामनुपिबेत् सुराम् ।

चतुर्थं योगमाह—दध्नोपयुज्येत्यादि । कुल्माषान् आस्तरस्विन्नान् यवपिष्टमयान् । श्वेता सुरा पैष्टी । कुल्माषान् दध्ना सहोपयुज्य पैष्टीं सुरां पिबेदित्यर्थः ॥—

शशमांसं सरुधिरं समङ्गां सघृतं दधि ॥ १३३ ॥
खादेद्विपाच्य सेवेत मृद्वन्नं शकृतः क्षये ।

पञ्चमं योगमाह—शशमांसमित्यादि । समङ्गा लज्जालुका, दधिसंयुतं कल्कं शशरुधिरेणैव प्राश्नीयान्मलसंक्षये इति । अन्ये समङ्गामित्यत्र समांशमिति पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च—शशमांसरुधिरेण समांशं तुल्यं कृत्वा सघृतं सदधि विपाच्य खादेदित्यर्थः । सेवेत मृद्वन्नमिति मृद्वन्नमत्र पुरीषजनकं माषादिकं संस्कृतम् । शकृतः क्षये पुरीषक्षये ॥ १३३॥

संस्कृतो यमके माषयवकोलरसः शुभः ॥ १३४ ॥
भोजनार्थं च दातव्यो दधिदाडिमसाधितः ।

वर्चःक्षये यूषप्रयोगमाह—संस्कृत इत्यादि । यमके घृततैले, रसोऽत्र क्वाथः, माषादियूषो घृततैलसंस्कृतो दधिदाडिमाभ्यां सह साधितश्च क्षीणपुरीषस्य भोजनार्थं प्रदातव्य इत्यर्थः ॥ १३४ ॥—

बिडं बिल्वशलाटूनि नागरं चाम्लपेषितम् ॥१३५॥
दध्नः सरश्च यमके भृष्टो वर्चःक्षये हितः ।

क्षीणवर्चस अपरं योगमाह—बिडं बिल्वेत्यादि । बिडं लवणभेदः, दध्नः सरो दध्न उपरितनोऽच्छो भागः । यमके घृततैले ॥ १३५ ॥—

सशूलं क्षीणवर्चा यो दीप्ताग्निरतिसार्यते ।
स पिबेद्दीपनैर्युक्तं सर्पिः संग्राहकैः सह ॥ १३६ ॥

विशिष्टावस्थाहितमष्टमयोगमाह—सशूलमित्यादि । दीपनैश्चित्रकादिभिः, संग्राहकैर्धातकीबिल्वशलाटुप्रभृतिभिः । यः क्षीणपुरीषो दीप्ताग्निरतिसार्यते स चित्रकादिधातक्यादिद्रव्यचूर्णयुक्तमपक्वमेव सर्पिः पिबेदित्यर्थः ॥ १३६ ॥

वायुः प्रवृद्धो निचितं बलासं
नुदत्यधस्तादहिताशनस्य ।
प्रवाहमाणस्य मुहुर्मलाक्तं
प्रवाहिकां तां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ १३७ ॥

इदानीं प्रवाहिकासंज्ञमतिसारभेदमाह—वायुरित्यादि । निचितं संचयप्राप्तं, बलासं श्लेष्माणं, नुदति प्रेरयति, अधस्तात् गुदमार्गे, प्रवाहमाणस्य प्रेर्यमाणस्य, मुहुर्वारंवारं, मलाक्तं ईषत् पुरीषमिश्रं, 'श्लेष्माणं' इति शेषः; एतेनैतदुक्तं भवति—यत्र रोगे वातप्रेरितं कफं पुरुषः प्रेरयति, तां प्रवाहिकां कफं प्रवाहमाणस्य तज्ज्ञाः प्रवदन्तीति संबन्धः । बलासमित्युपलक्षणं, तेन पित्तं रक्तं वा निचितमिति ज्ञेयम् ॥ १३७ ॥

प्रवाहिका वातकृता सशूला
पित्तात् सदाहा सकफा कफाच्च ।
सशोणिता शोणितसंभवा तु
ताः स्नेहरूक्षप्रभवा मतास्तु ॥ १३८ ॥

तासामतीसारवदादिशेच्च
लिङ्गं क्रमं चामविपक्वतां च ।

वातादिभेदेन प्रवाहिकामाह—प्रवाहिका वातकृतेत्यादि । स्नेहरूक्षप्रभवा इति स्नेहरूक्षाभ्यां प्रभवो यासां तास्तथा । तासामित्यादि । तासां प्रवाहिकाणां, यद्यपि वातादिभेदेन प्रागेव प्रवाहिकाणां लक्षणमुक्तं तथाप्यतीसारवदादिशेच्च लिङ्गमित्यभिधानमधिकलिङ्गज्ञापनार्थम् । क्रमं क्रियाक्रमम् । आमविपक्वतां आमतां विपक्वतां चेत्यर्थः ॥ १३८ ॥

न शान्तिमायाति विलङ्घनैर्या
योगैरुदीर्णा यदि पाचनैर्वा ॥ १३९ ॥
तां क्षीरमेवाशु शृतं निहन्ति
तैलं तिलाः पिच्छिलबस्तयश्च ।

लङ्घनाद्युपक्रमैर्या प्रवाहिका न प्रशाम्यति तां कथं चिकित्सेदित्याह—न शान्तिमित्यादि । उदीर्णा उत्कटा या प्रवाहिका लङ्घनैः पाचनयोगैर्वा शान्तिं न याति तां क्षीरादिकं हन्तीति संबन्धः ॥ १३९ ॥

आर्द्रैः कुशैः संपरिवेष्टितानि
वृन्तान्यथाऽऽर्द्राणि हि शाल्मलीनाम् १४०
पक्वानि सम्यक् पुटपाकयोगे-
नापोथ्य तेभ्यो रसमाददीत ।
क्षीरं शृतं तैलहविर्विमिश्रं
कल्केन यष्टीमधुकस्य वाऽपि ॥ १४१ ॥
बस्तिं विदध्याद्भिषगप्रमत्तः
प्रवाहिकामूत्रपुरीषसङ्गे ।

पिच्छाबस्तिमाह—आर्द्रैः कुशैरित्यादि । बस्तिं पिच्छाबस्तिं, अस्य प्रमाणं निरूहोक्तविधिनोक्तं ज्ञातव्यम् । अप्रमत्तः सावधानः ॥ १४० ॥ १४१ ॥—

द्विपञ्चमूलीक्वथितेन शूले
प्रवाहमाणस्य समाक्षिकेण ॥ १४२ ॥
क्षीरेण चास्थापनमग्र्यमुक्तं

अवस्थाविशेषे आस्थापनोपदेशमाह—द्विपञ्चेत्यादि । द्विपञ्चमूलीक्वथितेन दशमूलीक्वथितेन । आस्थापनं निरूहः । अग्र्यं श्रेष्ठम् । क्षीरपाककल्पेन दशमूलीसाधितेन क्षीरेण मधुसहितेन आस्थापनं श्रेष्ठमुक्तं, प्रवाहमाणस्य शूले भवतीति संबन्धः ॥ १४२ ॥—

तैलेन युञ्ज्यादनुवासनं च ।

अनुवासनमाह—तैलेनेत्यादि । द्विपञ्चमूलीसाधितक्षीरसिद्धेन तैलेनानुवासनं युञ्ज्यादित्यर्थः; न पुनरपक्वतैलेन, तस्य व्यापत्करत्वात् ॥—

वातघ्नवर्गे लवणेषु चैव
तैलं च सिद्धं हितमन्नपाने ॥ १४३ ॥

अन्नसंस्कारार्थं पानार्थं च तैलमाह—वातघ्नवर्गे लवणेष्वित्यादि । वातघ्नवर्गे विदारिगन्धादौ, लवणेषु सैन्धवसौवर्चलादिषु, अत्र विदारिगन्धादिक्वाथेन सैन्धवाद्यावापेन सिद्धं तैलमन्नसंस्कारे पाने च हितमित्यर्थः । अन्ये तु लवणेषु चेत्यत्र 'मधुरेषु' इति पठन्ति, एवमन्यत्र दृष्टत्वात् ॥ १४३ ॥

लोध्रं विडं बिल्वशलाटु चैव
लिह्याच्च तैलेन कटुत्रिकाढ्यम् ।

लेहप्रयोगमाह—लोध्रं विडमित्यादि । कटुत्रिकाढ्यमिति त्रिकटुप्रधानं स्पष्टत्रिकटुकमित्यर्थः ॥—

दध्ना ससारेण समाक्षिकेण
भुञ्जीत निश्चारकपीडितस्तु ॥ १४४ ॥

लोध्रादिकं लीढ्वा भोजनमाह—दध्ना ससारेणेत्यादि । दध्ना ससारेण उपरितनस्निग्धभागसहितेन, समाक्षिकेण मधुसहितेन, एवंविधेन दध्ना सह भोजनं कुर्वीतेत्यर्थः । निश्चारकः प्रवाहिकाभेदः पुरीषक्षयापरपर्यायः, तेन पीडितः; अन्ये तु निश्चारकाभिधानेन, अतिसारः प्रवाहिका चोच्यते इति मन्यन्ते, अत्रोक्तयोगानामुभयहितत्वापादनार्थं; नन्वममर्थः तासामतीसारवदादिशेत्येतनेन प्राप्तः पुनरत्राभिधाने किं प्रयोजनं? उच्यते—अत्रोक्तयोगाः प्रवाहिकाणां विशेषेण हिता इति ज्ञापनार्थम् ॥ १४४ ॥

सुतप्तकुप्यक्वथितेन वाऽपि
क्षीरेण शीतेन मधुप्लुतेन ।
शूलार्दितो व्योषविदारिगन्धा-
सिद्धेन दुग्धेन हिताय भोज्यः ॥ १४५ ॥

सुतप्तेत्यादि । सुतप्तसुवर्णरूप्येतरलोहप्रक्षेपणेन क्वथितेन क्षीरेण; अन्ये त्वघटितं रूप्यादिकं कुप्यमाचक्षते; केचित् कुप्यस्थाने कूर्पमिति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च—कूर्पो दक्षिणापथे पाषाणविशेषः शङ्खमुण्डाकृतिः रसायनवादेषु प्रयुज्यते । एवंविधेन क्षीरेण वा भुञ्जीतेति संबध्यते । व्योषं त्रिकटु । विदारिगन्धेत्यत्रादिशब्दो लुप्तो ज्ञेयः, तेन विदारिगन्धादिगणो गृह्यते । त्रिकटुविदारिगन्धादिगणसिद्धेन क्षीरेण शूलार्दितो निश्चारकी हिताय भोज्य इति संबन्धः ॥ १४५ ॥

वातघ्नसांग्राहिकदीपनीयैः
कृतान् षडांश्चाप्युपभोजयेच्च ।
खादेच्च मत्स्यान् रसमाप्नुयाच्च
वातघ्नसिद्धं सघृतं सतैलम् ॥ १४६ ॥

वातघ्नेत्यादि । वातघ्नानि शालिपर्ण्यादीनि, भद्रदार्वादीनीत्यन्ये; सांग्राहिकाणि बिल्वपाठाचाङ्गेरीप्रभृतीनि; दीपनीयानि चित्रकशुण्ठ्यादीनि । षडा सदाडिमा गोरसादाना घनाः । कृताः संस्कृताः । मत्स्यान् सांग्राहिकान् रोहितशकुलादीन् । रसं लावादिमांसरसम् । आप्नुयात् पिबेत्, धातूनामनेकार्थत्वात् । वातघ्नानि शालिपर्णीपृश्निपर्णीबृहत्यादीनि, तैः सिद्धं; बदरादिसंस्कृतमित्यन्ये व्याख्यानयन्ति । सघृतं सतैलमिति घृततैलेन भृष्टं, वातघ्नसिद्धघृततैलभृष्टं मांसरसमाप्नुयादिति संबन्धः ॥ १४६ ॥

एणाव्यजानां तु वटप्रवालैः
सिद्धानि सार्धं पिशितानि खादेत् ।
मेध्यस्य सिद्धं त्वथ वाऽपि रक्तं
बस्तस्य दध्ना घृततैलयुक्तम् ॥ १४७ ॥

एणाव्यजानामित्यादि । एणः कृष्णसारः, अविर्मेषः, अजा छागी, वटप्रवालैः वटकोमलपल्लवैः, पिशितानि मांसानि; एणादीनां पिशितानि वटप्रवालैः सह सिद्धानि खादेदिति संबन्धः । मेध्यस्येत्यादि । मेधो यज्ञस्तदर्हो मेध्यः तस्य; एतेन मेदुरस्येत्युक्तं, यज्ञे तस्यार्हत्वात् । रक्तं रुधिरं, अत एव खादेदित्युपपन्नम् । बस्तस्य छागस्य । दध्नेति दध्ना सहितमित्यर्थः । 'मेध्यस्य' इत्यत्रान्ये 'मेध्यं' इति पठन्ति; तत्र मेध्यमिति रक्तस्य विशेषणम् । मेध्यस्य बस्तस्य रक्तं घृततैलभृष्टं दध्ना संस्कृतं खादेदिति संबन्धः ॥ १४७ ॥

खादेत् प्रदेहैः शिखिलावजैर्वा
भुञ्जीत यूषैर्दधिभिश्च मुख्यैः ।